

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 29

Київ – 2006

ББК 66.5 (укр.)

УДК 323.1.У

Н30

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України (Протокол №3 від 13.04.2006 р.)

Редакційна колегія:

Ю.А. Левенець, доктор політичних наук (голова)

М.І. Панчук, доктор історичних наук (заступник голови, відповідальний редактор випуску)

В.О. Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

В.О. Котигоренко, доктор політичних наук

В.А. Войналович, кандидат історичних наук

О.В. Заремба, кандидат історичних наук

М.С. Кармазіна, доктор політичних наук

О.М. Майборода, доктор історичних наук

М.І. Михальченко, чл.-кор. НАН України

А.Д. Пахарев, доктор політичних наук

Ф.М. Рудич, доктор філософських наук

В.Ф. Солдатенко, доктор історичних наук

Ю.І. Шаповал, доктор історичних наук

Л.Є. Шкляр, доктор політичних наук

Н30 Наукові записки / Збірник. – К.: Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – 409 с. / Серія “Політологія і етнологія”. – Вип. 29.

ISBN 966-02-2769-8 (серія)

ISBN 966-02-4027-9 (Випуск 29)

Збірник містить статті з актуальних питань історії і сучасних проблем теорії та практики етнонаціональних, етноконфесійних і політичних відносин в Україні.

ББК66.5 (укр.)

УДК 323.1.У

ISBN 966-02-2769-8 (серія)

ISBN 966-02-4027-9

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006

З М І С Т

ПИТАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Галенко О. Рутенська марка за джерелами IX – XII ст.	6
Яроменко М. До питання соціально-економічного розвитку гагаузьких поселень Бессарабії у XIX ст.	17
Поліщук Ю. Шляхта Правобережної України як об'єкт етносоціальної політики російського царизму (кінець XVIII – середина XIX століття)	30
Яремчук В. До проблеми інтегрування української меншини Східної Галичини в політичну систему Австро-Угорської імперії (за оцінками М. Грушевського)	43
Горбань Т. Українці Закарпаття в роки Першої світової війни: етнополітичні аспекти	55
Макаренко Н. Міжнародні змагання за Закарпаття на початку XX ст. : моделі політичного та національного устрою	68
Костюк М. Депортація волинських німців взимку 1915 – 1916 рр.	82
Гон М. Західна Україна 1918 – 1939 років: простір міжнетнічної соціокультурної дистанції	99
Гуцало Л. Національні меншини України в політиці коренізації 20 – 30-х років XX століття	110
Бевз Т. Українська еміграція у контексті політики коренізації	125
Красівський О., Марчук В. Українці в національній політиці Польщі в 20 – 30-х роках XX століття	136
Гриневич В. Формування сталінської моделі радянського патріотизму напередодні Другої світової війни 1939 – 1945 рр.	149

Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії, церкви та віруючих в Україні у 40 – 60-х роках ХХ ст. як об'єкт наукового аналізу	165
---	-----

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ СУЧАСНИХ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

Панчук М. Коли в Україні порушується мовне питання, значить невдовзі слід очікувати виборів. (За матеріалами регіональної преси)	186
Нагорна Л. Соціокультурні та політичні параметри регіональних ідентифікацій в Україні	198
Липчук О. Сучасні концептуальні підходи щодо проблем захисту прав етнонаціональних меншин	208.
Гнатюк Т. Правове забезпечення працівників-мігрантів на міжнародному та національному рівнях	219
Маруховська-Картунова О. Етнополітичні конфлікти: де, коли і як бунтують етнічні групи	237
Ляшенко О. До питання про перспективи адміністративно-територіальної реформи в Україні: досвід автономізації Криму та Закарпаття	253
Павлов О. Структуризація сільських територій за етнічною ознакою	266
Ковач Л. Динаміка етнічного складу населення Закарпатської області за матеріалами переписів 1989 та 2001 рр.	276
Калакура О. Гармонізація життєдіяльності польської меншини в Україні як чинник українсько-польського партнерства	288
Кочан Н. Етноконфесійні стереотипи сучасної УГКЦ: РЦК як "Польська церква" в Україні	300
Перевезій В. Проблеми українсько-польського порозуміння на початку ХХІ століття та роль релігійних організацій у їх розв'язанні	329

Кальян С. Відродження єврейських національних традицій в сучасній Україні	341
Кирюшко М. Протестні акції мусульман 2006 року: політичні та культурні аспекти	352
Фролова В. Інформаційний аспект адаптації “нетрадиційних” імігрантів в українське суспільство	368
Горелов Д. Актуальні проблеми розвитку стосунків української діаспори США з Україною	376
Чувардинський О. Теоретико-філософське осмислення поняття “громадянське суспільство”	385
Доля І. Політичні партії як дієві суб’єкти місцевого самоврядування	394
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	407

ПІТАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

Олександр Галенко

РУТЕНСЬКА МАРКА ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ІХ – XII СТ.

У “Житті Конрада, архієпископа Зальцбурзького” (*Vita Chunradi Archiepiscopi Salisburgiensis*), написаній бл. 1177 р. є епізод, в якому повідомляється про посилення гінця до угорського короля, що тоді перебував у своєму королівстві у “марці рутенів” (“*marchia Ruthenorum*”)¹. У Гільдесгаймських Анналах (*Annales Hildesheimenses*), створених у середині XI ст., під роком 1031 згадано, що померлий Генріх, син угорського короля Стефана Святого (997 – 1038), носив титул князя русів (точніше: *dux Ruizorum*)². Незважаючи на різний час створення, різницю термінів (*Ruizorum* та *Ruthenorum*) та інші розбіжності, які потребували аргументованих узгоджень³, ці дві згадки послужили підставою для припущення про існування в Угорському королівстві окремої територіально-адміністративної одиниці для русинів Закарпаття. На це припущення як на обґрунтований висновок часто посилалися у наукових та політичних дискусіях, що точилися понад два з половиною століття на Закарпатті. Однак з’ясування питання, чим же насправді була оця “руська марка”, затрималося до цього часу.

Затримка викликана тим, що науковий зміст дискусій про етнічну належність населення Закарпаття завжди визначався політичними цілями. Початково письмова згадка про “руську марку” була потрібна для обстоювання права греко-католицької громади Закарпаття на самостійну єпархію перед лицем угорського католицького єпископа в Егері, який намагався підпорядкувати її своїй владі у першій половині XVIII ст. Аргументом католицького єпископа був брак письмових свідчень факту перебування русинів на території Угорського королівства до приходу туди мадярів. Згадка “Життя Конрада”, разом з іншими, доводила потрібне і – в дусі середньовічних уявлень про те, що релігія визначає національність – сприймалася як свідчення поширення православ’я. Це був дуже

слушний аргумент, оскільки перші документи про існування православної ієрархії на Закарпатті збереглися тільки від 1391 р.⁴ Уперше права русинів на підставі середньовічних згадок про них відстояв словак Адам Коллар у книжці “Humillium promemoria de ortu, progressu et in Hungaria incolatu gentis Ruthenicae” (“Смирена довідка про місце, поступ та проживання в Угорщині народу руського”), випущеній 1749 р. У ній А. Коллар висловив думку, що русини поселилися в басейні Дунаю вже на початку християнської ери, у VI ст. там було засновано Мукачівську єпархію, а самі русини прийняли хрещення від Кирила та Мефодія у IX ст., коли в них уже існувало власне незалежне князівство. Колларові ідеї підхопили місцеві церковні діячі Іоанікій Базилович, Данило Бабило, Іоан Пастелій, які написали історії греко-католицької єпархії⁵. Ці праці заклали підвалини русинської історіографії Закарпаття, і викладена в них аргументація з того часу майже не змінилася. Мінялися інтерпретації.

З поширенням ідей націоналізму на зламі XVIII та XIX ст. згадка про рутенів почала стала доказом існування нації. Однак множинність підходів до конструювання національної ідеї слов'янського населення Закарпаття, викликана внутрішніми та зовнішніми політичними обставинами, породила різні інтерпретації цієї та інших не менш темних згадок про “марку рутенів”. Бажаючі бачити у закарпатських русинах і українців, і росіян, і самостійну націю карпаторусинів (русинів Закарпаття, угро-русів тощо) цей аргумент видавався за доказ на власну користь. Прибічники ідеї окремішності та автохтонності закарпатських русинів добачали в ній ще й маніфестацію начатків власної державності⁶. Словом, один і той самий аргумент використовували відразу три опоненти.

Даремно думати, що нема нічого злого у дискусії, де опоненти сперечаються, маючи в руках одні й ті самі аргументи. Беззмістовна дискусія, та ще й упродовж кількох століть, не має сенсу, а до того ж відсутність предметної критики з боку опонентів знімає запобіжники проти фантазій. Отак, спираючись лише на дві згадки та прикриваючись авторитетом попередніх учасників дискусії, територію “марки” уже стало звично ідентифікувати з Карпатською Руссю та Потиссям⁷, припускати, що ця територія мала якісь привілеї у складі Угорщини, зокрема власну адміністрацію на чолі з князями, і свободу від контролю з боку угорських єпископів⁸. Найгірше те, що цей бур'ян фантазій не дає сучасним методам

та знанням пустити коріння у дискусію про тотожність русинів Закарпаття, і та залишається на вихідному пункті 1749 р. Як і тоді, зустріч будь-якого слова зі складовою, що хоча б трохи нагадувала слово “Русь”, вважається достатньою для побудови багатьох фантастичних припущень, які від частого повторювання починають скидатися на доведені факти.

О. Прицак у своїй студії про походження назви “Русь” уже довів спорідненість термінів *Ruth-* та *Ruiz-*, які вживаються у термінах *marchia Ruthenorum* та *dux Ruizorum*, згадуваних у вищеназваних двох повідомленнях. Перший був латинізованою, а другий – південно-німецькою формою одного й того самого терміна “рус”, що означав воєнно-торгівельну компанію фрізів та варягів і в IX ст. прив’язала назву Русь до Східної Європи⁹. Це відкриває можливість для з’ясування, як пов’язані між собою інформації про “марку рутенів” з життя Конрада Зальцбургського та титул “князя руців” Генріха, сина угорського короля Стефана Святого (997 – 1038).

Існує ще одне джерело, в якому також говориться про “руську марку”. У грамоті східнофранкського короля Людовіка Німецького 16 червня 863 р. про підтвердження права на земельні володіння Альтайхському монастирю (між Регенсбургом та Пассау) згадується адміністративна одиниця *Ruzaramarcha* (Руцарамарка):

*Пан і дід наш Карл дав дозвіл своїм підданам для примноження майна церков Божих займати землю у Паннонії і отримувати її за заповітом... Були ж у володінні названого монастиря певні місця, звані Скалькобах, [а саме] як тече струмок – то по його західному боці усе [що знаходиться] у Дагодеосмарці (Dagodeosmarcha), і по східному долу – усе [що знаходиться] у Руцарамарці (Ruzaramarcha), а також у місцині, званій Цідаларібах (Cidalaribach), що у лісі річки Емс і вмищується між Дунаєм та Ібсом...*¹⁰

З цього документу видно, що оця Руцарамарка, як і сусідня округа Дагодеосмарка з однотипною назвою, була однією з пограничних провінцій-марок Східнокаролінгського королівства. З лінгвістичного погляду перший компонент назви – слово *ruzara-*, як і слово *ruiz-*, було південно-німецькою формою майбутньої назви Русь. Збіг помічався і в тому, що в цьому разі згадане слово теж було у множині¹¹. Руцарамарка – це “марка русів”.

Але розміщення цієї території за даним джерелом було набагато західніше від сучасного Закарпаття. Назви річок, перераховані у цьому уривку, безсумнівно вказують на правий берег Дунаю у

його верхів'ях, від сучасного німецького міста Пассау та річкою Іббс (Ybbs), що впадає у Дунай за 60 км нижче австрійського міста Лінц. Це були найсхідніші землі імперії. В такому разі постає питання про те, хто міг виступати під назвою *руців* та *рутенів* так далеко від Русі.

Потрібну інформацію про “руців” на верхньому Дунаї та їхній стосунок до Русі наводить грамота, видана 9 липня 1192 р. купцям баварського міста Регенсбурга. Цією грамотою, зокрема, визначалося мито для місцевих купців, які їздили торгувати на Русь: “Що-разу, коли *Ruzarii* виїжджають (*vadant*, за межі імперії – О.Г.), вони платять два таланти, а повертаючись з Русії (*ex Ruzia*) – півталанта”¹². За цим документом ясно, що під словом *Ruzarii* у XII ст. малися на увазі не мешканці Русі (*Ruzia*) – ці два поняття явно протиставлені – а імперські купці, які їздили на Русь торгувати. Серед місцевих купців, згаданих у документі, один навіть називався Оттоном з Києва (*Otto de Chiowe*)¹³. Отже, те, що показувало як етнічна назва, було професіональним терміном, утвореним шляхом перенесення етнічної території на купців, які торгували з Руссю.

Однак реалії IX ст. повинні були відрізнитися від тих, які зафіксувала названа грамота XII ст. Каролінги вперше почули про народ “рос” тільки 839 р., коли посольство кагана народу Rhos, змушене повертатися з Константинополя кружним шляхом, побувало при дворі франкського імператора Людовіка I Благочестивого (814 – 840) і Інгельгаймі. А *Ruzaramarcha* існувала уже 863 р. Марно думати, щоби назва “руців” у 863 р. стосувалася імперських купців. Отже, ними мусили бути якісь інші люди. Але навіть якщо вони були не цілим народом, а тільки якимись купцями, то їхня присутність мусила бути досить важливою для імперії, щоб якусь провінцію можна було назвати їхнім ім'ям.

Прояснити, ким були *ruzarii* у IX ст., допомагає один сучасний документ – митний тариф східно-каролінзького королівства. Його було укладено за правління Людовіка IV Дитяти (900 – 913) на підставі вже діючих на той час мит. Для розробки тарифу зібралася спеціальна комісія у прикордонному місті Раффельштеттен. Назване місто уже зникло, але воно знаходилося на правому, південному березі Дунаю між притоками Траун та Енс, що за течією трохи нижче сучасного австрійського м. Лінц. Дунай, як і за римських часів, служив кордоном, тому, напевно, тут знаходився перевіз та імперська митниця для тих, хто прибував до імперії зі сходу

та півночі. Дійсно, саме у це місце на Дунай виходив (як виходить і до цього часу) південний шлях з Праги на захід, і через Прагу ж у середні віки пролягав основний шлях на захід зі Східної Європи. Таким чином, Раффельштеттен був східними воротами імперії, і його митний статут логічно містив важливі подробиці про східну торгівлю. Ось два параграфи з цього статуту, які стосуються купців, що прибували зі східних країн:

Параграф IV. Якщо також баварці або склавіни із своїх країв заїжджають у цю місцевість разом з невільниками та конями чи волами та іншим своїм реманентом [лише] для закупівлі продовольства, то все, що їм потрібно, вони купують у даній місцевості без мита¹⁴.

Параграф VI. Якщо ж склавіни, які відбувають з Ругів чи з Богемії для торгівельної справи, де б вони не дістали торгівельні місця чи то на березі Дунаю, чи то у Ротуларії або в Реодарії, з [вантажу] воску одного мула належить два кусня воску, кожний з яких вартує 1 скот¹⁵, а з вантажу однієї людини – один кусень тієї ж вартості. Якщо ж вони захотять продати рабів чи коней, то з однієї невільниці – один триміссус (4 денарія), з жеребця – так само, із невільника – одну сайгу (денарій), і стільки ж з кобили¹⁶.

Параграф IV дозволяє заїжджим купцям на території митної зони безмитне придбання продовольства та інших товарів, призначених для їхніх життєвих потреб. Ці купці приїздили як із заходу, так і зі сходу. Вони названі баварцями (Bawari) та склавінами (Sclavi), у чому треба бачити вказівки не на етнічну належність, а на підданство та ареал торгівельних операцій. Між іншим, це зайвий раз підкреслює проміжне положення Раффельштеттена, а відтак і Руцарамарки, між Баварією та землями слов'ян. Назва *Sclavi* стосовно купців – це такий самий професійний термін, як і *ruzarii*.

У параграфі VI *Sclavi* дійсно постають купцями, які торгують у землях, населених слов'янами – у Богемії та “в ругів”. Ругами тут названо русів, бо саме так слово “рус” вимовлялося у Лотарингії¹⁷. Оскільки саме Лотарингія була адміністративним центром імперії, то присутність тамтешнього діалекту цілком логічно побачити у тексті митного тарифу.

Важливо відзначити, що коли Богемія виступає як країна із власною назвою, то інший ареал операцій охарактеризовано лише терміном “руги”, який завдяки формі множини означав хіба що якусь групу людей, але не країну. Це цілком відповідає політичній

ситуації у Східній Європі, яку на той час контролювало декілька варязьких емпорій¹⁸.

Купцям з Богемії та “від ругів” дозволялося влаштовувати ярмарки у певних поселеннях. У параграфі VI названо Ротуларіус – нині це містечко Роттальмюнстер, що знаходиться у Баварії, на південь від Пассау, та Реодарій – нині це містечко Рід-ім-Іннкрайс у провінції Верхня Австрія. Отже, вони перебували тут певний час, що й давало можливість пов’язати ареал їх операцій в імперії Каролінгів з їхнім іменем.

Та основною відзнакою купців були не так місця, звідкіля вони прибували, а товари, які вони возили. Саме за товарами і можна було упізнати певного купця. Власне купці, як і ремісники, найчастіше називалися за основним своїм товаром, але іноземні купці могли ідентифікуватися за походженням, якщо воно пов’язувалося з певним товаром. Наприклад, у Москві XIV – на поч. XVI ст. торгівці шовком були відомі переважно як “сурожани”, “сурожці”¹⁹.

З параграфа VI видно, що купці, які торгували з Богемією та з “ругами”, привозили з собою на продаж віск, рабів та коней. Вказівка на віск та рабів перегукується з відомим набором експортних товарів Русі X ст., про який тричі (!) повідомляє навіть нарративне джерело – “Повість минулих літ”: раби (челядь), хутра (скора), мед та віск²⁰.

Це зайвий раз переконує у тому, що під “ругами” малася на увазі майбутня Русь, а *ruzarii* були купцями, які звідти привозили віск, рабів та коней. Серед цих товарів один мав особливе місце, тому що він вивозився з імперії Каролінгів до інших країн – передусім до країн ісламу та до Візантії. Імперія Каролінгів навіть набула міжнародної репутації як джерело невольників. 906 р. тосканська принцеса Берта послала халіфові ал-Муктафі дарунки, серед яких значилися двадцять євнухів-саклабів та гарних та ніжних саклабських невольниць²¹. 958 р. посол імператора Священної Римської імперії єпископ кремонський Ліутпранд привіз у подарунок імператорові Костянтину Порфирородному у Константинополь серед іншого і чотирьох невольників-євнухів²². За словами самого Ліутпранда, хлопців-невольників валашали, між іншим, у Вердені і звідти вивозили в Іспанію²³, тому такий товар цілком міг вважатися характерним для земель Каролінгів. Що євнухи були за походженням саме слов’яни, підтверджує авторитетний арабський географ Ібн Гаукал, який тоді зауважив, що усі євнухи-саклаби привозять-

ся з Андалусії, себто мусульманської Іспанії: почасти їх привозять купці-іудеї, а почасти їх, разом з дівчатами та хлопцями, забирають у ясир мусульмани, які здійснювали напади на землі франків, лангобардів, на Галісію та Калабрію²⁴. Оскільки у X ст. в імперії Каролінгів власне населення уже не наvertsалося великими масами у неволю, не в останню чергу під впливом рішучого спротиву цьому з боку церкви, основним джерелом невольників стали слов'янські землі²⁵.

“Руцарамарка”, яка служила головними суходільними воротами імперії на схід, мусила в такому разі виступати в ролі основного пункту довозу невольників для Каролінгів. Так само і правитель боспорських болгар Кубрат у VII ст., і правитель Волзької Булгарії Алмуш на поч. X ст. носили титул “володарів саклабів” (*малік ас-сакаліба*), себто території, що вважалися резервом потенційних рабів²⁶.

Торгівля невольниками була однією з найприбутковіших галузей торгівлі. Вона мала велику цінність для державних фінансів, і всякій державі важливо було контролювати її тим чи іншим способом. Під цим кутом зору титул “князя русів”, який носив або привласнив принц Генріх, син угорського короля Стефана I, був маніфестацією такого контролю. На жаль, бракує джерел для того, щоб дізнатися про форму такого контролю. Та для цього існували належні умови.

Для легітимного уживання титулу “князя русів” Угорському королівству потрібно було завоювати бодай якусь частину названої імперської марки, хоча б на короткий час. Це не було проблемою для мадярів, які часто прокочувалися територією “марки русів”, доки 955 р. їх не спинив германський король Оттон I під Аугсбургом – до речі, це місто знаходилося на південній притоці Дунаю західніше “марки русів”. Утім, досить було зайняти сусідню територію, якою купці-руси приїжджали в імперську марку. Мадяри й справді впритул підступали до Раффельштеттена, адже Відень, який був крайнім східним форпостом Каролінгів на Дунаї, вперше згадано 881 р. Що слово “рус” у титулі “князя руців” виписано у південно-німецькій формі, та ще й неодмінно у формі множини – то це остаточно переконує або у претензіях мадяр на імперську “марку русів”, або на утворення в себе подібної адміністративної одиниці. Так чи інакше, мова йде лише про район у верхів'ях Дунаю, але не про Карпати.

Мандри етнонімів або назв, що сприймалися як такі, відбувалися завдяки міжнародним купцям і у в інших місцях та за інших обставин. Наприклад, согдійські купці (головними містами Согдіани були Бухара і Самарканд) залишили ім'я своєї батьківщини у назві міста Судака (Согдак) у Криму та у місцевості у Північному Китаї “алти чуб Согдак”²⁷. З великою впевненістю можна припускати, що назви з компонентом “рус”, які фіксувалися у Трансильванії у XII – XIII ст.²⁸, себто уже після утворення Русі, були викликані не колонізацією русів, а проникненням у цей район руських купців. У тому ж районі, слід зазначити, виникло важливе місто Яси/Яський Торг²⁹ (теперішнє місто Ясси в Румунії), яке було назване за іменем ясів (аланів)³⁰, причому за звичайною моделлю назв купецьких поселень (пор. Руський базар – Forum Ruthenorum).

Висновки. Провінція “Marchia Ruthenorum” виникає на східному кордоні Каролінгської імперії на верхньому Дунаї приблизно у середині IX ст. Своєю назвою вона була зобов'язана активності в цьому регіоні міжнародних купців, які торгували між Каролінгською імперією та Східною Європою і називалися русами. Основними товарами, що їх вивозили ці купці зі слов'янських країв, були невольники, віск та коні. На цей час тільки купці могли бути носіями цієї назви, а не держава, і тим більше якась слов'янська етнічна спільнота. Таким чином, спроби виводити походження русинів Закарпаття як самостійного етносу з “марки рутенів”, що існувала уже у IX ст., не мають під собою жодних історичних підстав.

За таких умов присутність у Закарпатті етнічної спільноти, яка ідентифікує себе як русини, є фактом, що прямо відбиває поширення на цей регіон влади київських князів. У цьому світлі перебування Закарпаття під владою Києва з впевненістю можна віднести до кінця X – XI ст., оскільки процес асиміляції варязьких еліт, що служив передумовою поширення руської ідентичності на слов'ян, розпочався лише після прийняття християнства. Іменування угорського принца “князем руців” на початку XI ст. не суперечить цьому, оскільки цей титул маніфестував або претензії на “марку рутенів” Каролінгської імперії, або контроль над районом, що прилягав до неї. Коротко кажучи, історичне ім'я русинів у населення Закарпаття, що ототожнює себе із слов'янами, і відсутність у їхньому середовищі конкуруючих самоназв означає тільки одне – спільність перебування з предками українців в одній

державі Русь. Посилання на існування окремої держави в предків теперішніх русинів Закарпаття, що називалася “рутенською маркою”, суперечить змісту історичних джерел.

¹ “Nuntius ad regem dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur”, – Monumenta Germaniae Historica Scriptores / G. H. Pertz ed. Т. XI. Hannover – Berlin, 1854. – P. 74.

² “Heinricus Stephani Regis filius, dux Ruizorum”, – Monumenta Germaniae Historica, Scriptores/ Pertz G.H. ed. Т. III. – P. 91.

³ Термін *dux Ruizorum* не раз наводився в історіографії у помилковому вигляді, наприклад, *dux Russinorum* в П. Магочі Формування національної свідомості: Підкарпатська Русь (1848 – 1948). Авторизований переклад з англійської. – Ужгород: Поличка “Карпатського краю”, 1994. – С. 69. М. Грушевський не вважав за можливе об’єднати рознесені у часі звістки. – Історія України-Руси. – Т. II. – С. 488.

⁴ Петров А.Л. Древнейшие грамоты по истории карпаторусской церкви и иерархии 1391 – 1498 г. – Прага, 1930; Магочі П.П. Формування національної свідомості. – С. 19.

⁵ Там само. – С. 21.

⁶ Там само. – С. 68-81.

⁷ Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород: Карпати, 1991. – С. 10.

⁸ Нариси історії Закарпаття. – Т. I (з найдавніших часів до 1918 року) / За ред. І. Гранчак та ін. – Ужгород: Ужгородський держуніверситет, Інститут карпатознавства, 1993. – С. 54.

⁹ Pritsak O. The Origin of the name *Rūs/Rus*. – P. 45–65.

¹⁰ Латинський текст див.: Pritsak O. The Origin of the name *Rūs/Rus*. – P. 50, fn.17; Прицак О. Походження Русі. – Т. I. – С. 54. У цьому виданні разом з латинським текстом наведено його переклад українською, але в ньому цілком неточно – явно завдяки перекладачам – значиться “до Дагодеосмарки” та “до Руцамарки”.

¹¹ Pritsak O. The Origin of the name *Rūs/Rus*. – P. 50; Прицак О. Походження Русі. – Т. I. – С. 41–42.

¹² Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich / ed. H. Fichtenau und E. Zöllner. – Vienna, 1950. – S. 118; Прицак О. Походження Русі. – Т. I. – С. 55. Знову слід зауважити помилковий переклад цитованого уривку, (“шоразу, коли руцарії приходять із Русі, вони платять два таланти, а повертаючись – половину таланту” – в такому вигляді текст не має сенсу).

¹³ Там само. – С. 119.

¹⁴ “Art. IV. Si autem Bawari cel Sclavi istius patrie ipsam regionem intraverint ad emenda victualia cum mancipiis vel cavallis cel bovis vel ceteris supplectilibus suis, ubiscumque voluerint in ipsa regione sine theloneo emant que necessaria sunt,” – Monumenta Germaniae Historica. Capitularia Regum Francorum/ Boretius A., Krause V. eds. – Vol. 2. – P. 250.

¹⁵ Скот – баварська монета вартістю півтора франкського денарія, бл. 1,7 г срібла. – Прицак О. Походження Русі. – С. 57, прим. 22.

¹⁶ “Sclavi vero qui de Rugis vel de Boemanis mercandi causa exeunt ubicumque iuxta ripam Danubii vel ubicumque in Rotulariis vel in Reodariis loca mercandi optinuerint, de sogma una de cera duas massiolas, quarum utraque scoti unum valeat; de onere unius hominis massiola una eiusdem predii; si vero mancipia vel cavallos vendere voluerit, de una ancilla tremisam I, de cavallo masculino similiter, de servo saigam I, similis de equa,” – Monumenta Germaniae Historica. Capitularia Regum Francorum. – Vol. 2. – P. 251.

¹⁷ Pritsak O. The Origin of the name Rūs/Rus. – P. 55–60; Прицак О. Походження Русі. – Т. 1. – С. 46–49.

¹⁸ Zuckerman C. Deux étapes de la formation de l’ancien état russe// Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient/ed. M. Kazanski, A. Nercessian et C. Zuckerman. – Paris: “Editions P. Lethielleux, 2000. – P. 95-120

¹⁹ Див.: Сыроечковский В.Е. Гости-сурожане. – М. – Л., 1935. – 124 с.

²⁰ Повесть временных лет / изд. Д.С.Лихачева. Ч. I. – М. – Л.: Наука, 1950. – С. 39, 45, 48.

²¹ Ibn Zubayr, Ahmad ibn Rashid. Kitab al-dhakair wa-al-tuhaf. Book of gifts and rarities = Kitab hadaya wa-al-tuhaf: Selections, compiled in the fifteenth century from an eleventh century manuscript on gifts and treasures/ transl. from Arabic with introduction, annotations, glossary, appendices, and indices by Ghada-al-Hijjawi al-Qaddumi; forewords by Oleg Grabar and Annemarie Schimmel. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996. – P. 91.

²² “Carsimasium autem Greci vocant amputates virilibus et virga puerum eunuchum” – Liutprand. Antapodosis. – VI, 6.

²³ Там само.

²⁴ On the Eunuchs in Islam// Jerusalem Studies in Arabic and Islam. – Jerusalem: The Magnes Press, 1979. – P. 95–96; Мишин Д.Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире. – Москва: 2002. – С. 76. За підрахунками О. Прицака, тільки під час рейду на південну Францію 793 р. ісламські нападники захопили бл. 5 тис. невільників, призначених на продаж, і на п’яту частину від їхньої вартості, яка належала халіфові, було розпочато у Кордові будівництво знаменитої мечеті Омейядів. – Pritsak O. Did the Arabs call

the Vikings 'Magians' // Atti del 12° congresso internazionale di studi sull'alto medioevo 'The Seventh International Saga conference', Spoleto, 4-10 settembre 1988. – Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1990. – P. 468–469.

²⁵ Церква почала забороняти продаж батьками власних дітей у неволю вже у VIII ст. Докладніше про динаміку експлуатації різних джерел работоргівлі див.: *Verlinden C.* Lesclavage dans l'Europe médiévale. Т. 1. – Brugge, 1955; Т. II. – Gent, 1978. Пор. *McCormick M.* Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300-900. – Cambridge University Press, 2001. – P. 738–739.

²⁶ *Прицак О.* Походження Русі. – Т. I. – С. 128–129.

²⁷ *Кляшторный С.Г.* История Центральной Азии и памятники рунического письма. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2003. – С. 122–147.

²⁸ *Oroszi, Oroszfalva, Oroshegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz* і навіть *Forum Ruthenorum*, – на ці поселення звертає увагу М. Грушевський. *Історія України-Руси.* – Т. I. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 221–222.

²⁹ *Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.* – Т. 2. К.: Наукова думка, 1978. – С. 568.

³⁰ Алани були персомовним народом, і називання базару їхнім іменем було не випадковим з огляду на активність у середньовічній Європі іранських купецьких кланів (варто тут згадати й присутність у Каневі монгольського урядника алана Міхея, на якого нарікав папський легат Плато Карпіні. – *Плато Карпіні Дж. дель.* История монгалов / пер. с лат. А.И. Малеина, ком. М.Б. Горнунга. 3-е изд. – Москва: Мысль, 1997. – С. 69–70). Їх заносило туди степовими завойовниками – аvaraми, мадярами, монголами. Представники цих кланів відіграли важливу роль у становленні держав після аварського погрому, і назви ободритів, хорватів, сербів, що сприймалися як слов'янські етноніми, насправді мали іранське походження. – *Прицак О.* Походження Русі. – Т. II. К.: Обереги, 2003. – С. 628.

ДО ПИТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ГАГАУЗЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ БЕССАРАБІЇ У ХІХ СТ.

Добробут будь-якого народу, будь-якої нації визначається рівнем її соціально-економічного розвитку, тому цілком природно, що при переселенні і облаштуванні балканських народів, зокрема гагаузів, на необжитих землях Буджака (південна, степова частина Бессарабії) в кінці XVIII – XIX ст. на перший план висувалися питання соціально-економічного характеру. Дослідженням соціально-економічного розвитку балканських переселенців займалися такі вчені, як А. Клаус, А. Скальковський, І. Сокальський, І. Мещерюк, І. Анцупов та інші¹. Проте положення гагаузьких поселенців окремо не розглядалося, що і визначає актуальність цього дослідження. Серед завдань пропонованої статті: проаналізувати еволюційний шлях облаштування гагаузького народу в Бессарабії, виявити тенденції, що характеризують перебіг економічного розвитку, виділити специфіку економічних відносин, зупинитися на особливостях розвитку аграрної промисловості гагаузьких колоній і виявити їх вплив на розвиток соціальної інфраструктури поселень.

Безумовно, ринок Бессарабії формувався і функціонував під впливом перш за все внутрішніх економічних чинників, але важливу роль у цьому процесі відігравали контакти бессарабського сільськогосподарського ринку із загальноросійською економічною системою. А Росія, як ланка світового ринку, залишалася традиційним постачальником сільськогосподарської продукції. Тому характер форм землекористування, їх еволюцію, розвиток аграрних відносин, а також процес становлення капіталістичного способу виробництва необхідно розглядати крізь призму економічного життя в цілому всієї Російської імперії.

При цьому слід врахувати, що в XIX ст. Бессарабія була специфічним районом Російської імперії, що відрізнявся від її центру і півночі сукупністю об'єктивних умов господарського розвитку, що склалися історично, а також своєю галузевою структурою і соціально-правовим положенням категорій селянства. Зокрема, в Південній Бессарабії селяни всіх категорій, окрім циган, не могли

бути кріпосними ні у поміщиків бессарабських, ні у дворян російських. Це були вільні землероби, які поселялися на державних, поміщицьких і вільних землях і несли на собі основний податковий тягар. Такий порядок повною мірою стосувався гагаузьких колоністів, що компактно оселялися насамперед в Буджаці. Напротивагу основній масі селян Росії, у тому числі і Бессарабії, як феодально залежних виробників, гагаузькі переселенці були відносно вільними селянами, над якими безпосередньо не були владні великі феодальні землевласники. Цій категорії населення належала вирішальна роль в господарському освоєнні земель в напівпустинній степовій частині півдня Бессарабії.

У сприятливих природнокліматичних умовах Бессарабії гагаузи, як і інші колоністи, дістали можливість розвитку традиційних галузей сільськогосподарського виробництва – тваринництва, землеробства, виноградарства, садівництва, овочівництва і відповідної переробної інфраструктури. Цьому сприяли як внутрішні обставини – достатні земельні наділи і певні податкові та інші пільги, так і зовнішні – дедалі зростаючий попит на продукцію сільського господарства на внутрішньому всеросійському і зовнішніх ринках. Ці чинники обумовлювали зацікавленість колоністів у результатах своєї праці, стимулювали підйом сільськогосподарського виробництва і освоєння земель, що увійшли до складу Росії.

Істотну роль у становленні специфічних форм побутового і господарського устрою життєдіяльності гагаузів відіграла община. Саме громадський характер господарювання, властивий гагаузам в попередні роки, сприяв їх облаштуванню на нових землях. На громадському сході в гагаузьких селах розв'язувалися найважливіші питання життя і діяльності колоній, виділення землі з громадських фондів для нових сімей, відносини колоністів до тих або інших надзвичайних заходів державних чиновників і властей. Одним з яскравих прикладів живучості громадських традицій були супряги (ортак), тобто колективна допомога сусідських або споріднених господарств один одному на основі взаємної домовленості. Завдяки цій формі відносин між общинниками небагаті сім'ї мали можливість обзаводитися тягловою силою, інвентарем для самостійного господарювання, будувати житла, дворові споруди для утримання худоби і сільськогосподарських продуктів.

За спостереженнями А. Клауса громадський порядок землекористування у гагаузів був значно більшим, ніж це передбачалося

законодавством². До другої половини 20-х років XIX ст. наявність у зоні розселення вихідців із-за Дунаю вільних земель дозволяло стихійно розподіляти їх між сім'ями на основі права захоплення. Зі спогадів гагаузів Г. Юсумбелі, М. Костева, І. Дішлі та інших, записаних А. Клаусом, Н. Дружинінім, Л. Марковою і іншими дослідниками життєдіяльності задунайських переселенців, в перші роки їх поселення в Буджаці землі було так багато, що не було необхідності її ділити, кожен орав і сів скільки хотів і де хотів. Проте надалі, коли були визначені породинні земельні наділи у зв'язку із збільшенням кількості колоністів, общини стали розпоряджатися всією сукупністю угідь, а також плавнями, лісовими ділянками, покладами вапняку, риболовецькими водоймищами.

У цих умовах общини проводили переділи землі. Вона ділилася на орну і на толоку, тобто вигін для худоби. Толока становила звичайно п'яту частину всієї громадської землі. Орна земля ділилася на клини трипільної сівозміни (ярова пшениця, озима пшениця, кукурудза), межі яких багато років залишалися незмінними³.

В межах цієї трипільної сівозміни кожна сім'я колоніста одержувала свій наділ на декілька років до чергового переділу. Спочатку, як свідчать джерела, переділи землі проводилися через три роки, потім – через шість, а до кінця XIX ст. – через 12 років⁴. При цьому не допускалася передача земель однієї общини іншій. На відміну від орних земель, пасовища (толока) перерозподілялися щорічно. Вони ділилися на ділянки, кожною з яких користувалася група колоністів для випасу овець. Спільно вони наймали вівчаря і вирішували інші питання догляду за худобою⁵.

Громадське господарювання в середовищі гагаузських переселенців, офіційно закріплене законодавством про колоністів в Росії, залишалось незмінним до реформ 70-х років. Але і після цих реформ більшість колоністів намагалася дотримуватися традицій общини.

Наприклад, у 1890 р. в кореспонденції “По Бессарабії” в “Бессарабському віснику” наголошувалося, що “в колишніх “болгарських поселеннях” (так збірно і надалі називали колонії всіх задунайських переселенців, у тому числі і гагаузів – Авт.) громадське землеволодіння вельми поширене і селянські господарства тут ведуться на підставах мирського, громадського володіння землею”⁶. У більшості гагаузських поселень громадська система дожила до початку XX ст., аж до столипінської реформи.

Хоча колоністська община виявилася достатньо стійкою, в ній, як і в Росії в цілому, проявлялися дві тенденції – колективістська і індивідуальна. Визначальними при цьому були такі чинники, як громадська структура землекористування, держава як верховний власник земель, і давні традиції і звичаї, що, з одного боку, жили колективістську тенденцію, перешкоджали перетворенню земельних угідь у товар певної господарської конкуренції. А, з іншого боку, скорочення резервних земель для переселенців, збільшення кількості колоністів і скорочення їх земельних наділів, прагнення окремих колоністських сімей до самостійного господарювання неминуче вело до нехтування ними громадських принципів, жило індивідуалістичну тенденцію, сприяло перетворенню землі в товар і, природно, зумовлювало соціальну диференціацію колоністів. Уже до середини 40-х років окремі більш заможні сім'ї на основі споріднених відносин наважувалися відокремитися від загальної колоністської маси. Вони купували або орендували угіддя на стороні, за громадськими межами – у міських жителів або ж у нечисленних в цьому краю поміщиків. Такі землі не підлягали переділу і ставали їх повною власністю⁷. Крім того, частина общинників через відсутність власної худоби, неплатоспроможності розорялася і змушена була здавати свої надільні ділянки в приховане орендне користування від переділу до переділу своїм односельцям. У гагаузьких колоніях з'являються вельми заможні господарі, які різними шляхами обходили громадські порядки і сконцентрували в своїх руках великі ділянки землі. Разом з тим, заможний прошарок колоністів, що набирив сили, прагнув прибрати до своїх рук різні сільські посади і, верховодячи на зібраннях, добиватися рішення на свою користь різних питань соціально-економічної і культурної сфер. У той же час в колоніях з'являється все більше малоземельних і навіть безземельних селян-батраків. Відбувається розшарування колоністів, їх соціальна диференціація, що не могло не позначитися на всіх сферах господарювання, на подальшому розвитку і колоній, і всього краю.

Основними видами господарської діяльності гагаузів, особливо в перші десятиліття їх перебування в Буджаці, як свідчать джерела, були тваринництво і землеробство. Так, в липні 1816 року повноважний намісник Бессарабської області А. Бахметев, об'їздивши місця, зайняті гагаузами, писав, що знайшов там поселення “в найряснішому положенні, вельми достатньому для забезпе-

чення скарбниці в сплаті від них доходу”, що заняття поселенців “укладають одне просте землеробство і тваринництво”⁸. Про це свідчать і матеріали, складені А. Юшневським і Д. Ватікіоті, що працювали в Комісії для збору відомостей про задунайських переселенців в 1816 – 1820 роках, а також рукопис статистичного опису Бессарабії, складений С. Корниловичем⁹.

Документи свідчать, що задунайським переселенцям як землеробам віддавалася перевага перед іншими іноземними колоністами. Так, в листі від 6 лютого 1910 року міністр внутрішніх справ А. Куракин поділяв думку генерал-губернатора Новоросійського краю Ришельє про необхідність “вважати за краще заселенню” південних земель Росії не німецькими колоністами, а вихідцями з Болгарії. І така перевага пояснюється тим, що останні, маючи свою худобу, зброю і необхідний сільськогосподарський інвентар, могли як землероби відразу приступити до оранки земель. Таким чином відпадала необхідність видавати їм значні субсидії на обзаведення господарством, у той час як переселення і первісне улаштування німецьких колоністів вимагали великих витрат скарбниці¹⁰. А в донесенні А. Бахметева Комітету Міністрів Росії в листопаді 1817 року зазначалося, що гагаузькі села у чудовому стані, а задунайські переселенці – “люди працелюбні в землеробстві і скотарстві, вельми багато переважають німецьких колоністів і що поселені спільники їх в Новоросійському краю рясніють в хліборобстві і скотарстві і служать всім поселянам прикладом”¹¹.

Забезпеченість переселенців великою кількістю землі була однією з найважливіших умов розвитку сільського господарства. Проте не менше значення мала забезпеченість їх робочою худобою, землеробськими знаряддями, зерном для посіву. З самого початку перебування в Буджаці гагаузькі переселенці в основному були власниками знарядь і засобів виробництва, вивезених ними із-за Дунаю: дерев’яні плуги із залізними сошниками, борони, зокрема борони-волокуші, молотильні камені, дошки, коси, серпи, вила, граблі і інший інвентар, необхідний для землеробських робіт. Вони мали багато великої рогатої робочої, молочної худоби і дрібної – переважно овець. Дуже багато переселенців привезли з собою зерно для посіву і для прожитку.

Випробуваним методом громадського господарювання протягом десятиліть залишалася, як ми вже відзначали, супруга – об’єднання робочої сили і інвентаря для спільних робіт. Про це свідчать

селянам не вигідно було купувати машини для обмолоту хліба з ряду причин. По-перше, залишалися б невикористаними робоча худоба і коні, утримання яких і догляд вимагали відомих витрат і засобів. Відмову від утримання великої кількості худоби селяни не могли вважати для себе вигідною, оскільки вона була потрібна для решти землеробських робіт, а крім того залишалися б у такому разі невикористаними великі луки і пасовища, за які, як відомо, кожна сім'я мала сплачувати податі скарбниці. По-друге, придбання машин вимагало значних додаткових грошових витрат, які не могли бути виправдані під час робіт в індивідуальних селянських господарствах, що збирали урожай з площі, яка зазвичай не перевищувала 8 – 10 десятини землі. І, нарешті, по-третє, застосування молотильних машин вимагало витрат на утримання кваліфікованого фахівця-механіка, оплата якого також була непосильною навіть для заможного селянина.

Тільки в 60-х роках XIX ст. такими машинами почала обзаводитися аграрна буржуазія. Вона розширювала виробництво товарної маси зерна і через це була зацікавлена не тільки в залученні все більшої кількості найнятих робітників, але і в підвищенні продуктивності праці шляхом впровадження передової для свого часу сільськогосподарської техніки.

Важливо відзначити і те, що рівень розвитку хліборобства, особливо на перших порах облаштування гагаузів на території Бесарабії, перебував у прямій залежності від рівня розвитку тваринництва. Маючи в своєму розпорядженні значну кількість робочої худоби, сільськогосподарські знаряддя праці як свою власність і одержавши в користування значні земельні наділи від російської скарбниці, а також у багатьох випадках наднадільну землю, переселенці досить скоро стали на шлях розвитку товарного землеробства і тваринництва. При цьому під рілля кожна селянська сім'я використовувала максимум землі, яку можна було обробляти за наявній кількості працездатних, наявності робочої худоби і сільськогосподарської техніки. Висока забезпеченість землею за наявності інших сприятливих умов дозволила колоністам розвивати і тваринництво в таких розмірах, що вони поставляли не тільки робочу худобу, необхідну для ведення землеробських робіт і не тільки для продовольчих потреб безпосередніх виробників, але і для збуту на ринок. А вищий рівень розвитку цих галузей аграрної промисловості всіх задунайських переселенців, зокрема гагаузів, зробив по-

зитивний вплив і на решту Бессарабської області. У грудні 1821 р. Бессарабський намісник генерал І. Інзов доповідав Міністерству внутрішніх справ, що за минулі два роки після царського указу від грудня 1819 року задунайські переселенці в Бессарабії досягли такого успішного облаштування, якого інші іноземні переселенці не могли досягти і за 5 – 6 років¹³.

Істотні зрушення в розвитку хліборобства у гагаузьких поселенців спостерігалися з 30-х років. Після тимчасового спаду в 20-х роках у зв'язку з неврожайми в посушливі роки і нальотами саранчі на початку 30-х років розміри ріллі неухильно зростали внаслідок природного приросту населення, нового масового переселення з Болгарії в Буджак під час російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. і за умовами Андріанопольського миру 1829 роки, а також завдяки кращому забезпеченню населення необхідними землеробськими знаряддями і тягловою худобою. Велике значення мали збільшений попит на продукцію сільського господарства на внутрішньому і зовнішньому ринках, особливо відміна хлібних законів в Англії в 1846 році, що розширила попит на хліб на зовнішньому ринку.

Дані статистичних відомостей дають змогу одержати в найзагальніших рисах приблизне уявлення про посів і урожай озимих, ярових хлібів, посівні площі і їх структуру. Управління задунайськими переселенцями користувалося статистичними відомостями, які поступали з округних і сільських наказів. А оскільки накази склалися з осіб, вибраних самими переселенцями, є всі підстави вважати, що відомості, які подавалися, зазвичай були заниженими. Гагаузи край неохоче повідомляли властям справжні відомості, що стосувалися стану їх господарств. Тривале перебування під турецьким володінням породило в них відчуття недовіри до урядників таких відомостей з боязню надмірного обкладення податтями і різного роду поборами¹⁴. І хоча після переселення в Буджак загроза втрати майна або навіть його частини відпадала, відчуття невпевненості задунайських переселенців у володінні накопиченим майном зберігалися і надалі. Всякий приїзд чиновників для збору статистичних відомостей про стан їх господарства викликав тривогу і побоювання. Тому кожен переселенець прагнув показати себе біднішим, ніж він був насправді, і цьому є ряд свідочств. Так, у 1837 році І. Толстой писав, що під час збору відомостей вельми важко добитися істини, оскільки вони прагнули показати менше,

“ніж насправді є”¹⁵. Про це ж у 1848 році писав А. Скальковський, що відзначив нелюбов переселенців до всякого контролю¹⁶.

Про досягнення задунайських переселенців у 40-і роки ХІХ ст. можна судити, порівнюючи їх успіхи з успіхами інших категорій селян Бессарабії. Так, в 1844 році все селянське населення Бессарабії, що складалося з 769735 душ обох статей, посіяло 112272 чверті озимого і 238257 чвертей ярового хліба, а разом – 350829 чвертей. З цієї кількості на частку задунайських переселенців припадало 82776 чвертей озимого і ярового хліба, а на частку державних селян 34210 чвертей¹⁷. Ці дані розкривають тенденцію розвитку хліборобства в період з початку 30-х років до 1856 р. З року в рік маса висівного зерна збільшувалась. З 38821 чверті в 1836 році кількість висівного озимого і ярового зерна збільшувалась майже безперервно до 1852 року, коли було посіяно 115421 чверть. Після цього впродовж декількох років загальна кількість висівного зерна дещо зменшилась¹⁸.

Аналіз даних про зміну структури посівних площ за період 1833 – 1852 рр. дає підставу для висновку, що посіви ярової і озимої пшениці у переселенців були на першому місці. Водночас спостерігалось абсолютне збільшення посівних площ і під кукурудзою. Якщо в перші роки перебування в Буджаці переселенці майже не вирощували цієї культури, то потім приділяли їй щораз більшу увагу. Так, якщо в 1828 році було посіяно 286 чвертей кукурудзи, то в 1833 році її висіяли 1027 чвертей, в 1843 р. – 1483 і в 1852 р. – 1974 чверті¹⁹. З 1833 по 1852 рік питома вага посівних площ під кукурудзу зросла майже вдвічі, а порівняно з 1828 роком – більш ніж у 7 разів.

Інтерес до вирощування кукурудзи не був випадковим і легко пояснювався високою врожайністю і відносною невибагливістю цієї культури. Вона давала стійкі урожаї навіть у маловрожайні роки, як, наприклад, в 1846 році при висіві 2800 чвертей переселенці зібрали 12000 чвертей урожаю, тобто в чотири рази більше висівного.

Ця культура в умовах Буджака була найбільш посухостійкою і найменше піддавалася знищенню саранчею. Стебла її використовувалися на корм худобі, об’їдені стебла – як паливо, в якому в безлісому Буджаці переселенці відчували постійну потребу. І що не менш важливо, кукурудза з 40-х рр. стала важливим предметом вивозу на зовнішній ринок через найближчі порти на Дунаї. Так, в

1844 р. було відправлено кукурудзу через порти Рені – 7677 чвертей, Ізмаїл – 30311 чверть. У 1853 р. – відповідно 46792 і 63892 чверті²⁰. Всього через ці порти в 1844 році на зовнішній ринок було вивезено 37988 чвертей, а в 1853 році – 110684 чверті кукурудзи. Отже, з Рені і Ізмаїла, розташованих поблизу гагаузьких поселень, вивіз кукурудзи за десятиліття збільшився майже втричі. За посівними площами вона дещо поступалася пшениці, а по валовому збору знаходилася на другому місці до 90-х рр., потім стала переважаючою. Посівна площа її збільшилася з 62 тис. десятин у 1818 р. до 543 тис. десятин на кінець століття, тобто майже в 9 разів²¹.

З середини 90-х рр. в чистому зборі зернових культур кукурудза за вагою становила 34,4%, а пшениця – 30,3%²². Кукурудза була високотоварною культурою в цілому по всій Росії. За даними за 80-і рр., на ринок поступало більше дві третини від її чистого збору, зокрема, більше п'ятої частини вивозилося на закордонні ринки. Росія в цьому відношенні поступалася лише США²³. Бессарабія стала головним постачальником товарної кукурудзи з Росії на зовнішній ринок. Буджакський край славився цінними сортами кукурудзи: “бессарабка”, оранжева, гашан (гишан). З середини XIX ст. тут акліматизували і вирощували сорти: пенсільванський (завезли з Америки), карантину і чиквантину (виписані з Італії), астраханську кукурудзу. У торговій класифікації особливо цінувався сорт “бессарабка” – головний предмет експорту²⁴. Вивіз здійснювався через Одесу та задунайські порти. Посівні площі під чечевицю, горох, квасолі, льон і коноплю, в порівнянні з вказаними вище культурами, відсовувалися на задній план. Посіви проводилися з метою задоволення особистих потреб і не призначалися для збуту.

Урожаї зернових в Бессарабії характеризувалися нестабільністю, але в цілому за основними періодами спостерігалася тенденція зростання. Виходячи з географічних особливостей, ґрунтово-кліматичної різноманітності території і господарської спрямованості, Бессарабію можна розділити на три зони: північну, центральну і південну. Аналіз статистичних даних про посівні площі під зернові за зонами дозволив зробити висновок, що головними повітами з виробництва хліба були південні і північні, що, в свою чергу, пояснюється освоєнням степових просторів Буджака²⁵. Тут селяни більше, ніж в центральній і північній зонах Бессарабської області, залежали від географічного положення. Вони вели господарство в умовах сприятливого, але нестабільного клімату (недостатньої

зволоженості, жаркої погоди впродовж багатьох місяців, незахищеності від суховіїв зі сходу) і розробленого важкого ґрунтового покриву. При цьому неврожаї звичайно призводили до того, що переселенці часто вимушені були скорочувати посівні площі в роки, що наступали за неврожайними. Рівень розвитку землеробства, його успіхи або невдачі залежали не тільки від стихійних лих і збитків, заподіяваних сільськогосподарськими шкідниками. Відому негативну роль у зростанні товарного зернового виробництва відігравали порядки користування землею і перш за все характер громадського користування, про що вже згадувалося.

Документальні дані свідчать, що села задунайських переселенців впродовж XIX ст. виробляли зернових хлібів значно більше, ніж у всій Бессарабії в цілому. Немає сумніву в тому, що розвиток сільського господарства розвивався б швидше за умов ліквідації існуючих у переселенців відсталих форм землеробства і громадських порядків, які стримували його розвиток. Проте і в післяреформені десятиліття як у великих землевласників, так і на надільних селянських землях чистий збір зернових зростав і в абсолютних і у відносних величинах.

Аналіз архівних документів показав, що питома вага чистого збору сектору селянських землевласників з кінця 60-х до кінця 90-х рр. зросла в 2 рази, що свідчило про залучення їх господарств у товарне зернове виробництво. Такий стрибок у зборі хлібів пов'язаний з введенням нових площ (відкриття цілини і перелогів) і розширенням посівів не тільки пшениці, але і кукурудзи і ячменю, значно врожайніших культур. Селяни задунайських колоній і в післяреформенний період виробляли більше хліба, ніж в поміщицьких володіннях. Так, в Бессарабії в середньорічних зборах зерна з 1843 до 1900 р. становили 7664,3 тис. чвертей, на селянські господарства доводилося 4321,7 тис., а на поміщицькі – 3342,5 тис. чвертей²⁶. Товарність зернового виробництва вимірюється відношенням товарної продукції до маси валової продукції. У Бессарабії вона була високою, особливо в післяреформенний період.

До 50-х років XIX ст. в Бессарабії відбувся перелом в міжгалузевих пропорціях і землеробство стало головною галуззю в сільськогосподарському виробництві. Зернове виробництво як високотоварна галузь сільського господарства краю було особливо чутливе до ринкової стихії – коливанням в співвідношенні попиту і пропозиції, рівню цін. Специфіку ринкових зв'язків Бессарабії зу-

мовлювало її особливе становище в системі всеросійського ринку. На стабільності рівня цін позначалися об'єм урожаю, віддаленість виробників від шляхів сполучення (особливо залізничних магістралей), посезонні притоки зерна, попит споживаючих густонаселених центрів, загострення конкуренції на внутрішніх і експортних хлібних ринках, втручання уряду в торгові операції з метою регулювання цін, система організації скупки і перепродажу хліба та інші.

У 50-х – початку 60-х рр. в південній зоні в порівнянні з іншими помітно підвищилися ціни. Це пояснюється великим попитом на хліб у зв'язку з близькістю відпускних портів і військовими діями періоду Кримської війни, розоренням і стихійними лихами. Ціни в Буджаці перевищували середньообласні. У подальші роки, а саме – в період 1874 – 1881 рр. відбулося збільшення північних площ в 3 – 4 рази при загальному зростанні в інших областях в 2,5 рази²⁷. Цей стрибок викликаний розширенням території південного краю Бессарабії у зв'язку з поверненням Росії Подунав'я в 1878 році і втягуванням селянства в капіталістичне виробництво. Тут слабкість кріпацтва, дворянського землеволодіння і господарювання сприяли затвердженню капіталістичних відносин і подальшому процесу майнового розшарування селянства, витоки якого спостерігалися ще в першій половині XIX ст. З поглибленням суспільного розподілу праці і спеціалізації в сільському господарстві, зростанням міст і розвитком промислів і транспортних засобів, з посиленням процесу класової диференціації розширився внутрішній ринок, що стимулював оформлення зернового виробництва в товарну галузь. Післяреформений період в історії Бессарабії – це час зміцнення позицій аграрного капіталізму.

Таким чином, у XIX ст. в соціально-економічному розвитку гагаузьких колоній Бессарабії відбулися істотні зміни, внаслідок яких Бессарабія з однієї з найважливіших галузей землеробства – зерновому виробництву до кінця сторіччя була досить широко залучена в західноєвропейський капіталістичний ринок, а по відношенню частки вивозу до валового збору зерна займала одне з перших місць серед губерній Російської імперії.

¹ *Клаус А.* Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – Вып. 1. – СПб.: Тип. В.В. Нусвальта, 1869. – XII. – 557 с.; *Скальковский А.А.* Болгарские колонии в Бес-

сарабии и в Новороссийском крае. – Одесса, 1848. – 156 с.; *Сокальский И.* О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1853 г. // Новороссийский календарь на 1857 г. – Одесса, 1856. – С.443–448.; *Мещерюк И.И.* Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808 – 1856 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1971. – 302 с.; *Анципов И.А.* Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. – Кишинев, 1981. – 237 с.

² *Клаус А.* Указ. соч. – С. 297, 357–358.

³ *Державин Н.С.* Болгарские колонии России. – Т.1. – СПб. – Книга XXIX. – 1914. – С. 68.

⁴ *Державин Н.С.* Там само. – С. 60–68; *Маркова Л.В.* Землепользование у болгар и гагаузов в Бессарабии в XIX в. – С. 106–107.

⁵ Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии 1812 – 1861 гг. Документы и материалы. – Т.3. – Кишинев, 1969. – С. 443; *Маркова Л.В.* Указ. соч. – С. 109.

⁶ Бессарабский вестник. – 1890. – №190. – С. 2.

⁷ *Державин Н.С.* Указ. соч. – С. 198.

⁸ Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии и деятельность А.П. Юшневского. Сборник док. – Кишинев, 1957. – С. 455.

⁹ Там же. – С. 225; 243.

¹⁰ Извлечение из отчета Министерства внутренних дел за 1834 год. // Журнал Министерства внутренних дел (далее журнал МВД). – 1835. – №8. – С. 326.

¹¹ ЦГА Молдовы. – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 3621. – Л. 99–100.

¹² История Молдавии. Документы и материалы. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 182.

¹³ ЦГА Молдовы. – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 1117. – Л. 10.

¹⁴ Путевые заметки Юрия Винелина. – Тетрадь 2. – М., 1904. – С. 1–2, 5.

¹⁵ История Молдавии. Документы и материалы. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 190.

¹⁶ *Скальковский А.* Указ. соч. – С. 123, 125.

¹⁷ ЦГА Молдовы. – Ф. 2. – Оп.1. – Д. 4502. – Л. 88.

¹⁸ *Мещерюк И.И.* Указ. соч. – С. 113.

¹⁹ ЦГА Молдовы. – Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 4123. – Л. 15; ГАОО. – Ф. 6. – Оп. 3. – Д. 14942. – Л. 240–245.

²⁰ *Сокальский И.* Указ. соч. – С. 404.

²¹ Временник Центрального статистического комитета МВД. – 1901. – №43. – С. 17.

²² *Кулябко-Корецкий Н.Г.* Район хлебной производительности Европейской России и Западной Сибири. – СПб., 1903. – С. 45.

²³ *Ермаков А.С.* Современные сельскохозяйственные вопросы. Этюды из области сельского хозяйства и статистики. – Вып. 1. – М., 1891. – С. 83, 85, 94.

²⁴ *Коварский А.Е., Кушиниренко Г.Е.* Сорта и гибриды кукурузы Молдавии. – Кишинев, 1974. – С. 32, 33, 164.

²⁵ ЦГА Молдовы. – Ф. 2. – Оп.1. – Д. 7681. – Л. 141, 306; Записки Бессарабского областного статистического комитета. – Кишинев, 1867. – С. 304; *Янсон Ю.Э.* Сравнительная статистика России и Западно-Европейских государств. – Т. 1–2. – СПб., 1878. – С. 309.

²⁶ Временник Центрального статистического комитета МВД. – 1901. – №48. – С. 5.; Материалы по статистике хлебной торговли. – СПб., 1899. – Вып. 4. – С. 12–15.

²⁷ *Анцупов И.А.* Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. – Кишинев, 1981. – С. 31.

**ШЛЯХТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
ЯК ОБ'ЄКТ ЕТНОСОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ
(КІНЕЦЬ ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)**

Сьогодні народ України шукає своє місце у світовому цивілізаційному просторі. Чим це закінчиться, залежить не лише від економічного стану суспільства, а й від державного мислення кожного громадянина нашої країни, його розуміння, що ця земля є його Батьківщиною. Тому майбутнє України потребує правдивого висвітлення історії нашої землі, усіх соціальних, етнічних груп, які мешкали та мешкають на ній, подальшого розвитку концепції історичного виховання народу.

У цьому напрямі багато робиться, але більшість сучасних досліджень присвячується загальноукраїнським проблемам політичного, національного та культурного відродження України. У той час як діяльність окремих соціальних груп в її регіонах, політика урядових структур щодо них або ж зовсім не розглядаються, або ж розглядаються побіжно. Особливо це стосується дворянського стану, вивчення історії якого донедавна було фактично заборонене або ж із самого початку приреченим на негативний підбір фактів і відповідні висновки. Цю нішу потрібно заповнювати, адже цілісну, об'єктивну історію України можна підготувати лише тоді, коли буде детально та комплексно досліджено минуле усіх регіонів нашої держави, її соціальних, етнічних груп.

Тому дослідження історії шляхти Правобережної України є досить актуальним.

Потрібно зазначити, що дослідники зверталися й звертаються до цього питання. Так, над ним ще у другій половині ХІХ ст. працювали В. Антонович, В. Незабітовський та інші¹. В радянські часи ці проблеми не були “модними” для дослідників. Ситуація дещо змінилася з набуттям Україною незалежності. Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. до проблем історії шляхти Правобережної України зверталися Н.М. Яковенко, І.І. Кривошея, С. Лисенко, Є. Чернецький та інші². Значний внесок у дослідження цієї тематики зробив французький дослідник Даніель Бовуа³. Все ж, ще є питання, які не знайшли повного висвітлення. Особливо це стосується політики

царизму щодо шляхти Правобережної України після приєднання краю до Російської імперії, її політико-правового становища.

Виходячи з цього, автор й розглядає названу проблему.

Як відомо, внаслідок поділів Речі Посполитої Правобережна Україна наприкінці XVIII ст. була включена до складу Російської імперії й перед царизмом постало питання вироблення політики щодо представників пануючого тут до них шляхетського стану. Він був досить чисельним. Так, за даними російських державних установ кінця XVIII століття, у 1800 р. на території “Волинської, Київської, Подільської, Мінської, Білоруської, Литовської і Курляндської губерній мешкало 218 025 душ чоловічої статі околичної та чиншової шляхти”⁴. В етнічному плані це зазвичай були поляки або спольщені українці, представники інших етнічних груп, які в переважній більшості вороже поставилися до приєднання краю до Російської імперії. Зрозуміло, що царизм змушений був враховувати це в процесі колонізації краю.

Основні напрями його політики були визначені Катериною II, коли вона звеліла виготовити на честь цієї події пам’ятну медаль. На її лицьовому боці було викарбувано портрет імператриці, а на зворотному – карту приєднаних земель з написом “Отторженная возвратих”⁵. Тобто, вже в перші дні після приєднання частини Правобережної України до імперії царизм розглядав її як “ісконно російські землі”. Конкретніше основи національної політики в цьому регіоні були викладені в листі Катерини II до князя В’яземського: “Мала Росія, ... – це провінція... треба..., щоб вони (тобто місцеве населення) помосковились і перестали дивитися (на нас), як вовк у лісі”⁶.

У подальшому в основу політики російських державних установ, щодо населення Правобережної України було покладено формулу, викладену високопоставленим російським чиновником С.С. Уваровим: “православ’я, самодержавство, народність”⁷.

Виходячи з цих принципів, царський уряд прагнув усіх “іногородців” повернути до православної віри, а обстоювання самодержавства зводилося не лише до насадження абсолютної влади монарха, а й до усунення усіх жителів від участі в політичному житті країни, позбавлення їх громадянських прав. Принцип народності проявлявся в утвердженні панування російської нації, ліквідації традицій, звичаїв “іногородців” і, врешті-решт до повної їхньої русифікації.

Зрозуміло, що реалізація зазначених положень у Правобережній Україні здебільшого була спрямована проти польського населення, яке до цього часу займало тут домінуюче становище.

Утілити в життя названі принципи російська влада намагалася відразу ж після приєднання краю. Зокрема, шляхті було запропоновано скласти присягу на вірність Катерині II. Проте цей заклик не було підтримано. Переважна більшість шляхти ще надіялася на повернення краю до складу Речі Посполитої. За цих умов уряд був змушений враховувати складну міжнародну обстановку, яка склалася в Європі, і спочатку не здійснював тиску на польську общину краю. Більше того, Катерина II намагалася загравати зі шляхтою, прагнучи, щоб вона не просто увійшла до складу підданих імперії, а й була б зарахована до дворянства. Так, вона оголосила, що “законне володіння і майно, які кому “з обивателів” по правах Польської Республіки належать, залишаються при усій їхній недоторканості”⁸.

Для інкорпорації шляхти до складу російського дворянства С.-Петербург видав низку указів, у яких було викладено порядок поширення на неї прав і привілеїв російського дворянства. Так, уже в травні 1772 р. вийшов указ, згідно з яким усі мешканці приєднаних земель залишалися в тому “чині та стані”, до якого вони споконвіку “належали” і гарантувався їм державний захист, у березні 1793 р. – “Про надання шляхті прав та привілеїв, якими користується дворянство російське”, в жовтні 1794 р. – “Про збереження прав приватної власності на маєтки та кріпаків, якими поміщики володіють по законах Речі Посполитої” і т.д.

Проте така досить поміркована політика царизму щодо шляхти мало що дала. В березні 1794 р. в Польщі піднялося антиросійське повстання, яке очолив виходець з дрібної волинської шляхти – Т. Костюшко. У Правобережній Україні його підтримала частина польської шляхти, католицькі священники. Але повстання зазнало поразки.

Російський царизм спробував скористатися з цього і, з одного боку послабити тут політичний, економічний вплив польської шляхти, католицької церкви, а з другого – посилити в краї позиції російського дворянства, православної церкви. Зокрема, в учасників повстання, а також у тих, хто йому співчував, і про це стало відомо російській адміністрації, відбирали маєтки, а їх самих висилали за межі Правобережжя. При цьому відібрані маєтки віддавали росій-

ським дворянам, переселення яких у край активно стимулювалося царизмом⁹.

Посиленню інкорпораційної політики царизму в Правобережній Україні в цей час сприяє й міжнародна обстановка, а саме: підписання у 1797 р. Росією, Пруссією та Австрією конвенції, яка закріпила за першою територію Литви, Західної Білорусії та Правобережної України. Вона також ліквідувала на цих землях польське громадянство. Усе це розв'язало російському царизму руки для більш активних дій на приєднаних землях. Як наслідок, тут було змінено адміністративно-територіальний поділ, введено нову систему управління, розпочався процес ліквідації уніатської та обмеження католицької церков.

Потрібно зазначити, що російська влада, організовуючи на захоплених землях нову систему управління, не поспішала залучати до неї шляхту. Як правило, на чиновницькі посади призначалися російські військові, а також направлені з російських та східноукраїнських губерній, перевірені системою, чиновники. Прикладом такого підходу може слугувати ситуація, яка склалася в Подільській губернії. Так, наприкінці XVIII ст. в її адміністративні установи з військового відомства прийшли віце-губернатор, радник губернського правління, надвірні та титулярні радники казенної палати, асесори лічильної та будівельної експедицій, губернський скарбник, голови департаментів і стряпчі губернського магістрату, більшість городничих повітових центрів. У 1811 р. серед чиновників Київської губернії нараховувалося 1126 штаб- та обер-офіцерів і лише 293 цивільних канцелярських служителів, що, відповідно, становило 79 і 21%¹⁰. Подібна ситуація була і на Волині.

Слід відмітити, що на державну службу залучали й шляхтичів, але, по-перше – в надто обмеженій кількості, по-друге – зазвичай на другорядні посади, а по-третє – лише тоді, коли не вистачало перевірених владою чиновників. Так, коли в поштовому відомстві Подільської губернії виникла нестача поштмейстерів та утримувачів станцій, їх було укомплектовано зі старих кадрів. При цьому в перші місяці за ними здійснювався ретельний нагляд.

Загальну картину ставлення російської адміністрації до використання шляхти, яка мала досвід державної служби, в системі управління дають підрахунки Г.В. Бондарчука, зроблені ним на основі формулярних списків чиновників Подільської губернії за 1802 р. Вони показують, що в цей час 40,9 % чиновників були

росіянами, 36,4% – українцями і 22,7% – поляками¹¹. І це в той час, коли розпочалося масове залучення шляхтичів на державну службу.

Зрозуміло, що реалізація названих кроків могла проводитися не лише за наявності в російського царизму політичної волі, а й за підтримки армії, яку С.-Петербург розглядав не лише як чинник приєднання краю до імперії, а й як головну рушійну силу проведення тут суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень, його “вростання в загальноімперське тіло”. На це, зокрема, вказав один із високопоставлених російських чиновників: “Коли держава охоплює в своїх межах завойовані області, населені різнородцями, що не злилися морально з завойовниками..., уряд має засновувати володіння своє... на надійному облаштуванні військових закладів”¹². При цьому воєнно-політичне забезпечення в першу чергу передбачало придушення спроб польського населення відновити Річ Посполиту в межах кордону 1772 р., а також налагодження й утвердження в Правобережній Україні усієї повноти влади С.-Петербурга як по вертикалі, так і по горизонталі. Реалізувати ці завдання можна було лише за умови розташування на території краю значної кількості російських військ. Що й було зроблено. Так, наприкінці XVIII ст. тут була розквартирована армія фельдмаршала О.В. Суворова. Починаючи з 1805 р., на Поділлі та Волині перебувала Перша, або Подільська армія під командуванням М.І. Кутузова¹³.

І в подальшому царизм тримав на Правобережжі значні військові сили. Так, за даними Данієля Бовуа, в 1840 р. на Київщині було розквартировано 21 175 військових, на Поділлі – 15 799, на Волині – 18 824¹⁴.

Крім того, російський царизм намагався переорієнтувати на свій бік польських військових. Так, генерал-поручика польської армії Любовецького Катерина II пожалувала в чин російського генерал-поручика. Російське підтвердження також отримали генерал-майори польського війська Велевецький і Герлиць, а також група старших офіцерів¹⁵.

Потрібно зазначити, що царизм намагався послабити вплив шляхти в Правобережній Україні не лише за рахунок обмеження її прав і можливостей брати участь в управлінні регіоном, а й внаслідок виселення її в інші регіони імперії. Так, у 1796 р. світ побачив указ про переселення 4 тис. родин правобережної чиншової шлях-

ти на державні землі Причорномор'я. Формою організації її нового життя там мало стати військове поселення, а вони самі повинні були перетворитися на військових поселенців. Згодом у цей план було внесено корективи, а саме – кількість переселенців збільшили до 8 тис. родин. Проте смерть Катерини II врятувала правобережну шляхту від цього переселення¹⁶. Новий імператор Павло I запропонував своє вирішення проблеми правобережної шляхти. У квітні 1797 р. опублікований його іменний указ, в якому пропонувалося направляти представників дрібної шляхти в армійські полки на посади унтер-офіцерів, а тих, хто виділявся “поставою та зростом” – присилати в С.-Петербург для зарахування до Кінної Гвардії, в Лейб-Гусарські ескадрони і навіть в Кавалергардський корпус. Цим, як зазначалося в указі, дрібній шляхті надавалася можливість не тільки отримати “спосіб для утримання себе, а й для вигідного продовження життя”¹⁷.

Павло I вніс зміни й в інші напрями політики російського царизму на Правобережній Україні. Так, в 1796 р. був ухвалений сенатський указ, який відновив на приєднаних землях дію польсько-литовських законодавчих актів, установив, що польська мова у судах, учбових закладах, представницьких дворянських органах є офіційною та використовується нарівні з російською. Крім цього, він наказав звільнити близько 11 тис. польських шляхтичів, висланих за участь у повстанні Т. Костюшка. Їм було повернено конфісковані маєтки¹⁸.

Водночас російський царизм розпочав наступ на позиції дрібної шляхти. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. С.-Петербург прийняв ряд указів, які вимагали від шляхти протягом двох років надати докази про своє “дворянство”. Як підкреслив автор дослідження “Дворянство Волинської губернії”, яке побачило світ у 1867 р., це робилося для того, щоб “...серйозно нагадати дворянам (польській шляхті – *Авт.*) про міцність закріплення російської влади на землях, повернутих від Польщі, та про настійливу необхідність підкоритися вимогам російського уряду”¹⁹.

Схожу політику “батога і пряника” проводив й Олександр I (1801 – 1825 рр.). З одного боку, він польську шляхту зрівняв у правах з російським дворянством²⁰, а з іншого – продовжив роботу щодо “люстрації” польської шляхти. Документами, які б підтверджували належність до дворянства могли бути: “дарчий запис, ввід у вотчинне володіння, орендне володіння, духовний заповіт, пожитте-

вий запис, кріпосний контракт, посередницьке рішення, орендний контракт та інші документи на володіння нерухомим майном. А також грамоти і патенти на чини... та метрики”²¹.

Розгляд питання про належність до дворянського стану передавався в руки дворянських зібрань, в яких домінували представники старої польської шляхти. Адже саме шляхта становила переважну більшість дворянського стану краю. Так, на початку XIX ст. серед дворян Київської губернії поляків було – 87%, Подільської – 89%, Волинської – 93%²². В цих умовах дворянські зібрання стали оплотом польськості в краї. Це можна спостерігати як на прикладах захисту ними прав дрібної польської шляхти, так і через використання в них польської мови в діловодстві. Так, усі протоколи волинського дворянського зібрання з 1801 по 1833 рік писалися тільки польською мовою²³.

Зрозуміло, що в таких умовах вона і надалі відігравала головну роль у житті Правобережної України.

Незважаючи на таку досить помірковану політику російського царизму щодо шляхетського стану на приєднаних у кінці XVIII ст. до імперії землях, шляхта все ж не відмовлялася від думки відновлення Речі Посполитої. Логічним результатом таких настроїв стало повстання, яке розпочалося наприкінці 1830 р. в Королівстві Польському й згодом поширилося на територію Правобережної України, де серед повстанців переважала саме шляхта (63,3% усіх учасників повстання)²⁴. Навесні 1831 р. багатотисячний корпус польських повстанців рушив на Правобережжя, але був розгромлений. Така ж доля спіткала й польські загони, які діяли на його території. Поразку повстання російський царизм намагався використати для послаблення позицій польської шляхти. План реалізації цього задуму виклав у спеціальній записці до уряду граф Канкрін, який радив “... посилити роздачу земель у західних губерніях залуженим росіянам, а ... поляків залучати у внутрішні губерні”²⁵.

Уже в ході повстання російський царизм розпочав переслідувати його учасників і тих, хто співчував польській національній ідеї. Зрозуміло, що останнє перетворювало у ворогів імперії переважну більшість польського населення Правобережної України. В 1831 р. царизм видав указ про створення у кожній губернії краю, у кожному повіті спеціальних комісій для розслідування причетності шляхти до заворушень. Вони працювали досить тривалий час, деякі аж до 1843 р. і через них пройшло більше 10 тисяч осіб²⁶.

Доля учасників повстання та підозрюваних у співробітництві з ними складалася по-різному. Одні доводили в комісіях свою непричетність до цих подій. Провину інших останні не змогли довести і, взявши клятву на вірність російському престолу, їх залишали на волі під суворим наглядом поліції. Третіх чекав суд, втрата власності, каторга або вигнання. Конфіскація маєтків та іншої власності учасників повстання здійснювалася на основі указів Миколи I від 22 березня та 10 травня 1831 р.

Зрозуміло, що такі дії російської адміністрації змушували шляхту, яка відчувала за собою хоч найменшу провину, покидати насиджені місця та емігрувати за кордон, зокрема в Австрію. Але й там вони не знайшли спокій. Частина з них було там заарештовано і повернено в Росію. Так, на початку 1832 р. з Австрії під вартою до Умані доставили шляхтичів Уманського повіту П. Завадського, С. Варгу, Й. Лисовського, яких звинувачували в активній участі у повстанні. Але й ті, кому вдалося залишитися за кордоном не відчували себе в спокої²⁷. 4 жовтня 1834 р. був виданий указ Миколи I, за яким осіб визнаних учасниками повстання, що втекли і переходили за кордоном, оголошували вигнанцями, їм заборонялося приїздити в Росію, а їхня власність підлягала конфіскації.

Поряд із наступом на економічні позиції шляхти царський уряд починає обмежувати її політичні права. В першу чергу це стосувалося представників дрібної шляхти, яких царизм вважав найзапеклішими поборниками повернення польської незалежності. До того ж, дрібна шляхта не вписувалася в соціальну структуру імперії, у якій існувало лише три стани: дворяни, міщани та селяни, а єдиним критерієм належності до знаті була власність на землю, якої дрібна шляхта, як правило, не мала. Ось як описує її життя відомий французький історик Даніель Бовуа: "... ці ... люди живуть більш-менш в орбіті й з ласки багатіїв, орендуючи й власноручно обробляючи клапоть землі, мешкаючи в хатині, що не завжди їм належить, та виконуючи різноманітні дрібні функції, які, однак, дозволяють їм зберігати почуття гідності. Гідність відіграє велику роль в їхньому житті"²⁸. Саме останнє і не влаштовувало російський царизм, який ставився до дрібної шляхти дуже зневажливо. Це яскраво видно з роботи О. Левицького. Ось як він пише про неї: "Це був клас паразитів, туніядців, який жадібно висмоктував соки народні. Гордячись своїм (часто сумнівним) шляхетським походженням і користуючись по праву дворянства повною свободою

від усяких податків і повинностей, такий шляхтич, як правило, зневажав усяку продуктивну працю”²⁹. Зрозуміло, що царизм хотів знищити цю категорію населення краю. Ще в 1828 р. при Сенаті почав працювати комітет, який мав підготувати план реорганізації дворянських зібрань і критерії визначення дворянських родів. Польське повстання 1830 – 1831 рр. активізувало цю роботу. Як наслідок, світ побачив указ про однодворців та громадян західних губерній, який був направлений на відчуження значної частини населення, що не мало землі та кріпаків, від шляхетського стану. Цим царизм домагався подвійної мети: по-перше, низвести переважну більшість шляхти, яка стояла на антиросійських позиціях, до рівня селянства і міщанства, позбавивши її можливостей брати активну участь у політичному та культурному житті краю; по-друге, зберегти значну масу населення до податних станів, що давало казни нових платників податків.

Зрозуміло, що такі дії російської влади викликали занепокоєння в шляхетських колах. Дворянські зібрання, предводителі дворянства в спішному порядку почали видавати свідчення про шляхетське походження полякам, які їх ще не мали, але вважали себе шляхтичами. Царизм намагався боротися з цим і в 1832 р. був виданий указ, який усі права на затвердження дворянства передавав Герольдії³⁰.

Потрібно зазначити, що місцева адміністрація досить активно взялася за декласацію дрібної шляхти. За підрахунками І.Кривошеї, уже до листопада 1833 р. в губерніях Правобережної України нараховувалося 72144 декласованих осіб (3616 громадян і 68528 однодворців)³¹.

Як свідчать дані Даниеля Бовуа, в наступні роки діяльність ревізійних комісій дещо ослабла. Так, з 1834 до 1839 р. на території краю було декласовано ще 93139 шляхтичів. Найбільш активно комісії працювали в Київській (в стан громадян і однодворців було переведено 38234 шляхтичі) і Подільській (36792) губерніях. На Волині таких осіб налічувалося лише 18113³². На нашу думку, такі незначні результати останньої губернії можна пояснити згуртованістю шляхетських кіл краю, що проявлялося в активності дворянських (вважай шляхетських) зібрань, які активно підтверджували дворянський стан дрібних шляхетських родів. Саме виходячи з цього високопоставлений російський чиновник В. Шультґін назвав Волинь “гніздом шляхти”³³.

Антишляхетська політика російського царизму в Правобережній Україні значно активізувалася за часів управління Київським генерал-губернаторством Д.І. Бібікова (1838 – 1852 рр.), якого Даниель Бовуа називає “непримиренним ворогом поляків”³⁴.

Обійнявши посаду генерал-губернатора, він був дуже незадоволений темпами декласації шляхти, що яскраво видно із заяви Д.І. Бібікова: “...коли я приїхав сюди, то застав, що усі навколо дворяни, лакей за каретою – дворянин, фурман на козлах – дворянин, форејтор – дворянин, сторож – дворянин...”³⁵. У таємній записці, відправленій Миколі I, він конкретизував свої претензії до ситуації, яка склалася в Правобережній Україні. Зокрема, там зазначалося, що у цих “трьох губерніях залишається ще 178 тис. осіб, які зараховують себе до дворян, тоді як ледве 3 тис. заслуговують на належність до них”³⁶. Відповідні дії не заставили себе довго чекати. З ініціативи Д.Г. Бібікова 4 січня 1840 р. з’явився указ про створення Центральної ревізійної комісії, яка мала розглянути справи дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської та Волинської губерній. До її складу ввійшли високопоставленні чиновники, велика армія писарів і навіть представники шляхти. Наявність останніх, на нашу думку, повинна була засвідчити, що робота комісії є неупередженою і прозорою.

З перших же днів свого існування Центральна ревізійна комісія розгорнула активну діяльність. Складно визначити обсяги її роботи, але підрахунки Даниеля Бовуа свідчать, що з 1840 по 1845 р. на Київщині, Поділлі та Волині комісією було декласовано майже 20 тис. шляхетських родин, які налічували 120 тис. осіб³⁷.

Після ліквідації Центральної ревізійної комісії боротьба з дрібною шляхтою не припинилася. У 1845 р. місцева поліція дістала наказ переслідувати тих, хто уникнув декласації. В наступному році Сенат ухвалив указ, за яким шляхтичів, документи яких не були розглянуті, потрібно було негайно зарахувати до однодворців. На думку Даниеля Бовуа, з 1845 по 1853 р. в губерніях Правобережної України російське самодержавство декласувало ще 55 тис. шляхтичів³⁸.

Зміна соціального статусу значної кількості дрібної шляхти створювала напружену атмосферу серед польського населення Правобережної України, а саме вона становила його більшість. Одні – опускали руки й мирилися зі своїм новим становищем, другі – намагалися довести правомочність свого дворянського стану в

адміністративних установах, треті – намагаючись уникнути декла-сації, тікали в інші місцевості й там надіялися знайти кращу долю. На останнє, зокрема, вказує те, що лише в 1845 р. 196 мешкан-ців Уманського повіту Київської губернії знаходилися в розшуку з причин запису в однодворці³⁹.

Таким чином, у Правобережній Україні царизмові вдалося роз-колоти шляхетську станову єдність і “якщо ще в 30-х рр. ХІХ століття польські поміщики вважали за свій обов’язок підтримувати патерналістські стосунки зі збіднілими “братами” (представника-ми польської дрібної шляхти – *Авт.*) у своєму маєтку, то в 50-х рр. для багатьох – це просто робоча сила, з якою ніщо не пов’язує, як і з кріпаками – українцями. ...Йдеться, власне, про винищення цілого суспільства, певного типу цивілізації..., котра... була розчле-нована лише тому, що була польською”⁴⁰.

Про наслідки антишляхетської політики, яку проводив росій-ський царизм у 30 – 50-х рр. ХІХ ст., досить образно написав су-часник подій, польський письменник Е.Руліковський: “Тепер часи уже не ті. Та богатирська рука, яка раніше відважно тупила палаші на шиях гайдамаків, тепер повинна управляти плугом. Тепер ця шляхта зливається з оточуючим її холопством, приймає його зви-чаї, мову і недоліки, занурюючись в ледарство і п’янство... не від-різняється вона від нього ані одягом, ані розмовами...”⁴¹.

Представників же заможної шляхти царизм прагнув включи-ти в орбіту свого політичного життя. І не лише його. Це робилося для того, щоб через державну, військову службу знищити у них “польський дух”, змусити їх вивчити російську мову і користу-ватися нею, запровадити у їхньому середовищі російські звичаї. Більш того, царизм вимагав, щоб молоді шляхтичі із заможних сі-мей служили б не дома і навіть не на Правобережжі, а на території великоросійських губерній. Такі дії досить швидко дали результат. Уже наприкінці 1862 р. на різних посадах адміністрації Київсько-го генерал-губернаторства працювало близько 2000 поляків⁴². А скільки ж їх було направлено на службу за межі Правобережної України? Проте були й такі відомства, де їм взагалі заборонялося працювати. До таких, зокрема, належала поліція⁴³.

Наведений матеріал свідчить, що після приєднання Правобе-режної України до Російської імперії політико-правове становище шляхти регламентувалося низкою урядових указів і підзаконних актів. Їхня суть і, відповідно, діяльність місцевих адміністрацій

зводилися до того, щоб найзаможнішу і найвпливовішу її частину залучити на свій бік та інкорпорувати до дворянського стану з наданням усіх прав і привілеїв російського дворянства. Ті ж з них, хто не погодився новими правилами гри, змушені були покинути територію краю. Переважно ж більшість шляхетського населення Правобережної України російська адміністрація прагнула перетворити у безсловесну масу, позбавлену елементарних прав.

¹ *Имеретинский Н.К.* Дворянство Волынской губернии. – Житомир, 1867; *Антонович В.* Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России. Часть четвертая. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. 1. – К., 1867; *Незабитовский В.* Замечания по вопросу о чиншевом владении в Западных губерниях. – К., 1883 и др.

² *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993; *Кривошея І.І.* Уманська шляхта в Польському повстанні 1830 – 1831 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т.3 (5). – С. 119–128; *Лисенко С., Чернецький Е.* Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Біла Церква, 2002 та ін.

³ Див.: *Даніель Бовуа.* Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863). – К., 1996.

⁴ *Имеретинский Н.К.* Указ. соч. – С. 16.

⁵ *Вольнь.* Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб., 1888. – С. 229.

⁶ *Киричук М.* Волинь земля українська. – Луцьк, 1995. – С. 351.

⁷ *Лемке М.* Очерки истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – СПб., 1904. – С. 188.

⁸ *Незабитовский В.* Замечания по вопросу о чиншевом владении в Западных губерниях. – К., 1883. – С. 82.

⁹ *Вольнь.* Исторические судьбы Юго-Западного края. – С. 232.

¹⁰ *Філінюк А.Г.* Военно-політичне забезпечення інкорпораційної політики царизму в Правобережній Україні на межі XVIII – XIX ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 56. – К., 2001. – С. 45.

¹¹ *Бондарчук Г.В.* Формування органів державного управління в Подільській губернії наприкінці XVIII ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – С. 113–114.

¹² *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація. – К., 1998. – С. 88.

¹³ *Філінюк А.Г.* Названа праця. – С. 45.

- ¹⁴ *Даніель Бовуа*. Названа праця. – С. 68.
- ¹⁵ Полное Собрание Законов Российской империи. – Т. XXIII. – СПб., 1830. – С. 428.
- ¹⁶ Там само. – С. 897–900.
- ¹⁷ Там само. – Т. XXIV. – СПб., 1830. – С. 889–892.
- ¹⁸ *Левицкий О.* О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. (Отдельный оттиск из журнала “Киевская старина”). – К., 1906. – С. 5.
- ¹⁹ *Имеретинский Н.К.* Указ. соч. – С. 17.
- ²⁰ *Левицкий О.* Указ. соч. – С. 5.
- ²¹ *Имеретинский Н.К.* Указ. соч. – С. 22–23.
- ²² *Марахов Г.И.* Социально-политическая борьба на Украине в 20 – 40-е годы XIX в. – К., 1978. – С. 20.
- ²³ *Имеретинский Н.К.* Указ. соч. – С. 21
- ²⁴ *Баженов Л.В.* Польское восстание 1830 – 1831 гг. на Правобережной Украине: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1973. – С. 20–21.
- ²⁵ *Шульгин В.* Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838 – 1863). – К., 1864. – С. 85.
- ²⁶ *Даніель Бовуа*. Назв. праця. – С.144, 168.
- ²⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 1080. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 8.
- ²⁸ *Даніель Бовуа*. Назв. праця. – С. 144.
- ²⁹ *Левицкий О.* Указ. соч. – С. 11.
- ³⁰ *Даніель Бовуа*. Назв. праця. – С. 154.
- ³¹ Там само. – С. 175.
- ³² *Шульгин В.* Указ. соч. – С. 59.
- ³³ *Даніель Бовуа*. Назв. праця. – С. 87.
- ³⁴ *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870. – С. 57.
- ³⁵ *Кривошея І.І.* Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії). – Дис. ...канд. іст. наук. – Умань, 1997. – С. 94.
- ³⁶ *Даніель Бовуа*. Назв. праця. – С. 174.
- ³⁷ Там само. – С. 180–181.
- ³⁸ Підраховано за: Там само. – С. 181, 195.
- ³⁹ *Кривошея І.І.* Еволюція дворянства... – С. 98.
- ⁴⁰ *Даніель Бовуа*. Назв. праця. – С. 191, 196.
- ⁴¹ *Шульгин В.* Указ. соч. – С. 61.
- ⁴² Там само. – С. 173.
- ⁴³ Там само. – С. 79.

ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В ПОЛІТИЧНУ СИСТЕМУ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ЗА ОЦІНКАМИ М. ГРУШЕВСЬКОГО)

Завдяки впливам європейських соціальних рухів, дієвої допомоги з боку Наддніпрянської України в основному ареалі українства Австро-Угорщини – Галичині у 90-х рр. XIX ст. завершується перехід до найвищої фази національного руху – політичного¹. Саме тут, в умовах конституційного поля, де отримали захист і розвиток українська культура й політична думка, був створений плідний ґрунт для відродження ідеї державно-політичного суверенітету, що справило визначальний вплив на процес формування та консолідації української нації, розвиток національно-визвольних змагань у XX ст. Згадані зрушення призвели до того, що ця австрійська провінція перетворилася наприкінці XIX – початку XX ст. у центр українського відродження – всеукраїнський духовний П'ємонт.

Наступна трансформація українського суспільства, формування національної партійної системи на зламі XIX – XX ст.* , яка стала дієвим інструментом акумуляції прагнень українства та тиску на існуючу політичну систему, суттєво зміцнили позиції українців у політичному житті Австрії.

Першою з них стала створена в 1890 р. у Львові Русько-українська радикальна партія (РУРП), яка займала проміжне становище між марксизмом та народництвом, змагалася до демократизації політичної системи Австрії, усунення надмірного централізму та розвитку крайової автономії, цілого комплексу соціально-економічних та політичних заходів, що мали підняти матеріальне становище українців, перш за все селян та робітників, забезпечити рівноправність та вільний розвиток українського народу у всіх галузях життя. В 1895 р. радикальна партія висуває стратегічне гасло досягнення “повної самостійності політичної русько-українського народу”². Першим кроком до її впровадження мало бути утворення політичної території з українських частин Галичини та Буковини, тобто національний коронний край з “якнайширшою автономією” у складі Австрії. Ця ідея була розвинута в програмі партії (1904 р.), в якій висувалося гасло перетворення австрійської держави на фе-

дерацію народів та утворення Галицько-Буковинської політичної автономії³.

У 1899 р. засновується Українська соціал-демократична партія (УСДП), яка, поєднуючи “соціальне” та “національне”, відстоювала прагнення, спрямовані на досягнення національно-державної самостійності всього українського народу. УСДП підтримала Брюннську національну програму АСДРП (1899 р.) перетворення Австрії в демократичну союзню державу національностей на засадах національно-територіальної автономії націй⁴. Вимога поділу Галичини та утворення адміністративної української одиниці стала одним з її практичних постулатів.

Наприкінці 1899 р. створюється найвпливовіша – ліберально-центристська Українська національно-демократична партія (УНДП). В національному питанні програма партії висувала як стратегічне завдання боротьбу за самостійну соборну Україну, “щоб цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з’єднався з часом в одноцільний національний організм”⁵. Як перший етап досягнення цього, підавстрійські українські території мали утворити окрему провінцію з якнайширшою автономією. До створення цієї партії, формування її ідеологічної доктрини був причетним М. Грушевський.

Згадані політичні партії і очолили суспільно-політичний рух українства на завершальному етапі існування Австро-Угорщини. Незважаючи на ідеологічні суперечки об’єднуючим фактором для українських партій Східної Галичини, які діяли цілком в правовому полі, стала необхідність наступної демократизації політичної системи держави, розширення участі в ній українства та вирішення українського питання, яке бачилося шляхом утворення національно-територіальної автономії зі Східної Галичини та Буковини. Національна автономія розглядалася як відповідний механізм, який мав забезпечити українцям опанування місцевою виконавчою та законодавчою владою, що мало сприяти досягненню політичної рівноправності з іншими народами, вільного і необмеженого розвитку української нації.

Згадані національні гасла знаходилися цілком в руслі соціально прийнятих норм австрійського суспільства, загальної еволюції Австро-Угорщини, яка, за висновком І. Крип’якевича, на початку ХХ ст. стояла напередодні зміни політичного устрою в напрямі федерації народів⁶. Вони виходили не тільки з певних традицій,

але й відбивали якісний стан, можливості української нації. Адже за відсутності реального впливу в політичній та фінансово-господарській сферах, українці і надалі значно поступалися у розвитку іншим націям імперії.

Нагадаємо, що, власне, “українське питання”, як складова вкрай напруженого національного питання Дунайської “клаптикової імперії” (це стосувалося виключно Галичини), в політиці Відня займало периферійне місце. Воно мало ситуативний характер і слугувало виключно як інструмент досягнення інтересів імперії у внутрішній і зовнішній сферах. Вдало підтримуючи серед української верхівки австролялістські настрої, Відень розглядав українську меншину здебільше як ймовірну противагу досить впливовому і агресивному польському чиннику в Галичині, аспіраціям румунських консерваторів в Буковині, при нагоді використовуючи її для зміцнення централістського табору імперії. Відповідна роль відводилася “українській карті” в австро-російському суперництві.

Незважаючи на значні здобутки, досягнуті українцями Австрії у всіх сферах життя, починаючи з останньої чверті XIX ст., національний рух в першому десятиріччі XX ст. внаслідок різних обставин істотно знижує “темпи” розвитку. На це вплинули, зокрема, поразка революції 1905 – 1907 рр. в Росії, що сприяло поглядам у непорушності усталеної політичної системи в Європі, лібералізація політичного ладу в Австро-Угорщині, пов’язаного з введенням нової виборчої реформи до австрійського парламенту у 1907 р. У зв’язку з цим керівництво українського національного руху імперії, яке опинилося в полоні власних ілюзій, помітно втрачає радикальні позиції, розраховуючи на те, що реформування імперії має автоматично призвести і до вирішення нагальних проблем українців. “Галичина, – з приводу цього зазначав М. Грушевський, – котру обставини видвигнули на чільне місце національного українського життя. . . , готова з своїм новішим курсом зробити кепську прислугу не тільки собі, а і всьому національному українському життю”⁷.

За гостротою і спрямованістю своїх публіцистичних виступів М. Грушевський нагадував “Овода”, що не давав застоятися рухові, який все відчутніше входив у кризовий стан.

У його численних статтях та виступах давався ґрунтовний аналіз подій, повз які в наступному обходили цілі покоління науковців, зокрема у зображенні українського національного руху в Австро-

Угорщині початку ХХ ст. Саме в той час М. Грушевський рішуче виступив з осудом політичного проводу галицької політики, яку він зневажливо назвав “ерою фінансово-економічною”.

Справа в тому, що в першому десятиріччі ХХ ст. український національний рух істотно змістив свою головну спрямованість в господарсько-економічну галузь. Це було виявом політики “органічної праці”, “малих діл”, яку активно проводила перш за все УНДП через партійні філії, пресу, переважну більшість депутатів у парламенті та сеймах. Серед лідерів національного руху ширилися передчасні розрахунки на зміну урядової політики, політичних течій у Відні, які б у нових обставинах намагалися шукати в головному ареалі українців – Галичині опори не у поляків, а в уже “політично дозрілих” українцях⁸. Тому політичний провід українців, не бажаючи будь-якого радикалізму та відвертої опозиційності, намагався вести тактику, спрямовану на порозуміння з Віднем та польським керівництвом краю.

Ця тактика розбудови національно-громадського життя виглядала дисонансом у порівнянні з попереднім часом, коли були досягнуті значні здобутки в політичному напрямі, культурно-освітній ниві, які створили реальні умови для порушення існуючого монопольного становища польських сил у регіоні. Звернення ж українства переважно в економічну сферу, мається на увазі широке поширення господарсько-фінансових українських інституцій – споживчої кооперації, кас взаємодопомоги, банків, надання “Просвіті” господарсько-економічних функцій тощо, саму по собі корисну, на переконання М. Грушевського, підривало активність національного поступу, діяло “на шкоду... праці над політичним освідмленням і організацією народних мас”⁹.

Більше того, цю “реальну політику”, яку намагалося проводити українське керівництво, М. Грушевський оцінював як тактику найменшого супротиву проти польського панування або ж підкинуту самими поляками з наміром “відвернення” українського суспільного руху від справ політичних. Насправді ж успіхи в економічній сфері, про які твердила українська преса, більше нагадували ілюзію. Національні економічні інституції були спроможні скласти конкуренцію лише єврейському лихварству. Вони і надалі залишалися в повній залежності від існуючих в Галичині економічних відносин, панівних позицій польсько-німецького капіталу, польського адміністративного апарату. Тому, замість бази, досить

нерозвинутий національний економічний фактор міг стати Ахіллесовою п'ятою українського національного руху¹⁰. Адже будь-який ледь відчутний адміністративний тиск на економічні інституції міг легко призвести і до відповідних впливів у партійній чи політичній сферах.

На цьому фоні досить невідрадно звучала і наступна теза М. Грушевського. Він помітив новий феномен в українському національному русі на початку ХХ ст. – комерціалізацію сфери громадсько-політичних відносин. Мається на увазі те, що господарсько-економічна сфера, яка тоді все більш активно пропагувалася в українському середовищі як важливий напрям “національно-патріотичної роботи” почала робити відчуту конкуренцію українським культурним і політичним інституціям. Нова галузь перетягувала до себе кадри активістів, де вони як адміністратори мали змогу за “патріотичну” працю отримувати ще й сталий заробіток. Тобто набирав обертів процес комерціалізації національного суспільного життя, який поширився в сферу громадську, партійну. Через це все важче було знайти кадри, які б безкорисливо працювали для освіти, культурного розвитку, науки, національного і політичного “освідомлення” народу. Ця “данайська рецепта” української політики, за М. Грушевським, була привнесена польськими володарями і відповідала, очевидно, й власним намірам ряду українських галицьких лідерів.

Відповідно від цього, Грушевським був розкритий внутрішній механізм формування ієрархії українського політичного ареопагу: “Сили і впливи нинішніх провідників нашого національного правительства вирости і угрунтувалися власне пануванню в економічних і фінансових інституціях”¹¹. Таким чином, тримаючи в руках кермо фінансових і економічних національних організацій, їх керівники все більше зміцнювали економічно, а не ідейно (!) армію залежних від себе громадян. Це був більш ніж прозорий натяк на керівника УНДП – К. Левицького, який очолював провідні галицькі національні фінансово-господарські товариства, на О. Барвінського та інших.

Таким чином, на початок ХХ ст. з розвитком національних фінансово-економічних структур у Галичині відбувається процес формування національної політичної олігархії, яка намагалася відмежовувати народні маси від великої політики, позбавитися контролю з їх боку.

Органічним продовженням цієї ситуації стало те, що основна вага політичної діяльності українців переноситься до парламенту, Галицького та Буковинського сеймів. Українські партії все більше перетворюються на партії парламентського типу, активізуючи роботу в масах лише під час виборчих кампаній. У першому десятиріччі ХХ ст. відбуваються суттєві зміни в “інструментарії” їх діяльності – переходу від силових методів, як, зокрема, селянський страйк 1902 р., масові віча доби 1905 – 1907 рр., до реформістського напрямку “органічної праці”, “малих діл” в руслі політичних компромісів з владою на загальноімперському та регіональному рівнях.

На основі запровадженого загального виборчого права до австрійського парламенту у 1907 р. від Галичини та Буковини потрапили 32 українці, переважно національні демократи. Таким чином вперше після революційної хвилі 1848 – 1849 рр. в рейхсраті з’явилася численна українська репрезентація, з якою вимушені були рахуватися австрійський уряд та інші політичні сили.

Однак, незважаючи на бажання, українському представництву так і не вдалося стати вагомою парламентською силою, тим бажаним важелем, який би схиляв чаші терезів між урядовим табором та опозицією. Хоча серед українських політиків і надалі жевріли ілюзії про “перелом” ставлення до українства з боку Відня, галицького намісництва, про трактування їх як “державницького елемента”¹², насправді ж українське парламентське представництво до 1914 р., тобто початку війни, подібно іншим національним фракціям, і надалі залишалося переважно в ролі статистів при урядовій більшості, яку становили представники німецьких, польських та чеських ліберально-консервативних партій і де вигравав сильніший та зручніший.

Отримавши відповідний конституційний механізм, головою Українського клубу Ю. Романчуком, подібно до національних гасел слов’янських народів, з відкриттям парламенту була виголошена декларація, в якій було сформульоване новітнє національно-політичне кредо українства.

Воно полягало у прагненні досягнення в кінцевому рахунку повної національної незалежності, національної єдності та соборності. Як першочерговий етап досягнення цієї мети мала бути створена національно-територіальна автономія українського народу Австрії, як рівного серед інших народів, проведення виборчої

реформи до Галицького сейму, заснування українського університету тощо.

Одночасно з цим українське політичне представництво було втягнуте у “політичну гру”, яка, зрештою, мала досить суперечливі наслідки. Так, не зважаючи на публічно висловлюваний намір дотримуватися опозиційного курсу, вже восени 1907 р. Українським парламентським клубом була укладена формальна угода з урядом, яка певний час була огорнута таємницею. В обмін на обіцянки Відня сприяти розширенню участі українців в адміністративній сфері на рівні імперії та українських провінцій, стати гарантом вільних виборів до Галицького сейму у 1908 р. українські послы протягом року зобов’язувалися виступати в урядовому таборі.

Про цю секретну домовленість українських парламентаріїв стало відомо громадськості на листопадовому 1907 р. з’їзді УНДП, до чого був особисто причетний і М. Грушевський, що викликало скандал. Безперечно, що цим виборам українська громада надавала велику вагу, адже новий сейм мав провести виборчу реформу, тому обіцянки Відня щодо “посередництва” сприймалися як важливі. Через це згаданий з’їзд УНДП обійшовся без критики послів і підтримав їх тактику “вижидаючого становища до правительства” і тільки в разі порушення домовленостей перейти до “можливо найострішої тактики”¹³. На думку М. Грушевського, ці завдання були ймовірними і без далекосяжних зобов’язань з боку послів.

За цих умов в середовищі українського парламентського представництва у 1907 р. розпочався процес зближення з польським представництвом з наміром складання певної польсько-української угоди на регіональному рівні. Однак триваючий декілька місяців переговорний процес, як і передбачалося, завершився нічим. У програші в черговий раз опинилася українська сторона, політичні ж дивіденди залишилися у поляків. Адже видимість переговорного польсько-українського процесу (щодо вироблення виборчої реформи до Галицького сейму, збільшення квоти українців серед місцевої адміністрації тощо) створювала для поляків позитивний суспільний резонанс та позбавляла Відень можливості втручання у справи Галичини. Польські ж політичні сили твердо стояли на засадах збереження панівного становища в краї. Щодо Відня, то він, вправно виконуючи роль арбітра в польсько-українському протиборстві і надалі підтримував виключно значно ближчу йому польську сторону.

Саме за цих причин поляками був відхилений український проєкт реформи (1907 р.), заснований на засадах загального виборчого права з урахуванням принципів пропорційного представництва націй. Згідно з ним пропонувалося встановити розподіл мандатів у сеймі з розрахунку 57% польських на 43% українських. У відповідь польською стороною був представлений проєкт, що межував з відкритим глузуванням, згідно з яким українцям було гарантовано лише 18% мандатів¹⁴. Тобто українській стороні пропонувалися умови значно гірші від вже діючої півстоліття старої куріальної системи, за якою вони теоретично могли отримати 30% посольських мандатів.

Наслідки цієї політики не забарилися. Під час виборів до Галицького сейму, які відбулися на початку 1908 р., українська сторона зіткнулася з вкрай нелояльною позицією крайової адміністрації, яка допускала численні порушення виборчого процесу. Центральний уряд вкотре виявив безсилість перед галицьким намісником гр. А. Потоцьким, що викликало розчарування і обурення серед українців. До Галицького сейму з 149 послів було обрано 127 поляків. Українсько-руський клуб, який складався з 12 послів (8 національні демократи, 3 радикали, 1 безпартійний), окрім поляків, мав ще протистояти й москвофільському “Русському клубу”. У порівнянні з успіхом українських сил, які вони досягли на виборах до парламенту, це була цілковита поразка.

У цих умовах українська політична верхівка знову опинилася на розпутьті. Доводилося вибирати: триматися ворожих намірів до польської адміністрації Галичини, або ж шукати з нею порозуміння, як з повним хазяїном ситуації. І лише політичний замах українця М. Січинського на намісника А. Потоцького, який стався у квітні 1908 р., вивів українську суспільність з цього політичного кута. Різде загострення польсько-українського конфлікту на тлі посилення напруження з Росією примусило нарешті Відень з усією увагою поставитися до української проблеми. Центральний уряд примусив місцеву адміністрацію збільшити субсидії українським громадським об'єднанням та представництво українців в адміністративних органах. Невдовзі в Галичину призначається новий намісник.

Хоча на цьому польсько-український конфлікт був далеко не завершеним. Зусиллями українського політичного проводу, який не бажав будь-якого загострення ситуації, протестних акцій тощо,

переговорний процес був перенесений у стіни галицького сейму. Згадану ситуацію, яку великою мірою створили самі українські “розважливі” політики, М. Грушевський оцінював вкрай критично. Адже рішучий момент для натиску на польське правління було згаяне. Загалом він оцінював події 1907 – 1909 рр., участь представників українських політичних партій в політичних ешелонах влади як “сумну історію блукань нашої парламентарної політики по бездорожжях опортунізму”¹⁵.

У статті “Два роки галицької політики” (Львів, 1909 р.) М. Грушевський наголошуючи про втрати українського національного руху в Галичині, емоційно писав: “По однім боці Збруча, по стороні російської України, там принаймні є та собача потіха, що “всім так”. Залягла собі хмара, заступила світ і сонце від Амура до Дунаю всім первородним і пасербам, державним і недержавним. Зрівняно всіх під п’ятою реакції, і українське життя – се одна сіра пляма серед великої сірої хляпанини... російської “імперії народів”. На Україні австрійській і такої гіркої потіхи не розживешся. Пакість тут не знадвору перейшла, а розведена була у себе в хаті, самими хатніми заходами. І вражає тим болючіше в порівнянні з тим життям, рухом і енергією, які запанували були в українським житті кілька літ тому, а тепер на їх місце – мерзота пустки”¹⁶.

Політична ситуація в Галичині змінюється докорінним чином лише у 1909 – 1910 рр. Завдяки широкій підтримці української громадськості та політичних партій український сеймовий клуб нарешті спромігся виявити такі небачені прояви протесту, які були присутні лише під час гострого чесько-німецького протистояння. Дії українського сеймового клубу в захисті національно-політичних прав українства невдовзі призвели до зриву роботи сейму, що вперше актуалізувало українську проблему на загальнодержавному рівні. Починаючи з 1909 р. українські послі розпочали акції протесту, з’являючись на засідання сейму з трубами, сиренами та горнами, що унеможливило його роботу. Ці дії були підтримані Українським клубом в австрійському рейхсраті. Врешті-решт імператор був вимушений передчасно розпустити сейм у 1910 р., що можна розцінювати як значний успіх українських політичних сил.

Подібна доля спіткала і наступний склад сейму. Через неможливість налагодити політичний польсько-український діалог його робота була цілком паралізована, через що він у 1912 р. розпускається. Принципова сеймова боротьба з польською більшістю ско-

лихнула та згуртувала широкі верстви української громадськості, що дало змогу провести до Галицького сейму в 1913 р., окрім 3 вирилістів-єпископів, 31 посла, що представляли український громадсько-політичний рух, та одного москвофіла. Починаючи з першого засідання (грудень 1913 р.), Український клуб ще завзятіше розпочав боротьбу за виборчу реформу. Переборюючи супротив польської більшості, українські депутати знову успішно застосовують тактику зриву роботи сейму. З ними солідаризувалося українське парламентське представництво, якому також вдалося великою мірою заблокувати роботу рейхсрату, що знову прикувало пильну увагу уряду до української проблеми¹⁷.

Саме ця принципова боротьба української громадськості, очоленої політичними партіями, депутатськими клубами, зрушила з місця політичний процес в Галичині. Згідно зі схваленою у лютому 1914 р. компромісною виборчою реформою до крайового сейму із загальної його кількості у 228 депутатів українцям гарантувалися 62 мандати (27,2%), ряд посад у комісіях та крайових установах. Була отримана згода на заснування у Львові українського університету. Досягнуті домовленості розцінювалися українським поміркованим проводом як значний політичний успіх та перші кроки до поділу Галичини на відрубні польську та українську частини та утворення в майбутньому національної автономії. Радикальні ж національні сили засудили чергову “згоду”, яка і надалі носила антиукраїнський характер, адже виборча реформа штучно закріплювала становище, коли українці ставали меншістю на власній етнічній території Східної Галичини.

У цілому, незважаючи на збільшення українського представництва в австрійському парламенті, Галицькому та Буковинському сеймах та пов’язані з цим нові, але досить непевні перспективи, українці на початку ХХ ст. і надалі були усунуті від провідних політичних процесів держави. Про це засвідчувало вкрай низьке національне представництво у владних структурах імперії. Так, в 1914 р. в Галичині на 300 високопоставлених урядових чиновників-поляків припадало 25 українських¹⁸. Українці повністю “випадали” із ланки вищого управління держави. Станом на 1.01.1914 р. до складу загальноімперських центральних органів управління та австрійського уряду з 6293 осіб входило тільки 25 українців (0,39%), що було найменшим національним представництвом. Для порівняння: німців – 75%, поляків – 4,9%, румун – 0,4%¹⁹. Цілий ряд ви-

мог української громади, що стосувалися встановлення реальної рівності з іншими національними загалами, не говорячи вже про засади національного самоуправління, вирішення нагальних соціально-економічних проблем були не вирішені. Єдине, на що був спроможний уряд – це обіцянки, які, зрештою, не давали жодних гарантій для їх вирішення у майбутньому. Таким чином, доля української громади в Австрійській імперії, окрім сприятливих зовнішніх факторів, залежала від самого національно-політичного руху, його згуртованості та здатності до принципової боротьби.

¹ Див.: *Канцлер А.* Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. Вип. 1. – С.107–108.

² Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / *Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін.* – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – С.12.

³ Див.: Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. – С.14.

⁴ Програма соціалістичної партії в Австрії. Організаційний статут Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини. – Львів, 1910. – С.8.

⁵ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: програмові і довідкові матеріали. – С.23.

⁶ *Крип'якевич І.* Всесвітня історія: У 3-кн. – Кн.3. Найновіші часи. – К.: Либідь, 1995. – С. 229-230.

⁷ *Грушевський М.* По виборах // *Грушевський М.* Наша політика. – Львів: НТШ, 1911. – С.118.

⁸ Див.: *Грушевський М.* Під нинішню хвилю // Там само. – С.10–12.

⁹ *Грушевський М.* Ера фінансово-економічна // Там само. – С. 76.

¹⁰ Там само. – С. 76–77, 84.

¹¹ Там само. – С.81.

¹² Див.: *IGNOTUS.* З австрійської України: кілька підрахунків // ЛНВ. – 1913. – Т. 62. – Кн. 3. – С. 557–558; *IGNOTUS.* З австрійської України: в сіті легенди // ЛНВ. – 1913. – Т. 63. – Кн. 5. – С. 553–554.

¹³ Там само. – С. 26.

¹⁴ Див.: *Лозинський М.* З австрійської України // ЛНВ. – 1908. – Т. 41. Кн. 1. – С. 214–217.

¹⁵ *Грушевський М.* “Два роки галицької політики” // *Грушевський М.* Наша політика. – С. 37.

¹⁶ Там само. – С.17–18.

¹⁷ Див.: *Левицький К.* Українські політики: силуети наших давніх послів і політичних діячів 1907 – 1914 рр. - Львів: Діло, 1937. – С. 50–51.

¹⁸ Див.: *Субтельний О.* Україна: історія / пер. з англ. *Ю.І. Шевчука*; Вст. ст. *С.В. Кульчицького*. – К.: Либідь, 1991. – С. 273.

¹⁹ Див.: *Трайнин И.П.* Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. – М.: АН СССР, 1947. – С. 182.

УКРАЇНЦІ ЗАКАРПАТТЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ

“Матір’ю катастроф ХХ століття” називають небезпідставно Першу світову війну. Вона явила собою глибоку цивілізаційну кризу, поклала початок розгортанню суспільної драми тривалістю майже в століття. Війна стала не тільки закономірним наслідком загострення суперечностей між європейськими державами, а й проявом їх внутрішньої кризи, у сфері міжнаціональних відносин зокрема. Гасла самовизначення народів у роки війни набули не просто популярності, а й відповідної конкретики, коли стало очевидним, що національно-визвольні рухи є силою, на яку мусять зважати поліетнічні держави.

Узагальнюючим показником результативності національно-визвольних рухів періоду “Великої війни” можуть слугувати такі дані: перед війною Європа нараховувала близько 86 млн. населення, що належало до категорії національних меншин, на кінець 1919 р. – майже вдвічі менше¹.

На жаль, значна частина українців, а в їх числі і закарпатці, так і залишилися національними меншинами на своїй землі (з причин, що не тільки від них залежали, про що і йтиметься в цій статті), але вже в складі інших держав.

“Забута війна”, як її ще донедавна називали, поступово стала предметом посиленої наукової зацікавленості істориків, у тому числі і в контексті української історії. Помітним стало і перенесення акцентів з традиційних тем (передумови та причини війни, перебіг воєнних операцій на її фронтах тощо) на поглиблений аналіз національних і людських чинників, спричинених війною. Щоправда, Закарпаттю у цьому відношенні “пощастило” менше. Як опосередкований приклад цього пошлемося на ґрунтовну статтю О. Реєнта і Б. Янишина². Предметом її історіографічного аналізу стали понад 50 публікацій, що висвітлюють ті чи інші сторони історії українських земель періоду Першої світової війни, проте жодного сюжету щодо Закарпаття в статті не знаходимо. І це не суб’єктивна позиція авторів, а, до певної міри, відображення об’єктивного стану речей в українській історіографії. Принаймні більш-

менш цілісного дослідження з етнополітичної історії Закарпаття періоду війни донині немає.

Для поневолених народів Перша світова війна стала здебільшого непередбаченою історичною нагодою заявити про свої національні домагання. Більше того, війна поставила етнополітичні проблеми в розряд пріоритетних завдань міжнародної політики. Усвідомлено чи інстинктивно це відчули і політики воюючих держав. По обидва боки фронту офіційно проголошувалося, що ця війна є війною за визволення народів. Дипломатія обох ворожих таборів мало що не ритуально почала декларувати право поневолених народів на самовизначення.

Щоправда, кожна із воюючих сторін хотіла б поширити таке право тільки на народи, що пригноблювалися ворожими державами, маючи на меті збудити сепаратизм, отже, й послабити противника. Така стратегія видавалася цілком логічною, якщо зважити на те, що як в Російській імперії великороси не були переважаючою частиною населення, так і в Австро-Угорщині австрійці разом з угорцями чисельно поступалися слов'янському населенню.

Надією поневолених народів стали загальновідомі “14 пунктів Вільсона” – американського президента, який у контексті Першої світової війни проголосив тезу, зміст якої полягав у тому, що кожен народ, великий чи малий, має сам, без приневолення вирішувати свій правосуб'єктний статус. Виступаючи в принципі проти дезінтеграції Австро-Угорської монархії, США водночас вимагали надання народам імперії “найвільнішої можливості автономного розвитку”. Зазначимо при цьому, що йшлося в основному про південнослов'янські народи, поляків, чехів і словаків, румун. Тобто про народи, які рішуче заявляли про прагнення до самовизначення – чи то у статусі самостійних держав, чи повноцінних автономій, які б входили до складу федеративних утворень.

На відміну від народів Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, національно-визвольні рухи в середовищі яких ішли по висхідній, карпатські українці, внаслідок їх багатовікового перебування у становищі жорстоко пригнобленого народу та маловиразного потягу до національної емансипації, вступили у ХХ століття без належної самоідентифікації. Більше того, як зазначав І. Лисяк-Рудницький, Карпатська Україна – один із тих відсталих районів Європи, населення яких ще й у нашому сторіччі (йдеться про ХХ ст. – Авт.) тривалий час не мало विकристалізуваної на-

ціональної свідомості. До того ж карпатські українці до певного часу залишалися осторонь “патронату” як США, так і Антанти – за винятком Російської імперії, яка у разі успішної для неї війни виношувала плани об’єднання під царською короною всіх східнослов’янських народів, не виключаючи і карпатоукраїнців.

Закарпатські русини належали до народів, про яких відомий націолог з українського зарубіжжя О. Бочковський говорив як про таких, що “історією і громадськістю забуті чи свідомо нехтувані, над якими офіційна політика проходить байдуже”³. Виходячи з історичного факту, що закарпатські землі ще в XII ст. були приєднані до Угорського королівства, європейські держави продовжували вважати Закарпаття інтегральною частиною Угорщини. На цій позиції стояв і Відень, який долю закарпатців повністю віддав на відкуп Будапешту, традиційно капітулюючи перед ним, як зазначає той же О. Бочковський. Йдеться, зокрема, про так зване вирівнювання (Ausgleich) – закон, який на підставі конституції 1867 р. надавав Угорщині повну свободу щодо внутрішньої політики, етнонаціональної в тому числі. Створена на основі такого порозуміння новітня угорська держава від самого початку задумувалась як унітарна національна держава. Рівноправність національних меншин могла забезпечуватися лише ціною їхньої повної асиміляції. Обставини воєнного часу ще більше посилили асиміляційний тиск Будапешта на закарпатців.

Доля карпатських українців стає ще більш очевидною, якщо зважити на той факт, що і українське питання в цілому на початку війни не викликало політичної зацікавленості у країн Антанти. У 1915 р. молодий англійський історик А. Тойнбі писав: “Багато зневажених національностей здобули визнання впродовж війни, але приклад українців є найбільш вражаючим. Нація тридцяти мільйонів, а ми ніколи не чули її назву”⁴. Що ж стосується карпатських українців, то не тільки Захід не знав про них. Як пише дослідник історії Українських січових стрільців С. Ріпецький (на початку війни член управи товариства “Січових стрільців”), українці інших областей дуже мало знали про цю забуту частину України. Січові стрільці, частини яких в 1914 р. прийшли з Галичини боронити Закарпаття від наступаючої російської армії, відкрили для себе закарпатських українців “в положенні затурканого, нужденного, ніким не знаного гірського племені”. Січовики, продовжує названий автор, “вперше защемили тут основи національної свідомості”⁵.

Стосовно останньої тези, то навряд чи можна погодитися з нею. За десять місяців перебування стрільців на території Закарпаття, до того ж в умовах майже постійних бойових дій, виконання місії “прищеплення національної свідомості” видається сумнівним. До того ж, як вважають інші автори, формування національної свідомості русинів стає помітним уже з середини XIX ст.⁶. Йдеться про перших “підкарпатських будителів національної свідомості” О. Духновича, О. Павловича, І. Раковського, А. Волошина та інших, які намагалися протистояти угорській національній та мовно-культурній експансії літературно-просвітницькими засобами.

Звичайно, про політизацію національного руху, та й про його більш-менш масовий характер ще не йшлося ні тоді, ні на початку XX століття, включаючи роки війни. Карпатські русини залишалися підневільним селянським народом, без жодних власних інституцій, окрім церкви. Дослідники історії Закарпаття майже однастайні в тому, що на початок Першої світової війни ще не склалися відповідні соціальні, етнополітичні, культурні та духовно-психологічні передумови для суспільної консолідації карпатських українців. Відсутність названих передумов зумовлювалася передусім причинами об’єктивного характеру.

На відміну від своїх побратимів, що проживали в інших етнонаціональних регіонах України, карпатоукраїнці не мали державницької традиції, належного рівня соціальної стратифікації суспільства, впливових громадських організацій, надто ж своїх політичних партій. Відтак у русинів не було національно-державницької програми як об’єднуючого фактора. Чи не єдиним об’єднуючим чинником була уніатська (греко-католицька) церква, проте її роль в етнонаціональній консолідації українців Закарпаття з різних причин, не завжди від неї залежних, була далеко не однозначною, а то й деструктивною, про що далі буде сказано.

Доречно зауважити, що й самі “русинські будителі” національного відродження не вірили в етнополітичну самодостатність свого народу, не бачили в ньому державотворчого потенціалу. І було від чого зневіритися. До сказаного додамо, що карпатські українці фактично не мали своєї національної еліти, яка б спрямовувала рух за національне самовизначення свого народу, не була навіть вироблена літературна мова. Ті, хто не зугорщився, спілкувалися в побуті місцевими діалектами, а в офіційних зносинах та літературі виразно проявлялася церковнослов’янська мова. Все це різко

контрастувало з тим, що відбувалося в житті інших слов'янських народів, українців Наддніпрянщини і Галичини в тому числі. Тож розробку національно-державної програми взяла на себе русинська еміграція в Америці, етнополітична діяльність якої із зрозумілих причин особливо активізувалася під кінець Першої світової війни. Що ж стосується власне Закарпаття, то за умов воєнного стану і через названі причини за роки війни так і не було організовано більш-менш значимих політичних акцій, які б мали за мету домагатися справедливого розв'язання національного питання в інтересах русинського населення.

Слід зважати і на те, що населення Закарпаття було занадто строкатим. На невеликій за обсягом території поряд з русинами проживали угорці, словаки, євреї, румуни, німці, цигани та інші народності. За даними угорської статистики, на початок 1914 р. населення Закарпаття налічувало понад 848 тис. чол., з них етнічних українців лише близько 406 тис.⁷ А на мішаних територіях, як зазначав М. Грушевський, український елемент слабне.

З початком війни угорська влада посилила асиміляційний тиск на карпатських українців, небезпідставно вважаючи їх проросійськи налаштованими. Із Закарпаття від органів місцевої влади до Будапешта систематично надходили повідомлення про прояви симпатій до наступаючої в Карпатах російської армії, як і до російських військовополонених. Кола, наближені до офіційної угорської влади, з тривогою спостерігали, як серед русинського населення зароджується свідомість його належності до слов'янського народу ворожої Росії. Яким би не був відсталим рутенський (русинський) селянин, писала одна із газет уніатської церкви, за таких умов “ми даремно говоритимемо йому про те, що він такий же мадьяр, як мадьяри в районі Дебрецена, що його доля і традиції зв'язані з Угорщиною”⁸. Влада боялася зародження в русинському народі свідомості, від якої їй тривалий час “вдавалось його відгороджувати”.

За таких умов угорські державні чинники урізноманітнювали засоби “відгороджування”. Вже у 1914 р. вийшло урядове розпорядження, згідно з яким навчання руської мови в церковних народних школах обмежувалося 3 – 5 класами. В державних школах руська мова взагалі була заборонена, як і у навчальних релігійних закладах. Та чи й могла вона там функціонувати навіть без офіційної заборони, якщо, наприклад, у державній семінарії, що відкрилася

в Мукачеві у вересні 1914 р., з 21 учня, зарахованого на перший курс, русинів було лише три. В наступному навчальному році серед 26 прийнятих першокурсників був лише один українець⁹. Наведені приклади, звичайно, стосуються не тільки мовного питання. Вони є також красномовним свідченням того, що і в роки війни з закарпатських семінарій продовжувало виходити духовенство, яке мало бути надійним асиміляторським знаряддям влади.

У 1915 р., коли російська армія заволоділа значною частиною Карпат, угорський уряд прийняв рішення про заборону користуватися в школах Закарпаття кирилицею, оскільки, як вважала влада, вона боронить слов'янську культуру і пов'язує карпатських українців з братами по той бік Карпат. Натомість запроваджувалася латинська абетка у поєднанні з мадярською фонетикою. Доводи А.Волошина, члена комісії з переробки граматики, про те, що мадярська фонетика не відповідає руській мові, були відкинуті.

Відтак за новою граматикою почали видавати підручники, церковну літературу, періодику. В культурно-духовній сфері заборонялося все, що, на думку влади, могло мати політичний підтекст, особливо щодо проявів антивоєнних настроїв чи москвофільства. Заборонялося церковні обряди називати руськими, з релігійних календарів вилучалися свята, які мали “слов'янсько-народну прикрасу”. З метою ліквідації православ'я і витіснення із свідомості карпатоукраїнців їх слов'янської ідентичності влада намагалася заборонити юліанський календар і ввести григоріанський. Політика мадяризації здійснювалася також по лінії перейменування топографічних назв місцевостей і населених пунктів, українських прізвищ та імен. З офіційного ужитку вилучався навіть термін “рутен”, яким самі ж угорці споконвіку називали закарпатських русинів. У ньому теж шовіністично налаштовані політики вбачали “руський корінь”. Натомість офіційно почали вживати назву “греко-католицькі угорці”.

У винародовленні русинів угорська влада активно і цілеспрямовано використовувала греко-католицьку церкву, що красномовно засвідчують, крім іншого, і літературні видання церковного походження. В одному з них, наприклад, зазначається, що угорська влада цікавилася церковними справами Закарпаття тільки тому, що прагне за допомогою духовенства остаточно зламати силу народу. Втручання в церковні справи влада мотивувала “неписаним привілеєм королів на верховне право патронату”, на основі якого

вона призначала єпископів і вищих духовних достойників, а також контролювала виховання українського кліру¹⁰. В такий спосіб державні чинники повністю перебрали на себе контроль над церковним життям на Закарпатті.

Ще напередодні війни в Закарпатті була створена окрема мадярська єпархія. Метою її створення було “перемішати українське й румунське населення з мадярським... щоб прискорити мадярщення меншин”¹¹. Проте Будапешт цим не задовольнився і на початку війни почав вимагати, щоб русинські приходи були приєднані до мадярських.

Фактом є й те, що змадяризована греко-католицька церква під тиском державних структур угорської влади, а також пам’ятаючи передвоєнне пожвавлення так званого неослов’янського руху за поновлення православ’я, зайняла вірнопідданську позицію щодо Угорщини. До речі, саме її ієрархи на початку 1915 р. звернулися до угорської влади з петицією, в якій просили ліквідувати назву “русин”, запровадивши замість неї назву “мадяр”, або ж “католик східного обряду”. Греко-католицька церква не заперечувала проти ліквідації кирилиці, першою почала пропагувати латину. Можна припустити, що в такий спосіб автори петиції сподівалися забезпечити прихожан-русинів від переслідувань з боку угорської влади. Проте остання розцінила це на свій лад і, як уже зазначалося, використала таку позицію церкви в планах остаточної асиміляції карпатських українців.

З тими, хто чинив опір асиміляції, угорська влада жорстоко розправлялася, особливо в перший період війни, коли події на фронті склалися не на користь Австро-Угорщини. Як зазначав один із учасників тих подій, русина арештовували і на пустий донос корчмаря. Будь-які прояви москвофільства, чи навіть підозра в ньому жорстоко придушувалися австро-угорськими властями. Так, лише в жовтні 1914 р. було ув’язнено понад 800 жителів ряду сіл тільки за те, що вони вітали козаків як своїх визволителів. У перший рік війни було арештовано понад 30 священників, багатьох селян і міщан карали на смерть без будь-якого суду.

Фактично все, чого домоглася угорська влада на шляху асиміляції русинського населення (за певним винятком щодо інтелігенції, яка, як писав А. Волошин, сама по собі “швидко винародовлювалася, з презирством ставлячись до свого слова, свого народу”), досягалося примусовими методами, а здебільшого й терором. Те-

пор змушував закарпатців відмовлятися від національно-етнічної ідентичності, православної віри, називати себе мадярами греко-католицького обряду. “Нижчого ступеня свідомості населення, – писав один із сучасників у “Віснику Союзу Визволення України”, – годі собі уявити... Люди забули або стидаються уживати назви “русин”, уважають себе мадярами греко-католицького обряду”¹².

В умовах терору, як і з ряду інших причин, про які вже говорилося, карпатські українці не чинили організованого опору владі в її наступі на їх національну ідентичність. “Як глибоко підупала у нас народна свідомість під час війни, – констатував А. Волошин, – ясно доказує той факт, що проти усунення кирилиці (кирилиці – Авт.) із шкіл народ не оказував жодної опозиції”¹³. Щоправда, окремі сучасні автори з цього приводу мають іншу точку зору, стверджуючи, що “трудолюбні маси краю рішуче виступали проти денационалізації місцевого населення, зокрема проти спроб частини духовенства ліквідувати слов’янську писемність, мадяризувати українські школи”¹⁴.

З приводу наведених висловлювань зазначимо, що істина може бути десь посередині, якщо уникнути категоричності тверджень як-то “жодної опозиції” чи “рішуче виступали”. Не завжди виправданим вважаємо і “переведення стрілок” в мадяризації шкіл і ліквідації слов’янської писемності лише на духовенство, як то наголошується, зокрема, в радянській історіографії. Безумовно, духовенство, як уже зазначалося, було причетним до глобальної денационалізації українців Закарпаття, проте не більше ніж в руслі загальнодержавної політики, здійснюваної до того ж переважно силовими методами. Так, в 1916 р. Мукачівську єпархію, яка протилася закону про скасування кирилиці, було зобов’язано негайно переписати всі церковні книги угорською фонетикою. І тільки влітку 1918 р., за нового уряду в Будапешті, єпархія, скориставшись першою ж слушною нагодою, відкликала латинську церковну літературу. Деяко пізніше уже фактично приречена влада видала указ, яким визнавала права русинської мови у всіх народних школах.

Повертаючись до подій більш раннього періоду, зазначимо, що з поразками російської армії і, відповідно, придушенням московфільства, в суспільному житті Закарпаття посилювалися позиції угрофілів. В проугорській пресі чи не провідною темою стає пропаганда єдності інтересів угорців і русинів, отже, й необхідності дбати про військові успіхи Австро-Угорщини та її союзників, оскільки

ки ні з Україною, ні з Росією “рутени нічого спільного не мають”. При цьому зауважимо, що на відміну від українців Галичини, які у воєнних успіхах імперії Габсбургів бачили можливість національного самовизначення в тій чи іншій формі, у аморфній громадській думці закарпатських українців ідея національного самовизначення все ще не викристалізувалася у більш-менш конкретні форми. Нечисленні поборники національної ідеї, які не емігрували за океан, майже до кінця війни так і не мали ні своїх друкованих органів, ні сформованих громадських чи політичних організацій. Лише під самий кінець війни хоч і слабко, але почали заявляти про себе розрізнені соціал-демократичні групи. Та ще після встановлення в Росії радянської влади стали повертатися на Закарпаття збільшовизовані військовополонені. Проте вони, по-перше, ще не створили належних організаційних структур, по-друге, переймалися не стільки етнонаціональними проблемами регіону, скільки, за дорученням лідерів російських більшовиків, включалися в кампанію роздмухування в межах Угорщини пожежі світової соціалістичної революції.

Негативно впливала на становлення руху за національну емансипацію карпатських українців і відсутність у них дієвих зв’язків (у плані відстоювання національних інтересів) не тільки з національно-визвольним рухом у Наддніпрянській Україні, а й навіть із сусіднім “українським П’ємонтом” – Галичиною. Як зазначав у свій час М. Драгоманов, Угорська Русь духовно відрізана навіть від Галичини більше, ніж Австралія від Європи. За час, що пройшов після сказаного до початку війни, мало що змінилося. Якщо на початку ХХ ст. галицькі громадські діячі нехай і не організовано, а здебільшого спонтанно, за власною ініціативою вдавалися до поширення української національної ідеї серед українців Закарпаття, то в роки війни така діяльність фактично припинилася. Більш того, створена в 1915 р. у Відні Загальна українська рада, яка задекларувала наміри захищати інтереси українців Австро-Угорщини, фактично не взяла до уваги українців Закарпаття. Принаймні в опублікованій у травні 1915 р. програмній декларації Ради немає жодної згадки про Закарпаття¹⁵.

Щоправда, дещо пізніше у Відні відбулися переговори представника закарпатських українців А. Штефана (вважається, за дорученням А. Волошина) з відомими діячами галицького національно-визвольного руху Л. Бачинським, Є. Петрушевичем, К. Три-

львівським та іншими, на яких йшлося про “обновлення” Галицько-Волинської держави під назвою Західноукраїнська республіка у складі Галичини, Волині, Буковини та Угорської України. Із-за “непевності ситуації” про Наддніпрянську Україну мова не йшла, питання про соборну Україну в її етнічних кордонах відкладалося на пізніший час. Проте, враховуючи настрої карпатських українців (“Україна без Києва в Закарпатті не буде сприйматися”, як зауважив їх представник), вирішили “в Угорській Україні говорити про Соборну Україну уже зараз”¹⁶.

За умов тривалої етнополітичної невизначеності долі русинів ініціативу перебрала на себе офіційна влада та проугорськи налаштовані течії закарпатсько-української громади. Лише один промовистий приклад. В 1916 р. газета “Україна” (в оригіналі назва “Україніка”, що вже саме по собі вказує на її політичну орієнтацію) писала: “Рішуче й раз назавжди проголошуємо, що в Угорщині українці ніколи не були, ані тепер їх нема. Той народ, що живе в північно-східних жупах і який ми називаємо рутенами, протягом століть злився з мадярами, а його інтелігенція вже цілком мадярська і то не лише мовно, а й національним почуттям”¹⁷. Така позиція “української” газети мало чим відрізнялася від висловлювань угорських видань.

В тому ж 1916 р. одне з них проголошувало: “Є у вітчизні нашій одна народність, що нараховує близько 300000 душ, яка в теперішніх воєнних обставинах заслуговує на нашу увагу: се Русини. Народністю себе вони вже не зовуть, а лише мадярами. Політичних аспірацій не мають ні в українському, ні в російському напрямі”¹⁸.

Щодо названої кількості “угорських українців”, то вона вочевидь занижена. Як уже зазначалося, за угорською офіційною статистикою етнічних українців у складі населення Закарпаття було понад 400 тисяч. Августин Волошин говорить про “півмільйонний руський народ Підкарпаття”. Щоправда, вважає його найслабшим серед інших підконтрольних монархії, тому саме з нього Угорщина й почала “цілковите знищення немадярських народів”¹⁹.

Відносно “відсутності аспірацій” в українському чи російському напрямі зазначимо, що Будапешту дійсно вдалося політично, економічно й адміністративно ізолювати Закарпаття від Галичини і Буковини, значною мірою паралізувати культурні зв’язки між ними. За цих умов, а також зневірившись у можливості, а то й у щирості намірів Ватиканського Апостольського Престолу зупини-

ти змядяршення церкви Закарпаття, що було б майже рівнозначно збереженню національної ідентичності українців-русинів, останні не полишали надії на підтримку слов'янської Росії. Але був і серйозний стримуючий фактор щодо такої орієнтації. Йдеться про те, що протимадянська політика Росії, як це показав і досвід короткочасного перебування російської армії на території Закарпаття в початковий період війни, загрожувала, крім усього іншого, широкомасштабними протикатолицькими акціями. Зауважимо, що напередодні війни майже 65% населення Закарпаття належало до греко-католицького віросповідання, до православного – менше 1%²⁰. Співвідношення, як бачимо, вочевидь було не на користь політики, яку намагалася проводити російська окупаційна влада.

Таким чином, Перша світова війна, прямо чи опосередковано, поставила національну проблему на порядок денний. Спричинивши розпад поліетнічних імперій, вона зумовила становлення нових геополітичних реалій у світі, за яких національно-визвольні рухи стали переростати в національно-демократичні революції. Про свою незалежність заявили Українська Народна Республіка, Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Західноукраїнська Народна Республіка та інші. Не було серед них (принаймні у спектрі слов'янських народів) лише українського Закарпаття.

Власних зусиль для національного самовизначення у закарпатських українців забракло, допомоги ззовні вони не отримали, “не вписавшись” в концепцію “контрольованого розпаду Австро-Угорщини”, якою її бачили США і країни Антанти. Так, в липні 1918 р. Антанта виступила із заявою про підтримку об'єднаної незалежної Польщі та про “найглибші симпатії до визвольних змагань чехословаків і південнослов'ян”, визнавши їх пригнобленими націями, що ведуть боротьбу за здобуття свободи і незалежності. Про закарпатських українців, як і українців взагалі, у заяві не йшлося.

Не було підтримки національних прагнень русинів і з іншого боку. Більшовицька Росія переймалася проблемами власного виживання, одночасно виношуючи плани експорту соціалістичної революції у світовому масштабі і створення всесвітньої республіки Рад. Проблема соборності українських земель не була пріоритетною і в діяльності Центральної Ради. Лише один приклад в цьому плані, хоча документально і не підтверджений. За спогадами Т. Масарика, під час його перебування у Києві влітку 1917 р.

перед її лідерами було порушено питання про Підкарпатську Русь. Йшлося про приєднання останньої до майбутньої Чехословацької держави, проти чого, як стверджує Масарик, діячі Центральної Ради не заперечували. Якщо такий факт дійсно мав місце, то його потрібно розглядати в контексті історичних реалій. У той час Україна домагалася автономії у складі Росії, тому претензії на Закарпаття виглядали б нелогічними.

Лише менш як за місяць до закінчення Першої світової війни українці-русини стали членами “Союзу поневолених народів Європи”, отже, їх проблема набувала міжнародного політичного звучання. Таким чином формально вони визнавалися окремим народом, що має право на самовизначення. Проте на цей час вирішення проблеми політико-правового статусу Закарпаття перебрала на себе заокеанська русинська еміграція. Створена нею у червні 1918 р. у США політична організація “Американська народна рада угорських русинів” з різних варіантів політичного самовизначення прийняла рішення (з врахуванням побажань Білого дому) про входження Закарпаття на правах автономії до складу майбутньої Чехословацької республіки.

У кінцевому підсумку, доля Закарпаття, як і інших українських земель, була вирішена у колі чужих геополітичних інтересів. Інтересів, які на десятиліття роз’єднали українські землі у складі нових державних утворень. Єдина легітимна обставина, яка могла б об’єднати українців на основі добровільного самовизначення – прихильність до права, в тому числі до права народів на суверенне визначення своєї долі, була проігнорована тими, від кого реально залежало нове світовлаштування.

¹ Бочковський О. Боротьба народів за національне визволення. – Подєбради, 1932. – С. 8.

² Рєєнт О., Янишин Б. Українські землі в роки Першої світової війни у працях українських істориків (до 1991 р.) // Історичний журнал. – 2004. – №9.

³ Бочковський О. Назв. праця. – С. 8.

⁴ Скоблик В. Два підходи до української проблеми у контексті міжцивілізаційних взаємин // Науковий вісник УжДУ. – Серія “Історія” – 1998. – №2. – С. 29.

⁵ Рінецький С. Українське січове стрілецтво. – Львів, 1995. – С.81–82.

⁶ Макара М., Мигович І. Карпатами поріднені. – Ужгород, 1997. – С. 12.

- ⁷ *Снівак Б., Троян М.* 40 незабутніх днів. – Ужгород, 1967. – С. 7.
- ⁸ Нариси історії Закарпаття. В 2 т. – Т. 1. – Ужгород, 1993. – С. 390–391.
- ⁹ *Пагіря В.* Відлуння Карпат. Сторінки історії – Ужгород, 1994. – С. 78.
- ¹⁰ *Анастасій В. Пекар.* Нариси історії церкви Закарпаття. – Т. 1. Єпархічне оформлення. Видавництво друге. – Рим – Львів, 1997. – С. 88, 92.
- ¹¹ Там само. – С. 100.
- ¹² *Федак П.* Роль і значення товариства “Просвіта” в національно-культурному відродженні закарпатських українців // Наук. зб. в Ужгороді. Річник 1 (ХУ). – Ужгород, 1996. – С. 38.
- ¹³ *Волошин Августин.* Спомини. – Ужгород, 1923. – С. 26.
- ¹⁴ Нариси історії Закарпаття. – Т. 1. – С. 377.
- ¹⁵ Там само. – С. 391.
- ¹⁶ Вони боронили Карпатську Україну. Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. – Ужгород, 2002. – С. 104.
- ¹⁷ *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Кн. 1. – Пряшів, 1979. – С. 42.
- ¹⁸ *Волошин Августин.* Спомини. – С. 84.
- ¹⁹ Там само. – С. 73.
- ²⁰ *Макара М., Мигович І.* Назв. праця. – С. 5.

МІЖНАРОДНІ ЗМАГАННЯ ЗА ЗАКАРПАТТЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО УСТРОЮ

День 27 жовтня 1918 р. став останнім для Австро-Угорської імперії і водночас ознаменував початок нового майбутнього для багатьох її народів. Блискавичний розпад Австро-Угорщини спричинив перекоювання політичної карти Європи, привів до виникнення ряду незалежних держав: Чехословаччини, Угорщини, Польщі. Одні за одними національні меншості відривалися від Угорщини: хорвати, серби, словаки, чехи, румуни. Залишилися при ній лише німці і русини, та й то останні ненадовго.

Період листопад 1918 – січень 1919 року на Закарпатті видався надзвичайно політично насиченим. У ці місяці відбувалася активна боротьба різних політичних сил, думок, які визначили подальшу долю Закарпаття на найближчі 20 років.

Крім того що всередині Закарпаття політичне життя “ледь не кипіло”, так ще розгортається і надзвичайно активна політична міжнародна гра за Закарпаття. Основними “гравцями” за здобуття Закарпаття були М. Каройі – від новоствореної угорської “команди” і Т. Масарик – від також новоствореної чеської. Крім того, інтерес до Закарпаття на початку ХХ ст. проявляє молода українська держава.

Основні “правила гри” угорського та чеського урядів в принципі були визначені однаково: найширші обіцянки – найменші справи. Стиль гри можна визначити як активне маневрування. Так, уряд М. Каройі, прагнучи зберегти єдність земель угорської корони, обіцяв різним народностям Угорщини найширші права, включаючи право на самостійність. Ідею збереження єдності земель стефанської корони підтримували змадьяризована частина русинської інтелігенції та керівництво уніатської церкви. Виявленням подібних устремлінь була діяльність створеної з ініціативи уніатського єпископа А. Паппа 6 листопада 1918 року Ужгородської Ради рутенів Мадьярії¹. До складу Ради входили відомі громадські діячі, які вбачали свій ідеал в угорській державі Й. Камінський, П. Гебей, С. Сабо та ін. Секретарем Ради став А. Волошин, про русинські настрої якого не викликали сумніву. Більшість членів

Ради висловилися за збереження Закарпаття в складі Угорщини. Обраний головою ради С. Сабо заявив: “Рада рутенів хоче служити на ділі територіальній цілісності Мадьярії”². Ужгородська Рада домогалася часткових поступок від Угорщини: введення до комітетів українців-надзупанів, у школах навчання українською мовою, заснування української кафедри в Будапештському університеті. Подібні проугорські рішення в листопаді – грудні 1918 року були схвалені на зборах відповідних органів у Мукачеві, Угочі, Берегові, Косино, Вілоку та ін.

Водночас на Закарпатті в цей час набуває поширення інший шлях вирішення питання щодо політичного майбутнього Закарпаття – це приєднання до України; популярним стає гасло: “Геть від Угорщини!”. Так, вже 2 листопада 1918 р. (всього через день після проголошення самостійності Західно-Української Республіки у Львові) у Хусті (під проводом братів Юлія та Михайла Брашайків) організовано Руську Народну Раду й уже тоді вирішено включити Закарпаття в Українську Державу. Тиждень по проголошенні суверенності Західно-Української Республіки, 8 листопада 1918 року, Руська Народна Рада в Старій Любовні, на чолі з о. Омеляном Невиським, постановила домогатися включення Закарпаття до складу Української Держави. Місяцем пізніше, 8 грудня 1918 року, Руська Народна Рада в Сваляві, очолювана Михайлом Комарницьким, виступила за злуку Закарпаття з Україною. Подібні рішення, як свідчать архівні джерела, були ухвалені також на зборах Рад селян багатьох інших сіл Закарпаття³. Хоч русини і не ідентифікували себе українцями, але прагнули до єднання з ними як братнім народом. Цьому значною мірою сприяло утворення ЗУНР та налагодження зв’язків з її керівництвом.

Ситуація на Закарпатті загострювалася, через те частина керівників країни, в тому числі й міністр внутрішніх справ Й. Криштоффі, розуміли, що одними репресіями “порядок не утримати”, і запропонували піти на часткові поступки національним меншинам хоч би в формі надання їм автономії⁴. У цей час на Закарпатті робилися певні практичні поступки для неугорських народів. Так, уряд почав поступово звільняти з керівних посад угорців, призначаючи на їхні місця представників місцевої інтелігенції, звичайно, проугорської орієнтації. Орест Сабов, Микола Кутка і Емілій Зоборський були призначені ужанським, березьким і марамороським жупанами⁵.

9 грудня 1918 року був опублікований указ про право всіх угорських народів на самовизначення⁶. Ідея про надання Закарпаттю автономії певний час обговорювалася в урядових колах Угорщини. Нарешті було вирішено доручити міністру в справах русинів О. Сабову підготувати проект закону про автономію “Руської Країни”. Зусиллями О. Сабова, за прихильного наставлення Оскара Ясі (міністр зі справ немадьярських національностей при уряді Каролі – прим. Авт.) парламент Угорської Республіки 21 грудня 1918 року ухвалив “Народний Закон ч. X з 1918 року про Автономію Руської Нації, живучої в Мадьярщині”⁷. Автономній провінції надано назву “Руська Країна” – на пропозицію Г. Стрипського, щоб наблизити до назви Україна, – а її територію обмежено до комітетів Мараморош, Угоча, Берег і Унг, тоді як приналежність комітетів Земплин, Абай-Торна, Шаріш і Спіш залишилася невирішеною.

Цей закон в §1-му так визначав автономні права: “Руська Нація, живуча в Мадьярщині, повинна мати повні права на самовизначення відносно справ внутрішньої адміністрації, судівництва, публічної освіти, її культури, релігії та вживання мови і то так у законодавстві, як і в адміністрації країни. Цей закон забезпечує ці права й містить у собі зобов’язуючі постанови відносно цих прав”. У подальших одинадцятьох параграфах цього закону стверджено, що “Руська Країна вирішує й адмініструє всі свої справи через її власні органи”, якими є: автономний Руський Народний Сойм як законодавчий орган, для адміністрації країни в Будапешті встановлено спеціальне Міністерство для Справ Руської Країни, а в самому краю автономну адміністрацію довірено Директорії Руської Країни. Міністром для Справ Руської Країни негайно назначено Ореста Сабова з осередком у Будапешті, а рахівського адвоката д-ра Августина Штефана іменовано Головою автономної Директорії з осередком у Мукачеві. Покликано до життя Руський Народний Сойм, який зійшовся на свою єдину сесію в березні 1919 року в Мукачеві. Але вже при цьому першому акті був порушений закон, бо згідно з постановами §8-го цього закону вибори мали бути “загальними, таємними, рівними й безпосередніми”, а насправді лише члени громадських рад були допущені до участі у виборах⁸.

Закон про автономію хоч і був кроком вперед у розвитку угорської державності, але практично носив суто декларативний характер. Адже в ньому не було “закладено” механізмів впровадження автономії. По-перше, яка це повна автономія, коли місце

перебування “міністра” Руської Країни знаходилося в Будапешті? По-друге, територія Руської Країни не була чітко визначена. Остаточне вирішення цього питання переносилося на Паризьку мирну конференцію. Більше того, уряд Угорщини прагнув розширити регіони, де проживали угорці, і звузити територію з проживанням русинів. Міста Ужгород, Мукачеве, Берегово, Мармороський Сигіт, Севлюш, а також і Свалява та Солотвин, як і округи берегівський, севлюський та тячівський, згідно з законом, залишалися й надалі інтегральною частиною Мадьярщини і, відповідно, вилучалися з автономної Руської Країни. Це викликало велике невдоволення закарпатських русинів і коли послы Руського Народного Союму зішлись на сесію, то на пропозицію Константина Грабаря (пізнішого губернатора за чеського режиму) ультимативно заявили мадьярській владі, що Соїм зідеться знову на сесію тільки тоді, якщо мадьярська влада визначить кордони Руської Країни, які задовольнятимуть інтереси карпатських українців. Фактично, це означало кінець “автономії”, яку мадьяри і без того ніколи не бажали втілювати.

Обмеженість Закону про автономію полягає і в тому, що в ньому не були визначені політико-правові засади самоврядування. Наголошуючи на “повному праві самоврядування в питаннях внутрішньої адміністрації, юстиції...”, в ньому абсолютно нічого не сказано про те, якою буде структура правоохоронних органів, про порядок їх створення, механізм їхньої діяльності та кому вони будуть підзвітними. Мета угорського уряду очевидна – відвернути увагу населення Закарпаття від боротьби за соціальні та національні права, приборкати визвольний рух на Закарпатті, а також залишити край у складі Угорщини.

Проте і ця куца культурно-національна автономія викликала незадоволення і переляк угорської буржуазії. Угорські газети різко виступили проти цього закону, наголошуючи на тому, що українці Закарпаття не здатні самостійно, без угорських наставників керувати краєм навіть у тих небагатьох питаннях, що належали до компетенції Руської Країни⁹.

Ще перед прийняттям Закону ч. X мадьяри намагалися залучитися підтримкою карпатських українців. Для цього на 10 грудня 1918 року були скликані збори в Будапешті, але на пропозицію Юлія Брацайка, Степана Клочурака, Юліана Чучки та інших учасники зборів відхилили угорську пропозицію залишитися в складі Угор-

щини, заявляючи, що рішення про долю карпатських українців може прийняти тільки сам народ на території краю. Після цієї поразки подібні збори були скликані до Сиготи на 18 грудня 1918 року. Але учасники і цих зборів відкинули пропозицію угорського уряду й постановили домагатися прилучення Закарпаття до Української Держави, яка вже була проголошена за Карпатами. Одночасно заініційовано провести Всенародний Конгрес Русинів у Хусті 21 січня 1919 року¹⁰.

Ще однією, як і угорська та чеська, щойно створеною політичною силою, яка була зацікавлена в Закарпатті, щоправда, з інших міркувань, була УНР. Відзначимо, що стосунки між закарпатськими українцями та керівниками УНР носили двосторонній характер. Обидві сторони проявляли зацікавленість у подальших переговорах і перспективі об'єднання у межах однієї держави. Причому, якщо уряд Каролі користувався підтримкою дуже обмеженого кола – частиною змадьяризованої інтелігенції та створених ними громадських організацій, а базою уряду Масарика була русинська еміграція в Америці, яка орієнтувалися на Чехословаччину, то за об'єднання з Україною висловлювалися народні ради, які виникли в листопаді-жовтні 1918 року на території від Попраду до Ясіня.

М. Вегеш, досліджуючи відносини між закарпатцями та урядом ЗУНР, зазначає, що "...уже на початку листопада 1918 року делегація закарпатських селян у складі Євгена Пузи, Івана Климпуша і Степана Клочурака побувала у Станіславі, була прийнята Головою Національної Ради Є. Петрушевичем і вела переговори про возз'єднання нашого краю з УНР"¹¹.

Про взаємозацікавленість і успішність переговорів свідчить той факт, що вже Тимчасовий Основний Закон ЗУНР від 13 листопада 1918 року в Артикулі 11-му, визначаючи кордони держави, включив територію Карпатської України в рамки ЗУНР. Делегати від Угорської Русі були запрошені на засідання Української Національної Ради, яка мала відбутися 2 – 3 січня 1919 року в Станіславі¹².

Отже, де-юре Закарпаття стало складовою частиною України, хоч фактично влада останньої не була поширена на територію краю. Основою для визнання Закарпаття складовою частиною України слугувало рішення Всенародного Конгресу угорських русинів у Хусті 21 січня 1919 року. У Хустському конгресі брали участь 420 делегатів, з яких кожний представляв "тисячу осіб українського населення". Цей Конгрес одностайно ухвалив резолюції, які скла-

ли сім пунктів, перший з яких звучить так: “Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21-го січня 1919 р. ухвалює з’єднати комітати: Мараморощ, Угоча, Берег, Уг, **Земплин, Шариш**, Спіш і Абауй-Торна з Соборною Україною, просячи, щоб нова держава при виконанні цієї злуки узгляднила окремішне положення угорських русинів”. Всенародний Конгрес заявляє, що руський народ Угорщини не признає “десятого закону про Руську Країну”, даного в Будапешті в 1918 році, бо ухвалено його “без волі народу і без його заступництва”¹³.

Наступного дня в Універсалі Директорії Української Народної Республіки (від 22 січня) про об’єднання земель українських говорилося: “Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України...”¹⁴

Таким чином, уряд ЗУНР робив послідовні політико-правові кроки для включення Закарпаття до складу української держави, закріплюючи їх у відповідних законодавчих документах. Хронологія подій наступна: Тимчасовий Основний Закон ЗУНР від 13 листопада 1918, Грамота Української Національної Ради про об’єднання ЗУНР з Великою Україною від 16 січня 1919 р., Універсал Директорії від 22 січня 1919 р., а також резолюція, декларація і універсал Трудового Конгресу України від 28 січня 1919 р. У всіх цих документах Угорська Русь вважалася складовою частиною Соборної Української держави. Представник від Закарпаття, згідно з Універсалом Трудового Конгресу, мав входити до складу Директорії – найвищого органу ЗУНР¹⁵.

Однак доля Закарпаття вирішувалася не тільки на теренах закарпатської землі. Американська Рада русинів, яка репрезентувала близько півмільйона русинів в Америці, на своєму конгресі 23 липня 1918 р. в м.Гомстед (Па) ухвалила таку резолюцію про долю Закарпаття:

“Щоб русини дістали повну незалежність;

1. Коли б то було можна, з’єдналися з своїми братами в Галичині й Буковині;

2. А коли б це було також неможливо, дістати автономію”¹⁶.

Одержавши ці постанови, президент В.Вільсон 21 жовтня 1918 р. порадив представникам Закарпаття вступити до Середньоєвро-

пейського демократичного союзу, який очолював тоді Т.Масарик. І вже 23 жовтня українці Закарпаття були прийняті до СЄДО, в складі якого були чехословаки, поляки, українці, румуни, югослави та інші народи. Можна погодитися з юристом В.Ю.Ганчиним, який вважає, що включення до СЄДО було “першим кроком Закарпаття до своєї державності. Ставши членом Унії, українці Закарпаття набули наче юридичного права самовизначення”¹⁷.

Однак, з іншого боку, через те, що цей союз, безперечно, був знаряддям чеської політики, яку підтримував і В. Вільсон, закарпатські українці на чолі з представником від Закарпаття в Філадельфії Г. Жатковичем попали під вплив чехів і стали “розмінною картою” у геополітичних планах першого президента Чехословаччини Т. Масарика. Коли делегація Ради русинів відвідала його у Філадельфії, Т. Масарик заявив їй: “Якщо русини вирішать приєднатися до Чехословацької республіки, то будуть становити окремий штат, а кордони визначаться так, що русини будуть задоволені”¹⁸.

Прийнявши заяву Масарика, члени Ради русинів розпочали агітацію серед закарпатських емігрантів за об’єднання з ЧСР. Була думка влаштувати плебісцит карпато-руських емігрантів. Однак Рада русинів, не чекаючи результатів плебісциту, 12 листопада 1918 р. в Скрентоні (Па) проголосила таку резолюцію: “Щоб угорусини з найширшими самостійними правами, як штат на федеративній основі прилучилися до Чехословацької республіки з тим, що до нашої країни мають належати всі угро-руські столиці історичного Закарпаття: Спіш, **Шариш**, **Земплин**, Абауй-Торна, Гемр, Угоча, Берег і Мараморош”¹⁹.

Заява Ради русинів мала вплинути на рішення приєднатися до Чехословаччини. Плебісцит відбувся наступного дня з таким наслідком: всіх голосуючих було 1113 делегатів (один делегат від 50 членів – прим. *Авт.*), за ЧСР проголосувало – 732 (67%), за Україну – 322 (29%), за незалежність – 27 (2%), за інше – 19 (менш ніж 2%).

Скрентонська резолюція АНРУР з результатами плебісциту серед закарпатських переселенців у США стала підґрунтям для позиції чехословацької делегації на Паризькій мирній конференції в справі територіального розширення своєї держави.

Але цього було ще мало, був потрібен документ – “вияв волі”, як пише Ю. Химинець, населення самого Закарпаття. Така нагода трапилася в Пряшеві.

Я. Оршан у своїй праці “Закарпаття” (Париж, 1938) писав: “Чехи тут почали ту саму гру, що в Америці (Гр. Жаткович). Вони знайшли в проводі Пряшівської Ради мало характерну, національно хитку людину, пізнішого Губернатора Закарпаття д-ра А. Бескида, який зв’язався з галицькими “москофілами” і разом з ними на всі лади почав пропагувати думку прилучити Закарпаття, разом з Галицькою Лемківщиною, до Чехословаччини”. Не спираючись на якийсь авторитет чи право, А. Бескид і галицькі “москофіли” ухвалили 7 січня 1919 р. в Пряшеві злуку Закарпаття з ЧСР. Вони написали відповідний протокол, який Бескид негайно повіз до Праги, а звідти до Парижа, де він став тим другим актом “волі народу”, на який опиралася чеська дипломатія на Мирній конференції²⁰.

Невдовзі було повідомлено Ужгородську Народну Раду про акцію американських русинів. Ужгородська Народна Рада прийняла рішення, що погоджується з бажанням американських русинів і на основі адміністративної, культурної і господарської автономії готова приєднати Угорську Русь до Чехословацької республіки. На підставі цієї постанови був виготовлений меморандум до Праги²¹. Значимо, що на рішення Ужгородської Ради безперечно вплинуло також те, що уряд Каролі відмовився ратифікувати, проголошену ним автономію русинів Мирною конференцією в Парижі, мотивувавши це відсутністю зв’язку з Антантою²².

Проте змагання між українським, угорським та чеським урядами за Закарпаття тривало. 5 лютого 1919 року уряд Масарика представив справу Підкарпатської Русі Високій Раді Паризької мирної конференції.

Міністр закордонних справ Чехословаччини Е. Бенеш ствердив у своїй промові, що ...карпаторусини не хочуть угорської влади і пропонують створити тісну федерацію з ЧСР; на згадуваній території проживає 450 тис. людей, яких не можна лишити на ласку угорцям... Крім того, ідею створення кордону проти Росії і Німеччини підтримали представники США, Великобританії, Франції та Італії²³.

Уряд Каролі не полишає ідею втримання Закарпаття в рамках Угорщини і намагається активно протидіяти уряду Т. Масарика, прискореним темпом формуючи адміністративну структуру проголошеної ним у грудні 1918 року автономної провінції. Так, саме 5 лютого був затверджений тимчасовий уряд на чолі з О. Сабовим, у березні були проведені вибори до законодавчого Союму.

Свою позицію щодо подальшої долі Підкарпатської Русі продемонструвала на Паризькій мирній конференції і українська делегація, наголос робився на підкресленні власних прав на цей край. Г. Сидоренко, голова української делегації на цій конференції, у звіті, поданому 29 вересня 1919 року голові Директорії, писав: “Крім словесних переговорів мною були подані на конференцію Мира цілий ряд писаних нот... із протестами проти намічаємих приєднань... Угорської України до Чехо-Словаччини”²⁴.

У праці Ілька Борщака “Карпатська Україна у міжнародній грі”, яка була написана за документами та матеріалами, що залишилися після Паризької мирної конференції, вміщено документ, який свідчить про те, що навіть у майже неможливих і безнадійних умовах делегація УНР була до кінця вірна рішенню злуки і заявила рішучий протест спробам відірвати Закарпаття від Соборної України:

“Вимагаючи комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Ужгород, **Земплен**, частини Спеша, український народ виходить з таких засновків:

1. Абсолютна більшість всієї людності – українці.
2. У минулому ця територія належала до Галицько-Волинського князівства.
3. Усі 100 членів Ради, скликаної 21 січня в Хусті, у один голос рішили прилучитися до Великої України...
4. Українські війська згідно з бажанням людності вже зайняли частину названої території”²⁵.

Зазначимо, що “можливості української делегації обмежував факт невизнання її Мирною конференцією за репрезентанта карпатської людності. Представником людності Підкарпатської Русі визнано в Парижі делегацію з Жатковичем на чолі”²⁶. Саме українці були єдиними з-поміж поневолених європейських народів, яким не вдалося провести в життя своє природне право на самовизначення за допомогою країн Антанти, що на Паризькій мирній конференції вирішували долю повоєнної Європи.

Серед меморандумів, що були представлені чеською стороною комісії з чехословацьких справ на Мирній конференції, шостий стосувався угорських русинів. Він містив пропозиції прилучити землю угорських русинів до Чехословаччини на автономному принципі. У меморандумі мовилося, що Підкарпатська Русь ніколи не належала до чехословацького регіону, проте неможливо прилучити її до Росії або України. Основний аргумент – політична

невизначеність більшої частини населення цього краю. Вказувалося також на відсутність інших можливостей розв'язання цієї проблеми. Меморандум закінчувався заявою, що обговорювану територію потрібно прилучити до Чехословаччини, тому що “залишити карпаторусинів під угорською домінацією... суперечило б усім принципам справедливості і демократії, за що ведено теперішню війну”. Однак остаточним аргументом був спільний кордон з Румунією. До уваги бралися також погляди карпаторуських делегатів та рад у Сваляві та Пряшеві²⁷.

Після того, як Масарик і Бенеш фактично добилися свого і чеські війська окупували Пряшівщину аж до Ужгорода, самі провідники Закарпаття вирішили рятувати ті права, які ще можна було врятувати. Тому-то доходить до злуки Хустської, Ужгородської та Пряшівської Рад 7 травня 1919 р. в Ужгороді в одну Центральну Руську Народну Раду, на чолі якої стає А. Бескид, а заступниками голови обрано А. Волошина та Ю. Бращайка. Ю. Химинець слушно зазначає, що створення Центральної Руської Народної Ради було зайвим, бо така Рада вже була створена в Хусті 21 січня 1919 р. на Всенародному конгресі, але для А. Бескида і його прибічників ця Рада не була вигідною, бо вона одногосно схвалила злуку Закарпаття з Україною.

Мета новообраної Центральної Руської Народної Ради – очевидна. 8 травня 1919 року (всього через день після свого створення) вона прийняла формальну постанову про злуку Закарпаття з Чехословаччиною на автономних правах. Центральна Руська Народна Рада в Ужгороді обрала 112 делегатів, які 20 травня 1919 р. поїхали до Праги, щоб передати Т.Масарикові рішення про злуку Закарпаття з Чехословаччиною. Тепер, коли виникла небезпека для Закарпаття бути поділеним між окремими державами, цей крок слід вважати виправданим, зазначає П.Стерчо²⁸.

Отже, залишалось розглянути тільки умови прилучення Підкарпатської Русі до Чехословаччини. 23 травня, поспіхом, було одногосно схвалено пп. 10-13 Сен-Жерменського договору, який був підписаний 8 (за іншими джерелами 10) вересня 1919 року.

Дослівний текст артикулів договору такий:

“Артикул 10. Чехо-Словаччина зобов'язується уконституювати “територію русинів на південь від Карпат” у границях, визначених Головними Альянтами та Засоційованими Державами, як автономну одиницю в рамках Чехо-Словацької держави із найвищим сте-

пенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехо-Словацької держави.

Артикул 11. Підкарпатська Русь має мати власний Сойм. До компетенцій Сойму належить уся законодавча влада у справах локальної адміністрації, і в інших справах, що їх закони Чехо-Словацької держави йому приділять. Губернатор Підкарпатської Русі має бути назначуваний Президентом Чехо-Словацької Республіки і має бути відповідальний перед Соймом Підкарпатської Русі.

Артикул 12. Чехо-Словащина зобов'язується підбирати адміністраційних урядників у Підкарпатській Русі в міру можливостей із місцевого населення.

Артикул 13. Чехо-Словащина гарантує Підкарпатській Русі відповідне представництво в Законодавчому Згромадженні Чехо-Словацької Республіки, яке вибиратиметься на підставі Конституції Чехо-Словацької Республіки. Ті послы не будуть мати права рішати в Чехо-Словацькому Парляменті в тих справах, що належать до компетенцій Сойму Підкарпатської Русі²⁹.

Крім того 18 листопада 1919 р. щодо Закарпаття був виданий спеціальний “Генеральний статут” чеською, російською і угорською мовами, однак не русько-українською мовою краю. Коли українське населення Закарпаття запротестувало проти цього, чеський уряд передав справу Чеській Академії наук у Празі, яка висловила таку думку: “Тому, що місцеве русинське наріччя в Карпатській Русі, про яке говорить Статут, це, безперечно, наріччя малоруське, належить літературною мовою тамтешнього населення визнати малоруську мову, яку вживають їх найближчі сусіди й одноплеменники, тобто галицьку українську мову³⁰”.

Незважаючи на однозначне визнання Чеською Академією наук, що і на Закарпатті живе частина українського народу, чеським політикам таке рішення не було вигідне.

У “Генеральному статуті” читаємо:

1. Чехословащина зобов'язується встановити Руську територію напівдень від Карпат у кордонах, визначених славними союзами і дружніми державами, як автономну одиницю в Чехословацькій державі і надалі надати їй найширшу самоуправу, що узгоджується з єдністю Чехословацької держави.

2. Країна русинів на південь від Карпат буде мати окремий Сойм. Цей Сойм вирішуватиме всі мовні, шкільні, релігійні питання і справи, які визначають йому закони Чехословащини. Губер-

натор країни, якого призначає президент ЧСР, буде відповідальний перед руським Сеймом.

3. ЧСР зобов'язується, що урядовці в країні русинів будуть вибрані по-можливості з-поміж жителів цієї території.

4. ЧСР гарантує країні русинів відповідне представництво в парламенті ЧСР, до якого вона вишле послів, вибраних згідно з Конституцією ЧСР. Але ці послі не матимуть права голосувати в чеському парламенті з тих законодавчих питань, які належать до руського Сейму³¹.

“Генеральний статут” був кроком назад на шляху отримання автономних прав порівняно з Сен-Жерменським договором. Управління Закарпаттям мало здійснюватися “декоративними установами” – директорією і номінальним губернатором (тобто були втрачені навіть формальні ознаки автономії). Фактична влада перебувала в руках командуючого окупаційною армією ген. Еннокка та головного адміністратора краю Брейхи. Директорія в складі п'ятеро руських діячів мала тільки дорадчі функції. Та й вони не були призначені. Коли в жовтні 1919 року Жаткович повернувся до Європи, він висловив протест президенту Масарику. Отже, проголошена чеським урядом автономія Закарпаття виявилася “чистою” маніпуляцією.

Чеський політолог Іво Духачек, який опублікував у часописі “Свідчення” документи із секретного архіву Міністерства закордонних справ, у зв'язку з включенням Закарпаття до ЧСР, ставить запитання, на яке сам і відповідає: “Що ж у 1919 році викликало інтерес Масарика і Бенеша до приєднання Підкарпаття до ЧСР? Невже слов'янська сентиментальність? Зовсім ні. Невже господарська користь? Рішуче ні. Головний аргумент – військово-політичний”³². Приєднанням Закарпаття Чехословаччина забезпечила собі пряме сусідство з Румунією, що стало необхідною умовою для створення Малої Антанти – оборонного союзу Румунії, Чехословаччини і Югославії проти територіального ревізйонізму Угорщини. Це був основний аргумент, яким Бенеш доводив на Мирній конференції включення Закарпаття до ЧСР. Його проєкт підтримали і схвалили США, Англія і Франція.

Таким чином, перебіг подій на Закарпатті наприкінці 1918 – початку 1919 рр. відзначався надзвичайною насиченістю. Припинення існування Австро-Угорської імперії дало шанс на влаштування власного життя багатьом народам, що входили до її складу,

у тому числі і закарпатським українцям (русинам). Одночасно розпочинається міжнародні змагання за Закарпаття. Угорський уряд обіцяв народностям Закарпаття найширші права, включаючи право на самостійність. Право на автономію обіцяла і чеська сторона. Однак більшість народних рад притримувались української орієнтації і ухвалили рішення про вихід Закарпаття зі складу Угорщини і приєднання до України. Проте, у міру погіршення політичної і воєнної ситуації на решті українських земель та негативного ставлення Антанти до української справи, на Паризькій мирній конференції альтернатива приєднання Закарпаття до України ставала надалі нереальною. Тож орієнтація Американської Народної Ради русинів, а згодом і Пряшівської та Ужгородської Руських Народних Рад на державно-правове впорядкування Закарпаття в складі новоутвореної Чехословацької Республіки була продиктована зовнішньополітичною ситуацією, якою скористався Т.Масарик серед закарпатських переселенців у США, а згодом Н.Бенеш на Паризькій мирній конференції.

Так, Карпатська Україна (“Руська Країна” – встановлена мадярами в 1918 р., або Угорська Русь, як зазначено в Універсалі Директорії УНР, або “територія русинів на південь від Карпат” – як вживано офіційно в Сен-Жерменському договорі, “Підкарпатська Русь” – як записано в Конституції Чехословацької Республіки) опинилася в рамках Чехословаччини, як цілковито автономна держава. Але, як пізніше виявилось, чехословацька влада майже нічого не виконала зі своїх обіцянок.

¹ Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ. (1918 – 1945). – Ужгород, 1995. – С. 51.

² Там само.

³ Мукачівський філіал ДАЗО, Ф.1. – Оп.1, Од. зб. 1. – Арк. 14, 41, 36 // Шляхом Жовтня. Зб. документів. Т. 1. (1917–1923). – Ужгород, 1957. – С. 77–79.

⁴ Нариси історії Закарпаття. Т. II. – С. 53.

⁵ Ванат Іван. Нариси новітньої історії Східної Словаччини. – Пряшів, 1979. – Кн.1 – С. 66.

⁶ Там само.

⁷ *Стерчо Петро*. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919 – 1939 роках. – Львів, 1994. – С. 115–116.

⁸ Докладніше текст див.: *Стерчо Петро*. Назв. праця. – Додаток. ч. II.

⁹ Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ. – С. 57.

¹⁰ *Химинець Юліан*. Закарпаття – земля Української Держави. Нотатки з історії Закарпаття. – Ужгород, 1991. – 28–29.

¹¹ *Веґеш М.* Західноукраїнська народна республіка // Срібна земля. – 1995. – 4 лист.

¹² Мукачівській філіал ДАЗО, Ф. 1. – Оп. 1, Од. зб. 1. – Арк. 14. // Шляхом Жовтня. Зб. документів. Т.1. – С. 496.

¹³ *Стерчо Петро*. Назв.праця. – С. 117–118.

¹⁴ *Веґеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф.* Угорська Іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918 – 1939). – Ужгород, 1998. – С. 35.

¹⁵ *Веґеш М., Задорожний В.* Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність. – 1993. – №4. – С. 62–63.

¹⁶ *Химинець Юліан*. Тернистий шлях до України. – Ужгород, 1998. – С. 53.

¹⁷ Див.: *Гуцуляк М.* Перший листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – К., 1993. – С. 57.

¹⁸ *Химинець Юліан*. Тернистий шлях до України. – С. 53.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С.54–55.

²¹ *Волошин А.* Спомини. – Ужгород, 1923. – С. 93–94.

²² *Поп І., Галас В., Керецман Н., Палінчак М.* Політичні діти // Карпатський край №7–12(106). – 1994. – С. 35.

²³ Див.: *История Венгрии*. – Т. III. – М. – С.67–77.

²⁴ *Нариси історії Закарпаття*. Т. II. – С. 107.

²⁵ Див.: *Веґеш М.М., Гиря В.І., Король І.Ф.* Назв. праця. – С. 39.

²⁶ Там само.

²⁷ *Нариси історії Закарпаття*. Т.ІІ. – С. 106.

²⁸ *Стерчо Петро*. Назв. праця. – С. 120.

²⁹ Там само. – С.21–22.

³⁰ *Химинець Юліан*. Тернистий шлях до України. – С. 58–59.

³¹ *Химинець Ю.* Мої спостереження із Закарпаття. – С. 36.

³² *Ванат Іван*. Державно-правове становище українців Пряшівщини в рамках ЧСР (1919 – 1939) // Зб. матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції “Закарпатська Україна у складі Чехословаччини” (1919 – 1939). – Пряшів, 2000. – С. 20.

ДЕПОРТАЦІЯ ВОЛИНСЬКИХ НІМЦІВ ВЗИМКУ 1915 – 1916 РР.

Зимова 1915 – 1916 рр. депортація німців-колоністів з Волинської губернії була другим етапом цієї акції, розпочатої з ініціативи військового відомства Росії ще в червні 1915 року. Ставлення до колоністів, яких планувалося виселити, з боку вищого командного складу російської армії було з цинічною відвертістю сформульовано начальником штабу Верховного головнокомандуючого генералом від інфантерії М.Н. Янушкевичем: *“Надо всю немецкую пакость уволить, и без нежностей, наоборот, гнать их как скот”*¹. Військові і поліція на місцях узялися виконувати цю “гуманну” вказівку вищого начальства буквально і з надмірною ретельністю. Не меншу заподадливість виявляли й цивільні органи влади, залучені до участі в проведенні депортації.

Взимку 1915 – 1916 рр. з метою полегшення долі колоністів, що змушені були виселятися, у цей процес включилася громадська організація – Південно-Західний Комітет Всеросійського Земського Союзу. Вже у першій половині 1915 р. комітету довелося займатися проблемами біженців та евакуйованих, що було зв’язано з відступом російської армії. Для координації цієї роботи в структурі комітету був створений Відділ допомоги населенню, що постраждало від війни. Офіційно його існування було оформлено лише 21 серпня 1915 року, хоча свою діяльність він почав набагато раніше². Особливим видом діяльності цього відділу була його допомога саме німцям-колоністам, яких планувалося виселити. З огляду на особливо велику кількість цієї категорії виселенців з Волині керівництвом Комітету було вирішено створити спеціальний Відділ для перевезення німців-колоністів з Волинської губернії. У своїй постанові від 24 січня 1916 р. Комітет виразив принципову згоду надати допомогу організації “Югобеженец”, що діяв у Житомирі і займався ліквідацією німецького землеволодіння в цьому регіоні. Він вважав, що участь громадської організації буде сприяти справедливій оцінці майна, значно полегшить долю виселенців і дасть змогу планомірно здійснити посівну кампанію навесні 1916 р.³

Для з’ясування характеру майбутньої діяльності до Житомира був висланий член Комітету П.К. Лінніченко. Тим часом Відділ до-

помоги населенню, що постраждало від війни, набрав понад 100 нових співробітників і, приєднавши до них 12 – 15 колишніх працівників, відрядив їх у Житомир для участі в роботах з ліквідації.

Але після ближчого ознайомлення з умовами і змістом роботи керівництву комітету довелося відмовитися від участі в цих заходах. Постановою від 27 січня 1916 року комітет визнав свою причетність у справі ліквідації небажаною і вирішив усіх своїх співробітників, відряджених на цю роботу, рекомендувати в повне розпорядження організації князя Урусова. Таким чином Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу особистої участі в справі ліквідації німецького землеволодіння і майна волинських німців-колоністів не брав⁴. У його розпорядженні залишилися тільки агенти-провідники в кількості 27 чоловік, що і були відряджені для супроводу партій депортованих німців у місця нового розселення. Усього вони перевезли понад 24 тисяч виселенців⁵.

Після закінчення своєї поїздки кожен провідник повинен був написати і здати звіт про неї, керуючись друкованою схемою, складеною Інформаційним Бюро Комітету. Із 27 провідників такі доповіді зробили 23. У більшості випадків це дуже докладні, цікаві та цінні джерела, що дають можливість очима безпосередніх учасників побачити, як діяв механізм депортації в реальності, як політичні рішення вищого військового керівництва прирекли десятки тисяч ні в чому неповинних людей на страждання, нестатки й злидні, лягли важким тягарем на плечі переважно жінок, дітей і стариків.

У штат агентів-провідників Комітет Південно-Західного фронту прагнув набрати людей інтелігентних, з-поміж священиків, студентів, учителів. Причому, для супроводу німців-колоністів бажаним було хоча б елементарне знання німецької мови. Щоправда, таких провідників були одиниці. Цей добір робився свідомо, тому що інтелігентна людина, на думку керівництва комітету, у важких і конфліктних ситуаціях завжди спробує знайти загальну мову і з колоністами, і з поліцією, і з військовими, і з залізничним та іншим цивільним начальством. Керівництво комітету вважало, що саме інтелігентні провідники зможуть найбільше реально допомогти колоністам, що виселялися, сприяти усуненню і зм'якшенню побутових проблем під час переїзду, а також сприяти їм *“в смысле обуздания ретивого гражданского начальства, слишком часто не особенно стеснявшегося с беженцами”*⁶. У цьому відношенні роль

агентів-провідників була, безумовно, необхідною і досить важливою. Але навіть їхня участь у багатьох випадках не могла допомогти виселенням, і переселення проходило в жахливих умовах. Важко уявити, що було б з ними, якби їх залишили перед сваволею військової, поліцейської і цивільної влади один на один.

Головна роль агентів-провідників полягала не просто в супроводі партій колоністів, але й у постачанні їх усім необхідним у дорозі: теплим одягом, харчуванням, опаленням, освітленням і медичною допомогою. З цією метою їм видавалися запаси одягу, білизни і грошові аванси. На допомогу провідникам на Київському вокзалі було організоване чергування для постачання їх милом, свічками, додатковими авансами і запасами одягу. Крім того, агенти-провідники мали перед виїздом зареєструвати своїх колоністів, довести їх до зазначених у маршруті станцій, зробити висадку і здати місцевій владі. І тільки після цього їхні функції вважалися виконаними⁷.

Але в реальності через бюрократичну плутанину і халатне ставлення до своїх службових обов'язків багатьох посадових осіб провідникам доводилося часто займатися безліччю інших, не визначених їм функцій.

Призначення на супровід визначеної партії переселенців агенти-провідники одержували в Києві. Але, прибувши до Житомира, у Волинському Комітеті Всеросійського Земського Союзу дуже часто усе мінялося. Через те, що провідників не вистачало, то замість однієї партії їм доводилося супроводжувати по дві, три і навіть чотири. Так, провідник Беляєв у Києві одержав призначення супроводжувати групу в 490 осіб від станції Рихальське. У Житомирі йому повідомили, що група буде в кількості 927 чоловік, а коли він прибув у Новоград-Волинський, то цифра супроводжуваних досягла однієї тисячі. Тобто, паперові канцелярські зведення Житомира для Києва на місцях були далекими від реальності. *“Все хорошо и красиво выглядит лишь в канцелярских бумагах, но далеко не так на деле”* – відзначив один із провідників у своєму звіті⁸.

Вказавши дату і точне місце посадки партії колоністів, що виселяються, керівництво “Югобеженца” і Волинського Комітету Всеросійського Земського Союзу часто залучало агентів-провідників до роботи в комісіях з ліквідації майна колоністів. Зазвичай вони призначалися секретарями-реєстраторами. Як правило ліквідаційна комісія складалася з трьох чоловік: голови, ліквідатора і секре-

таря-реєстратора. Суть роботи полягала в тому, щоб в кожному колоністському будинку оглянути, оцінити і прийняти наявне майно відповідно до заздалегідь розробленої оціночної інструкції, якою були забезпечені всі ліквідатори. Часу для виконання цієї роботи було дуже мало. Її починали за кілька днів до виїзду і вимагали закінчити якнайшвидше. Тому не дивно, що ліквідаційні роботи проходилися хаотично і не об'єктивно, повсюдно супроводжувалися різного роду зловживаннями з боку ліквідаторів, що відзначали у своїх звітах майже всі агенти-провідники. Про справедливу оцінку майна не могло бути і мови.

Робота ліквідаційної комісії закінчувалася видачею ордера, на підставі якого виселенці мали одержати визначену суму грошей. Після цього, як правило, поліція приступала до організації доставки колоністів на станцію посадки. Зважаючи на те, що транспорт у них майже повсюдно був ліквідований, поліція змушувала займатися перевезенням багажу та людей місцевих селян. Колоністам дозволяли брати не більше двох пудів домашнього майна, але оскільки його ніхто не зважував, багато хто брав більше. Підвід і саней не вистачало, вони були перевантажені, часто дорогою перекидалися в глибокі замети разом з майном, дітьми і стариками, що сиділи зверху. Поліція постійно підганяла, щоб якнайшвидше повернути транспорт назад і доставити тих жителів, що іще залишилися в колоніях. У будинках не залишали нікого – ані тітко хворих, ані престарілих, які часто навіть не мали сил самостійно пересуватися.

Картини виїзду із колоній мали гнітючий вигляд, супроводжувалися плачем десятків і сотень людей та жалібним і несамовитим завиванням собак, які не бажали розлучатися зі своїми господарями. Важкий душевний стан колоністів підсилювався ще й почуттями глибокої образи, гіркоти і несправедливості від того, що відбувалося, а також страхом перед невідомістю, яка чекала їх у недалекому майбутньому. Провідник Качалов у своєму звіті з цього приводу справедливо зауважував: *“Положение немцев было тяжёлое, вызванное снятием их с родных земель и отправкой, как они говорили, куда-то на верную погибель. К месту посадки они прибывали в мрачном настроении, которое ещё больше усиливалось видов товарных вагонов и грубым отношением полиции, их сопровождавшей. Обидна и непонятна была для немцев такая перетрубация и ломка их жизни. С горечью в словах многие из них*

говорили: “Да за что же нас выселяют? Ведь у нас мужья и дети сражаются в рядах русской армии”⁹.

Поспіх поліції з виселенням, як виявлялося пізніше, був часто зовсім даремним. Рідко яка партія колоністів, що прибули на станцію, відразу ж здійснювала посадку. Багатьом доводилося чекати, тому що не вистачало паровозів, вагонів, затримувалася їхня подача. Затримка іноді тривала один-два тижні. Місцева влада розселяла колоністів у будинках жителів станцій та прилеглих сіл, у самих приміщеннях станцій, у бараках для біженців, якщо такі були. Але нерідко поліція залишала людей просто на вулиці, під відкритим небом під час снігопаду, у негоду, в тріскучий мороз, тому що розселити було ніде. Щоб не замерзнути, колоністи розводили багаття і коротали біля них час, дожидаючись свого потяга. Зважаючи на те, що багато жінок та дітей із бідних родин навіть не мали зимового одягу, серед колоністів починалися масові простудні захворювання, були непоодинокі смертні випадки. Багато агентів-провідників, що замовили теплий одяг задалегідь, роздавали його найбільш нужденним тут же. Часто тюки з одягом затримували, майже не було дитячого зимового взуття, і діти страждали більше усіх. Не завжди на станціях під час затримки виїзду було налагоджене харчування, іноді не було навіть окропу. Колоністи змушені були витратити запаси тих своїх продуктів, що призначалися в дорогу.

Особливо велике скупчення колоністів спостерігалось на станції Коростень. Були періоди, коли сюди вагони не подавалися зовсім, а поліція із запалом, гідним кращого застосування, продовжувала виселяти німців з колоній. У результаті на станції зібралася така кількість людей, що всі бараки для біженців і сам будинок станції були буквально переповнені. Ті, хто не знайшов собі місця в бараках, проводили дні і ночі на вулиці біля багать, багато хто прямо на залізничних коліях, причому по десять і навіть п'ятнадцять днів¹⁰. Агент-провідник Кравець під враженням побаченого тут видовища у своєму звіті залишив наступний запис: *“Поистине ужасная картина представилась моим глазам, когда впервые увидел этот барак. При входе с улицы тебя сразу обдает всеми существующими в мире острыми и скверными запахами так, что ты на несколько секунд совершенно балдеешь и забываешь, зачем пришёл, а когда немного опомнишься, твоим глазам представляется другая картина. Чтобы иметь представление этих барак, достаточно представить себе большой деревянный сарай, который*

вмещает в себя только тысячу человек, и напустить в него три тысячи человек, и чтоб каждый из них повесил для сушки здесь же вымытую им пару белья или детскую пеленку, и заставьте всех петь, кричать, плакать, ругаться. Вот это и будет барак. По каким-то причинам посадки приостановили, а колонисты все прибывали большими партиями, а девать их некуда. Кто пролез в барак, там и остался. Остальные расселились вдоль полотна со своими сундуками и узлами. Ждать им пришлось пять дней под открытым небом. Погода, как назло, убийственная была: мороз и снег. Потом оттепель, целый день падает хлопьями мокрый снег, грязно, сыро. Стали учащаться заболевания и смертные случаи”¹¹.

Подібні картини спостерігали провідники й на інших станціях. Багато хто з них звертали увагу на переважну кількість жінок, дітей і стариків, у яких чоловіки, батьки, сини були на фронтах. Майже в кожній партії колоністів кількість дітей і підлітків становила 40 – 50%. Нерідко серед виселенців зустрічалися і солдати, що недавно повернулися з передової, поранені й скалічені, і з цієї причини звільнені від подальшої служби. Були й такі, що прибули у відпустку. Їм доводилося відправляти свої родини в невідомі місця, а самим повертатися на фронт. Провідник Кудрявцев згадував: *“При посадке я не мог не заметить георгиевские кресты на груди нескольких выселенцев. Оказалось, это герои с австрийского, германского и турецкого фронтов, а теперь – по воле злого рока – выселяемые немцы. Было крайне неловко перед этими ранеными (некоторые с трудом ходили, были с одной рукой) солдатиками, которых огульный приказ вмешал в массу выселенцев. И в награду за подвиги и увечия гонит из родных мест в неведомую даль, в неизвестное будущее, неизвестное по размеру горьких чувств, которые придется испытать, и слез, которые придется пролить”¹².* Але якщо багато хто з провідників відчували подібні почуття незручності та вини перед колоністами і прагнули їм допомогти, то зовсім протилежним чином поводитися представники місцевої влади, особливо поліція. Вони не тільки залишалися байдужими до становища колоністів, поводитися грубо, не стримували брутального лементу і лайки, але навіть у такій драматичній ситуації зловживали своїм службовим становищем, займаючись вимаганнями. Урядники брали хабарі, обіцяючи посадити свою партію колоністів у вагони першою. Хабарі бралися і за черговість одержання грошей за ліквідоване майно. Один із приставів обіцяв німцям колонії Іванівки

посадити їх у вагони на станції Білокоровичі, розташованої усього в чотирьох верстах, якщо кожна родина асигнує в його кишеню по два карбованці. Не одержавши необхідної суми, він відправив колоністів на станцію Олевськ, що знаходилася за п'ятдесят верст, прирікши їх на безглуздий і виснажливий у зимових умовах перехід¹³. Провідник Ногаєв у своєму звіті підкреслював: *“... я не зустрічав в цьому ешелоне ні одного чоловіка, який би не уплатив нелегальної подати, так називаєміє “хабари”*. Мне говорили и указывали немцев, уплативших за свое, казалось бы, невинное и законное желание остаться на родине по 2 тысячи руб., а теперь выселенных тем же порядком и теми же путями. Так развита система выжимания, являющаяся любимым детищем государственного режима”¹⁴.

Після більш чи менш довгого чекання на станції нарешті-то подавалися вагони. Здебільшого це були звичайні теплушки, перероблені з вантажних вагонів, але із багатьма дефектами: відсутні східці, грубки, були вибиті вікна, із труднощами відкривалися і закривалися двері. Рідкісним винятком були вагони з теплою обшивкою. Більшість з них були брудними і непродезінфікованими, хоча дезінфектори були майже на кожній станції, але займатися своєю справою вони не поспішали. Провідник Беляєв виразив своє враження від стану вагонів досить образно, вважаючи їх *“не помещеніями для людей, а скорее ящиками для ненужных вещей”*¹⁵. Один з вагонів у кожному ешелоні призначався для провідника, разом з яким повинен був їхати військовий фельдшер. Тут же мали зберігатися й необхідні харчові припаси і надаватися необхідна медична допомога. На кожному партію, що виселялася, передбачався й багажний вагон, але його, як правило, не було.

Наступним етапом процесу виселення була посадка у вагони. Нею повинні були керувати завідувачі, призначені зі штату співробітників “Югобеженца” або з представників місцевої поліції. Але найчастіше вони просто не з'являлися на посадку або свідомо не брали в ній участі, а всю роботу звалювали на провідників. Останні ж намагалися провести її організовано, розсадити колоністів рівномірно, не розриваючи сімей, родичів чи й навіть жителів однієї колонії. Але одній людині простежити за цим було неможливо. А якщо врахувати, що колоністи погано розуміли російську мову, їх постійно підганяла поліція, вагони подавалися в незручні для посадки місця і нерідко були розтягнуті на півверсти, часто посад-

ка проводилася вночі і без освітлення, то ж не дивно, що вона перетворювалася у справжній хаос. Замість призначених 25 у вагони набивалося по 40 – 45 чоловік. А якщо врахувати ще й багаж, то колоністи опинялися в жахливій тісноті. Люди сідали без усякого порядку. Нерідко були випадки, коли не тільки родичам, але і членам однієї родини доводилося сідати в різні вагони, які, іноді, на лихо їм, їхали в різні місця призначення¹⁶. Тут же знову надмірну ініціативу і старання демонстрували поліцейські і стражники, для яких головним завданням було позбутися колоністів, якомога швидше заштовхавши їх до вагонів. Причому саджали навіть важкохворих, у тому числі й на інфекційні хвороби, не бажаючи пізніше возитися з ними окремо і не звертаючи уваги на протести провідників.

Часто виникали ситуації, коли в один вагон попадали жителі різних колоній, для яких були зовсім різними місця призначення. Іноді це з'ясувалося вже на станціях висадки. Плутанину і хаос підсилювало і вище начальство, що давало майже перед самою відправкою вказівки розділити потяг на частини і призначало для них різні кінцеві станції. Після цього люди знову починали рухатися, і фактично починалася нова посадка, тому що усім, закономірно, хотілося їхати зі своїми рідними.

Після посадки проводилася реєстрація. Причому її мали проводити і поліція, і провідники. Але поліцейські себе цією роботою, як правило, не утруднювали, називаючи приблизні цифри вигнанців. Провідники ж повинні були мати спеціальну реєстраційну документацію. Вона складалася з посімейних, повагонних і поїзних реєстраційних карток. У посімейних картках зазначалося прізвище, ім'я та побатькові глави родини, її склад із вказівкою віку всіх членів, заняття чоловіків, національність, місце посадки, номер вагона, дати виїзду і прибуття на кінцеву станцію і місце нового поселення. У повагонних та поїзних картках була інформація про станції виїзду і прибуття, прізвище агента-провідника, номер потяга, кількість вагонів, загальна кількість колоністів і за віковими групами, дати виїзду і приїзду в кінцевий пункт, а також відомості про професійну підготовку чоловіків. Ця реєстраційна документація використовувалася найчастіше в кінцевих пунктах маршруту, а потім здавалася провідниками разом зі звітами в Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу¹⁷.

Переходячи з одного вагона в інший, провідники проводили реєстрацію. Нерідко закінчити її до відправлення не вдавалося, і

вони робили це в дорозі. Подекуди доводилося годинами сидіти в одному і тому ж вагоні, доки потяг не зупинявся на якій-небудь станції і з'являлася можливість перейти в інший вагон. Настрій у вагонах панував невеселий. Провідник Чинчирадзе відмічав: *“В вагонах плакали, плакали уезжая неизвестно куда, на край света, как они говорили, не видя конца путешествию, уезжая с насиженных мест, где остались дорогие воспоминания и тени прежние. Жили они до войны хорошо. Но с войной, когда весь здоровый элемент ушёл на позиции, они обеднели”*¹⁸. Згодом, дещо заспокоївшись, колоністи стали спрямовувати свої думки у майбутнє, хоча образа і обурення не полишала їх всю дорогу. У звіті провідника Хухунайшвілі читаємо: *“Когда я их переписывал, они спрашивали о своей будущности. Высказывали недовольство, что выселяют их, когда у некоторых из них по три сына на разных фронтах проливают кровь. Говорили, что всё пришлось продать за бесценюк”*¹⁹. Одночасно з ресстрацією провідники з'ясовували, які проблеми хвилюють колоністів, і намагалися допомогти в їхньому вирішенні. У середньому кожен провідник супроводжував біля тисячі колоністів.

Тривалість переїзду залежала від багатьох чинників, але зазвичай не менше 7 днів. Деякі партії доїжджали до кінцевої станції лише через три-чотири тижні. Головними турботами агентів під час переїзду були: організація харчування, опалення вагонів і медичне обслуговування колоністів.

Харчуватися вони мали на спеціальних пунктах харчування залізничних станцій. Відповідно до інструкції “Югобеженца” провідники повинні були за три дні до прибуття на станцію, де планувалося харчування, дати телеграму губернатору про час прибуття ешелону і вказати кількість людей. Але ці заходи ніколи ні до чого не приводили, тому що ніхто не міг з певністю сказати, на якій станції і в якій губернії буде ешелон через добу, не говорячи вже про більш тривалі терміни. Бездумне дотримання вимог інструкцій призводило до того, що колоністи взагалі залишалися голодними. Тому провідники починали телеграфувати прямо на пункти харчування тих станцій, приблизний час прибуття на які можна було передбачити заздалегідь. Це зразу ж поліпшило ситуацію і в більшості випадків прибулі колоністи отримували їжу. Правда, якість її рідко була задовільною. Хоча б раз на добу провідники намагалися забезпечити своїм підопічним гарячу їжу. Але робити

це регулярно не вдавалося нікому. Найчастіше пункти харчування пропонували лише чорний хліб і суп, у якому зрідка зустрічалося м'ясо. Іноді годували пісним капусняком чи кашею, рідкісним винятком була риба, капуста, борщ чи м'ясо і ковбаса. Але майже повсюдно був чай і цукор.

Більше проблем виникало з харчуванням дітей. Їм додатково передбачався білий хліб і молоко. І якщо хліб нерідко усе-таки видавали, то молока не було майже ніде. В цілому рідко хто з провідників не скаржився на проблеми з організацією харчування. Деякі маршрути проходили такими станціями, у яких пунктів харчування взагалі не було. Іноді їхні завідувачі не були готові годувати гарячою їжею, пояснюючи це відсутністю повідомлень про прибуття ешелону чи відсутністю продуктів, заміняли гарячу їжу сухими пайками, чаєм або й просто окропом. Бували ситуації, коли пункти харчування були взагалі закриті. Часто приготовленої їжі усім не вистачало, вона була поганої якості і їсти її було неможливо, після її прийому починалися кишкові захворювання. Багато провідників відзначали, що найбільші проблеми з організацією харчування починалися із Саратова. Місцевий пункт харчування, на їхню думку, був одним з найгірших, хоча й завідувала ним віце-губернаторша з цілим штатом патронес. Організація обідів тут була нікудишньою, а їжа була неякісною. Були випадки, коли колоністам не хотіли видавати навіть гарячої води, аргументуючи це тим, що вони беруть її не для пиття, а для прання дитячої білизни²⁰.

Керівництво Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу, передбачаючи можливість проблем з харчуванням, видавало провідникам грошові аванси для закупівлі продуктів. Найчастіше вони закупляли на ці гроші хліб, сало, чай і цукор. Але на деяких станціях купити їх було неможливо через відсутність або закриті магазини, спеціально і надмірно завищених спекулянтами цін та інші причини. Особливо складно було з закупівлею продуктів після Саратова. Один з агентів відзначав, що до Саратова пункти харчування виправдують своє призначення, *“а дальше – ужасно, как для людей, так и для проводника. Всего-навсего два питательных пункта, а ехать приходится 4 – 5 дней. Бывают случаи, когда колонисты целый день остаются голодными. Кругом степь. На станциях ничего нельзя достать, даже кипяченой воды”*²¹. Ситуація загострювалася ще й тому, що особисті істівні припаси виселенців, більшість з яких були бідняками, до

цього часу вже закінчувалися, і їхати їм в останні дні переїзду доводилося нерідко напівголодними.

Другою після організації харчування проблемою було опалення вагонів. Якщо врахувати, що виселення проходило в зимовий період, то зрозумілою стає особлива увага до неї з боку провідників. Саме завдяки їхній наполегливості у більшості випадків вагони більш-менш у достатніх кількостях одержували паливо (дрова чи вугілля). Причому нерідко доставати його провідникам доводилося різними способами: і проханнями, і погрозами, і скандалами, і вимогами. Але навіть одержавши розпорядження про видачу палива і свічок для освітлення вагонів, станційні робітники не поспішали їх виконувати. Іноді вони починали це робити перед самою відправкою і не встигали рознести по всіх вагонах, або ж видавали всього по два-три поліна. Багато провідників відзначали, що якби вони не вимагали палива і свічок, то їх на станціях ніхто б і не запропонував. Не дивно, що нерідко колоністам доводилося і самим промишляти, точніше кажучи, красти вугілля і дрова, особливо вечорами і ночами. І якщо в перші дні переїзду вони зазвичай запитували в провідників *“А чи ми тут получимо дров?”*, то невдовзі питання звучало так: *“А чи тут є дэ вкрасы дров?”*²². Провідникам нічого не залишалося, як дивитися на це крізь пальці, вважаючи такі вчинки колоністів просто вимушеними, а іноді й самі вказували місця, де можна було потягнути якусь кількість вугілля чи дров. Проте, незважаючи на всі старання провідників, німцям нерідко доводилося в дорозі мерзнути. Особливо страждали діти.

Проблеми з харчуванням людей та опаленням вагонів доповнювалися ще й великим скупченням людей, тіснявою, нестачею мила, гарячої води, неможливістю випрати білизну, особливо для немовлят, відсутністю елементарних гігієнічних зручностей, зокрема вбиралень. Мало того, що виселенці з останньої причини змушені були на кожній станції порушувати санітарні умови, це ще й ставало причиною багатьох інших нещасть: відставаннями від потягів, особливо підлітків, які залишалися без теплого одягу і через це застуджувалися, поки доганяли свій ешелон; каліцтвом і навіть смертними випадками через попадання під колеса потягів, відправлення яких іноді починалося зненацька, без попередження; застудами дітей, що іноді закінчувалися смертю, особливо серед тих, хто захворів кором; і т.п. На важкі санітарно-гігієнічні умови вказували багато провідників, справедливо зауважуючи: *“... сейчас*

тьє поселенцев, что ехали они по холоду. От простуды все-таки умерло меньше, чем умерло бы от эпидемий в такой грязи и скученности, если б было тепло”²³.

Захворювання були переважно двох типів: інфекційні (черевний тиф, скарлатина, дизентерія, дифтерит, кір) і простудні, що супроводжувалися лихоманкою, кашлем і головними болями. Для надання медичної допомоги в дорозі на кожен ешелон призначався фельдшер. Але через те, що їх не вистачало, в дорогу, як правило, відправлялися санітари, що не мали не тільки медичних знань, але й майже ніяких ліків, крім йоду, що оцінювалося як глузуванням над нещасними хворими. Найчастіше не було і спеціального вагона для ізоляції інфекційних хворих.

Щоб не допустити масового поширення інфекційних захворювань, на багатьох станціях були організовані медпункти, лікарі й фельдшери яких зобов’язані робити ретельні огляди усіх вагонів, виявляти інфекційних хворих, ізолювати їх у місцевих лікарнях, проводити дезінфекцію вагонів чи й навіть вимагати їхньої заміни. Зазвичай же станційні лікарі лише створювали видимість огляду чи й зовсім його не проводили, не бажаючи обтяжувати себе турботою про хворих. Лише наполегливість провідників змушувала їх робити це більш-менш сумлінно. Справедливості ради слід зазначити, що на деяких станціях лікарі робили медогляди дуже ретельно: заходили в кожен вагон, заглядали під нари, між постелями, навчені гірким досвідом, коли біженці ховали в постелях не тільки хворих, але й трупи померлих, боячись залишити їх на медичних пунктах. Внаслідок таких сумлінних оглядів завжди виявляли не один десяток хворих, ізолювали їх, проводили дезінфекцію і тим самим запобігали подальшого поширення хвороб, рятуючи колоністів від страждань, а то й від смерті.

Проте, незважаючи на всі зусилля провідників у плані організації медичної допомоги, смертні випадки все-таки були в кожній партії колоністів. Від хвороб найчастіше вмирили діти. Старики вмирили і від хвороб, і від старості. Кількість померлих у кожному ешелоні була різною, але такі випадки завжди справляли на людей гнітюче і приголомшливе враження.

Останнім етапом цих подорожей були станції висадки і місця нового розселення. Більшість кінцевих станцій були в Астраханській губернії, деякі ешелони розвантажувалися в Самарській, Оренбурзькій і Вологодській губерніях, Терській області, і навіть у

Сибіру. У більшості кінцевих пунктів колоністів уже чекали представники місцевої влади. Подекуди прибулих відразу ж вантажили на задалегідь приготовлені сани, роздавали теплий одяг, валянки і розвозили у прилеглі селища на нові місця проживання. Але нерідко німцям доводилося по кілька днів залишатися на станціях висадки, тому що місцеві органи влади не були готові їх розселити. Доводилося їм далі жити у вагонах, приміщеннях станцій, у бараках. У кращому випадку їх розселяли серед місцевих жителів і навіть організовували гаряче харчування. Деякі змушені були чекати розселення протягом кількох тижнів. В Астрахані, приміром, деяким партіям виселених довелося чекати початку навігації на Волзі, тому що іншим шляхом доставити їх у місця розселення було неможливо²⁴.

Зустрічала місцева влада колоністів по-різному. У більшості випадків місцеві чиновники розуміли, з ким мають справу, і намагалися, хоч і без особливого ентузіазму, допомогти у вирішенні виникаючих проблем і якнайшвидше розселити німців у місцях нового проживання. Але не обходилося і без курйозів. Так, партія колоністів, що прибула 6 березня у Вологду, була оточена посиленними нарядами поліції, стражників, наглядачів і городових у присутності поліцеймейстера міста. Виявилося, що у Вологді колоністів сприймали як злочинців, тому їм були вжиті такі заходи посиленої охорони. З превеликими труднощами провіднику Карпову вдалося переконати адміністрацію, що перед ними не злочинці-шпигуни, а прості трудівники-селяни, майно яких було ліквідовано, а самі вони виселені примусово за безпідставними звинуваченнями та наказом вищих військових чинів²⁵.

Слід зазначити дуже важливу роль агентів-провідників у справі розселення колоністів, хоча це вже виходило за рамки їхніх обов'язків, визначених інструкціями. Проте багато хто з них їхали з колоністами навіть у віддалені селища і на місцях сприяли вирішенню багатьох виникаючих проблем.

У ряді поселень місцева влада ґрунтовно підготувалася до прийому виселених колоністів, прагнучи облаштувати їх по-людськи. Подекуди навіть були створені місцеві комітети допомоги виселеним, до складу яких входили вчителі, священники, селяни. Вони-то й взяли на себе відповідальність за розселення німців і прагнули допомогти їм адаптуватися в нових умовах. Досить ефективно вирішувалися проблеми з розселенням на території Астраханського

козачого війська. Станичні правління швидко розмістили їх по квартирах і з перших же днів зайнялися вирішенням проблеми працевлаштування новоселів. Особливо їх цікавили мірошники, столярі, ковалі, шевці й інші ремісничі професії. У багатьох місцях перші протести місцевих жителів проти розквартирування в них німців через день-два перемінилися доброзичливим ставленням до них. Це відбувалося завдяки тому, що самі колоністи показали прагнення до охайності, чистоти, акуратності, порядку і висловили бажання допомагати у домашньому господарству. Таке ставлення німців до своїх господарів дивувало місцеве населення, і деякі жителі самі стали пропонувати свої приміщення під квартири для колоністів. У таких ситуаціях дуже допомагали ті провідники, що рекомендували німців як хороших працівників, що розбираються в сільському господарстві, і просили дати їм роботу. Нерідко ці прохання задовольняли відразу або ж просили зачекати початку весняно-польових робіт²⁶. Досить швидко вдавалося знайти роботу тим, хто був розквартирований на окраїнах чи поблизу міст. Подекуди німецькі діти навіть починали відвідувати школи.

Але були й зовсім протилежні ситуації і станції висадки для багатьох колоністів ставали черговим етапом нових випробувань. Особливо це стосувалося тих, кого відвозили у віддалені райони Оренбурзьких степів. Переїзд був довгим, наявний одяг зовсім не захищав від тріскучих морозів, теплих кожухів, кожушків, бушлатів і валянків не вистачало, селища зустрічалися рідко, про окріп і мови не було. До цього ще додавалося і зовсім непривітне, а найчастіше вороже ставлення місцевих селян, що під впливом антинімецьких газет і брошур називали їх “ворогами”, “шпигунами” і “підозрілими людьми”²⁷. У таких ситуаціях багато агентів-провідників займалися роз’яснювальною роботою, що дуже часто в кінцевому підсумку кардинально змінювало ставлення місцевого населення до німців у бік лояльності до них. Провідник Швей відзначав випадок, коли поранений російський солдат з-поміж місцевих жителів розповів своїм землякам, що він зустрів серед виселених німця, на млині якого у волинській землі йому була надана перша допомога після поранення. Ця невігадана історія допомогла остаточно примирити місцевих людей з виселеними колоністами²⁸.

Але найважче було тим, хто потрапив на розселення в башкирські, киргизькі чи татарські селища. Їхні хати були дуже тісними, складалися з однієї кімнати і місця для багатодітних родин було

дуже мало. Та й спосіб життя цих степових народів кардинально відрізнявся від колоністського. Зустрічали вони поселенців непривітно. Знайти спільну мову було важко, тому що і одні, й інші російською мовою володіли дуже погано. А якщо до цього ще додати, що степовики були мусульманами і відчували відразу до свинини, яка була улюбленою їжею німців, то проблема спільного співжиття цих двох народів практично не мала перспективи бути розв'язаною цивілізовано. Колоністи це прекрасно розуміли і відразу ж просили провідників допомогти їм переселитися у російські поселення. Але розселенням займалася місцева адміністрація, а провідники брали в ній участь лише за власною ініціативою і бажанням. Тому їхні прохання і аргументи про необхідність переселення німців в інші місцевості не завжди знаходили розуміння у місцевого начальства²⁹.

Проте слід справедливо відзначити щире бажання багатьох провідників допомогти колоністам у розселенні. У багатьох випадках вони, завдяки своїй роз'яснювальній роботі, відігравали вирішальну роль у встановленні нормальних контактів між місцевим населенням та німцями, за що останні були їм щиро вдячні. Варто віддати належне провідникам і за прагнення допомогти виселенцям під час самого переїзду, відгородити їх від бюрократичної сваволі і недбалості різних чиновників та службовців, пом'якшити і по мірі можливостей розв'язати побутові проблеми, підтримати їх морально і в психологічному плані. Звичайно, не все вони могли зробити, не завжди це було їм під силу. Були й непрямі свідчення про те, що деякі з них теж зловживали своїм становищем, особливо, стосовно використання грошових авансів, теплою одягу і білизни, продуктів харчування. У них для цього були ідеальні умови. Свідків зловживань практично не було, а скарг німці не писали. Довести факти порушень було неможливо. Але все-таки переважна більшість агентів-провідників відповідально і сумлінно поставилася до виконання своїх обов'язків і в багатьох випадках відчутно допомогла волинським колоністам в особливо драматичний період їхнього життя.

Здебільшого колоністи прекрасно розуміли антигуманний і злочинний характер початої проти них насильницької акції із депортації. Можна зрозуміти ображені почуття десятків тисяч ні в чому неповинних людей, що, не покладаючи рук, працювали на землях Волині, поливали її кривавим потом, добуваючи собі шма-

ток хліба споконвічною селянською працею. І от тепер у них все забрали і вигнали з будинків тільки тому, що вони німці, хоча й громадяни цієї країни, і що їхні родичі в діючій армії проливають кров і гинуть, захищаючи ту владу, що так незаконно і нелюдськи повелася з ними.

Це розуміли й провідники. Багато хто із них не приховував свого ставлення до влади, яка ініціювала депортацію, і щиро співчували колоністам. У багатьох звітах вони звертали увагу на те, що виселяли владні органи переважно середніх і бідних німців, не зачіпаючи багатих, виселяли, не рахуючись ані з віком, ані зі станом здоров'я, ані з тим, що в багатьох чоловіки і сини служили у російській армії. Підкреслювали, що майже 90% виселенців становили жінки, підлітки, діти і старики³⁰. Сваюля ліквідаційних комісій і несправедливість оцінки майна констатували не тільки агенти-провідники, але й інші співробітники комітету, притягнуті до ліквідаційних робіт. На тлі цих фактів неспроможними і непереконаливими виглядали аргументи військової влади, яка намагалася переконати громадськість у гострій необхідності депортації німецького населення. Змінити воєнно-стратегічну ситуацію в районі бойових дій вона не могла жодним чином.

Варто звернути увагу і на господарський аспект депортації. Проведення її напередодні весняно-польових робіт, руйнування багатьох колоністських господарств, неефективне використання секвестрованих німецьких землеволодінь у кінцевому результаті фактично не дало змоги здійснити на них повноцінну посівну кампанію, що завдало відчутної втрати аграрному сектору Правобережної України цілому і Волинській губернії зокрема.

Що ж стосується морально-етичного боку депортації, то вона була дуже чітко зазначена в звітах агентів-провідників. Багато хто із них висловлював здивування і сумніви з приводу її доцільності, намагався зрозуміти, у чому полягає загроза державі з боку цих простих селян-хліборобів, скривджених і безпомічних перед сваволею влади, які покійно сприймали насильство, що чинилося над ними. Деякі з провідників відкрито засуджували цю акцію. Досить відверто і емоційно це прозвучало у звіті провідника Ногаєва: *“Смерть, страдания, плач и рыдания тысяч людей. Стон серой, терпеливо несущей свой крест массы, безмолвной, безропотной, хмурой... Плач обиженных и обездоленных сирот, без вины виноватых... Плоды бюрократического попечительства*

и системы “разделяй и властвуй”. Неужели же должно и может решаться судьба тысяч людей одним росчерком пера ожиревшего самодура?”³¹. Виявляється, може. І депортація волинських німців яскравий тому приклад. Причому перший, але далеко не останній в історії Росії ХХ століття.

¹ Цит. за: *Нелипович С.Г.* Генерал от инфантерии Н.Н. Янушкевич: “Немецкую пакость уволить, и без нежностей...” // Военно-исторический журнал. – 1997. – №1. – С. 48.

² Центральный державный историчний архів України в Києві. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 1752. – Арк. 3-4.

³ Там само. – Арк. 10.

⁴ Там само. – Спр. 1755. – Арк. 2.

⁵ Там само. – Спр. 1617. – Арк. 90.

⁶ Там само. – Спр. 1752. – Арк. 8.

⁷ Там само. – Арк. 10, 10 зв. Спр. 1617. – Арк. 23, 32, 90.

⁸ Там само. – Арк. 28.

⁹ Там само. – Арк. 68 зв.

¹⁰ Там само. – Арк. 59.

¹¹ Там само. – Арк. 89, 89 зв.

¹² Там само. – Арк. 1.

¹³ Там само. – Арк. 69 зв.

¹⁴ Там само. – Арк. 44, 44 зв.

¹⁵ Там само. – Арк. 29.

¹⁶ Там само. – Арк. 32 зв., 40, 40 зв., 45, 47, 76, 81 зв.

¹⁷ Там само. – Спр. 1693. – Арк. 1–605.

¹⁸ Там само. – Спр. 1617. – Арк. 32 зв.

¹⁹ Там само. – Арк. 70.

²⁰ Там само. – Арк. 1, 30, 52.

²¹ Там само. – Арк. 52.

²² Там само. – Арк. 61.

²³ Там само. – Арк. 16.

²⁴ Там само. – Арк. 80.

²⁵ Там само. – Арк. 8.

²⁶ Там само. – Арк. 63 зв., 68, 72, 80.

²⁷ Там само. – Арк. 20, 30 зв., 35, 71, 72, 84.

²⁸ Там само. – Арк. 13 зв.

²⁹ Там само. – Арк. 16 зв., 21 зв., 48 зв.

³⁰ Там само. – Арк. 90, 90 зв.

³¹ Там само. – Арк. 43.

ЗАХІДНА УКРАЇНА 1918 – 1939 РОКІВ: ПРОСТІР МІЖЕТНІЧНОЇ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДИСТАНЦІЇ

Світ поділений на етнічні гетто. Так визначив сутність міжетнічної взаємодії в Галичині між двома світовими війнами Я. Грицак¹. Ця, на перший погляд надто категорична оцінка, насправді влучно констатує міжетнічну соціокультурну дистанцію, яка традиційно взаємно розмежовувала суб'єкти західноукраїнського політикуму. Спроби покликання до будь-яких компонентів суспільно-політичного життя – мови, релігії, соціальної структури тощо, навіть політичних уподобань – не дають особливих шансів спростувати висунуту вченим тезу. При цьому, з огляду на самодостатню цінність самості, існуюче міжетнічне віддалення було взаємовигідним. “Інший”, – стверджує Жан-Поль Сартр, – є необхідним посередником між мною і мною ж...”² Отже, визначається діалектичний взаємозв'язок, де існуючий поруч “чужий” – об'єкт, який сприяє процесу ідентифікації у власному “я”, його глибинному осягненню. При цьому “я” приречене на небуття у разі безальтернативного існування – без “не-я”.

Здається, сучасні дослідження з історії Західної України 1918 – 1939 рр. та етнополітології фактично не знають спроб подібного прочитання їх минувшини. Наявність розмежованого на етнічні соціокультурні підсистеми соціуму здебільшого сприймається на рівні апріорного твердження.

Такий стан справ, щоправда, не означає, що дискурс міжетнічної соціокультурної дистанції як теоретична проблема залишається поза полем студій сучасних учених. Свідчення цьому – дослідження Т. Татаренка³.

Вчений обстоює позицію, згідно з якою соціальний простір виникає як результат статусної організації соціуму, а етнокультурні характеристики макросоціальних груп завдяки домінуванню комунікацій усередині групи над міжетнічною зміцнюють соціокультурний простір⁴. Останній пропонується розглядати “...як територіальне співвідношення соціальних одиниць, що взаємодіють і розвиваються, мають культурну специфіку і певну форму організації”⁵.

Враховуючи те, що західноукраїнська етнополітична сфера 1918 – 1939 рр. залишається поза межами досліджень, своїм заданням вважаємо з'ясувати іманентне ество багатомірного соціокультурного простору в регіоні, фактори взаємовіддалення макросоціальних груп, розкрити чинники, які формували міжетнічну соціокультурну дистанцію.

Не викликає сумніву, що з-поміж різних компонентів етнокультурних характеристик найвагомішу роль в усталенні міжетнічної соціокультурної дистанції в традиціоналістському за своїм еством західноукраїнському соціумі відігравала релігія. Сакральні спороди різних культів були німими статистами співіснування “паралельних світів”. Це зовнішньо-архітектурне відображення існуючої поруч “іншості” знаходило продовження не тільки у відмінностях релігійних доктрин чи богослужінні, а й у релігійній символіці. Зірка Давида на грудях єврея була для християнина засобом ідентифікації “чужого” так само, як хрест для юдея.

Розмаїття мов, якими здійснювалося богослужіння, як і строкатість лінгвістичного середовища загалом, – апіорне свідчення наявності культурних підсистем у західноукраїнському соціумі. В умовах його структуризації за етнокультурними ознаками мова, завдяки своїй комунікативній функції, виконувала подвійну роль: створювала середовища інтровертно інтегруючих лінгвістичних анклавів для своїх носіїв і тим самим віддаляла їх від іншомовних. Їдиш чи іврит були такими ж terra incognita для більшості християн чи лютеран, як польська мова для чеських, німецьких колоністів і євреїв Волині в час включення регіону до складу Речі Посполитої. Не обходилося, зрозуміло, без мовних взаємозапозичень (наприклад, між їдиш та українською, особливо ж між останньою й польською). Та все ж мова розмежовувала носіїв різних культур.

Зрозуміло, мовне розмаїття не визначало всієї гами етнолінгвістичної картини регіону. Сам факт міжетнічної взаємодії зумовлював імператив комунікації, отже – пошуку “контактних” мов. До закінчення Першої світової війни цю функцію в Галичині виконувала здебільшого польська, на північно-західних землях – російська. Державницькі змагання українців і поляків змінили ситуацію. Етнічна мобілізація спонукала повернення до рідної мовної культури зрусифікованої імперією Романових частини українства. Після поразки визвольних змагань 1917 – 1920 рр. вони спільно з галичанами вели безперервну боротьбу за національну школу, де-

монструючи тим самим непохитне прагнення до збереження етнічної самобутності.

Відмінний варіант вирішення проблеми комунікативних “мереж” презентують інші етнічні меншини. Зокрема – євреї. Якщо в Галичині вони й раніше активно послуговувалися польською, то на північно-західних українських землях почали інтегруватися в мовне середовище державного етносу тільки наприкінці 1920-х рр. Проте в обох субрегіонах функціонували їхні національні школи, що гарантувало плекання етнічного “я”. Отож єврейство, як і раніше, залишалося двомовним: польська забезпечувала контакт із зовнішнім світом, зокрема – владою, тим часом як внутрішньогруповій комунікації слугував їдиш.

Така картина типова і для інших етнічних спільнот. Російське народне об’єднання, скажімо, домагалось визнання прав рідної мови, кваліфікуючи її як “символ, за допомогою якого [росіяни] вирізняють себе серед інших націй”⁶. Помітну активність на Волині виявляла чеська “Матица школьна”, діяли нечисленні, проте пропорційні до чисельності етнічної групи німецькі просвітницькі інституції, приватні школи. Зрештою, і поляки, які в Західній Україні завжди залишалися у кількісній меншості, організували й спільними зусиллями підтримували діяльність низки освітянських інституцій.

Функціонування кількох духовних просторів, зокрема – православного, католицького, юдейського, лютеранського, визначало паралельне співіснування культурних підсистем. Штучні спроби ліквідації цих герметичних, монадичного типу цілостей не тільки не давали позитивних результатів, але й ще більше розмежовували учасників двосторонніх конфліктів. Йдеться, наприклад, про зусилля влади “уніфікувати” духовний простір т.зв. “східних кресів”: акти примусового навернення православних у католицизм або ж ревіндикація – насильне повернення, як стверджували з польського боку, тих костелів і монастирів, які в попередні десятиліття були ліквідовані російською імперською владою й перетворені на православні.

Безперспективність таких зусиль, а водночас їхній конфліктний потенціал очевидні. “...Католицьку метрику можуть нам видати, – стверджував один з українських селян, який став жертвою насильного окатоличення, – але душі наші зостануться православними і українськими”⁷.

Спроби центральної влади будь-яким способом “підтягнути” до власної соціокультурної матриці слов’янські спільноти – результат близькості їхніх культур і, зрозуміло, культуртрегерства й шовінізму. Водночас ця ж влада ніколи не вдавалася до спроб асимілювати євреїв. Їхня самотність настільки контрастувала назовні з оточенням, віддаляла юдеїв від християн, що, як стверджували представники державного етносу, сподіватися на успішну інкорпорацію євреїв у польське середовище шляхом вихолощення їхніх етнокультурних характеристик годі сподіватися. З цього приводу на зламі XIX – XX ст. Р. Дмовський – один з довголітніх лідерів польських національних демократів, стверджував: ставка на асиміляцію непольських спільнот не означає курс на всезагальне їхнє поглинання. “Національний організм повинен прагнути до увібрання лише того, що може асимілювати, сприяти зростанню сили спільного тіла. Євреї ж не є таким елементом. Вони мають надміру виразну, сформовану впродовж десятків століть життя, надто кристалізовану цивілізаційну індивідуальність...”⁸

У цьому відторгненні – усвідомленні “іншості” юдеїв. Її об’єктивну нездоланність (зрозуміло, не тільки стосовно євреїв) усвідомлювало чимало сучасників міжвоєнної доби. “...Національна асиміляція українського, німецького, єврейського, литовського населення є фікцією, – стверджував у другій половині 1920-х рр. один з представників політичного бомонду Польщі, – натомість реальним завданням, яке стоїть перед державою, є зтягнення цього населення в систему польської державності, їхнє поєднання з цією системою, принаймні до часу цілковитої державної асиміляції, створення певного гармонійного *modus vivendi*...”⁹

Наведені міркування – пропозиція переорієнтувати етнонаціональну політику Варшави на формування громадянсько-територіальної ідентичності. Проте ця компромісна і, здавалось би, перспективна конструкція була приречена на поразку – результат функціонування етнонаціоналізмів, ідейний епіцентр яких визначався кордоцентризмом землі.

Образ землі, батьківщини слугував імпульсом для покликання до етнічної історії. Будучи колективним минулим, вона, в свою чергу, щедро продукувала символи самотності. Завдяки цьому образ землі – один з продуктів етногрупової минувшини¹⁰, а глибше – архетип, роздвоювався, звужувався до політичного символу. Для одних всеохоплюючо-влучним, аксіоматичним звучало шевченків-

ське “на рідній, не своїй землі”, інші марили землею обітованою, треті – єдинонеділимою Росією... В цьому контексті показово, що більшість єврейських партій, які діяли в Західній Україні, використовували в назвах корінь “Сіон” або слово “Ізраель” (наприклад, Сіоністська партія праці, Агудат-Ізраель).

Етнічна історія продукувала образи “я” на різних рівнях. Звитяга українців, наприклад, уособлювалася відродженням української державності середини XVII ст., 1917 – 1920 рр.; поляки оспівували повстання 1830 – 1831 рр., відродження Речі Посполитої після її третього поділу, т.зв. чудо над Віслою. Євреї вшановували постать Маккавеїв, росіяни – Мініна і Пожарського... Водночас шкала етнічних пріоритетів розмежовувала спільноти: ім’я Б.Хмельницького асоціювалося в українському середовищі з відродженням державності, а водночас викликало ворожі емоції серед поляків, сум’яття в євреїв.

Минуле не жило окремим буттям, співіснувало в свідомості людей з сучасністю, перепліталось з ним. Колишні кривди ставали каталізатором творення компенсаційно-оціночних образів. Так, про росіян – колишніх представників державного етносу, які в новій етнополітичній ситуації перетворилися на безсилу етнічну меншину, український часопис “Дзвін” говорить як про “рештки царських недобитків”¹¹.

Інше громадсько-політичне видання – газета “Новий час” навіть незадовго до початку Другої світової війни твердить з приводу українсько-єврейського співжиття: “Саме зіставлення двох слів українці й жида пригадає кожному конфлікт, що від віків існує між цими двома народами. Конфлікт не завжди обґрунтований, але тривалий, бо хід історії уже так склався, що майже всі українці вважали, що причина їхніх політичних і соціальних нещасть – жида”¹².

Історичні ретроспективи як компонент і засіб збереження етнічної пам’яті сприяли збереженню власної (етнічної) ритміки урочистостей. Варшава, наприклад, ініціювала святкування 3 травня – дати ухвали в 1791 р. першої конституції Речі Посполитої. Хоча між нею й відродженою після третього поділу Польщею пролягло понад століття, проте, стверджував 1927 р. президент м. Луцька Чаркавскі, “святкуючи з року в рік день 3 травня, не віддаємо тим пошани чомусь неіснуючому. Навпаки, вшановуємо те, що ніколи не переставало жити і ніколи нас не залишало...”¹³

У тому ж ряду етнічних святинь щорічні Шевченківські урочистості. Поруч з ними – регулярне вшанування євреями пам’яті засновника сіонізму Т. Герцля чи росіянами О. Пушкіна.

За кожним з них – своя правда, що визначена пріоритетами конкретної етнонації. Водночас пересікання етнічних інтересів (у нашому прикладі – польські сюжети в творчій спадщині Т. Шевченка та українські візії О. Пушкіна) давало привід черговий раз “схрестити мечі”. Так, наприклад, вшанування пам’яті О. Пушкіна росіянами Волині в 1924 р. сприйняті українцями як потуги для порятунку “російського духу” в краю. Партійний орган Української народної партії відреагував на цю акцію статею, якою окреслив відмінності в оцінці спадщини поета двома етнічними спільнотами таким способом: “Для вас Пушкін великий геній, творець вашої мови; він закликав вас мріяти про те, щоб слов’янські струмки злилися в московському морі (“Клеветникам Росії”); він прославляв “донос на гетьмана-злодея царю Петру от Кочубея” (“Полтава”), плямуючи одного з найкращих українських патріотів – гетьмана Мазепу; він був для вас провідником захватного московського націоналізму і за це він для вас дорогий, а пам’ять його для вас священна...”¹⁴

Зрештою, навіть новітня доба не змінює контексту етнічної “ідентичності” урочистостей. За постатями провідників-сучасників тих чи інших спільнот 1920 – 1930 рр. – Ю. Пілсудський, С. Петлюра, Т. Масарик, А. Гітлер, – політичні пріоритети конкретних етнонацій. У них – як у самих заходах, так в посталях – рефлексії самості, отже – й “іншості” в їхніх політичних дискурсах. Відзначення ж нових, державних свят Польщі (як-от день незалежності), означало для етнічних суб’єктів, що проживали в Західній Україні, демонстрацію готовності до символічного єднання на засадах громадянсько-територіальної ідентичності. Тож не дивно, що більшість українців ігнорували участь у них. Це стосується навіть дітей, які залучалися до відзначення державних свят зусиллями вчителів. “Коли треба було святкувати 3 травня, – стверджує сучасник про відзначення дня конституції Польщі, – половина малюків щезала на шляху до церкви”¹⁵.

За умов поліетнічності державні урочистості міжвоєнної доби виявилися не стільки засобом до формування громадянської єдності, скільки навпаки. Червоно-білий прапор Польщі сприймали передусім ті, хто не мав територіальних претензій на західноукра-

їнські землі. Євреї, які в молитві ставали обличчям до Сходу, чехи й німці, що подумки споглядали на Захід до своїх зовнішніх батьківщин, – ті, хто не мав підстав нехтувати календарем державних свят, якщо тільки державний етнос не виявляв зазіхань на їхню “самість”. Інше ставлення до урочистостей польської державності репрезентували українці.

Назва “Україна” ніколи не поширювалася на Галичину й Волинь, – стверджував відомий ендецький шовініст Є. Гертих¹⁶. Подібних заяв було чимало. “України ніхто ще перед 30-ти роками, а навіть 20-ти, не шукав за Збручем, ні в околицях Львова, ні Тернополя. Україною називали в Польщі поля над Дніпром: Побережжя й Запоріжжя, – стверджувала в 1937 р. у газеті “Кур’єр Варшавські” І. Мощенська-Женецька. – Те, що сьогодні називаємо Східньою Малопольщею, – твердила вона, – перед розборами (поділами Польщі – М.Г.) називали Червоною Руссю, а по розборах – Галичиною. Не мало це нічого спільного ні з Україною, ні з козацтвом. Цей край був частиною Польщі ... коли ще Варшави не було на ніякій мапі”¹⁷.

Подібні зазіхання польських шовіністів на українські етнографічні землі стали в один ряд із забороною Варшави (1920 р.) на вживання назв “Галичина”, “Україна”, “українець” й запровадження навзамін їм “Малопольска Вєсходня”, “русін”¹⁸. Претензії на нівелювання етнічного минулого українців, послідовні спроби влади вихолостити їхню етнокультурну самобутність, як, зрозуміло, й сам факт утвердження влади Польщі в Західній Україні наражалися на потужну протидію її етнічної більшості. За нею криються зусилля, спрямовані на збереження власного “я”. Воно – антитеза сукупно-етнічному “ми” – ймовірно, першого кроку до асиміляції.

Існування багатомірного соціокультурного простору в Західній Україні сприяли міфи, авто-й гетеростереотипи. Так, євреї, головним чином ортодокси, послідовно послуговувалися ідеєю богообраного народу. Натомість зневажливо-образливе “гой” відмежовувало їх від навколишнього християнського світу. В свою чергу, усталенню міжетнічної соціокультурної дистанції між українцями й поляками слугувало хизування останніми своєю шляхетністю, що призвела до тверджень про вищість польської культури над українською. Не менш важливу роль відігравав міф про польський форпост християнства супроти антихристиянського варварства (до останнього належать українське православ’я та уніатство)¹⁹. Теологічний дискурс автостереотипу призвів до усталення серед росіян

ідеї про Москву як третій Рим. Скріплена етноконфесійним чинником “самість” суттєво впливала на збереження соціокультурної дистанції. Вагому роль в її усталенні відігравав і етнокультурний поділ праці. Успадкований з минулого, він упродовж 1918 – 1939 рр. суттєво не змінився. Українці, зокрема, уособлювали селянську спільноту, поруч з якою – німецькі та чеські колоністи. Тим часом євреї, росіяни, поляки сприймалися як спільноти “міські”. При цьому останні не презентували такої соціальної однорідності, як євреї, що домінували в ремеслі, торгівлі та серед представників вільних професій.

Специфічна для ХХ ст. економічна структура регіону, в якому найпомітнішу роль відігравав аграрний сектор виробництва, здавна визначала головний критерій виокремлення тих чи інших спільнот із загалу. Місце проживання, а відтак і виробнича діяльність давали ґрунт для формування взаємних монохромних образів спільнотами, що співіснували пліч-о-пліч (скажімо, українці, чехи – землероби, євреї – торговці). Економічна взаємозалежність міста й села не змінювала загальної картини їхньої відстороненості. Вона, наприклад, простежується на зрізі сакралізації селянами землі за одночасного нехтування, навіть зневаги, сферою торгівлі.

Інший, далекий від селянського, світогляд презентували мешканці міст. Довготривале проживання в них євреїв, скажімо, призвело до їхньої самоідентифікації з містом, насичення останнього особливим етнічним духом їхньої культури, до того ж значною мірою традиціоналістської. Цей мікрокосм з особливою контрастністю простежувався не стільки у великих урбанізованих центрах, скільки в невеличких західноукраїнських містечках з їхнім патріархальним укладом життя.

Своєрідним зв’язковим між містом і селом, цими двома, на перший погляд, самодостатніми світами, виступав посередник-єврей, який сприймався селянами здебільшого не як соціальний партнер, а як визискувач, що живиться результатами чужої праці. Тим часом тих іноетнічних представників, які проживали на селі або ж час від часу з’являлися в ньому, український загал здебільшого деперсоніфікував, визначав за ґахом “чужої” бізнес-діяльності (наприклад, торговець, шинкар).

Домінування тієї чи іншої спільноти в окремих сферах виробництва та послуг, а тим більше у владних структурах, зміцнювало міжетнічну соціокультурну дистанцію. Етнічна автократія, яка з

часу включення Західної України до складу Польщі перетворилася в елемент її політичної системи, швидко закріпила за поляками імідж владної спільноти, а із врахуванням низького рівня життя населення – джерела кривди т.зв. периферійних етнічних груп. Одночасно суб'єкти західноукраїнського соціуму оперували віддавна сформованими образами етнічно чужих кривдників. Про росіян – колишніх представників влади на північно-західних землях українські прислів'я стверджували: “Ти, москалю, й добрий чоловік, та шинель твоя злодій”, “Москаль не свій брат – не помилує”²⁰.

Інший приклад закарбованого в етнічній пам'яті образу кривдника-чужака – постать єврея Зельмана. Його постать, прийшовши в українські народні перекази в образі безжального орендаря ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст., почала зникати з українського народного репертуару лише в другій половині 1930-х рр.²¹

Враховуючи фактор культурного поділу праці й породжених ним виробничо-етичних цінностей, можна стверджувати, що для традиціоналістського села городяни (особливо ж торговці) є уособленням заперечення його самості. Місто було не тільки іноетнічним (переважно польсько-єврейським), воно – втілення альтернативи: сфера професійної зайнятості його мешканців є не тільки т.зв. вторинними (індустрія й торгівля) та третинними (послуги) секторами господарства, а й тією модернізаційною альтернативою, яка контрастує з виробничим традиціоналізмом села. На фоні поту й мозолів, цієї мовно-гіперболічної символіки селянської праці, яка фігурує в свідомості й донині, циркульник чи інший представник сфери послуг мало не ледар, а торговець і посередник – експлуататори. Навички ведення бізнесу, підприємливість до уваги не беруться, інтерпретуються радше як хитрість і пов'язаний з нею обман. Такі оцінки виникають, очевидно, тому, що в свідомості аграрія якості, які притаманні торговцю й посереднику, є мало значимі, щонайменше – вторинні. Селянин – виробник, і все, що залишається поза безпосереднім виробничим циклом, є не стільки незвіданим, скільки потенційно чужим. Чи не звідси приказки на кшталт: “Жид ні сіє, ні оре – а обманом жиє”, “Жид обманом живе, все з нас тягне”²²?

Помітна відмінність світоглядів, яка віддзеркалює взаємне відчуження в його соціоетнічному вимірі, особливості мислення двох “іншостей”, відображена в оповідці про наймита-українця, який дошкуляє роботодавцеві-єврею проханнями про їжу: “От жид дає

шага, – говориться в ній, – та й каже: “На тобі гріш, купи рака, звари та юшку з’їж, а рака продай та мені гроші віддай”²³. В українському середовищі першої чверті ХХ ст. ця оповідка – аргумент дорікань євреям за жадобу. Проте у разі її прочитання крізь призму сучасного (“ринкового”) мислення очевидним стає інший контекст: сюжет можна інтерпретувати як своєрідну бізнес-алегорію, повчання. Соціоетнічне “насичення” дефініції “іншості” простежується не лише на зрізі юдеї – християни, міські – сільські спільноти. Поруч – промовистий майновий контекст (бідний/багатий), яким наскрізь просякнуті всі жанри української художньої літератури.

Функцію розмежовуючої вертикалі між бідністю й заможністю виконує лексема “осадництво”. Достеменний її переклад з польської – поселенець, колоніст. Проте в українській суспільно-політичній літературі осадництво асоціюється передусім з несправедливістю, визиском – наслідок протекціонізму Варшави польському елементу в аграрному секторі. Як результат формується закономірна шаблонність в оцінці тодішнього сьогодення: мало-і безземельний, відтак бідний – це українець; володіючий землею, заможний чужим (українським) коштом – то поляк. Те, що останній, як і українець, землероб не має значення. Він – чужинець, іноетнічний прибулець, а його поява на західноукраїнських землях – результат волонтаризму держави-кривдника. Ці компоненти спільно з наголосом на українських злиднях формують соціальний зміст “я”, що протиставлявся польсько-“осадницькому” “не-я”.

Дистанція, що існувала між етнонаціями, бачиться природною даниною реаліям поліетнічності, за якої стан етнічної “самотності” – ідеальний для збереження національного “я”. Історія засвідчила, що будь-які спроби нівелювати, тим більше знищити його, – безперспективні. За таких умов максимально вигідним для Польщі, яка протягом 1919 – 1939 рр. володарювала в Західній Україні, бачиться перехід до громадянсько-територіальної моделі нації. Принаймні вона хоча б теоретично могла забезпечити досягнення компромісу між кількома етнічними “я” на територіальній основі. Хоча цього й не сталося, концепт “я”/інший, що виступає детермінантною передумовою формування міжетнічної соціокультурної дистанції, залишався характерним для західноукраїнських теренів до Другої світової війни.

“І у Польщі, і в Румунії, і в Чехословаччині живемо своїм життям без будь-якої симбіози з жидами...”²⁴, – стверджував

1937 р. дописувач часопису “Діло”. Здається, попри міжетнічні контакти, які існували в різних сферах суспільного життя (скажімо, в економіці), таке твердження прийнятне для означення співіснування західноукраїнських “іншостей” загалом. Вони – підсистеми того єдиного світу, який, за висловом Я. Грицака, впродовж 1918 – 1939 рр. був поділений на етнічні гетто.

¹ *Грицак Я.* Уявна й наявна історія одного регіону // *Волчук Р.* Споми-ни з передвоєнного Львова та воєнного Відня. – К., 2002. – С. 13.

² *Сартр Ж.-П.* Буття і ніщо: Нарис феноменології онтології / *Пер. з фр.* – К., 2001. – С. 326–327.

³ *Татаренко Т.* До питання про визначення міжетнічної соціокуль-турної дистанції // *Наукові записки / Збірник.* – К.: ІПіЕНД, 2002 / Сер. “Політологія і етнологія”. – Вип. 21. – С. 125–132.

⁴ Там само. – С. 126.

⁵ Там само. – С. 126–127.

⁶ Державний архів Рівненської області, ф. 30, оп. 20, арк. 117.

⁷ *Савчук Е., Мулик-Луцик Ю.* Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: В 4-х т. – Вінніпег, 1984. – Т. I. – С. 413.

⁸ *Bergmann O.* Narodowa Demokracja wobec problematyki żydowskiej w latach 1918 – 1929. – Poznań, 1998. – S. 193.

⁹ Там само. – S. 204.

¹⁰ *Сміт Е.* Національна ідентичність / *Пер. з англ.* – К., 1994. – С. 165.

¹¹ Дзвін. – 1926. – 5 грудня. – С. 4.

¹² Новий час. – 1937. – 27 липня. – С. 4.

¹³ *Życie Wołynia.* – 1927. – 8 маја. – S. 5.

¹⁴ Дзвін. – 1925. – 26 червня. – С. 2.

¹⁵ *Редліх Ш.* Разом і нарізно в Бережанах / *Пер. з англ.* – К., 2002. – С. 115.

¹⁶ Діло. – 1937. – 21 березня. – С. 3.

¹⁷ Новий час. – 1937. – 6 травня. – С. 4.

¹⁸ *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політично-го руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С. 155.

¹⁹ *Дашикевич Я.* Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // *Україна в минулому.* Вип. 6. – Київ – Львів, 1994. – С. 85.

²⁰ *Наріжний С.* Чужі народи в світлі українських приказок // *Літера-турно-науковий вістник.* – 1930. – Річник XXIX. – С. 806, 808.

²¹ Діло. – 1937. – 1 травня. – С. 10.

²² *Наріжний С.* Назв. праця //... – 1929. – Річник XXVIII. – С. 923.

²³ Там само.

²⁴ Діло. – 1937. – 1 травня. – С. 10.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИН УКРАЇНИ В ПОЛІТИЦІ КОРЕНІЗАЦІЇ 20 – 30-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Без глибокого осмислення сторінок минулого, без винесення повчальних уроків з історії неможливо конструктивно розв'язувати сучасні проблеми, прогнозувати і моделювати їх розвиток у майбутньому. Ця аксіома стосується і складних етнонаціональних процесів 20 – 30-х років XX століття, зумовлених встановленням більшовицького тоталітарного режиму і специфікою його національної політики. Дослідження політики коренізації стосовно національних меншин України важливе насамперед тим досвідом, що не повинен повторитися в незалежній Україні.

Проблема зміни акцентів у національній політиці більшовиків, запровадження політики коренізації, в тому числі і до представників національних меншин, її хід, успіхи, прорахунки та наслідки вже набули неабиякого наукового висвітлення. Існує значна кількість думок щодо причин прийняття політики коренізації. Хоча майже всі сучасні дослідники пристають до позиції про вимушеність започаткування нової національної політики, що це був одним із тактичних кроків більшовиків. До такої точки зору схиляються О.В. Антонюк, Л.П. Нагорна, М.І. Панчук, О.О. Рафальський, Б.В. Чирко та ін¹.

Проблемно-тематичний аналіз наукової літератури, в якій досліджується політика коренізації, свідчить про декілька підходів до характеристики змісту національної політики радянської влади в середині 1920-х років.

Ми не можемо повністю погодитися з точкою зору тих науковців, які вважають, що політика більшовиків у першій половині 20-х років XX століття була “досить ліберальною”². Можливо, вона здається такою у порівнянні з 1930-ми роками, але, виходячи з сучасних гуманістичних підходів, радянський режим у 20-ті роки був зразком тоталітарного мислення, це був етап становлення, початку формування тоталітарної системи, що не дозволила себе реформувати в ході запропонованої Горбачовим перебудови. Досить ґрунтовною і дещо іншою є позиція, викладена В.М. Даниленком. Він підкреслює, що політика коренізації “повинна була сприяти

зняттю напруги у відносинах між національними республіками і центром, дати останньому перепочинок і можливість зібратися із силами для продовження автономізації ...”³. Ми схильні розділити цю точку зору, адже дійсно коренізація стала тимчасовим тактичним відступом у цілеспрямованому процесі обмеження суверенних прав національних республік, насильницької інтернаціоналізації. Водночас з утвердженням тоталітарного режиму на початку 30-х політику коренізації не було офіційно відмінено, були змінені її завдання та принципи проведення. В міру посилення боротьби компартійного керівництва проти етнонаціональної та релігійної розмаїтості метою цієї політики стала всебічна уніфікація міжнаціональних відносин. Г.Г. Єфіменко такі кардинальні зміни в національній політиці пов’язує із повільними темпами більшовізації національно-культурного життя⁴.

Історіографічний аналіз публікацій 20 – 30-х років та висновків, сформульованих у працях сучасних науковців дає підстави погодитися з твердженням, що справжня суть політики коренізації полягала в рекрутуванні до партійного та державного апаратів усіх рівнів представників як корінної національності, так і національних меншин. Творці цієї політики були впевнені, що саме таким чином вони стабілізують обстановку та утримають владу на місцях і, опираючись на місцеві кадри, здобудуть перемогу в боротьбі за владу в центрі. Ці моменти виступили головними в політиці коренізації, а такі складові, як культура, освіта, традиційні форми господарювання, на жаль, були другорядними. У зв’язку з цим процес реалізації політики коренізації досить виразно поділяється на два етапи. Перший охоплює 20-ті роки, коли започатковувався курс більшовиків на запровадження цієї політики, а авторитарні методи управління ще не проявлялися повною мірою. Процес втілення в життя національної політики щодо етнічних груп ставив перед собою насамперед ідеологічну мету. Однак незаперечним є факт, що саме цей період сприяв пробудженню національних меншин, їх консолідації на нових засадах. З початком 1930-х років розгортається другий етап, коли позитивні зміни, якщо можна так сказати, попереднього періоду спочатку стали гальмуватися, а згодом і зовсім згортися, відбулася зміна початкової мети цієї політики. Саме на цьому етапі посилюються асиміляційні процеси, закриваються заклади освіти, культури та науки національних меншин, починаються переселення, масові депортації та репресії.

Пропонована стаття покликана з'ясувати стратегію і тактику більшовиків щодо етнічних груп у ході проведення національної політики, проаналізувати мотиви, “перспективи” та наслідки запровадження політики коренізації стосовно національних меншин України в 20 – 30-х роках ХХ століття.

Як неодноразово зазначалося, політика коренізації в Радянській Україні розпочалася згідно з рішеннями X – XII з'їздів РКП(б) та IV наради ЦК РКП(б). Її реалізація здійснювалася двома основними шляхами: українізацією та заходами щодо національних меншин. Стосовно національних меншин в Україні була створена низка спеціальних органів для практичного втілення цієї політики в життя, вирішення організаційних, культурно-ідеологічних та політико-правових питань національних груп. Роботою цих органів керувала ЦКНМ (Центральна комісія у справах національних меншостей) при ВУЦВК. Поряд з центральними органами Комісії у справах національних меншостей аналогічні утворення діяли при губернських і окружних виконавчих комітетах Рад. Для здійснення роботи серед нацменшин створювалися комісії, члени яких призначалися президіями. Іноді, якщо не було необхідності у створенні бюро чи комісії, їх функції виконували уповноважені у справах національних меншин.

Впровадження практичних заходів відносно національних груп передбачало проведення певної підготовчої роботи, яка торкнулась обстежень місць компактного проживання національних меншин. Це дало фактичний матеріал щодо характеру соціально-господарської структури, особливостей побуту, культурно-освітнього стану обстеженого населення для розробки програми національно-державного будівництва серед етнічних груп, що населяли Україну. Спочатку, в 1924 році, комісією ЦКНМ при ВУЦВК було обстежено місця компактного проживання німецького населення Катеринославської та Волинської губерній. У 1925 році працівники Центральної Комісії у справах національних меншостей виїжджали у місця компактного проживання польського населення⁵. Одночасно почалися попередні спеціальні обстеження містечкового єврейського населення (головним чином Правобережної України) та проводилася робота у місцях компактного проживання грецького населення (1926 р.), а в 1928 р. – російського⁶. Виходячи із результатів обстежень, що проводилися Центральною Комісією у справах національних меншостей при ВУЦВК, вимальовувалася

не зовсім втішна картина. Результати обстежень свідчили, що громадяни – представники етнічних груп зіштовхувалися з ігноруванням національно-культурних, релігійних, мовних та інших запитів. Працівники низових апаратів радянських, партійних й адміністративних органів не були готові до вирішення складних та специфічних питань, що виникали у сфері національних відносин. Саме відсутність піклування про забезпечення національно-культурних потреб з боку місцевої влади перешкоджала природному абсорбуванню мешканців “національних” сіл у середовище національної більшості. Все це не відповідало доктрині комуністичного режиму про “розв’язання національного питання”. Партія прагнула залучити національні меншини до активної діяльності в будівництві соціалізму та закріпити в їхній свідомості довіру до радянської влади, тому для ефективного вирішення багатьох проблем, що загострилися, розпочалося виділення національних адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання етнічних груп. За рахунок цього влада прагнула залучити місцеві кадри до поширення комуністичної ідеології у національних сільрадах та районах, використати національний чинник під час комплектування партійного та державного апаратів, стимулювати поповнення комуністичної партії. Саме тому першочерговими заходами національної політики стали перетворення в управлінській системі України, зокрема виділення національних адміністративно-територіальних одиниць.

Створенню національно-територіальних одиниць сприяло надання національним меншинам ряду важливих пільг у справах місцевого самоврядування, особливо на етапі його становлення. Згідно з постановою IV сесії ВУЦВК (лютий 1925 р.) “Про низове районування” мінімальна норма, необхідна для організації звичайних адміністративних районів (25 тис. населення району), для національних адміністративних районів знижувалася до 10 тис. чоловік, національних сільських або селищних рад – із 1000 до 500⁷. Як бачимо, ця норма, потрібна для утворення або виділення національних районів та рад, зменшувалась у два-два з половиною рази порівняно із звичайними адміністративно-територіальними одиницями. Прийняття ряду спеціальних для національних меншин України законодавчих актів підготувало правовий ґрунт для формування унікальної системи національного районування в країні. У Плані роботи ЦК Нацмен на 1924 – 1925 рр. акцентувалась

увага на притягування національних меншин до радянської влади і залучення їх у радянське будівництво. Звичайно, мова йшла й про утворення однорідних (зі значною перевагою моноетнічного населення) національно-адміністративних одиниць.

Слід зазначити, що організаційне оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць почалося в 1923 р. з виділення німецьких, згодом болгарських, грецьких та чеських сільрад, а дещо пізніше – польських, єврейських, російських. Це пояснювалося тим, що по відношенню до поляків необхідно було враховувати моменти, які перепліталися з питанням про так званих українців-католиків; виділення єврейських сільських рад було тісно пов'язане з роботою по організації містечкових рад, розмежування їх території з сільськими радами, встановленні положення про містечкові ради непромислового типу; виділення російських рад розвинулося з українізацією апаратів виконкомів округових та районних рад. Утворення національних рад проходило згідно з волевиявленням населення відповідних населених пунктів⁸. На 1925 р. в УРСР було 98 німецьких, 15 польських, 19 єврейських, 25 болгарських, 26 грецьких, 43 молдавських, 5 чеських, одна білоруська сільські ради. У 1927 р. загальна кількість національних сільрад зросла до 872, а в 1931р. до 1084⁹. Одночасно з появою національних сільських рад ішов процес виділення національних районів. Так, у 1924 р. було сформовано 5 німецьких районів. На початку 1927 р. на теренах України діяло 12 національних районів: 7 німецьких (Високопільський, Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельсівський, Люксембурзький, Карл-Лібкнехтівський, Молочанський, Пришибський), 3 болгарські (Великобуяликський, Романовський, Цареводарівський), 1 польський (Мархлевський) та 1 єврейський (Сейдеминухський)¹⁰. А в 1930 р. – 26 національних районів: 9 російських, 7 німецьких, по 3 болгарських, грецьких, єврейських і 1 польський¹¹. Питання щодо кількості національних районів заслуговує окремої уваги, оскільки райони мали свої хронологічні межі функціонування, деякі з них об'єднувалися та змінювали назви.

Наведені вище дані свідчать, що поява національних одиниць відбувалася досить швидко. Незаперечним залишається факт, що спрощення умов для виділення національних утворень підштовхнуло темпи їх створення. Такі темпи виділення національних одиниць оцінювались як вияв прискорених темпів економічного та

культурного будівництва. В той же час агітаційно-пропагандистська машина замовчувала той факт, що захоплення кількісними показниками не супроводжувалось якісними змінами у діяльності національних та районних рад, а саме їх створення відповідало насамперед тактичним завданням влади. Виділення національних адміністративних одиниць було пов'язано не стільки зі складовою політики коренізації – задоволенням потреб національних меншин, а передусім, щоб залучити їх до процесу побудови соціалістичного майбуття.

На перших порах значна частка національних меншин плекала надію отримати реальну владу, сформовану зі своїх представників, однак власті розглядали національні одиниці не як орган самоврядування, а як орган пролетарської влади, орган диктатури пролетаріату на селі. У праці М. Скрипника “Перебудовними шляхами (Проблеми культурного будівництва національностей України)” уточнюється мета створення національних одиниць на терені України. Автор підкреслює: “Національна сільрада чи національний район польської, єврейської, болгарської і іншої національної меншості, це не лише орган самоврядування, це взагалі не є ніякий орган національної персональної автономії, а це органи пролетарської влади”¹². Ці одиниці мали не стільки захищати економічні та культурні інтереси національних меншин, скільки сприяти їх соціальному розшаруванню, виявленню класово ворожих елементів, бути опорою радянської влади.

Реалізація політики коренізації торкалася різних сфер життєдіяльності національних меншин. Основним аспектом суспільно-політичного життя в національних районах та сільських радах було залучення меншин до радянських ідеологічних цінностей. Найліпшим методом для реалізації поставленої мети стало застосування політичних важелів, насамперед агітації та пропаганди. У місцевих (окружних, губернських, згодом обласних) органах КП(б)У цим займалися національні секції агітаційно-пропагандистських відділів, що підпорядковувалися ЦК КП(б)У. Проте справжньої підтримки в середовищі більшості національних меншин комуністична партія не мала. Партійних осередків в місцях проживання національних меншин було дуже мало. Зокрема у трьох болгарських районах на 1925 р. діяло 15 організацій КП(б)У, до складу яких входило 22 члени партії. Подібною була ситуація і в комсомолі. На 1925 р. діяло 11 первинних осередків, до їх складу входило 218 чоловік бол-

гарської сільської молоді. А в 1929 р. у Ботевському районі було 38 членів компартії та 63 комсомольці¹³. На 1925 р. у Мархлевському польському районі було всього 34 члени КП (б) У, з них: у Довбиші – 16, у Кам'яному-Броді – 16, у Мар'янівці – 2. Комсомольців у районі було дещо більше – 147 чоловік, з них за національністю євреїв – 70, українців – 39, поляків – 36 і німців – 2¹⁴. Не кращою була ситуація в німецьких національних районах. Нам вдалося з'ясувати, що на 1933 р. Люксембурзька партійна організація налічувала 275 членів і кандидатів, у колгоспах працювало – 55. З 42 колгоспів району 19 не мали ані осередків, ані парторганізаторів. Ще гіршим для партії був стан справ у Молочанському районі, де колгоспи неохоплені партійною мережею, становили 75 або 67% загальної кількості колгоспів району. У колгоспному виробництві працювало 108 комуністів (30% складу районної організації). У Пулинському німецькому районі з 58 колгоспів партійною мережею охоплено було лише 10¹⁵.

Значне місце у пропагандистській роботі комуністичної партії відводилося боротьбі з релігією. Радянський режим, керуючись ідеями творців марксизму-ленінізму, трактував релігію як серйозне гальмо на шляху побудови безкласового комуністичного суспільства. Із зміцненням радянської влади посилювалась атеїстична пропаганда серед населення країни. Особливо складно цей процес проходив у національних районах України, де населення в переважній своїй більшості було віруючим. Антирелігійною войовничістю відзначався спеціалізований журнал “Безвірник”, в якому повідомлялося про закриття культових споруд, зменшення кількості релігійних громад та віруючих, звинувачення церковнослужителів у шпигунстві та шкідництві. Певне місце у такій роботі відводилося з'їздам безвірників. У 1929 р. вперше на Пулинщині проходив такий з'їзд, на ньому розглядалися питання щодо роботи з різного роду сектами, що діяли на території району, духівництвом. У районі траплялися навіть випадки (у с. Новопілля), коли віруючі стріляли у представників радянської влади¹⁶. У боротьбі з релігією владний режим вдавався і до таких адміністративних заходів, як закриття молитовних будинків. У Волинській губернії, наприклад, протягом 1923 – 1924 років було закрито 6 монастирів і понад 20 костьолів, а їх майно пограбовано¹⁷. І все робилося незважаючи на Основний Закон (Конституцію), який гарантував громадянам право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Спочат-

ку духовенство національних меншин позбавляли виборчих прав, а згодом і прав на свободу, особисту недоторканність і головне право – право на життя. Новий режим переслідував духовні паростки, вважаючи їх існування зайвим. “Вільний” розвиток націй за сценарієм Кремля повинен був бути антирелігійним, а по суті – бездуховним.

Розглянемо можливість права представників національних меншин брати участь у виборах та діяльності органів влади національно-адміністративних одиниць. Зазначимо, що далеко не всі громадяни України, як українці, так і представники національних меншин, могли брати участь у виборах сільських і районних рад. Конституція УСРР позбавляла “нетрудові прошарки” населення виборчих прав. У виборчу кампанію 1924 – 1925 р. було вибрано у всі сільські ради України 244241 чол., з них за національністю: українців – 216174 (88,5%), росіян – 11610 (4,8%), білорусів – 596 (0,2%), євреїв – 3749 (1,5%), поляків – 3527 (1,4%), німців – 3667 (1,5%), греків – 1093 (0,4%), болгар – 938 (0,4%), молдаван – 2397 (1,0%) та інших – 491 (0,2%)¹⁸. Такий національний склад сільської рад загалом відповідав етнічному складу сільського населення України. Керівництво республіки приділяло значну увагу проведенню виборів у місцевостях, де проживали національні меншини. До роботи всіх виборчкомів залучалися представники національних меншин. Проводилася низка заходів, що забезпечувала проведення виборів рідною мовою. В місцях з компактним проживанням інонаціонального населення вручалися виборчі картки мовами національних меншин (було заготовлено 800 тис. російських карток, 600 тис. єврейських, 160 тис. німецьких, 150 тис. польських і 50 тис. болгарських). Списки виборців і позбавлених виборчих прав теж переважно заповнювалися рідною мовою¹⁹. Окрім того, єврейською, польською і німецькою мовою друкувалися стінні виборчі плакати та гасла. Отже, у ході політики коренізації керівні органи мали на меті схилити як українців, так і національні меншини на бік радянської влади та заручитись їх підтримкою для утвердження тоталітарного режиму. Ця політика трактувалася передусім як право національних груп спробувати вирішити політико-правові питання для рівноправного розвитку, а також задоволення національно-культурних потреб громадян.

У контексті висвітлення проведення політики коренізації, що торкнулася всіх сфер життя, окремого підходу заслуговують зміни

в господарсько-економічному становищі національних меншин, особливо проблема залучення єврейського населення республіки до сільськогосподарського виробництва. Планове переселення євреїв на терени України почалось в 1925 році. Вже протягом двох років в Україні було зареєстровано близько 40000 єврейських сімей, що дали згоду перейти до землеробства²⁰. За твердженням Б. Чирка протягом 1925 – 1926 років для євреїв-переселенців з Київщини, Волинщини, Полтавщини, Чернігівщини та Поділля було виділено 128 460 десятин земельних угідь, розрахованих на створення 8 347 господарств²¹.

Основними регіонами єврейського аграрного переселення в Україні стали Херсонська, Криворізька, Маріупольська, Запорізька, Мелітопольська округи. Слід зауважити, що в таких місцях компактного поселення євреїв виникала необхідність у створенні адміністративно-територіальних одиниць, які піклувалися б про інтереси та потреби приїжджих. Тоді на Півдні України було створено низку єврейських національних сільрад та три національні райони: Калініндорфський, Сталіндорфський та Новозлатопільський²².

Якщо глибше торкнутися витоків цієї проблеми, то слід зазначити, що заохочення єврейського населення до землеробської праці було одним із напрямів соціальної політики радянської влади в галузі національних відносин. Як зазначають М. Панчук і Б. Чирко “однією із причин цього був тяжкий економічний стан єврейського населення, в першу чергу містечкової бідноти, в зв’язку з штучним згортанням непу (занепад ремесел, обмеження дрібної торгівлі тощо)”²³. А от Ф. Турченко вказує і на політичну мету цього планового експерименту. Він зазначає, що у районах колонізації, “у сільських районах більшовики прагнули одержати додаткову соціальну базу, бо у надійності і відданості комунізму українського селянства у них були великі сумніви”²⁴. Отже, ця широкомасштабна кампанія із залучення єврейського населення до сільськогосподарської праці була політично вигідною для партійно-радянської влади.

Як уже згадувалося, політика “забезпечення прав національних меншостей” реалізовувалася не лише через організацію національних районів, а й шляхом створення закладів освіти та культури національних меншин, підготовки національних кадрів і залучення їх до складу радянського та партійного керівництва. Тому серед першочергових заходів політики коренізації щодо меншин перед-

бачалася організація мережі національних державних навчальних закладів із викладанням їхньою рідною мовою, створення клубів, бібліотек, хат-читалень, преси мовами національних меншин тощо. За короткий час у системі загальної освіти було створено нові школи, де навчання велося мовами етнічних груп. Статистичні показники свідчать, що в 1927 р. рідною мовою навчалось 67,1% російських дітей, 84,6% німецьких, 72,5% болгарських, 49,6% єврейських, 49% молдавських, 45,7% польських²⁵. А в 1930 р. із загальної кількості російських дітей, охоплених школою, навчалось російською мовою 81, 2%; німецькі діти були охоплені школою на рідній мові на 89,3%, болгарські діти – на 84,9%, молдавські – на 63,3%, єврейські – на 53%, польські – на 52,4% і вірменські – на 51,9%²⁶. Важливо відмітити, що досить гостро стояла проблема підготовки педагогічних кадрів для національних шкіл, адже більшість колишніх фахівців, інтелігенції виїхали або були репресовані та позбавлені права працювати в нових умовах. Саме це спонукало органи влади створити мережу спеціальних навчальних закладів, курсів для підготовки вчителів. Труднощі з забезпеченням національних шкіл учителями певною мірою створювалися штучно, оскільки основним критерієм підбору кадрів для роботи в школі був класовий підхід (соціальне походження вчителів, їх лояльність до радянської влади). Посади в освітніх закладах обіймали “висуванці” з робітничого класу й селянства, а інші прошарки вважалися шкідливими елементами.

Уже з перших років курсу на коренізацію розгорнулося створення національних хат-читалень, сільбудів, клубів, бібліотек, кіннопересувок. У 1924/25 рр. діяло 375 культурно-просвітницьких закладів національними мовами, а в 1925 – 1926 рр. до 889, тобто їх кількість зросла на 57%²⁷.

Поява та зростання мережі установ культури видавалися як турбота партії та уряду про задоволення потреб національних меншин. Водночас матеріали періодики досліджуваного періоду переповнені інформацією про незадовільну роботу хат-читалень, червоних кутків, бібліотек у національних адміністративних одиницях. У кореспонденції сількора про хату-читальню в с.Василівка Мархлевського району чітко говорилося: вона абсолютно нічого не робить. Навіть учителі та актив не знають, де знаходиться хата-читальня, в ній нема газет і книг польською мовою²⁸. Як освіта, так і культура національних меншин періоду коренізації проник-

нута ідеєю класового і партійного підходу до роботи культурно-освітніх закладів, що мали стати кузницею ідеологічного виховання трудящих як будівників соціалізму. Засобом ідеологічного впливу на різні верстви населення партія розглядала й органи друкованої пропаганди, такі як: газети, журнали, книги, що видавалися мовами національних меншин. А це ще раз засвідчує, що з самого початку політика коренізації владними структурами розглядалася як засіб радянської організації населення України.

Наприкінці 20-х років в умовах згорання непу, форсованої індустріалізації, проведення насильницької колективізації значно знизилася увага до проведення національної культурно-освітньої та економічної роботи серед національних меншин. Республіканська та місцева преса, яка раніше постійно висвітлювала життя інонаціонального населення, роботу національних сільрад та районів, починаючи з 1930 р., майже не повертається до цієї проблематики.

Політика радянської влади щодо національних меншин в Україні у 30-ті роки відрізнялася від політики першої половини 20-х років, але була логічним продовженням втілення в життя за всяку ціну комуністичної догми побудови соціалізму. По мірі згорання національно-адміністративного районування політика коренізації вже не розглядалась як торжество ленінсько-сталінської політики партії, акцент переносився на негативні явища, недоліки в роботі національних інституцій, спротив представників меншин соціально-економічним експериментам. На сторінках газет дедалі частіше з'являлися матеріали про "утиски" інтересів національних меншин.

Так, А. Хвиля доводив, що нібито вони не мали відповідного культурного обслуговування²⁹, а В. Затонський стверджував, що мережа шкіл в Україні була розгорнута так, що дітей національних меншин примушували навчатися в українській школі³⁰. На початку 30-х рр. національні сільради та райони діяли в умовах загострення соціальної напруженості на селі, що не сприяло розвитку їх роботи щодо налагодження міжнаціональних відносин. Адміністративна реформа 1930 р. в Україні, перехід на триступеневу систему управління ще більше дезорганізували діяльність національних рад.

Матеріали ЦКНМ цього часу прямо вказують на занепад нацменроботи, що був викликаний розформуванням округів, а від-

повідно, і їх виконкомів. Кадрові зміни та переміщення призвели до розхитування низового апарату, який раніше підбирався за національною ознакою відповідно до політики коренізації³¹. Ради поступово втрачали національні особливості й все більше набували середньостатистичного змісту, особливо в період “наступу соціалізму по всьому фронту”, невід’ємною частиною якого стала суцільна колективізація. За допомогою колгоспів влада здійснювала політику партії на селі: господарські заходи, хлібозаготівлю, розкуркулення.

Будь-який опір колективізації в той час розглядався як прояв саботажу політики партії та уряду, шкідництва та ворожої діяльності, інспірованої зарубіжними центрами. Колективізація викликала наростання соціальної напруженості, яка в національних селах проходила на тлі поширення міжнаціональних суперечок.

Приблизно з кінця 1933 – початку 1934 рр. ситуація в роботі серед національних меншин змінюється ще більш радикально. На неї впливали зміни як у політичному, так і психологічному кліматі країни, зумовлені розгортанням масових репресій. Брутальне порушення законності супроводжувалося нехтуванням принципів державної національної політики. У цей час активізувалися безпідставні звинувачення німців, поляків, греків, євреїв, представників інших національних груп у “шкідництві”, “шпигунстві” та “контрреволюційній діяльності”. Бюрократичним свавіллям і беззаконням щодо німецького та польського населення стала сумнозвісна політика примусової депортації. Наступним кроком владних структур у національній політиці стали репресивні заходи, ліквідація національних культурно-освітніх закладів, а згодом сільрад і районів.

Так трагічно закінчилася реалізація політики коренізації. Близько десяти років радянська влада, сприяючи освіті, культурному розвитку національних меншин, намагалася втиснути їх в жорсткі рамки побудови соціалізму, без урахування інтересів самих меншин.

Таким чином, політика коренізації з самого початку розглядалася Й. Сталіним та його прибічниками як тимчасовий маневр у боротьбі за владу. Коли на початку 30-х років головної мети було досягнуто – політика коренізації стала зайвою і не вписувалась у великодержавницьку політику сталінського режиму. Зміцніла влада вже не потребувала довіри від народу, бо мала міцні каральні

органи. Враховування національних особливостей дедалі більше набувало формального характеру, а згодом і зовсім зникло, адже домінуючими стали асиміляційні процеси. Підсумовуючи, можна зробити висновок, що політика коренізації об'єктивно сприяла зростанню національної свідомості національних меншин, їх консолідації, лояльному ставленні частини інонаціонального населення до нової влади. В той же час вона проводилася з відверто політичним акцентом, з метою перетворення громадян у свідомих будівників соціалізму.

Реальні результати політики коренізації носили класовий характер, хоча ми не можемо заперечити деякі зрушення, певні позитивні моменти у сфері освіти та культури. Згорання коренізації, етноцид, що прийшов їй на зміну, розпочав тривалий процес асиміляції та зросійщення національних меншин України. Досвід коренізації “по-радянськи” у 20 – 30-х роках свідчить, що регіональна політика держави, задоволення прав представників національних меншин, які мешкають компактно, повинні здійснюватись у руслі демократичних традицій, реалізовувати права людини та громадянина.

¹ *Панчук М., Польовий Л.* Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період. // Політика і час. – 1992. – №9–10; *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні 20 – 30 роки ХХ століття. – К.: Асоціація “Україно”, 1995; Національні меншини в Україні. 1920 – 1930-ті роки. Іст.-картогр. атлас / Упор: *М.І.Панчук та ін.* – К.: Четверта хвиля, 1996; *Антонюк О.В.* Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади. – К., 1999; *Рафальський О.О.* Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К.: Поліс, 2000 та ін.

² *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996. – С. 380; *Орлянський В.С.* Реалізація політики коренізації по відношенню до єврейського населення Півдня України. – Автореф. дис. ... докт. істор. наук, Дніпропетровськ, 2002. – 42 с. та ін.

³ *Даниленко В.М.* До висновків політики “українізації” // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 1993. – С. 66.

⁴ *Єфіменко Г.Г.* Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) (1932 – 1938) // Український історичний журнал. – 2000. – №4. – С. 37–47.

⁵ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 88–115.

⁶ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття). – С. 24.

⁷ Про низове районування. Постанова ВУЦВК (лютий 1925 р.) // Збірник Узакошень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. – 1925. – №13–14. – С. 99.

⁸ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 249, арк. 24.

⁹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. – С.123–124.

¹⁰ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття). – С. 46.

¹¹ Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 27 – 30 ноября 1930 г. – Москва – Харьков – Минск., 1931. – С. 120.

¹² Скрипник М.О. Перебудовними шляхами (Проблеми культурного будівництва національностей України) // Комуністична освіта. – 1931. – №7–8. – С. 22.

¹³ Павленко В. Болгари в Україні // Віче. – 1995. – №7. – С. 121.

¹⁴ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 6, арк. 38 зв. – 39.

¹⁵ Ройтман С. Про партроботу в німецьких районах // Партробітник України. – 1933. – №15. – С. 30.

¹⁶ Грищенко. З'їзд безвірників Пулинщини // Радянська Волинь. – 1929. – 19 вересня.

¹⁷ Калакура О. Я. Українська полонія в 1917 – 1939 рр. – Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05. – К., 1995. – С.147.

¹⁸ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 35.

¹⁹ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 7.

²⁰ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 249, арк. 53.

²¹ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття). – С. 74.

²² Там само; Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні // УІЖ. – 1994. – №2–3. – С.71; Гутлянский А. Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности. – 1931. – №9. – С. 40.).

²³ Національні меншини в Україні. 1920 – 1930-ті роки. Іст.-картогр. атлас. – С. 40–41.

²⁴ Турченко Ф.Г. Володимир Жаботинський і питання єврейської сільськогосподарської колонізації на півдні України // Міжнаціональні відносини на півдні України: історія та сучасність. – Ч. III. – Запоріжжя, 1993. – С. 247.

²⁵ Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – С. 143.

²⁶ *Гитлянський А.* Ленінська національна політика в дійстві (Національні меншинства на Україні) // Революція і національності. – С. 42–43.)

²⁷ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк.32–33.

²⁸ ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 451, арк. 13.

²⁹ *Хвиля А.* Бойові завдання роботи школи // Більшовик України. – 1933. – №11. – С. 67.

³⁰ *Рафальський О.О.* Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – С. 161.

³¹ *Наседкіна Л.Д.* Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-ті роки) // УІЖ – 1992 – №6. – С. 79.

УКРАЇНЬСЬКА ЕМІГРАЦІЯ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ

Політика українізації тісно пов'язана з діяльністю української еміграції. Відомо, що зміст українізації полягав у залученні корінного населення до державного й господарського будівництва, врахуванні національних факторів у кадровій політиці, вивченні національних обрядів і звичаїв; соціально-політичних та історико-побутових умов населення; українізації шкіл, вищих навчальних закладів і видавничої справи та ін.

Українізацію слід розглядати у контексті тих спроб демократичних перетворень політичної системи, які почалися після громадянської війни, запровадження непу, а також пов'язані з ідеями українського націонал-комунізму. В. Винниченко стверджував, що “українізація (справжня) тісно зв'язана з економічними і політичними питаннями”¹.

Один із активних діячів українізації М. Скрипник “свято вірив у потребу культурної революції і українізації, вважав їх визначальними ланками всього подальшого суспільного поступу”². Однак для реалізації задумів елементарно не вистачало інтелектуальних сил, які формуються десятиліттями чи, навіть, століттями. Представники нового ладу, “окрім соціального оптимізму, здебільшого мало чим були озброєні, в своїй масі були просто малоосвіченими”³.

Причиною відсутності національних кадрів можна вважати катастрофу, яка спіткала молоду Українську державу в 1919 – 1920 рр. і стала причиною великої еміграції українців на Захід. У першу чергу, це була політична еміграція військових і цивільних осіб, що були причетні до державного будівництва. Значна частина їх опинилася в Празі. Згодом, саме Чехословацька Республіка стала найбільшим скупченням еміграційної української інтелігенції. Велика заслуга в організації українства за кордоном і продовженні боротьби за українське визволення належить колишнім міністрам УНР, лідерам УПСР – М. Шаповалу і Н. Григорієву. Варто зауважити, що сучасні дослідники О. Картунов і О. Маруховська серед українських науковців, які одними з перших у 20 – 30-ті роки ХХ ст. звернулися до етнополітології як у науковому, так і в навчальному

плані, називають і Н. Григорієва⁴. “В літі 1921 р. він (М. Шаповал – Т.Б.) разом із Н. Григорієвим і ближчими йому людьми закладає Український Громадський Комітет, що нагодував, обув та на працю умістив тисячі українських людей”⁵.

Офіційна діяльність Українського Громадського Комітету (УГК) при підтримки уряду ЧСР розпочалася 7 липня 1921 р. А напередодні – 1 липня – було затверджено Статут УГК. Управу обрали в складі: М. Шаповала (голова), Н. Григорієва, О.Мищюка. УГК розпочав свою діяльність у тісному контакті з урядом ЧСР. 14 липня 1921 р. Громадський Комітет звернувся до уряду з меморандумом про становище української еміграції і завдання УГК. Комітет було офіційно визнано урядом як орган біженців і передбачалася з боку уряду підтримка гуманітарної і культурної української праці. Силами Українського Громадського Комітету створюється: Українська Господарська Академія у Подєбрадах (травень 1922 р.); Український Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова (травень 1923 р.), Український Соціологічний Інститут в Празі (1924 р.); Українські Матуральні Курси (реальна гімназія) (1923) та інші.

Поява цих навчальних закладів стала можлива завдяки наявності великої кількості фахівців. Водночас це означало, що в Україні, навпаки, фахівців не вистачало. Особливо це стало відчутним у процесі українізації. Тому залучення кожної національно-культурної особистості до процесів творення нового ладу вважали як певну перемогу.

Становище української інтелігенції в еміграції ставало дедалі скрутнішим. Ще влітку 1926 р. Н. Григорієв мав намір здійснити поїздку до Польщі з метою в'язнення можливостей для переїзду української еміграції на культурну працю. Для цього, вважав Никифір Якович, необхідно створити там: 1) університет; 2) середні українські школи; 3) народні школи і взагалі вимагалася необхідність у принциповій згоді уряду на цю справу⁶. Однак через цілу низку обставин поїздку вирішено відкласти. Про мотиви відмови здійснити поїздку голова Українського Комітету напише в 1926 р. в листі до М. Шаповала: “Я особливо боюсь, щоб своєю поїздкою не викликати у поляків враження, що ми хочемо конкурувати з галичанами або респ.-демократами, і не дають їм підстави взагалі бути менш поступливими в українській справі. З другого боку – боюсь, що більшовики висвітлять мою поїздку по-своєму, і коли не буде реальних наслідків (зміни курсу в поглядах), на Україні це відчу-

ється негативно. Постільки, на мою думку, ми зараз не повинні йти в активну політику, а збирати сили для майбутнього, щоб потім виставити ширші лозунги вибивати ґрунт з-під угодовців, то не варто давати підстави аби перекувати нас в “угодовці”, особливо через те, що його в дійсності нема”⁷. Так мотивував ситуацію Н. Григорієв. Здійснити поїздку йому вдалося лише в кінці липня 1926 р. Перебування у Польщі особливих результатів не дало. У Львові цікавилися “групою Шаповала”, називаючи її “єдино реальною силою, чесними соціалістами, порядними й талановитими людьми”⁸. Однак реальних умов для переїзду української еміграції не було.

Водночас з’явилася можливість повернення української еміграції в Україну. Це питання порушувалося на засіданні Центрального Комітету КП(б)У і Політбюро. Була дана принципова згода на повернення всіх тих, хто стоїть на радянській платформі, тобто визнають Українську радянську державу та бажають для неї широко працювати. Головне питання й розмови точилися навколо “політичного угруповання на чолі з М. Шаповалом та Н. Григорієвим”. Разом з тим радянський уряд прагнув вирішити і долю Українських Вищих Шкіл. Мається на увазі повернення професури і студентства. Зокрема, у листі до Н. Григорієва від 4.04.27, одержаного з Харкова від І.Ш. (особистість встановити не вдалося – Т.Б.) зазначалося: “Думка наших товаришів така, щоби ви всі повертались до рідного краю, бо всі ви тут дуже потрібні для праці. У вас є багато висококваліфікованої української інтелігенції, тут у нас великий брак і захоплюють місця росіяни і євреї. Обсажувати всі місця українцями є нашим святим обов’язком, а то ми нічого не зможемо зробити, завше будемо плентатись у хвості. Отже, рішайтеся та давайте будувати Українську Державу на Україні, а не по Варшавих, Парижах, Прагах тощо”⁹. Автор листа зауважував, що “українізація найменше торкнулася вищих шкіл” і тому було б дуже добре, щоб “кинути б хоч півдесятка українських професорів, а то півсотні студентів по цих школах” – вони б мали хоч трохи український вигляд¹⁰. Лист свідчить, що листування між Н. Григорієвим та І.Ш. тривало певний проміжок часу.

Автор листа радив, щоб “неставили тих умов, що колись говорилося, а лише культурно-освітні і господарські справи”¹¹. Під “тими умовами” маються на увазі політичні. Про них застерігав І.Ш. з самого початку: “Політичних вимог не ставте жодних, бо нічого з цього не вийде, та тепер у нас не та ситуація”¹². Ознайо-

мившись з листом з України, Н. Григоріїв зазначив: “Не ставити політичних умов не можна, говорити про можливість нашого повороту без зміни становища смішно, але мені здається доцільним розбити справу повороту на дві справи: 1) поворот політично організованих і 2) поворот політично неорганізованих”¹³.

Тут варто повернутися до оцінки становища української еміграції і її завдань в 1926 р. Свою позицію у жовтні 1926 р. голова Українського Комітету визначав так: “... ми соціалісти-революціонери вважаємо сучасний уряд на Україні окупаційним і до того часу не перестанемо з ним боротися, поки він не зникне, тобто: поки на Україні не настане український суверенний уряд, хоч би й комуністичний”¹⁴.

Варто зазначити, що есери й сам Н. Григоріїв комунізму не сприймали і ідеологічно боролися з ними завжди, однак погоджувалися співпрацювати з комуністичним українським урядом у державних справах. Відносно повернення в Україну, то Н. Григоріїв визнавав право кожної окремої людини самій вирішувати це питання в залежності від тих індивідуальних умов, у яких вона перебуває. Здійснюватися це повинно без приниження людської та національної гідності і без шкоди українській справі. Щодо членів партії Н. Григоріїв був категоричний: повертатися не сміють. Враховуючи цілий ряд обставин, голова Українського Комітету визначив нові завдання політичної еміграції, насамперед інформувати Європу про дійсний стан України, здобувати симпатії серед європейських робітничих кіл до справи визволення українського народу. Водночас Н. Григоріїв зазначав, що на землях Великої України український рух зростає і завдання політичної еміграції йому допомагати всіма засобами¹⁵.

Такою була позиція Н. Григорієва у жовтні 1926 р. Проаналізувавши ситуацію і врахувавши інформацію, викладену в листі з України, він запропонував таке вирішення питання: необхідно, щоб політично організована українська еміграція до зміни становища залишалася за кордоном і боролася з “окупаційною” владою. А політично неорганізована – мала повернутися в Україну, щоб за кордоном не перешкоджати, а там підсилити український елемент. Никифір Якович запропонував певні умови. Зокрема, реєстрація бажаючих повернутися повинна проходити не в радянській місії, а в Трудовому Бюро Українського Комітету. В зв’язку з цим він запропонував відійти від головування в Українському Комітеті, а

на голову обрати С. Шелухіна. Трудове бюро поповнити кількома політично неорганізованими членами.

Н. Григоріїв наполягав, щоб акція повернення проходила під керівництвом політично організованої еміграції. Оцінюючи ініціативу з боку українського уряду щодо повернення еміграції, Н. Григоріїв зазначав у листі до М. Шаповала: “Очевидно, що на Україні серед комуністичних кіл назріває певний перелом, коли вони ухвалили звернутись до нас”. Лист з України він прокоментував “як заклик: “Пробирайтесь сюди на будь-яких умовах, аби нас тут було більше””. Однак прийняте це Н.Григоріїв не спішив: “Йти на це не можна, але частину еміграційних сил цим шляхом передати треба. Нам легше буде тоді оперувати тут, менше буде шкурників, а з другого боку, тамтешній режим дисциплінує трохи більше наших крикунів. Нехай там кричать проти влади, а не тут проти нас”¹⁶. Частково це питання було вирішено і частина емігрантів повернулася в Україну.

Тут варто зауважити, що важко погодитися з думкою, начебто лідери українського руху в революційну добу, такі як М. Грушевський, С. Єфремов, П. Христюк, М. Шраг та інші, поверталися в УСРР в середині 20-х рр. з метою зміни ладу в республіці, мало не проведення підривної діяльності. Вони, як стверджує професор В. Солдатенко”, не заслуговують такого, в своїй глибинній суті, – принизливого ставлення. Вони були історично масштабнішими, шляхетнішими, морально чистішими”¹⁷. Це пояснюється тим, що “вони, як правило, вийшли з лона соціалістичних партій і розірвати з ідейною пуповиною для них було рівнозначно зраді і переконанням, і власному народові. В них вистачало мужності визнати свою політичну поразку, і це визнання було не удаваним, а щирим. Нездоланна ж любов до Батьківщини, рідного народу, батьківського краю кликала на українську землю, зумовлювала докладання зусиль до справ, якими жили народ, нація. Адже саме тут будувалась Україна – так, радянська і не така, можливо, і зовсім не так, як їм хотілось би, але вони палко бажали прислужитися їй, як могли, а не боротися проти неї”¹⁸. Так пояснює сучасний дослідник мотиви тих українців, які поверталися в радянську Україну.

Будучи вдумливим, розважливим політиком, Н. Григоріїв звернув увагу на ще один дуже важливий момент у листі з України. Як відомо, українська еміграція почала працювати над організацією Робітничого Університету в Америці, а на тому етапі це набуло

ще більшої актуальності. Думка кореспондента про обезкровлення української нації і необхідність прилити світової крові цілком справедлива. А лист відкриває перспективи переїзду духовно освічених українських робітників з Америки в Україну для роботи та посідання керівного становища на підприємствах. Прилив робітничої крові, людей енергійних, дисциплінованих у праці, витривалих і фахово освічених – дійсно річ корисна. Окрім того, європейська еміграція, чисто інтелігентська, піде переважно в інтелігентські кола, а робітництво як було, так і залишиться під керівництвом неукраїнських робітників. Отже, саме з цією метою, вважає Н. Григорієв, необхідно підготувати кадри українських робітників, щоб вони зайняли провідні посади на підприємствах України. А в зв'язку з цим ідея Робітничого Університету в Америці набувала цілком конкретної ваги. І тому, мабуть, не випадковою була і поїздка Никифора Яковича до Америки та Канади.

Це був лише один епізод, який відтворював взаємодію української еміграції і офіційного українського уряду у питанні про повернення української еміграції для здійснення політики українізації.

Сама ж українська еміграція постійно працювала над питаннями українізації, навіть, перебуваючи за межами України. Зокрема, варто звернутися до розуміння Н. Григорієвим пропаганди у партійній діяльності. Тут доцільним буде цілком використати його лист-звернення “До всіх товаришів і прихильників УПСР”: “Переживаємо дуже відповідальний час. Мусимо напружити всі наші сили для того, щоб використати хвилю для пропаганди. Мусимо подбати, щоб всі відповідальні міжнародні чинники знали, що таке Україна і чого хоче її народ. Для того потребуємо видати в різних умовах інформаційні видання, а також усні виклади. Мусимо створити свій власний фонд для пропаганди того, чого хоче український народ для себе, для пропаганди власної самостійної державної політики. Для пропаганди української державної самостійності, соборності, народоправства, демократії.

Потрібно видати чимало інформаційних брошур, хоч би коротеньких, про Україну та про політику й вимоги незалежного українського табору. Потрібно зв'язати український незалежний рух літературою і живими силами. Це може зробити тільки окреме, вільне закордонне видання. Окремий пропагандійний фонд. Створюйте у себе пропагандійні комітети.

Засоби потрібні великі. Збір зробити всенародний. На справу не партійні, а всенациональні. Творить великий Пропагандійний Фонд Української Незалежної Політики. Пропаганда – перший крок організації. Основа її – Пропагандійний Фонд буде й організаційним. Першим масовим актом другої хвилі нашої визвольної боротьби”¹⁹. Так розумів роль пропаганди Н.Григорієв. Ми поділяємо його погляд і можемо стверджувати, що пропаганда в усі часи і за будь-яких ситуацій відігравала важливу роль. Це дуже часто підтверджує наше сьогодення і особливо періоди виборчих кампаній.

Як відомо, так звані “державні народи” для здійснення своєї політики мають високі школи і інші наукові установи, які невпинно науково працюють над тим, якою повинна бути їх політика для захисту державних та інших інтересів. Есерівські лідери добре розуміли, український народ таких шкіл і можливостей немає, тому українці повинні свою політичну думку організовувати тільки виданням книг та часописів. Закордонний Комітет УПСР і Закордонна організація УПСР в Празі, а саме так називали шаповалівську групу, мала цілу низку партійних періодичних і неперіодичних видань, таких як “Боротьба”, “Вільна Спілка”, “Бюлетень секретаріату головного комітету закордонної організації Української партії соціалістів-революціонерів”, “Бюлетень Закордонного Комітету УПСР”, “Вісник УПСР” (згодом став називатися – “Трудова Україна”), “Вартовий”. Часописи виходили у Празі. Знайомство з публікаціями давало членам партії можливість бути проінформованими про справи в партії, про події в світі. Однак, як вважав лідер празьких есерів М. Шаповал, цього недостатньо, тому що, люди, які мають будувати українську державу, повинні бути високоосвіченими: “Науки соціології, права, економії, логіки, методології – треба вчитися, треба, в першу чергу, знання про Україну, треба! Я з жахом бачу, як члени ЦК виблискують... незнанням України. Деякі роками не читали жодної наукової книжки про суспільні справи. Чи вони можуть когось кудись вести, якусь доцільну політику намічати? Ні?

Тому я й недовіряю отим розмовам про ситуацію з боку тих, які ніколи не досліджували жодної суспільної проблеми, oprіч хіба – ситуацій у вузькому колі...”²⁰.

Отже, часописи були (про них йшлося вище), але наукових політичних книг було дуже мало. Тому, говорячи про визволення, українські діячі повинні були подбати про написання, друкування

й розповсюдження українських науково-політичних книг і брошур. Адже відомо, “що великі народні рухи приходили й проходять тільки після великих духовних збагачень. Велику Французьку революцію підготував “просвітній рух”, “просвітня доба”. Російські революції рр. 1905, 1907 підготовлені революційною літературою. Бо література найкраще організує дух, витворює духовну єдність, кидає його на спільні політичні вчинки”²¹.

Продовжуючи тему освіти політичних діячів, доречним буде лист Н. Григорієва до М. Шаповала від 23 жовтня 1930 р.: “Як раз вчора перечитав вашу статтю, яку витяг у Вас з архіву, чи не пригодиться до збірника Народознавство про соціологію українського відродження, р. 1922. Прекрасна стаття”²². І далі йде пояснення чому вона актуальна для того часу і для оцінки українських політичних партій: “Без жодної поправки вважаю необхідним особливо тепер пустити в друк. Але аналіз і висновки її цілком правдиві й для сьогоднішнього дня, а саме: що українських партій нема, а є лише зародки, що ні одна сучасна партія не в стані своїми силами створити державу, бо не лише на весь апарат, а навіть на центральний у неї не вистачить інтелігентних, фахових і здібних сил. А з цього висновок – коаліція українських партій в справі творення первісної компромісної української держави, і лише в міру розросту партій в умовах української державності перетворення держави в якийсь чистий тип”²³. Н. Григорієв пояснював: “Це ви писали р. 1922, як соціолог, під впливом сумних фактів, стоячи близько до минулих подій боротьби, бачачи перед очима всю перспективу минулого, підходячи до оцінки її з холодним наміром шукання істини. За 10 літ партії наші ще не зросли настільки, щоб котрась із них могла взяти в свої руки творення держави при одночасній боротьбі на зовні й з середини. Тому, коли є серйозне бажання створити хоч компромісну державу, як менше зло проти сьогоднішнього повного безправства й бездержавства, (а я думаю, що менше зло вигідніше), то необхідно продовжуючи обміркування цієї справи до кінця прийти до висновку, що для повалення польської держави й збудування української, ми, зважаючи на соціологічну структуру нашого суспільства мусимо в якійсь спосіб координувати всі активні українські політичні сили, щоб разом і доцільно вдарити на противника й доцільно вижуктувати їх при будованні нового”²⁴. Повертаючись знову до оцінки ситуації, Н.Григорієв пише, що зараз така ситуація, що ми “партійних сил для цього не маємо, а коли

покластися на те, що зберемо добрими гаслами, то поки зберемо, ворог нас розгромить. До того ж гасло, яким можна притягнути найширші маси – гасло державності це не лише наше партійне гасло, а тому люди йдучи за ним можуть розійтися все-таки в різні партії. Зараз ситуація подібна до р. 1918. в час заснування Національного Союзу. Інша лише територія і складніші обставини. Ми не помилились, що в Союз увійшли; помилка наша в тім, що під час повстання ми випустили провід з своїх рук. Коли ми тепер не підемо на якийсь “національний союз”, то повторимо помилки в квадраті: союз утвориться без нас, бо цього вимагає життя, самозахист; поведе справу знов хуторянськими стежками або маси й товариші наші підуть за ними, бо його позиція буде ясна і всім зрозуміла, а нам треба буде роз’яснити, чому ми не боремся разом, адже злучення сил дає більший ефект. А коли справа програється, то на нас складуть вину за розкол, який знесилив і спричинився”²⁵.

Як і М. Шаповал, Н. Григоріїв значну увагу приділяв навчанням і формуванню світогляду членів партії. Суттєву роль у цьому відіграв Політологічний семінар, який сприяв “утворенню однакових понять про зовнішній світ” – це і було, на думку Н. Григорієва, основою світогляду та ідеології. З приводу цього він писав: “Ми й провели велику об’єднавчу – ідеологічну роботу, вицвітом якої є наша партійна програма, в котрій сконцентровано і майже в алгебраїчних формулах виявлено наше учення про суспільство і сформульовано нашу політичну і суспільну мету. Потім: наша робота в “Новій Україні” і інших виданнях так само служить ідеологічній організації, яку нас самих, так і навколо нас. Тому, наприклад, наша видавнича діяльність корисна не тому, що “взагалі видавництво є добра річ”, а тому, що через видавництво ми пускаємо в соціальну просторинь тисячі і мільйони акцій, що відкладають в людях необхідні нам враження і рефлексії. Тому, ми оцінюємо діяльність товариша по ступені його інтересу до видавничо-літературної акції. По відношенню товариша до книжок ми оцінюємо ступінь його корисності для пропаганди і т.д.

Наша ідеологічна організація має значно ширшу базу, ніж про це можна говорити. Але коли ми провели вивчення соціальної структури України, то це значить, що ми себе соціологічно організували так, що ми здібні оцінювати політику на Україні. Ми знаємо соціологічну структуру і тому витворили визвольну доктрину України. При однаковому її розумінні будемо однаково чинити.

Нашою науковою роботою ми організували себе ідеологічно, громадською – як соціотехнічно, так і морально. Реконструкція власне і полягає в ідеологічній, соціотехнічній підготовці та моральній солідаризації”²⁶. Усе це були кроки, які допомагали політиці українізації в Україні. В 30-х роках почався процес згортання українізації. Досить складним цей період був і для української еміграції. Йшла боротьба за виживання. І навіть в складних умовах еміграції, відзначаючи свій 50-літній ювілей (9.02.1933), Н. Григорійв згадував Україну і ті зміни, які сталися внаслідок українізації: “Переглядаючи пройдений шлях, я не жалкую, що був таким, як був; зробив те, що зробив. Я задоволений пройденим життям. Воно було хоч і тяжке, але цікаве і багато змінилося в тому напрямку, якого я бажав. Найкраща сатисфакція для мене в цей день – привітання з України, написане по-українськи дітьми, що вчаться в українській школі, оздоблене українською степовою ковиль-травою. Привітання молоді з Карпатщини, привітання молоді з Канади.

Коли я виходив на громадське поле, на Великій Україні не було ні одної української школи, навіть мрія про неї вважалася безглуздою. Сьогодні їх там, поперх 20000. І як би підло сучасний режим не вижував їх для своїх вузеньких цілей – все-таки дадуть прекрасний ефект у вихованні української нації і вселюдської свідомості. Ми теж училися під примусом. Про те дух наш пішов своїм шляхом. Так буде із сучасним українським поколінням, що виховується під чужим примусом. Сама вже рідна мова допоможе їм дошпортатися, хто вони, “ким і за що закуті”²⁷.

Підсумовуючи, ми можемо констатувати, що українська еміграція в Чехословаччині була тісно пов’язана з політикою українізації. Була дана принципова згода на повернення в Батьківщину всіх тих, хто стоїть на радянській платформі, тобто визнають Українську радянську державу та бажають для неї щиро працювати.

Найвпливовіша партія УПСР за кордоном комунізму не прийняла і ідеологічно боролася з ним завжди, однак погоджувалася співпрацювати з комуністичним українським урядом у державних справах. Відносно повернення в Україну, УПСР за кордоном визнала право кожної окремої людини самій вирішувати це питання в залежності від тих індивідуальних умов у яких вона перебуває. Здійснюватися це повинно без приниження людської та національної гідності і без шкоди українській справі. Щодо членів партії вишненок був категоричний: повертатися не сміють.

Політично організована українська еміграція до зміни становища залишалася за кордоном і боролася з “окупаційною” владою, а політично неорганізована – повернулася в Україну, щоб за кордоном не перешкоджати, а там – підсилити український елемент.

¹ Винниченко В. Щоденник. Т.2. – Едмонтон, 1980. – С. 517.

² Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: 2002. – С. 182–183.

³ Там само. – С. 183.

⁴ Див.: Картунов О, Маруховська О. Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна // Політологічні читання. 1994. – №3. – С. 76.

⁵ Волович В., Юренко О. Видатний політичний діяч України – фундатор вітчизняної соціології Микита Юхимович Шаповал // Шаповал М. Загальна соціологія. Видання третє. К.: Український Центр духовної культури., 1996. – С. 10.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3563., оп. 1, спр. 156, арк. 51.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – арк. 87.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – арк.76

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – арк. 88.

¹⁷ Солдатенко В.Ф. Незламний.... – С. 183.

¹⁸ Там само.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3562, оп. 1, спр. 1, арк. 35.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 241, арк. 130.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 3562, оп. 1, спр. 1. – С. 33.

²² ЦДАВО України. – Ф. 3563, оп. 1, спр. 157, арк. 45.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Григорієв Н. Творці мого “я” // Трудова Україна. – 1933. – №3. – С. 7.

УКРАЇНЦІ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ ПОЛЬЩІ В 20 – 30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У міжвоєнний період, коли Західна Україна перебувала у складі Польщі, суспільно-політичне життя краю проходило під знаком напруги, навіть часто – протистояння його українського населення з одного боку і польських владних структур та польського населення – з другого.

Однією з основних причин цього напруження і протистояння була політика польської влади, яка в зазначений період пройшла кілька етапів. Від часу анексії Східної Галичини у березні 1923 р. до травневого перевороту Ю. Пілсудського в 1926 р. На території Західної України послідовно здійснювався курс національної асиміляції, що був складовою інкорпораційної концепції, сформованої національно-демократичним табором (ендецією).

Події 1918 – 1921 рр., провал федералістських планів та підписання Ризького мирного договору у березні 1921 р. фактично означали перемогу територіальної програми національної демократії. Її лідерам це стало поштовхом для подальшого втілення в життя своїх концепцій національної політики. На практиці політика асиміляції українців здійснювалася шляхом зміни національної структури Галичини (військова колонізація, осадництво) та впливу польської культури (закони Грабського 1924 р. про мову і школи).

Після травневого перевороту 1926 р. у Польщі та встановлення режиму “санації” пілсудчики прагнули “оздоровити” політичний та економічний клімат у державі, що передбачало й поліпшення відносин у сфері національної політики. Для реалізації поставлених завдань впроваджувалася концепція “прометеїзму” пілсудчиків.

Вважаючи українську проблему ключовою ланкою в реалізації своїх планів, теоретики з табору пілсудчиків розглядали її у двох аспектах: зовнішньому і внутрішньому. Перший з них передбачав перетворення Польщі в одну з наймогутніших європейських держав і був спрямований проти СРСР. “Прометеїсти” вважали, що багатонаціональний склад радянської імперії є причиною її слабкості і тому планували за допомогою національно-визвольних рухів неросійських народів сприяти її краху. На її руїнах мала б постати

могутня федерація напівзалежних від Польщі держав: Україна, Білорусь, Литва та ін.

Щодо Західної України ідеологи “прометеїзму”, на відміну від національних демократів, визнавали, що тут проживає українське населення, але заперечували його право на самовизначення. На противагу ендецькій політиці національної асиміляції пілсудчики запропонували програму державної асиміляції українців¹. На думку польських політиків з цього табору, поступки уряду повинні були б настільки інтегрувати українців Західної України з Польщею, щоб навіть у разі створення “незалежної” України над Дніпром це не викликало б зміни східних кордонів².

Проте, визначивши стратегічну лінію на державну асиміляцію меншин, лідери “санації” не зуміли виробити шляхів і методів її реалізації. Певний виняток становили концепції львівського воєводи П. Дунін-Борковського та волинського воєводи Г. Юзевського.

Однак уже на початку 30-х років реалізація політики “прометеїзму” наштовхнулася на опір деяких урядовців апарату влади. В умовах певної стабілізації внутрішньо-політичного життя в Радянському Союзі прометеїстська ідея втрачала свій зміст. Фактично, починаючи з початку 30-х років, спостерігався відхід від основоположних ідей “прометеїзму” та скочування офіційної ідеології до примітивних постулатів польської націонал-демократії³.

Особливістю повернення до ендецької ідеології в 30-х роках стала активізація діяльності війська у справах національної політики, зокрема в період урядування Александра Пристора і Януша Єнджеєвича і особливо після 1935 р., коли військові стали фактично самостійним фактором у суспільно-політичному житті держави.

Слід наголосити, що військові чимало спричинилися до організації “кресового” громадянства, створення у його середовищі відповідної морально-психологічної атмосфери та залучення його до практичної діяльності. Зокрема, у листопаді 1935 р. було утворено погоджувальний секретаріат польських суспільних організацій у Східній Малопольщі (СППОС), навколо якого згуртувалися майже всі польські осередки Галичини. Сюди ввійшли вищі офіцери, починаючи від міністра військових справ та його заступника⁴. Усі ці “кресові” товариства, за словами І. Кедрин-Рудницького, “були запрояжені до воза національної політики, націленої на асиміляцію національних меншин”⁵. Утвердження авторитарного режиму у

Польщі, посилення позиції проурядової партії Табору національної єдності (утворена в 1937 р.) позначилися на ставленні до українського питання.

Зокрема, відбувся перехід до пропагованої ендеками мононаціональної польської держави, що знайшов свій вплив і логічне завершення у березневій 1939 р. постанові Ради Міністрів Польщі про зміцнення польського елемента в Західній Україні, яка визначила систему заходів в економічній, політичній і національно-культурній дискримінації українців.

Загалом, аналізуючи українську політику урядів Другої Речі-посполитої, можна констатувати, що в засадничих питаннях теорії і практики ендецька політика національної асиміляції і пілсудчиківська політика державної асиміляції фактично не відрізнялись. Ефективної національної політики, розуміння українських проблем у Варшаві так і не було почуто. Врешті-решт, з чого починали польські власті на початку 1920-х років, до того й прийшли наприкінці 1930-х. Анахронізм і негнучкість польської політичної доктрини, сформованої на “історичних” правах, а не на реальному стані нових політичних реалій, стали основною причиною міжнаціонального напруження. В той же час слід пам’ятати, що поляки фактично правили Галичиною з часів Австро-Угорщини, а після її розвалу стали державницьким народом. Крім того, вони мали значні переваги не тільки в економіці краю і освіті, а й у геополітичному становищі. На відміну від українців, польські політики користувалися підтримкою країн Антанти та США, які розглядали Польщу як союзника в боротьбі проти поширення більшовизму на захід, а Західну Україну – в контексті східноєвропейських проблем.

Отже, піти на кардинальні поступки українцям у плані державності чи територіальної автономії Польща, звичайно, в цих умовах не могла. В той же час, незважаючи на непослідовну та часто несправедливу політику польської влади щодо українців, вони все-таки мали значно більше політичної свободи та можливості розвивати національно-культурне та політичне життя, ніж українці на іншому боці Збруча. Українці змогли створити тут, часто всупереч національній політиці Варшави, досить розгалужену мережу політичних партій, економічних та культурно-освітніх товариств.

У політичному житті краю діяли (умовно) чотири українські політичні табори: національно-державницький, комуністичний,

москвофільський та угодний (пропольської орієнтації). У свою чергу, в рамках кожного з них можна виділити певні політичні напрями. Ми все ж зосередимо основну увагу на тих силах, що визначали політичне обличчя українців.

Говорячи про політичне життя українців у Другій Речіпосполитій, не можна обминути рішення Ради Амбасадорів від 14 березня 1923 р., яке мало великий вплив на українців у Західній Україні. Для українського суспільно-політичного руху розпочався період пошуку нових орієнтирів. На зміну міжпартійного порозуміння періоду ЗУНР прийшли взаємні звинувачення. Перед лідерами національно руху постали проблеми стосунків з польською державою, оцінки процесів у Радянській Україні та зовнішньополітичної орієнтації, ідейної, політичної і територіальної єдності українського визвольного руху. Надії на допомогу з боку держав Антанти у відбудові української державності остаточно розвіялися. Розпочався перегляд програм українських партій.

Переломний момент настав у політиці головної партії національно-демократичного табору – Української народно-трудової партії (УНТП), яка стояла на ліберально-центристській платформі й відображала інтереси більшості українців регіону. Правове визнання Східної Галичини за Польщею значно похитнуло авторитет Є. Петрушевича в українському суспільстві. Водночас були підірвані моральні та матеріальні основи УНТП. Під керівництвом В. Бачинського, А. Говиковича та В. Охримовича в партії зміцнилася група пропольського спрямування. Виходячи із тогочасних реалій, ця група заявила про недоцільність дотримання попередньої політичної програми УНТП і оголосила про свою автономістичну орієнтацію⁶.

Зміна політичної тактики УНТП дістала відображення на з'їзді партії (21 травня 1923 р.), на якому була прийнята так звана автономічна ухвала – “Визнання польської державності та боротьба за допомогою легальних засобів за територіальну автономію”⁷. Перед українськими політиками були поставлені два основних завдання: на майбутнє і на поточний момент. Перспективною, головною метою українського національно-визвольного руху була боротьба за об'єднання всіх українських земель і створення незалежної соборної держави. “Тимчасові” завдання визначали політику УНТП на найближчий час: досягти угоди з польською державою і отримати територіальну автономію⁸.

Вимога територіальної автономії стала свого роду контрпропозицією до запропонованої Варшавою воєводської автономії⁹. Незважаючи на неминучі труднощі в боротьбі за незалежність, українські політики вірили в можливість досягнення в майбутньому за допомогою Польщі головної мети та здійснення прометеїстської ідеї, яку підтримували польські соціалісти і пілсудчики.

Однак загалом українська суспільність Східної Галичини не поділяла подібних поглядів. Усілякі угодовські наміри, в тому числі і щодо територіальної автономії, вона сприймала як зраду національних інтересів.

Розпочинаються консолідаційні процеси серед українських політичних напрямів, які сприяли об'єднанню. 11 липня 1925 р. УНТП (групи “автономістів”, “незалежників” та нейтральних членів партії) об'єдналася з УПНР та українським сеймовим клубом – Українською парламентською репрезентацією (УПР) і проголосила створення однієї партії – Українського національно-демократичного об'єднання¹⁰. У відозві до української громади УНДО заявило, що основною політичною лінією партії є боротьба за самостійну, соборну Українську державу¹¹.

У своїх програмних деклараціях УНДО заперечувало право Польщі на Західну Україну і стверджувало єдність останньої з Великою Україною, підкреслювало, що прагнення до самостійної соборної Української держави не суперечить життєвим інтересам Польщі.

Однак УНДО не було єдиною партією. Це показала, зокрема, “пацифікація” 1930 р. У ній на той час окреслилося три групи, які газета “Діло” (4 листопада 1930 р.) умовно називала “позивістами”, “принципіалістами” і “фашистами”.

Всередині партії гору взяла група, що почала шукати компромісу з польським урядом на антибільшовицькій платформі. Тенденція до компромісу виявилася у висуненні гасла територіальної автономії для всіх українських земель у польській державі. (Зазначимо що лиш ППС частково підтримала цю вимогу і внесла на розгляд сейму законопроект про автономію земель, населених у більшості українцями).

Нова тактика керівництва УНДО спричинила внутрішню боротьбу в партії, що закінчилася виходом з партії лідера радикальних націоналістів Д. Палієва і посла В. Кохана. У 1933 р. УНДО (як і УПР) відмежувалося від ОУН і в офіційних заявах та виступах у

парламенті засудило її терористичну діяльність.

У 1935 р. УНДО започаткувало політику нормалізації польсько-українських відносин. Внаслідок порозуміння з урядом керівництво УНДО вирішило взяти участь у виборах і уклало виборчу угоду з польським Безпартійним блоком співпраці з урядом (ББ). Усі українські кандидатури були узгоджені з польським урядом. До угоди приєдналася також Українська народна обнова (УНО), партія, тісно пов'язана з греко-католицьким духівництвом. На Волині аналогічну угоду з ББ уклало Волинське українське об'єднання (ВУО). Інші українські партії бойкотували вибори.

Завдяки виборчій угоді УНДО одержало тринадцять сеймових мандатів і чотири сенаторські. Зближення УНДО з правлячими колами продовжувалося в новому парламенті, де парламентська репрезентація підтримала проурядовий табір. У свою чергу, польський уряд зробив декілька кроків назустріч українцям. Нового голову УНДО В. Мудрого обрали одним із п'яти віце-маршалів сейму. Була оголошена амністія, завдяки якій вийшла на волю більшість українських в'язнів табору в Березі Картузькій.

Вимоги УНДО до уряду були викладені в програмній промові В. Мудрого в сеймі 6 грудня 1935 р., зокрема вимога територіальної автономії для всіх українських земель у Польщі. Це була програма-максимум, а серед “ближчих постулатів” Мудрий назвав унормування парцеляції земель і негайне припинення колонізації східних земель поляками; створення робочих місць для безробітних по селах і безробітної інтелігенції, боротьбу з голодом у гірських і підгірських місцевостях, постулати, що торкалися прав української мови в державних установах, публічних інституціях і самоврядуванні; відновлення державних шкіл з українською мовою навчання; створення окремої адміністрації для українського шкільництва; заснування українського університету; найширшу амністію для політичних в'язнів і скасування концтабору в Березі Картузькій. Вперше з часу створення УНДО його голова заявив про підтримку урядового бюджету.

Та уряд вкотре відхилив найважливіші українські вимоги, а постулат територіальної автономії для українських земель навіть не розглядався. “Нормалізація” явно не виправдала сподівань керівників УНДО. Тому певною мірою дещо алогічною виявилась участь блоку УНДО-УНО у виборах 1938 р. у порозумінні з проурядовим Табором національного об'єднання.

Лівоцентристську позицію в національно-державницькому таборі Західної України займала Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП). Основними положеннями її програми були: утворення самостійної Української трудової республіки; соборність українських земель, перехід влади до рад працюючого народу; об'єднання і організація українських працюючих, людей села й міста для спільної боротьби за соціальне і національне визволення. Якщо у 1920-х рр. партія намагалася створити єдиний соціалістичний фронт українських партій, то у 1930-х рр. акценти зміщено в бік згуртування всіх національних сил.

Протягом всього міжвоєнного періоду партія вороже ставилася до польської влади і на будь-які компроміси, угоди і т.п. не йшла. Підтримуючи стратегічні цілі УНДО, радикали не підтримували практичної політики націонал-демократів. Лише в 1930 р. після сумнозвісної “пацифікації” УСРП створила на парламентських виборах 1930 р. єдиний виборчий блок з УНДО і соціал-демократами, який мав цільовий і тимчасовий характер. Подальші дії керівництва УНДО не сприймалися соціалістами-радикалами.

У лівоцентристському спектрі національно-державницького табору Західної України діяла також Українська соціал-демократична партія (УСДП). Вона ставила за мету утвердження незалежної соборної української соціалістичної держави, намагалася поєднати національну ідею з марксизмом.

Невдачі національно-визвольних змагань, а з іншого боку – наявність ілюзорної державності, що являла собою УРСР, українізація спричинили політичну еволюцію УСДП, яка під тиском КПСГ (КПЗУ) відійшла до комуністичного табору (1923 – 1924 рр.).

Прокомуністична платформа і соборницька орієнтація українських соціал-демократів стали причиною утисків польської влади, які в кінцевому рахунку призвели до її ліквідації 30 січня 1924 р.

Процес відбудови партії остаточно завершився на з'їзді 8 – 9 грудня 1928 р. На новому етапі своєї діяльності УСДП вже критично ставилася до комуністичного руху, суспільно-політичного устрою в УРСР, але водночас зберігала радянське ілюзії.

Українські соціал-демократи послідовно виступали проти польської влади в Західній Україні, засудили політику “нормалізації”. Вони виявилися фактично єдиними із партій національно-державницького табору, що допускали взаємодію із близькою за ідеологією польською партією – ППС, особливо в профспілковому русі.

Легальну опозицію польському режиму очолювала Українська парламентська репрезентація. У 1922 – 1927 рр. діяла Українська парламентська репрезентація із тих політичних сил Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся, що, об'єднавшись у Блок національних меншин, здобули перемогу. Зауважимо, що на Волині жоден польський кандидат не пройшов до парламенту. За списком БНМ 20 українців одержали мандати до сейму і 6 – сенату, що дало можливість сформувати УПР.

У Галичині вибори 1922 р. українське населення бойкотувало. Щоб звести бойкот до мінімуму, уряд Ю. Новака інспірував і фінансував виставлення списків українських кандидатів, лояльних до Польщі. В історіографії утвердилася думка, що їх висунула Українська хліборобська партія (УХП). Насправді єдиної партії в 1922 р. ще не було, а були розрізнені групи пропольської орієнтації, які дістали збірну назву “хліборобів”.

У виборах 1928 р. вперше взяло участь усе західноукраїнське населення. Однак, на відміну від 1922 р., національні сили не виступали спільним фронтом. Спроби створити єдиний український виборчий блок закінчилися невдачею, насамперед внаслідок суперечностей між УНДО і УСРП.

Та незважаючи на це, українські списки на виборах 1928 р. здобули більшість голосів у краї – 49,7% голосів (на відміну від польських – 40,8%, єврейських – 9,5%). Їх підсумки продемонстрували упереджене ставлення більшості населення Західної України до польської влади, і ще раз підтвердили етнічно український характер краю. Разом з тим, брак єдності українських партій, навіть близьких за ідеологією, їхнє взаємне поборювання призвели до розпорошення сил і поразки в багатьох округах. Відіграли свою роль і репресії та зловживання влади (анулювання списків у кількох округах, арешти тощо).

Лояльну позицію щодо польської держави зайняла згадувана уже нечисленна Українська хліборобська партія, створена завдяки зусиллям польської влади¹². І хоча в українському суспільстві ця партія не була популярною і не мала авторитету, а її лідери С. Данилович, А. Яцків, С. Твердохліб та М. Ільків зазнавали постійних переслідувань з боку інших українських політичних партій, УХП стала першою українською організацією в Східній Галичині, котра, зорієнтувавшись у політичній ситуації, вирішила шляхом співробітництва з владою зберегти власне національне життя,

українську школу і отримати своє представництво в сеймі. Вона закликала відмовитися від “приречених ілюзій щодо держав Антанті” і зосередити свої зусилля на досягненні можливого – національно-територіальної автономії¹³.

Всупереч закликам до бойкоту виборів у польський сейм і сенат у 1922 р. партія підтримала вибори і одержала п’ять мандатів у сеймі. Виголошені 23 січня 1923 р. о.Ільківим програмні засади клубу хліборобів випливали із факту існування польської влади в Західній Україні.

Вони передбачали відкриття українського університету у Львові, створення системи початкової, загальної та середньої освіти з українською мовою навчання, стримання колонізації східних воєводств, проведення земельної реформи на користь українського сільського населення, відбудову знищених війною територій, зрівняння українців з поляками під час отримання посад в адміністрації, зрівняння статусу української мови зі статусом польської в самоуправлінських установах¹⁴. В основному ці вимоги збігались із програмами партій національно-державницького табору, але відрізнялися саме визнанням польської держави.

У 1924 р. за підтримки польської влади в Коломиї була створена Українська народна партія, в Стрию – Українсько-руська партія хліборобів. У Станіславі група Даниловича об’єднала лояльних до Польщі українців у Селянську партію. В 1926 р. ці групи об’єдналися в Український народний союз, який мав свій друкований орган “Селянський прапор”. Партія виступала за територіальну автономію з переважаючим українським населенням у межах польської держави, вимагала ліквідації будь-яких обмежень щодо української мови в адміністрації та судочинстві, рівності усіх жителів, свободи слова, друку, зборів. Як і УХП, Український народний союз не користувався підтримкою серед інших українських політичних партій і був затаврований як антинародний. Польський уряд, часто фінансуючи діяльність угодовських партій, так і не прислухався до їх вимог, тим самим прискорив їх політичну загибель. (На Волині ВУО діяло в цих ідейно-політичних рамках до 1939 р.).

Праворуч у національно-державницькому таборі розташувалися в основному нелегальні українські політичні сили, репрезентовані УВО і ОУН.

Діяльність УВО здійснювалася у формах активного і пасивного спротиву польській політиці в Західній Україні. Активні фор-

ми боротьби включали терористичні акти проти найбільш вороже налаштованих до українців польських урядовців, а також до тих членів української спільноти, котрі співпрацювали з поляками. Поряд з цим дії УВО спрямовувалися на нищення державного майна, дезорганізацію комунікацій (транспортних і зв'язку), проведення експропріації коштів для потреб визвольної боротьби. Основною формою пасивного спротиву були бойкоти політичних економічних та інших заходів адміністрації.

На відміну від УНДО в ідеології, тактиці і практичній діяльності УВО і ОУН не знаходилося місця не тільки польсько-українським угодам, але й хоча б діалогу двох сторін зокрема. Симпатії до націоналістичного руху в основному були спричинені саме практичною польською політикою в краї. Терористичні акти, саботаж ставали адекватною реакцією УВО і ОУН на всі антиукраїнські дії польської влади.

Отже, протягом всього міжвоєнного періоду основою, стрижневою віссю політичного життя українців у Другій Речіпосполитій було прагнення до незалежності, боротьба за державність з витікаючими звідси усіма наслідками. Виникнення новітнього українського національно-політичного руху в Галичині, оформлення партійно-політичної системи та утвердження в громадсько-політичному житті ідеї побудови соборної української держави викликали недовіру та нерозуміння між українським народом та польськими властями, що виливалися у гострі конфлікти. Тому українське питання було найсерйознішою проблемою у внутрішній (а певною мірою – і зовнішній) політиці Другої Речіпосполитої. Кульмінацією протистоянь, що загострилися, власне, на початку століття, стала українсько-польська війна 1918 – 1919 рр. Польське суспільство не визнавало Західно-Української Народної Республіки, а приєднання Східної Галичини з переважаючим українським населенням до Польщі вважало справою особливої державної ваги. “Оборона Львова” і “боротьба за східні рубежі вітчизни” стали для поляків міфологізованим символом національної незалежності. Водночас Галичина з високим рівнем національної свідомості та дисципліни її жителів була для українців не просто провінцією, а основою державності, ядром української нації. Її втрата означала ліквідацію самих підвалин самостійності.

Переважаюча більшість українського населення негативно ставилася до політики відродженої Польщі, вважаючи її головною пере-

шкодою на шляху до здобуття своєї державності. До загального обігу увійшов термін “польська окупація”, який вживався українцями до 1939 р. У Західній Україні ширилось переконання, що, власне, новопостала Річпосполита спричинилась до ліквідації тих політичних і національних прав та привілеїв українців, якими вони володіли за часів Австро-Угорщини.

Польська національна політика, яка характеризувалася половинчастими та непослідовними рішеннями в різних галузях суспільно-політичного та господарського життя, суперечливим ставленням щодо українців, часто нелогічними і несправедливими адміністративними заходами, спричинила протягом кількох наступних років тривалу конфронтацію з неодноразовими терористичними актами та постійними проблемами Польщі на міжнародній арені. Слід згадати також і про невиконання міжнародних зобов’язань у питанні автономії і створення українського університету. Національне питання, і насамперед українське, стало для держави досить болючим, важким і суперечливим, воно вимагало негайного вирішення. Проте офіційна Варшава так і не спромоглася на це. Будь-які спроби порозуміння закінчувалися безрезультатно.

Напередодні Другої світової війни склалися умови для потепління відносин між польською державою і українським суспільством. Більшість провідних українських політичних партій були готові до нормалізації стосунків за умови, що польська влада мала б визнати українців як окрему спільноту з усіма правами, а також їх автономію на етнографічних землях. Однак ані урядові кола, ані польська громадськість не сприйняли ініціатив українських політиків. Антиукраїнська упередженість польських державних діячів та їхня непоступливість узяли гору. Політиці зміцнення польськості на східних теренах, особливо в 1937 – 1939 рр., українці чинили сильний опір.

У 1920 – 1930 рр. серед національно-демократичного табору посилилася поляризація сил та активізувався пошук нових програм, форм та методів визвольних змагань, що і становило основний зміст політичного життя.

Характерною особливістю 20-х років стала радикалізація українського суспільства, що призвела, з одного боку, до утворення нових організацій правого напрямку (УВО, УПНР), а з другого – до полівіння мас, що виявилось у поширенні у Західній Україні комуністичних впливів. Остаточна втрата надії на допомогу Ан-

танти спричинила те, що у західноукраїнському суспільстві, поряд з ностальгією за власною державністю, посилювалося негативне ставлення до польської держави. Українське населення звертало свої погляди до Радянської України. Тимчасове його полівіння пояснювалося, насамперед, політикою українізації в УСРР, а також агітацією радянського консульства у Львові та діяльністю КПЗУ. Однак проти поширення комуністичних настроїв виступили як правочентристські сили, так і частина українських соціалістів (УСРП, УСДП). Серед представників української національної демократії лише незначна частина дотримувалася радянофільської орієнтації.

Особливістю легального українського політичного життя 1930-х років було посилення впливу угодовського напрямку. Ідеологія провідних партій міжвоєнного періоду (за винятком стратегічної мети – здобуття соборної української держави), не виходила за рамки вимог національно-територіальної автономії, яку в різні часи висували УНТП (1923 р.), “хлібороби” (1923 – 1927 рр.) УНС (1926 – 1928 рр.), УНДО (1930-ті рр.) та ін. Але ці погляди так і не були почуті Варшавою.

Слід також визнати, що польська політична система створила можливості для функціонування всіх напрямів політичної думки та політичної діяльності, до яких прагнули українці. Українські політичні партії, культурно-освітні та економічні товариства зуміли зберегти національну культуру і поряд з греко-католицькою церквою консолідувати українців краю.

¹ Paprocki S. Kwestia Ukrainka. – Londyn, 1948. – S. 10.

² Hołowko T. Ministeralny program polityki polskiej we Wschodniej Galicji i na tzw. “kresach” // Droga. – 1924. – №10. – S. 539.

³ Giertych J. O Program polityki kresowej. – Warszawa, 1932. – S. 118.

⁴ Pustrowany Kurjer Codzienny. – 1937. – 7 listopada.

⁵ Кедрин І. Життя – Події – Люди. Спомини і коментарі. – Нью-Йорк, 1976. – С. 339.

⁶ Лозинський М. З новим роком 1924: Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель. – Женева, 1924. – С. 49.

⁷ Діло. – 1923. – 24 трав.

⁸ Sprawy Narodowościowe. – 1929. – №2. – S. 369.

⁹ Соляр І. Українське національно-демократичне об’єднання: перший період діяльності (1925 – 1928). – Львів, 1995. – С. 6.

¹⁰ Там само. – С. 24–27.

¹¹ Українська суспільно-політична думка в 20-му столітті. Документи і матеріали: В 3-х т. – (б.м.): Сучасність, 1983. – Т.2. – С. 112.

¹² Політичні партії Західної України. – Львів, 1992. – С. 61.

¹³ Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 271, оп.1, спр. 386, арк. 62.

¹⁴ *Макарчук С.* Ставлення української громадськості Галичини до польської держави (1918 – 1923) // Вісник Львів. ун-ту. Серія іст. – Львів, 1995. – Вип. 30. – С.70.

ФОРМУВАННЯ СТАЛІНСЬКОЇ МОДЕЛІ РАДЯНСЬКОГО ПАТРІОТИЗМУ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 РР.

Серед усіх політичних заходів, здійснюваних більшовиками у 20-х роках, радянська національна політика спрямована на творення поліетнічної Червоної імперії виявилася однією з найбільш утопічних і контрверсійних. “Імперія упереджувальної дії”, чи то “імперія позитивної дискримінації” назвав цю політику один західний дослідник¹.

Справді, шляхом надання народам колишньої російської імперії певних національних прав і пільг у галузі мови, культури, освіти, підготовки національних кадрів тощо ця політика мала на меті упередити прояви зрослого за часів громадянських воєн і революцій націоналізму і таким чином зміцнити внутрішню цілісність СРСР. До того ж, на відміну від колишньої Росії – “тюрми народів”, як називав її Ленін, народи СРСР отримали, нехай і позірну, проте свою національну державність, а сама Країна Рад не будувалася за принципом російської національної держави.

Однак, попри дійсно вражаючі успіхи національного розвитку неросійських народів така політика приховувала в собі внутрішню небезпеку. З одного боку, вона сама, по суті, провокувала розвиток місцевих націоналізмів, а з іншого, посилювала незадоволення росіян, оскільки концентруючи зусилля на замиренні національних меншин, влада фактично відсунула на задній план російську проблему. Для розвитку найпотужнішої в СРСР російської національної культури не лише нічого не робилося, але й навпаки, будь-які прояви у цьому напрямі розглядалися певний час більшовицькими ідеологами ледь не як відродження “великоросійського шовінізму” і не заохочувалися.

Загострення зовнішньополітичної обстановки та наростання загрози війни прискорили відхід більшовицького керівництва від попередніх утопічних проектів. “Сталінська революція згори” поклала край цій небезпечній з огляду на внутрішнє становище в СРСР національній політиці, висунувши на передній план старий великодержавний принцип спирання на “державотворчий народ”, роль якого в царській імперії традиційно відводилася росіянам².

Процес реабілітації російського патріотизму набрав обертів у середині 30-х рр. У 1934 р. на XVII партійному з'їзді Сталін за-явив, що націоналістичні ухили окремих національних груп являють собою більшу небезпеку, ніж російський націоналізм.

У 1935 р. він наголосив на тому, що внаслідок соціалістичного будівництва стару недовіру неросіян до росіян в СРСР уже остаточно подолано, і ввів до радянського політико-ідеологічного лексикону нову метафору – “дружба народів”³, а у 1936 р. незважаючи на офіційно проголошений принцип повного рівноправ'я усіх братніх народів, в їхній сім'ї з'явився старший брат – великий російський народ. У передовій “Правди” – “РСФСР” – зазначалося, що “В сузір'ї союзних республік першою величиною є Російська Соціалістична Федеративна Радянська республіка і першим серед рівних – є російський народ”⁴.

Останнє відбивало важливу тенденцію в національній політиці СРСР, в якій дедалі більше оформлювалася ієрархічна схема радянських народів. Вінчав цю піраміду, що складалася з майже ста радянських націй і народностей, великий російський народ, який сталінське керівництво розглядало як своєрідний цемент, державну націю, чий інтереси збігаються із інтересами сталінської імперії. Саме на теорії “старшого брата” трималося надалі все національно-державне будівництво в Країні Рад. Далі йшли українці, білоруси та інші титульні народи, що мали свої державні утворення – союзні республіки, автономії, краї, округи і т. ін. аж до найнижчої щаблини, де розміщувалися численні екстериторіальні нацменшини – т. зв. нацмени⁵.

Проте рангування народів за національно-державним принципом було доволі умовним. Будуючи етнічну піраміду “Дружби народів”, більшовики чимало чого позичили з досвіду Російської імперії, в якій ієрархія станів, культур етносів та передусім їхньої політичної лояльності були визначальними структурними елементами, які не втратили свого значення до самого кінця її існування.

З погляду сталінського уряду, становище етносів у неофіційній радянській ієрархії залежало передовсім від ступеня їхньої політичної лояльності (дійсної або гаданої), а критерієм цієї лояльності виступав комплекс соціальних, політичних і етнічних чинників. Основними з них вважалися: рівень індустріалізації республік та наявність чисельного робітничого класу у структурі населення, присутність міцної комуністичної партії, а також близькість етносу

до російської культури, тобто потенційна можливість його русифікації.

Слід зазначити, що, крім політичного прагматизму, зміни в радянській національній політиці були зумовлені також внутрішнім тиском на владу з боку російського національного середовища, в тому числі і в самій партії, де в ході розгрому опозиції і “чистки” вищих партійних і радянських кадрів (серед яких було чимало євреїв та представників інших нацменшин) на звільнені владні посади прийшли і становили там більшість не позбавлені національної свідомості етнічні росіяни. Однак чільне місце росіян у цій етнічній ієрархії означало не стільки надання їм якихось особливих пільг і прав, скільки визнання привілейованого стану російської еліти в СРСР, що знаходило відбиття в її колосальній перевазі на піку союзного владного Олімпу. Вища партійна еліта ВКП(б) – члени Політбюро, Оргбюро та Секретаріату ЦК – складалася переважно з етнічних росіян. Скажімо, в період 30-х років, так само як і надалі, під час війни з німцями, туди не потрапило жодного українця⁶.

Заміна неросійських кадрів росіянами почала набирати обертів у сталінській імперії в другій половині 30-х рр. Причому, цей процес торкнувся не лише верхівки партії та таких ключових наркоматів, як, приміром, НКВС та Наркомату Закордонних справ, які напередодні війни значною мірою русифікувалися, але й зачепив також невідомі сфери. Так, ЦК ВКП(б) звернув навесні 1941 р увагу на те, що в інститутах Академії наук СРСР занадто багато “неруських кадрів”. Скажімо, в Довідці, підготовленій для секретарів Центрального Комітету, “Про роботу Інституту світового господарства і світової політики АН СРСР”, крім інших виявлених ганджів, окрема увага приділялася кадрам. При цьому наголошувалося на тому, що інститут не лише “засмічено” людьми, які не заслуговують політичної довіри (тут за останні роки було викрито 39 “ворогів народу”)⁷, але й прямо вказувалося на те, що лише незначну частину посад в інституті, як правило другорядних, обіймають “руські люди”. Так, з 68 старших наукових співробітників росіян було лише 20, з 16 референтів – 5, з 13 аспірантів – 4. Особливо незадовільним визначався стан справ із керівними кадрами, серед яких з 15 осіб (дирекція та завідувачі секторами) було лише двоє росіян⁸. У подібній Довідці про роботу Інституту економіки також висловлювалося занепокоєння тим, що серед старших наукових співробітників мало росіян – лише 25 з 61⁹. Отже, радянські ідео-

логи, як можна побачити, безпосередньо пов'язували проблему лояльності наукових кадрів до радянської влади з їх національністю і, вочевидь, готувалися до чистки від неросійських кадрів інститутів Академії наук.

Разом зі змінами в радянській національній політиці суттєвих трансформацій зазнала і комуністична ідеологія. Влада, яка з часів революції перманентно перебувала у кризовому стані і значною мірою вичерпала свій морально-ідеологічний ресурс, намагалася укріпити свою легітимність і водночас посилити лояльність до себе з боку населення шляхом прискореного формування нової радянської соціальної ідентичності. Цей процес розпочався з середини 30-х рр., і робилося це, передусім, шляхом утвердження в свідомості місцевого населення ідей радянського патріотизму, які значно відрізнялися від того вузькокласового взірця, що існував у 20-х рр.¹⁰

Слід зазначити, що класики марксизму не залишили по собі цілісного аналізу ані відносно “національного питання”, ані щодо таких понять, як “вітчизна” і “патріотизм”. Згідно з їхньою теорією, субстратом ставлення до суспільства різних соціальних груп вважалося ставлення до власності, як “основне питання, яке комуністи висувають на перше місце”¹¹. Тож наявність чи відсутність можливості розпоряджатися власністю у державі мало означати наявність чи відсутність у певного класу вітчизни. Таким чином, у пролетаріату, яких згідно з Марксовою теорією був за капіталізму експлуатованим класом і не мав власності, не могло бути і батьківщини¹². Навіть якщо, умовно кажучи, така батьківщина у робітничого класу марксистами визнавалася, то у нього, за їх логікою, не могло бути єдиного з національною буржуазією патріотизму. Лише за умов соціального визволення, яке повинно було статися шляхом завоювання пролетаріатом влади, з падінням соціального гноблення мало здійснитися і його національне визволення. (В Росії першим марксистом, який наголосив на тому, що пролетаріат не має і не може мати батьківщини, поки не прийде до влади, був Г.В. Плеханов¹³).

Основою ставлення до майбутньої пролетарської батьківщини марксизм висунув класовий інтернаціоналізм, а не патріотичні почуття до національної вітчизни. Отже, боротьба пролетаріату за своє визволення мала бути національною за формою і класовою за змістом¹⁴. Водночас, повалення капіталістичного устрою, згідно з

марксистською теорією, трактувалося не лише як інтернаціональний, але й як патріотичний обов'язок пролетаріату, а громадянська війна з буржуазією розглядалася як війна за пролетарську батьківщину, як *вітчизняна війна пролетаріату*¹⁵. Так, за Ф. Енгельсом, після завоювання пролетаріатом влади вітчизна являтиме собою союз між націями, чіє існування, автономія і незалежність у внутрішніх справах включалися ним у поняття інтернаціоналізму¹⁶. Отже, патріотизм і інтернаціоналізм мали мирно співіснувати як дві “взаємодоповнюючі форми людської любові”¹⁷.

Партія Леніна аж до перемоги Жовтневої революції виступала проти гасел національного патріотизму (за визначенням Леніна: “Наша революція боролася з патріотизмом”¹⁸), а в перші після-жовтневі роки сам термін “соціалістичний патріотизм” практично не вживався. Натомість був поширений термін “революційний патріотизм”, під яким розумівся класовий зміст – відданість соціалістичній ідеї і міжнародному пролетарському рухові як вищим цінностям, ніж національна батьківщина та її інтереси¹⁹. За Леніним, “де революція, там і батьківщина, і захищати завоювання революції – значить захищати вітчизну”. (Зазначимо, що вся ця риторика не заважала більшовикам у роки громадянської війни активно загравати з російським патріотизмом-націоналізмом, подаючи себе охоронцями і збирачами російських земель. Саме на ці гасла кльонули десятки тисяч російських офіцерів, які пішли до лав Червоної армії захищати від розвалу “націоналістами-сепаратистами” матінку-Росію.) Виходячи з цієї ідеологічної парадигми, більшовики розглядали Жовтневу революцію як відправну точку у “великій вітчизняній війні”²⁰, яку повели очолювані пролетаріатом експлуатовані класи Росії і світу. “Та вітчизняна війна, – писав Ленін, – до якої ми йдемо, є війною за соціалістичну Батьківщину, за соціалізм як вітчизну, за Радянську республіку як загін всесвітньої армії соціалізму”²¹.

Отже, ідея вітчизняної війни набула в більшовицькій ідеології зовсім іншого підтексту – не стільки національного, скільки класового. Слідом за Леніним Сталін писав, що “партія підняла народ на Вітчизняну війну проти нападу військ іноземної інтервенції, проти заколоту скинутих революцією експлуатованих класів”²².

Захист і творення “соціалістичної Батьківщини” відповідно потребували формування специфічного “соціалістичного патріотизму”, в який попервах щільно впліталися ідеї світової революції

та пролетарського інтернаціоналізму. Водночас, з початку 30-х рр. розпочалася спроба поєднати радянський патріотизм з поняттям батьківщини. Так, вже у 1931 р. на Всесоюзній конференції працівників промисловості Й. Сталін заявив: “В минулому у нас не було і не могло бути Батьківщини. Проте тепер, коли ми скинули капіталізм, а влада у нас, у народу, – у нас є Батьківщина, і ми будемо відстоювати її незалежність”²³.

Тема захисту Батьківщини від зовнішніх ворогів дедалі частіше звучала в радянській пропаганді. В червні 1934 р. в газеті “Правда” в статті “За Батьківщину” (інспірованої самим Сталіним) зазначалося, що лише вона одна – Батьківщина – підтримує горіння патріотизму, горіння творчої ініціативи у всіх областях, у всіх сферах нашого багатостороннього життя ... захист Батьківщини є вищий закон”²⁴. І все ж тут існувала певна проблема, адже цей патріотизм аж до початку війни з Німеччиною все ще спирався на принцип пролетарського інтернаціоналізму, і більшовицькі вожді всіляко заперечували будь-який його зв’язок із націоналізмом. “Радянський патріотизм зовсім не є ознакою національної обмеженості, – наголошував на VII з’їзді Рад В.М. Молотов, – він виступає як усвідомлення великого інтернаціоналістичного значення успіхів будівництва соціалізму для трудящих усіх країн”²⁵. Примат інтернаціонального над національним у державному будівництві надалі відстоював наприкінці 30-х і Сталін. “Не зміцнення якоїсь національної держави, а зміцнення держави соціалістичної, – зазначав він, – а значить – інтернаціональної, причому всіляке зміцнення цієї держави сприяє зміцненню усього міжнародного робітничого класу”²⁶.

З одного боку, до послаблення в радянській ідеології та пропаганді ідей інтернаціоналізму призводило розчарування доктриною “світової революції”, з якою щось не склалося. Натомість зростав інтерес до ідеї великодержавності. Останнє, природно, витікало із поступового перетворення СРСР на велику світову потугу, якою до того була її попередниця Росія. Сам Сталін у близькому оточенні не приховував своїх уподобань. На урочистому обіді у К. Ворошилова 7 липня 1937 р. він виголосив доволі показовий тост на честь російських царів: “Вони грабували і поневолювали народ, – сказав він, – вони вели війни і захоплювали території в інтересах поміщиків. Проте вони зробили одну добру справу – збили величезну державу аж до Камчатки”²⁷. Не випадково з-поміж усіх російських

царів Сталін найбільше захоплювався Петром Першим, порівнював епоху Петра з сучасною російською дійсністю і, мабуть, самого себе – з царем-реформатором²⁸.

Сталінський курс на відродження великої держави об'єктивно призводив до розмивання старої інтернаціоналістської закваски радянського патріотизму новими етатистськими і націоналістичними барвниками²⁹. Сталінське керівництво щораз більше починало усвідомлювати, що ігнорування глибинного співвідношення між поняттями “нація” і “патріотизм” та відсутність в останньому здорового ферменту націоналізму не може не впливати на внутрішню потенцію соціалістичного патріотизму, роблячи його доволі аморфним і абстрактним, а отже – малозрозумілим для широких мас поняттям.

Відтак, крок за кроком, відбувався подальший відхід від ідеологічних засад класичного марксизму. В 1938 р. офіційний теоретичний журнал ВКП(б) “Більшовик” надрукував статтю партійного ідеолога Б. Воліна “Великий російський народ”, в якій уповні у примордіалістському дусі подавалася прадавня історія “безсмертного” російського народу.

Такий підхід до теорії нації кардинальним чином відрізнявся від попереднього, викладеного самим Сталіним (марксистського) твердження про те, що нація є модерним конструктом доби капіталізму³⁰. Отже, одним з основних стовпів концепції “дружби народів” почала виступати примордіальна етнічність, а її іншим стовпом став російський централізм³¹.

Поставши перед складним завданням творення нової інтеграційної ідентичності, більшовицькі ідеологи погодилися з думкою, що саме історії належить провідна роль у конструюванні цієї ідентичності. Відповідно до великоросійської домінанти формувалася і історична схема радянської минувшини.

Слід зазначити, що до 1934 року історія як окремий предмет в радянській середній школі не викладалася, а поширення історичних знань здійснювалося у контексті концепцій червоного академіка М.Н. Покровського, тобто через призму “ганебного минулого”, яке треба засудити і з яким слід порвати. Позитивно оцінювали більшовики у цей період лише історичні події пов'язані з народними повстаннями і революціями. (Л. Троцький навіть вважав, що з усього “історичного сміття” заслуговують на повагу і вивчення лише дати великих революцій: 1793, 1848, 1871, 1905, 1917.) Іс-

торико-філологічні факультети в університетах були закриті ще у 1919 р., а у 1931 році припинилася підготовка істориків у Московському і Ленінградському університетах. З огляду на це, патріотизм трактувався на загальний негативний і прирівнювався до націоналізму. “Наука не має жодних підстав проводити різку межу між “несимпатичним націоналізмом” і “симпатичним патріотизмом”³², – зазначав з цього приводу М.Н. Покровський.

Розгром школи Покровського ознаменував собою повернення до радянської школи предмета історії. 16 травня 1934 року РНК СРСР та ЦК ВКП(б) видали постанову “Про викладання громадянської історії в школах СРСР”, в якій ставилися завдання підготовки підручників з історії стародавнього світу, історії середніх віків, нової історії, історії СРСР та нової історії залежних і колоніальних країн. (11 квітня 1935 року ЦК КП(б)У ухвалив постанову “Про підготовку курсу історії України”)³³.

У контексті тих ідеологічних і політичних перетворень, що відбувалися в Радянському Союзі у другій половині 30-х років, колишні комуністичні наукові установи, у рамках яких відбувалося дослідження історії, плавно трансформувалися у академічні з наголосом на вивченні національної історії.

У січні 1936 р. в Москві на основі ряду партійних інститутів було створено Інститут історії АН СРСР, а 23 липня 1936 р. у системі Академії наук УРСР на базі Інституту історії ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів) був утворений Інститут історії України. На відміну від свого попередника, в якому лише один сектор займався вивченням історії України, (інші сектори вивчали історію народів СРСР, історію народів Заходу, методологію і бібліографію), новий інститут переключився суцільно на історію України, яка вивчалася у схемах марксистської концепції про суспільно-економічні формації: феодальну, капіталістичну і соціалістичну. Директором інституту було призначено історика партії, начальника політвідділу МТС С.М. Белоусова – росіянина, який не володів українською мовою³⁴.

У другій половині 30-х років вульгарнокласова марксистська модель історії СРСР, вироблена школою академіка М.Н. Покровського, була замінена новою – російськоцентричною. Виданий за редакції професора А.В. Шестакова підручник з історії СРСР було вже написано цілковито у великоросійському дусі збирання Росією народів³⁵. Відтоді дедалі більше не тільки класові, але й ро-

сійські національні герої, міфи і символи почали формувати новий образ радянської держави.

Пов'язана із творенням нової російськоцентричної схеми радянської історії, “дружба народів” поступово модифікувалася у історико-ідеологічну концепцію, сутність якої зводилася до того, що всі неросійські народи приєдналися до Російської імперії добровільно, а всі національно-визвольні рухи, які цьому протидіяли, були реакційними. Включення всіх народів до складу Росії визнавалося прогресивним актом. Виходячи з цього, всі дружні зв'язки між російським і іншими народами широко висвітлювалися, а всі ворожі – затушовувалися і замовчувалися. Водночас велася постійна координація концепцій історії неросійських народів відповідно до російської, внаслідок чого їхня національна історія поступово розвивалася і розчинялася в російській, маючи тенденцію до остаточного зникнення. В ім'я дружби народів, а, по суті, з метою поглиблення інтеграції неросійських народів до нової радянської імперії, творення загальної радянської ідентичності відбувалася перманентна фальсифікація історії, основна ідея якої зводилася, за слушною думкою А. Авторханова до того, щоб “видати радянський тип колоніалізму за ідеальне вирішення національного питання, а радянську великодержавну політику русифікації за політику інтернаціоналізму”³⁶.

Наприкінці 30-х рр. концепція дружби народів офіційно репрезентувала образ багатонаціональної радянської держави і подавалася як невід'ємна складова радянського патріотизму, передусім щодо її обов'язкової компоненти – любові до старшого брата, його культури, мови, історії тощо. Характерно, що від росіян не вимагалася симетрична прихильність і любов до мов і культур нацменів. Якщо навіть росіяни і мешкали в національних республіках, достатньо було того, щоб вони плекали там свою власну культуру.

Усі ці трансформації врешті-решт потягнули за собою не лише реабілітацію російської культури, яка почалася ще з кінця 20-х рр. і до 1937 р. у ній вже було відновлено свій власний пантеон героїв, але й сприяли русифікації неросійських народів. Російська мова стала обов'язковою для вивчення в неросійських республіках, а російська культура почала відігравати домінуючу роль, подекуди навіть стаючи нав'язаною часткою їхньої національної культури. Все це, на думку більшовицьких вождів, мало слугувати консолідації радянської імперії.

Слід зазначити, що елементи російськості проростали в радянському патріотизмі не стільки через прищеплення любові до всього російського (ця тенденція допоки ще стримувалася), скільки через виховання ненависті до зовнішніх ворогів країни. Такими до початку Другої світової війни були офіційно визнані німці і поляки, що й спонукало радянських ідеологів до висвітлення періодів героїчної боротьби з ними в російській історії. Наприкінці 30-х рр. в СРСР навіть з'явився новий жанр кіно – історико-патріотичний, який за підтримки партійних функціонерів швидко набув популярності. Цікаво, що головними героями радянського кіно стали “класово чужі” князі, дворяни, царі і царські генерали, які репрезентували героїчну російську історію. Саме кіно надавало необмеженої можливості для міфотворчості. На відміну від історичних монографій і підручників, яким закони жанру не дозволяли кроїти історію як заманеться, сталінський “кліоматограф” заради формування “необхідної історичної свідомості” міг собі це дозволити і устами історичних героїв висловлював потрібні для влади політичні завдання. Фактично через сталінське кіно преломлялася російська цивілізаційна самосвідомість: “Свята Русь – окаянна нерусь”, а сюжетна лінія кінофільмів визначалася через антагонізм наші – вороги³⁷.

Якщо фільм “Петро I” (1937 – 1939 рр., режисер В. Петров), знятий за однойменним романом О. Толстого, вочевидь проводив паралелі між двома великими перетворювачами епох – російським царем і Сталіним (“Йосипом Петровичем”, як жартували тоді), то фільм “Олександр Невський” (1938 р., режисер С. Ейзенштейн) демонстрував патріотизм через яскравий прояв германофобії. Режисер не приховував політичних інтенцій щодо головної ідеї фільму, назвавши свою статтю про нього “Патріотизм – наша тема”³⁸. Після підписання пакту з німцями цей фільм поклали на певний час у довгу шухляду, щоб пізніше з початком війни знову активно задіяти в германофобській пропаганді. В 30-ті рр. також вийшли до прокату такі відомі фільми історико-патріотичного жанру, як “Мінін і Пожарський” (1939 р., режисери В. Пудовкін та М. Доллер; цю стрічку, до речі, купила для пропаганди антипольських настроїв нацистська Німеччина), “Суворов” (1941 р., режисер В. Пудовкін) та деякі інші.

Такі ж тенденції простежувалися і у інших сферах радянського мистецтва. 29 лютого 1939 р. у Большому театрі відбулася прем'є-

ра відродженої російської патріотичної опери Глінки “Життя за царя”, щоправда, під назвою “Іван Сусанін”. Її неприховане антипольське і російське патріотичне спрямування якнайкраще відповідало завданням тогочасної радянської пропаганди³⁹. На сцені театру Київської особливої військової округи в 1939 р. було поставлено “патріотичну антинімецьку” п’єсу М. Гусса і К. Фінна “Ключі Берліна”, яка “відтворює одну з славних сторінок бойового минулого російського народу – здобуття Берліна російськими військами у 1760 р.”⁴⁰.

Образ великої і вільної соціалістичної Батьківщини у 30-х рр. почали формувати і нові герої Країни Рад: стахановці, папанінці, челюскінці, герої-льотчики, в ряду яких помітне місце займав канонізований радянською пропагандою Валерій Чкалов, воїни-герої боїв з “японською воєнщиною”, білополяками і білофінами, румунськими боярами тощо.

Водночас творення моделі радянського патріотизму було щільно пов’язане з творенням культу особи Сталіна. Нерозривною тріадою радянського патріотизму стали любов до Батьківщини, партії і Сталіна. “В серці радянського народу, – зазначали “Вісті ВУЦВК” в своїй передовій “Радянський патріотизм”, – пломеніє негасно благородне почуття патріотизму, почуття любові до своєї Батьківщини, до своєї партії до свого вождя, вчителя і друга – т. Сталіна, високе почуття гордості за своє прекрасне, в боях здобуте, ясне життя радості, сонця і вільної праці”⁴¹.

1939 рік до певної міри виявився знаковим у цьому плані. До 60-річного ювілею “Великого вождя” було підготовлено його офіційну біографію, яка мала відверто сфальсифікований і захвалювальний характер. За умов винищення в СРСР усіх потенційних конкурентів на владу, Сталін уже міг собі це дозволити. Як і в усьому Радянському Союзі, день народження вождя відзначався в Україні широко і помпезно. Крім перейменування на його честь чисельних колгоспів, заводів, пароплавів тощо, подарунком вождеві стало, зокрема, видання п’ятимільйонним накладом у республіці (2,7 млн. російською і 2,3 млн. українською мовами) “Короткого курсу” історії ВКП(б)⁴². Святкування цього ювілею виразно засвідчило тенденцію до зрощування культу вождя з радянським патріотизмом, в якому “відданість і любов до Сталіна” були піднесені до однієї з найбільших чеснот і обов’язків радянської людини. “Глибока любов до того, хто уособлює щастя Країни Рад – до Ста-

ліна, є одним з наймогутніших проявів радянського патріотизму”, – зазначав у 1940 р. провідний орган КП(б)У часопис “Більшовик України”⁴³.

Дещо раніше, у 1938 р., з легкої руки сталінських ідеологів (а зовсім не в окопах Великої Вітчизняної) народилося також нове бойове гасло, що поєднало в єдине ціле поняття радянської Батьківщини та її вождя. Згідно з версією газети “Тихоокеанская звезда,” під час боїв біля озера Хасан лейтенант С. Христолюбов подав бійцям команду: “Вогонь!” і з голосним вигуком “За товариша Сталіна! За Сталінську Конституцію! За Батьківщину! Ура!” – кинувся в бій проти японців. “Гаряча відданість улюбленому вождеві і Батьківщині, – писала газета, – надавала бійцям сили”. Внаслідок вдалого наступу 400 японців втекли від 70 червоноармійців, а сам Христолюбов із 4 кулевими пораненнями і 37 гранатними осколками у тілі довів-таки своїх бійців до перемоги⁴⁴.

До цього бойового кличу армію привчали тривалий час під час військових кампаній на Халхін-Голі, в Польщі, Фінляндії, проте найактивніше це почало експлуатуватися пропагандою вже у другій половині радянсько-німецької війни.

На першій погляд таке поєднання вождя і Батьківщини нагадувало модель австро-угорського наднаціонального етатистського патріотизму, символом і уособленням якого виступав цісар. Так і Сталін у контексті радянського патріотизму перетворювався з суто партійного на загальнонаціонального лідера – “батька усіх народів”. Під час радянсько-німецької війни все більше почала проявлятися глибинна спорідненість гасла “За Батьківщину! За Сталіна!” із тим, що використовувалося в Російській армії: “За Бога, царя і Батьківщину!”, і яке, попри позірну безнаціональність, мало безпосередню етнічну спрямованість.

На загал, творення нової моделі радянського патріотизму було доволі неоднозначно сприйняте комуністами як в самому СРСР, так і серед ортодоксальних прихильників Марксової доктрини за кордоном. Показово, що троцькісти, які пильно стежили за “чистотою вчення”, вже після перших спроб легітимізувати в СРСР слова “патріотизм” та “батьківщина”, відразу “забили у дзвони”, звинувативши сталінську верхівку у “термідорі”, “зраді революції”, “великому відступі” та “легітимізації обивательського патріотизму”⁴⁵. Стала тенденція роздмухування російського патріотизму непокоїла і правовірних комуністів-інтернаціоналістів у самому СРСР. “Соці-

алістичний патріотизм, – писав у січні 1939 р. у своєму схвильованому листі до Й. Сталіна театральний критик В. Блюм, – подекуди і у деяких місцях починає відбивати всі характеристики расового націоналізму... Наш народ не розуміє, що бити ворогів-фашистів ми за жодних обставин не маємо їхньою ж зброєю (расизмом), проте більш потужною – інтернаціональним соціалізмом”⁴⁶.

Натомість у фашистських державах саме напередодні зближення з СРСР схвально спостерігали за змінами радянського ідеологічного курсу. Співробітник Міністерства закордонних справ Німеччини К. Шнурре 26 липня 1939 р. відзначив позитивні, як на його погляд, зрушення, що відбулися в радянському більшовизмі за останні роки. Він вважав, що Комінтерн уже замінено Політбюро, яке дотримується зовсім іншої політики⁴⁷. “Єднання більшовизму з національною історією Росії, що відбивається в уславленні великих російських людей та подвигів (святкування річниці Полтавської битви Петра Першого, битви на Чудському озері Олександра Невського) змінило інтернаціональний характер більшовизму ... особливо з тієї пори, як Сталін відклав на невизначений строк світову революцію”, – зазначав він. А 2 серпня 1939 р. голова зовнішньополітичного відомства Німеччини Й. фон Ріббентроп спитав у запрошеного для бесіди повіреного у справах СРСР Г.А.Астахова: “Чи не здається вам, що національний принцип у вашій країні починає переважати над інтернаціональним? Це питання. Яке найбільше цікавить фюрера...”⁴⁸.

Дійсно, Гітлер цікавився цим питанням і в одній з розмов з італійським дуче висловив думку, що Росія здійснює поворот надзвичайної важливості. “Схоже, – казав він, – що шлях, на який став Сталін, веде до чогось на кшталт слов’яно-московського націоналізму і віддаляється від юдео-інтернаціоналістського більшовизму”. В свою чергу, сам Б. Муссоліні, починаючи з жовтня 1939 р., пояснював італійцям, що більшовизм в Росії помер і поступився місцем слов’янському типу фашизму⁴⁹.

¹ Див.: *Martin Terry. The Affirmative Action Empire. Nation and nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Cornell University Press. – Ithaca and London. – 2001.

² У цьому контексті не можна не побачити певної її спорідненості з доктриною російських чорносотенців про російську народність як збирачку землі російської та “устроительницу российской державы”, націю

державну, панівну, “первенствующую” див. : *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. – М., 2001. – С. 163.

³ *Martin Terry.* The Affirmative Action Empire... – P. 432.

⁴ Правда. – 1936. – 1 февраля.

⁵ Див.: *Авторханов А.* Империя Кремля. – Минск - Москва, 1991; *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина... – С. 162–164; *Kanneler A.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російсько імперії // Київська старовина”. – 2001. – №5.

⁶ З початку 40-х з кремлівського олімпу зникають повністю євреї, а поодинокі українці з’являються тут лише після війни – у 2-й пол. 40-х рр. Див.: *Вишневський А.* Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. – М. – 1998. – С. 351.

⁷ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі РДАСП). – Ф. 17. – Оп. 125. – Спр. 25. – Арк. 54.

⁸ Там само. – Арк. 55.

⁹ Там само. – Арк. 71.

¹⁰ Щодо проблем дослідження радянської соціальної ідентичності див.: *Fitzpatrik Sheila.* Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia. in Fitzpatrik Sheila. Ed. Stalinism: New Approaches. – London, 2000. – P. 20–46; *ibid. Davies Sarah.* “Us against them”: social identity in Soviet Russia, 1934 – 41. – P. 47–70.

¹¹ *Маркс К. Энгельс Ф.* Собрание сочинений. 2-е издание. – Т. 4. – С. 459.

¹² Відносно цих питань див: *Дзюба Я.С.* Марксизм-ленинизм об обществе и его защите. – М., 1965; Патриотизм и интернационализм советского народа. (Исторический опыт и современная деятельность КПСС). – М., 1975; *Хромов С.С.* Интернационализм и патриотизм: история и современность. – М., 1977. З сучасних російських досліджень див.: *Олейников О.Ю.* Интеллигенция и отечество: Проблемы патриотизма в советском обществе и русском зарубежье в 30-е гг. Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук. – М., 1999.

¹³ *Олейников О.Ю.* Интеллигенция и отечество... – С. 137.

¹⁴ *Маркс К. Энгельс Ф.* Собрание сочинений. 2-е издание. – Т. 4. – С. 435; Т. 19. – С. 22.

¹⁵ *Олейников О.Ю.* Интеллигенция и отечество... – С. 138.

¹⁶ *Маркс К., Энгельс Ф.* Собрание сочинений. – Т. 39. – С. 74.

¹⁷ Там само. – Т. 39. – С. 460.

¹⁸ *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений. – Т. 17. – С. 190, Т 37. – С. 213.

¹⁹ *Олейник О.Ю.* Советский патриотизм: проблемы генезиса в партийно-государственной идеологии // Земства и Советы: исторический опыт

и современные проблемы местного самоуправления. – Сб. ст. Иваново, 1995. – 126–136.

²⁰ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 36. – С. 82.

²¹ Там само.

²² Сталин И.В. Вопросы ленинизма. 10-е изд. – М., 1939. – С. 218. Там само. – История ВКП(б). Краткий курс. – М., 1941. – С.218, 236.

²³ Див.: Сталин И.В. Собрание сочинений. – Т.13. – С.39; див. також: Костырченко Г.В. Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм. – М., 2001. – С. 140–177.

²⁴ Цит. за : Уткин А. Россия над бездной: 1918 – декабрь 1941. – Смоленск, 2000. – С. 119.

²⁵ Молотов В.М. Статьи и речи. – М., 1937. – С. 91.

²⁶ Беседа тов. Сталина с немецким писателем Эмилом Людвигом. – М., 1938. – С. 3–4.

²⁷ Ватлин А. Смерть Коминтерна // Родина. – 1991. – С. 84.

²⁸ Див.: Уткин А. Россия над бездной... – С. 119.

²⁹ Про ідейні витoki, що призвели до зростання ідеології більшовизму з російським націоналізмом див.: Агурский М. Идеология национал-большевизма. – Париж, 1980.

³⁰ Волин Б. Великий русский народ // Большевик. – 1938. – №9. – С. 38; Сталин И. Марксизм и национальный вопрос (1913). Див.: *Martin Terry. Modernisation or Neo-Traditionalism: Ascribed Nationalities and Primordialism // in Fitzpatrick Sheila. Ed. Stalinism: New Approaches.* – London, 2000. – P. 348. На думку Маргена Т., сталінський примордіалізм витікав із ряду прагматичних чинників. Водночас його слід розглядати також у контексті здійсненої більшовиками модернізації. Однак, оскільки ця модернізація була скоріше теорією їхніх намірів, неотрадиціоналізм був обраний сталінським керівництвом теорією і практикою, як він висловлюється, “непередбачених наслідків”. Див.: *Martin Terry. The Affirmative Action Empire. Nation and nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939.* – Cornell University Press. – Ithaca and London. – 2001. – P. 432.

³¹ Ibid. – P. 451.

³² Покровский М.Н. Русская истори с древних времен. Т.III. – М., 1933. – С. 198.

³³ Хоча впродовж року роботу було завершено, проте лише у 1941 р. підручник побачив світ під назвою: “Історія України: короткий курс” і був визнаний “визначним досягненням української радянської історіографії”. За цей період загинули в наслідок репресій ряд істориків Інституту історії України (серед них і автори книги): В.В. Гуристримба, К.Ф. Гребенкін, Т.Т. Скубицький, Г.Я. Слюсаренко, Є.Д. Сташевський, М.Ф. Трегубенко.

Див.: *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН України. 1936 – 1941. – К., 2001. – С.3–17.

³⁴ Див.: *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН України. 1936 – 1941.; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936 – 1956). Збірник документів і матеріалів: У двох частинах. Частина I (1936 – 1944 рр.). – К., 1996.

³⁵ Див.: Краткий курс истории СССР. (Под редакцией А.В. Шестакова). – М., 1937.

³⁶ *Авторханов А.* Империя Кремля. – Минск - Москва, 1991. – С. 17; див. про це також: *Tillet Lowell.* The Great Friendship. Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. The University of North Carolina Press. Chapel Hill, 1969; *Yekelchik Serhy.* Stalinist Patriotitism as Imperial Discourse: Reconciling the Ukrainian and Russian “Heroic past”? 1939 – 1945. // *Kritika.* – Vol. 3. – №1. – 2002. – Рр. 51–80.

³⁷ Див. про це докладніше: *Багдасарян В.* Образ врага в исторических фильмах 1930 – 1940-х гг. // Отечественная история. – 2003. – №6. – С. 35.

³⁸ Див.: *Эйзенштейн С.* Патриотизм – наша тема // Кино. – 1938. – №3-4. – 11 ноября.

³⁹ Див.: *Дейвіс Н.* Європа. Історія. – К., 2000. – С. 1025-1026.

⁴⁰ Вісті ВУЦВК. – 1939. – 1 лютого.

⁴¹ Там само. – 4 квітня.

⁴² ЦДАГОУ. – Ф. 1 – Оп. 1. – Спр. 600. – Арк. 17.

⁴³ *Дусавитський Г.* Соціалістичний патріотизм... – С. 49.

⁴⁴ *Весенин Е.Н.* Советский патриотизм. – М., 1938. – С. 61.

⁴⁵ Див. про це: *Brandenberger D.* Soviet Social Mentalite and Russocentrism on the Eve of War, 1936 – 1941// *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas.* – 48 (2000). – P. 391.

⁴⁶ Див.: *Brandenberger D.* Soviet Social Mentalite... – P. 388. (РДАСПІ. – Ф. 17. – Оп. 120. – Спр. 348. – Арк. 63–65).

⁴⁷ До речі, розпуск Комінтерну серйозно обговорювався сталінським керівництвом уже в 1940 р., проте його вирішили відкласти, щоб це не виглядало як очевидна поступка німцям. Див.: *Костирченко Г.* Тайная политика Сталина... – С. 194.

⁴⁸ Россия. – 1992. – №25(84). –17–23 июня. Оглашению не подлежит: СССР и Германия. 1939 – 1941. Документы и материалы / сост. Ю. Фельштинский. – М.: Московский рабочий, 1991. – С. 29–31; *Безименский Л.А.* Гитлер и Сталин перед схваткою. – М.: Вече, 2000. – С. 271.

⁴⁹ Див.: *Rossi A.* Deux ans d’lliance germano-sovietique. – Paris. – 1949. – P. 90; цит. за: *Вишневский А.* Серп и рубль.. – С. 380.

**ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО
РЕЛІГІЇ, ЦЕРКВИ ТА ВІРУЮЧИХ В УКРАЇНІ
У 40 – 60-Х РОКАХ ХХ СТ.
ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ**

Спроби інтерпретації та класифікації державних політик стосовно релігії, церков (релігійних організацій) та віруючих дотепер ще є, очевидно, неадекватними важливості проблеми і відповідного масиву накопиченого емпіричного матеріалу. Інтенсивні спроби каталогізації стосуються переважним чином державно-церковних відносин, котрі, як видається, знаходяться в істотно іншому предметному полі порівняно зі згаданими державними політиками. Останні фокусуються не лише на інституційному вимірі суб'єктно-об'єктних відносин, але також – на питаннях влади, соціально-політичної мобілізації та конструюванні національних та наднаціональних проектів. Намагання осмислення безкомпромісності радянської політики щодо релігії і релігійних інституцій сягають, по суті справи, перших спроб осмислення природи комуністичного режиму. Зауваження М. Бердяєва про Царство Кесаря, яке не хоче визнавати нейтральних сфер, мислиться моністично, належить 1947 р.¹, але, як відомо, філософ попереджував про релігійні претензії комунізму й значно раніше².

Перші праці, які фокусуються на радянській релігійній політиці, – це, по суті, каталогізація злочинів і фактів терору проти церкви як інституції, її служителів та вірних в СРСР (книги М. Спінки, Дж. Хекера, Г. Рара³). Згодом з'являються праці В. Коларжа, Дж. Куртисса, А. Левітіна-Краснова, В. Шаврова, Л. Регельсона, В. Флетчера⁴, які на якийсь час визначають дискурс вивчення радянської церковної політики на Заході. З часом тут починаються досить плідні спроби аналізу тієї системи індоктринації, яка у СРСР визначається як “атеїстичне виховання”. Результатом аналізу стали праці американських дослідників Д. Пауела, Ф. Брайана та Р. Маршалла, нідерландського теолога В. Ван ден Беркена та, дещо пізніше, фінського соціолога К. Карійянена⁵.

Аналізуючи радянську політику початку досліджуваного періоду, західні автори фокусували свою увагу на рушійних силах, які зумовили серйозні зміни у цій політиці і надання РПЦ можли-

востей для відтворення власної еклезіальної структури. При цьому практично всі вони роблять наголос на зовнішньополітичній складовій зміни релігійної політики. Зокрема, Д. Поспеловський пише, що головною причиною знаменитої зустрічі Й.Сталіна з архієреями 4 вересня 1943 р. став очікуваний перший офіційний візит в Росію делегації англіканської церкви на чолі з архієпископом Кентерберійським. “Сталін хотів, – відзначає дослідник, – щоби їхнім очам представ патріарх у всьому своєму блиску, урочисті служби у патріаршому соборі, щоби в них склалося враження про існування в СРСР благополучної Церкви і про релігійну свободу в країні”⁶. Попри те, що більшість праць Д. Поспеловського мають відбиток конфесійної належності автора, позначені певною упередженістю до периферій РПЦ, які піднялися на боротьбу за усамостійнення від церковного центру, а також апологією російського церковного священноначалля, вони лишаються значущими спробами дослідження, у тому числі і радянської церковної політики⁷. До традиції, яскравим представником якої є Д. Поспеловський, можна віднести також вже згадані праці О. Левітіна-Краснова та Л. Регельсона, а також А. Валентинова, Т. Ставроу, М. Струве⁸ та ін. Представники цієї традиції були активно включеними у процес збереження православних інституцій і православної пам’яті (як у російській еміграції, так і в радянській “внутрішній еміграції”) і були або безпосередніми учасниками подій, які аналізували, або добре знайомими з головними дієвими особами церковного життя. Водночас, цю традицію (за невеликим винятком) характеризує нечутливість до національних інспірацій народів, пригнічених спочатку в Російській імперії, а потім – у СРСР⁹.

Більшість авторів також вказували на масове відкриття церков на окупованих територіях як факт, що став детермінантою т.зв. “релігійного НЕПу” 1943 р. Так, Н. Теодорович, аналізуючи роль Московського патріархату у здійсненні радянської політики на західноукраїнських землях доводив, що зміна політичного курсу радянського керівництва щодо релігії і церкви в 1943 р. була зроблена під впливом процесу відновлення релігійно-церковного життя на радянських окупованих територіях¹⁰.

Принагідно відзначити досить серйозну розробку проблеми політики нацистських властей на окупованій території України. Залучений тут в науковий обіг емпіричний матеріал і науковий аналіз є досить цікавим і таким, що дає змогу більш стереоскопічно до-

сліджувати заявлену проблему і період, що розглядається. Це, на-самперед, праці Д. Бурка, який досить докладно зупинився на ролі українського селянства, котре стало основою соціальної бази церкви в період війни, а також аналізі форм і методів, що використовувалися окупаційним режимом для розпалювання міжцерковної ворожнечі;¹¹ І. Власовського, який досліджує становище та діяльність Української автокефальної православної церкви в період окупації, вказуючи на руйнівний вплив на церкву як радянської влади, так і “нового німецького порядку”;¹² Є. Чигиринського, який розкриває процес відновлення та розгортання церковної діяльності, зокрема, створення структур, організації підготовки духовенства та видавничої діяльності церкви в період німецької окупації,¹³ а також праці А. Дублянського, І. Коровицького, О. Вороніна, В. Косика та Дж. Решетара¹⁴.

Особливої уваги у дослідженні радянської політики щодо релігії, церкви та віруючих в Україні на Заході упродовж практично всіх років “холодної війни” надавалося долі Греко-католицької церкви в Україні, яка після 1946 р. стала найбільшою забороненою церквою в Європі. Вже на початку 1950-х рр. здійснюється перехід від накопичення емпіричного матеріалу, каталогізації випадків опору і мучеництва до спроб осмислити архітектоніку політики, яку проводив сталінський режим стосовно цієї церкви¹⁵. 1960 р. свою розвідку “Знищення Української Католицької Церкви в Україні” оприлюднює відомий церковний діяч, близький соратник митрополитів Андрея Шептицького та Йосифа Сліпого о.Іван Гриньох¹⁶. У різні роки доволі серйозні спроби дослідження цієї проблеми на Заході здійснили І. Гвань і Р. Солчаник¹⁷ та В. Маркус¹⁸. Ці автори головну увагу приділяли протистоянню держави найменшим національним інспіраціям, пов’язаним з функціонуванням церкви, яка (за визначенням І.-П. Химки¹⁹) після довгих вагань підтримала народовський, себто власне український рух і, тим самим, серйозно вплинула на ідентифікаційні пошуки галицьких русинів, пов’язавши їх із загальноукраїнською ідеєю. Водночас, ціла лінія у вивченні політики Радянської держави щодо УГКЦ пов’язана зі спробою поставити цю політику у геополітичний контекст. Деякі дослідники доводять (зокрема Д. Дан), що план знищення УГКЦ мав головним чином саме зовнішньополітичну спрямованість і так само, як і переслідування Католицької церкви у Прибалтиці, Польщі, Чехословаччині, був природним для сталінської “прагматичної,

макіавеллівської політики, прагнення необмеженої влади і тотального контролю”²⁰.

Пізніше С. Плохий у праці “В тіні Ялти: міжнародна політика і радянська ліквідація Греко-Католицької церкви” дійшов висновку, що поштовхом до нищення Греко-католицької церкви в Україні стали фактори міжнародно-політичного характеру. З-поміж останніх велику роль відіграли спроби Ватикану утримати уряди США та Великобританії від поступок СРСР у Східній Європі²¹.

Системні дослідження радянської політики стосовно Греко-католицької церкви в Україні пов’язані з ім’ям Б.-Р. Боцюрківа. Він захистив дисертацію “Радянська церковна політика в Україні (1919 – 1939)”²² в університеті Чикаго (1961 р.) і присвятив свою наукову кар’єру дослідженню реалізації цієї політики²³. Йому належить велика кількість статей і експертних матеріалів з проблеми²⁴, але його головна праця – “Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939 – 1950)” побачила світ незадовго до смерті автора²⁵.

Що ж стосується літератури, підготовленої у Радянському Союзі з цієї проблеми, то від 1946 р. (починаючи від знаменитої статті Ярослава Галана “З хрестом чи ножем?”²⁶ і аж до кінця 1980-х рр., вона мала винятково пропагандистський характер, оперувала суворо дозваною і ретельно селекціонованою емпіричною базою. Радянська політика щодо УГКЦ визначалася як така, що мала беззастережно справедливий і безальтернативний характер до антирадянської інституції, пов’язаної з українським націоналізмом, окупаційним німецьким режимом і повстанським (“бандитсько-націоналістичним”) рухом. Постійно підкреслювалося, що т.зв. “возз’єднання” з РПЦ було палко підтримане переважною більшістю населення Галичини і Закарпаття²⁷. Особливо гострі інвективи у цій літературі скеровувалися на адресу митрополита Андрея Шептицького, чия постать було демонізовано (насамперед, у літературі, обов’язкової для вивчення школярами і студентами)²⁸. Радянська політика щодо УГКЦ, її генеза і еволюція лишаються винятково політизованою проблемою, яка отримує полярні інтерпретації, так, власне, як і історичний шлях самої Греко-католицької церкви. Якщо частина принаймні історичної літератури, виданої в Україні 1990 – початку 2000-х рр., цей шлях оцінює як однозначно мученицький,²⁹ то у підручниках для православних духовних навчальних закладів Московського патріархату радянська політика щодо УГКЦ по суті

справи, виправдовується,³⁰ а у дисертації на здобуття ступеня кандидата богословських наук, захищеній у Київській духовній академії УПЦ МП (2002 р.), читаємо буквально таке: “Православна церква в повоєнний час, до складу якої увійшли греко-католики, зберегла, настільки це було можливо, храми та майно, що їй належали, зробила можливим їх повноцінне церковне життя, виховала декілька поколінь духовенства. Чорна невдячність, якою за все це віддячили уніати, не має ніякого морального виправдання”³¹.

1960 – 1980-ті роки у вивченні радянської церковної політики на Заході позначені подальшим накопиченням емпіричного матеріалу, пошуками нових джерел інформації про релігійні процеси за “залізною завісою” та форми партійно-державного контролю за їхнім розвитком.

Після смерті Й. Сталіна СРСР стає дещо менш закритим і цим намагаються скористатися ті дослідники, які вивчають партійно-державну політику щодо релігії. Серед них був і Майкл Бурдо, який приїхав 1959 р. з Великобританії до СРСР за програмою студентських обмінів – офіційно для вивчення історії Київської Русі. Неофіційно М. Бурдо почав збирати відомості про стан Православної церкви і у перший же день перебування в Москві зустрів жінок з України, які розповіли йому про гоніння на віруючих і, зокрема, про ситуацію навколо Почаївської Лаври. З того часу М. Бурдо повністю зосередився на проблемах переслідуваних за віру комуністичними режимами, а згодом заснував спеціальний дослідницький інститут – Кестон-коледж (1969)³². М. Бурдо належить ціла низка праць, присвячених, у тому числі, і радянській церковній політиці в СРСР та прорадянських режимів у країнах Східної Європи³³. До спроб створення на Заході “синтетичних” праць, де б системно аналізувалися різні аспекти радянської церковної політики в означений період, слід віднести студії Н. Девіса³⁴, який був радником президента США Р. Ніксона, професора Федерального інституту східноєвропейських досліджень у Кельні Г. Шимона³⁵, а також Дж. Андерсона³⁶.

Доволі цікавими були і дослідження західних авторів стосовно радянської політики щодо релігійних меншин. І якщо аналіз політичної лінії щодо іудейської релігії розглядався майже винятково у контексті т.зв. “радянської єврейської політики”,³⁷ то у дослідженнях політики стосовно Римо-католицької церкви³⁸ та пізньопротестантських деномінацій останні поставали як особливий об’єкт цієї

політики, де релігійна складова була очевидно домінуючою над національним і соціальним вимірами³⁹.

Водночас починаються спроби серйозного філософського, соціологічного та політологічного теоретичного осмислення феномена політики, яка ставить своєю метою викорінення релігійності. З'являється низка праць, де робиться спроба зрозуміти мету, механізми та ефективність створеної комуністичними режимами системи політичної соціалізації й індоктринації взагалі та її антирелігійної складової, зокрема. Найбільш ґрунтовною під цим оглядом стала праця директора Центру з вивчення Росії і комунізму університету Вірджинії Д. Пауела “Антирелігійна пропаганда у Радянському Союзі: вивчення [системи] масового переконання”⁴⁰. Д. Пауел дійшов, зокрема, висновку про наявність серйозного спротиву системі масової політичної індоктринації у радянських сім'ях, які вибудовували власну систему захисту дітей проти ідей, що суперечили їхнім традиційним цінностям. “Не дивно, таким чином, – писав Д. Пауел, – що партія вирішила доповнювати свою соціалізаційну програму діяльністю зі зростаючим використанням карного кодексу та тиском на віруючих. Радянські люди можуть бути нечутливими до атеїстичної пропаганди, але вони не можуть уникнути закону”⁴¹.

Досить уважно досліджували західні політологи і зовнішньополітичний вимір радянської церковної політики. Спеціально цій проблемі було присвячено праці В. Алексєєва “Зовнішня політика Московського патріархату (1939 – 1953)”⁴² і В. Флетчера – “Миколай: опис дилеми” та “Релігія і радянська зовнішня політика”⁴³. Директор центру славістичних і радянських студій Канзаського університету В. Флетчер проаналізував моделі використання радянським режимом релігійних інституцій і виснував, що інструменталізм у використанні церков на міжнародній арені великою мірою сприяв реалізації зовнішньополітичних завдань Радянського Союзу, але, водночас, він зміцнював і релігійну інфраструктуру, сприяв підвищенню якості корпусу духовенства і, загалом, – релігійного життя.

Цікавою, поза сумнівом, під цим оглядом стала і спроба Дайан Кірбі розглядати партійно-радянську церковну політику кінця 1940 – 1950-х рр. на тлі розгортання “холодної війни” між Сходом і Заходом. Стратеги “холодної війни” по-різному, але активно використовували релігію у своїй боротьбі. Якщо для Й. Сталіна релігія стала зняряддям у створенні нової, радянської редакції російського

імперіалізму, то для західних пропагандистів релігія була, по-перше, ахіллесовою п'ятою комуністичного режиму навіть після сталінського “релігійного НЕПу”, а, по-друге, потужним знаряддям мобілізації на боротьбу проти фанатичних комуністів і за християнські цінності⁴⁴.

Згодом здійснюються спроби і генералізації впровадження політичних практик комуністичними режимами в їхній боротьбі/співіснуванні з релігійними інституціями. Продуктивну модель політик комуністичних режимів щодо релігії, церкви і віруючих запропонувала С.П. Рамет. Вона виходить з фаз розвитку комуністичних режимів, які проходили через етапи руйнування попередніх режимів, побудову підвалин нового режиму, його мобілізацію, стабілізацію та занепад. На прикладі СРСР, Польщі, Югославії та Китаю С.П. Рамет доводить, що ці періоди мали дуже виразну кореляцію з фазами змін у церковній політиці правлячих у цій країні режимів⁴⁵. С. Рамет є також автором монографії “Хрест і комісар: релігійна політика у Східній Європі та Радянському Союзі”⁴⁶ (тоді вона виступала як Педро Рамет) та укладачем спеціальних праць, присвячених аналізу радянської релігійної політики⁴⁷.

Проблеми державної політики щодо релігії і церкви в різні періоди радянської історії більшою або меншою мірою привертали до себе увагу різних дослідників – вітчизняних і зарубіжних, світських і церковних, радянських і тих, хто займався їх дослідженням в умовах незалежних держав. Причому кожна група дослідників, залежно від ідеологічних, політичних та конфесійних уподобань зробила свій внесок у наукову розробку кола питань, що сосуються визначення основних засад державно-церковних відносин в СРСР у період 40 – 60-х рр. ХХ ст. та втілення їх у практику повсякденного життя.

Цікаво, що у радянському пропагандистському дискурсі (а, відповідно, і в літературі) не існувало самих понять “державно-церковні відносини” та “державна церковна політика”. Натомість йшлося про ставлення партії та Радянської держави до релігії, церкви та віруючих. І церковна політика, і державно-церковні відносини 1940 – 1960-х рр. розглядалися цілком в атеїстичній літературі; як правило, у контексті повідомлень про успіхи атеїстичної пропаганди і виховання, які, однак, слід надалі посилювати. Характер діяльності релігійних організацій, їхні соціальні настанови у такого роду літературі були відверто перекручені, у тому

числі і діяльність церков під час Другої світової війни⁴⁸ – повідомлення про патріотизм духовенства та мирян з’являлися тільки у виданнях РПЦ. Згодом, вже після згортання хрущовської антицерковної кампанії, скупі згадки про це з’явилися в спеціальних виданнях, покликаних демонструвати наявність свободи совісті в СРСР⁴⁹. Абсолютна більшість видань не оперувала скільки-небудь значущим масивом емпіричного матеріалу і документами, які б давали уявлення про реальний зміст і напрями партійно-радянської політики у цій сфері. При цьому будь-яка статистика про наявні в країні релігійні організації, стан релігійності, масштаби участі населення у релігійних святах тощо належали до інформації, котра не підлягала оприлюдненню. Праці, які містять цікаві спостереження, результати польових досліджень, інтерв’ю з віруючими і духовенством тощо і належать до періоду, який нами розглядається, мають буквально поодинокий характер⁵⁰. Звичайно, жодної іншої, крім піднесено-апологетичної, оцінки радянської церковної політики ці роботи також не могли мати, але окремі з них говорять про випадки “адміністрування” з боку місцевих органів влади, а у книзі Л.М. Мітрохіна “Баптизм”, яка побачила світ вже після зміщення М. Хрущова, навіть визнавалося, що розкол у баптизмі початку 1960-х рр. є великою мірою результатом зовнішнього тиску на віруючих⁵¹.

Водночас конотації атеїстичної літератури, зміни в акцентах, зміщення головного фокусу з критики, скажімо, православ’я на “сектантство” і навпаки, а також збільшення/зменшення обсягу цієї літератури дає певне уявлення про напрями еволюції радянської релігійної політики. Наприклад, прихід до Білого дому баптиста Г. Трумена, який збігся з початком “холодної війни”, у пропагандистському дискурсі супроводжувався різким посиленням критики баптизму і обігранням несумісності євангельсько-баптистського пацифізму із фактом ядерних бомбардувань Хіросіми і Нагасакі, здійснених за наказом адміністрації Г. Трумена⁵². Ізраїльсько-арабська війна 1967 р. викликала кардинальне піднесення антисіоністської пропаганди і боротьби з “іудейським клерикалізмом”. Так само, постійне посилення антиуніатської пропаганди різко контрастувало із офіційними заявами про “не існування” Греко-католицької церкви в Україні (у середині 1970-х показчик виданої у СРСР антиуніатської літератури перевищив 100 сторінок)⁵³, а твердження про “стійкий імунітет радянських людей до

сектантської ідеології” – зі значною кількістю авторів, які цю ідеологію мали викривати (О. Белов, Є. Борисоглебський, І. Бражник, Ф. Гаркавенко, М. Дмитренко, А. Єришев, М. Злобін, В. Калугін, О. Клібанов, П. Косуха, І. Москвітін, А. Москаленко, Ю. Левада, В. Ленгін, В. Подоляк, Ю. Терещенко, Е. Філімонов).

Після падіння комунізму радянська церковна політика – дотепер абсолютно табуїтована тема – потрапляє до центру уваги радянських, а трохи згодом – пострадянських дослідників. До наукового обігу залучаються також праці, коментарі, спогади, інтерв’ю релігійних діячів, спочатку – головню з середовища РПЦ, які стосуються цієї проблем. Це видруковані праці та рукописи митрополитів Миколая (Платонова), Іоанна (Сничева) та Мануїла (Лемешевського), архієпископа Веніаміна,⁵⁴ єпископа Сергія (Ларіна), протоієрея В. Ципіна⁵⁵, а також А. Ведерникова, С. Гордуна⁵⁶ та ін. Треба зазначити, однак, що на цих працях лежить печатка конфесійної нетерпимості, некритичного підходу до “Ми” на протипагу інвективним оцінкам “Вони”. Прикметно, що за тональністю, аргументацією та інтерпретаціями політичної лінії радянського уряду щодо релігії, церкви і віруючих до цього напрямку є близькими праці завідуючої кафедрою Російської академії державної служби при Президенті Російської Федерації О. Васильєвої⁵⁷.

Між тим, перші спроби нового осмислення релігійної політики, яку здійснював комуністичний режим в СРСР, зробив російський дослідник М. Одинцов. Він дослідив ідеологічні, політичні та правові засади державної антицерковної політики, а також серйозно сприяв своїми публікаціями прирощенню політологічного знання. Проаналізувавши моделі державно-церковних відносин на різних етапах радянської історії, що втілювалися у релігійній політиці, він дійшов висновку, що радянська влада ніколи не ставилася адекватно до релігії і церкви, недооцінювала релігійний чинник у житті держави і суспільства, завжди намагалася витіснити релігію і церкву на маргинеси суспільного і політичного життя⁵⁸.

Вагомим внеском у дослідження проблеми стали праці російського дослідника, петербурзького архівіста М. Шкаровського. У його фундаментальній монографії “Російська православна церква при Сталіні і Хрущові” висвітлюється цілий комплекс проблем, що мали місце у релігійно-церковному житті СРСР в період державного правління Й. Сталіна і М. Хрущова. Зокрема, на широкій джерельній базі досліджуються питання еволюції державно-цер-

ковних відносин в період Другої світової війни, а також повоєнний період, патріотична діяльність Російської православної церкви та її керівництва в роки війни, релігійного опору, катакомбного руху та релігійного десидентства, міжнародної діяльності Московської патріархії тощо. Оскільки робота виконувалася у Росії, особливості вияву цієї політики в Україні залишилися дослідженими недостатньо, тим більш, що автор не мав належного доступу до українських джерел та архівів. Однак значення цієї праці в осмисленні державної релігійної політики у воєнний та повоєнний періоди важко переоцінити⁵⁹.

Хоча працям цих авторів нерідко бракує цілісного підходу та неупереджених оцінок, зокрема, у питанні про патріотизм Російської православної церкви та її послідовників у роки війни, вони значно розширюють уявлення про релігійно-церковне життя в СРСР і, безперечно, збагачують загальну джерельну базу дослідження.

Західні дослідники, порівняно з радянськими, були менш ідеологічно заангажовані та безпосередньо обізнані з релігійно-церковним життям. Характерною особливістю їхніх праць є політична упередженість як до Радянського Союзу в цілому, так і до його релігійної політики, абсолютизація репресивних форм і методів у ставленні влади до релігії і церкви.

Особливе місце в історіографії проблеми посідають праці, що з'явилися в протестантських релігійних колах. У них висвітлювалися питання державно-церковних відносин, ролі і місця тієї чи іншої протестантської конфесії в релігійній палітрі СРСР. Найбільш помітними серед таких авторів є Г. Вінс, І. Єфімов, М. Жукалюк, О. Карєв, К. Сомов та ін. Однак конфесійні підходи та оцінки, які були характерними для цих праць, заважали встановленню істини. Проте вони по-своєму є цінними, оскільки містять у собі важливу інформацію про ставлення держави до протестантизму, внутрішнє життя та проблеми протестантських громад й організацій, що діяли в СРСР, в Україні, зокрема.

Однак вітчизняна та зарубіжна історіографія, праці авторів, що працювали в лоні церкви та релігійних організацій, хоча й мали важливе значення, проте не могли дати цілісного уявлення про релігійно-церковне життя, політику радянської держави щодо релігії та церкви на тому чи іншому етапі вітчизняної історії.

Оскільки дослідження радянських авторів виконані з позицій марксистсько-ленінської ідеології, яка є непримиренною до релігії

і церкви, їх єдне упередженість, неприхована заїдеологізованість та відверта атеїстична спрямованість. Попри наявність незаперечних фактів боротьби влади з релігією та церквою, гонінь, переслідувань та утисків духовенства і віруючих, у своїх дослідженнях вони намагалися виправдовувати таку політику, виступаючи тим самим її апологетами.

Окрім ряду праць представників української діаспори, спеціальних наукових досліджень проблем державно-церковних відносин та релігійно-церковного життя в період 1940 – 1960-х рр. ще донедавна майже не існувало.

Суспільні перетворення, які розпочалися наприкінці 1980-х років, докорінно змінили підходи науковців щодо дослідження проблеми.

В Україні одним із перших питань державної політики комуністичного режиму стосовно релігії, церкви та віруючих на різних етапах радянської історії проаналізував В. Єленський. Спираючись на закриті раніше для дослідників архівні документи, він дослідив особливості втілення цієї політики в Україні, спроби влади роз'єднати процеси релігійного і національного піднесення, використати релігійні інституції для зміцнення зовнішньополітичних позицій режиму⁶⁰. Плідними були й дослідження різних аспектів аналізованої проблеми, що їх здійснили С. Білокінь, П. Панченко, О. Ігнатуша та Ф. Турченко, О. Нестуля⁶¹ та ін.

Серйозними заявками на нове осмислення релігійних процесів та спроби їхнього регулювання з боку тоталітарної держави на різних етапах вітчизняної історії стали колективні праці “Історія християнської церкви в Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис”, “Історія релігії в Україні”, “Історія Православної церкви в Україні”⁶², де, окрім іншого, розглядаються і питання, пов'язані з релігійною політикою тоталітарного режиму в Україні.

На особливу увагу заслуговують дослідження полтавського історика В. Пащенка, у яких на багатій джерельно-архівній базі з'ясовуються стратегічні підходи і тактичні прийоми, до яких вдавалися у своїй діяльності як центральні і республіканські, так і місцеві власті, здійснюючи політику у релігійній сфері взагалі та щодо Православної й Української греко-католицької церков – зокрема⁶³.

Окремо слід вказати на дослідження О.Лисенка, який одним із перших у вітчизняній науці, спираючись на широку архівно-

джерельну базу, дослідив проблеми релігійно-церковного життя під час окупації України, з'ясував причини змін у ставленні радянського керівництва до релігії та церкви, особливості державної політики щодо різних церков, а також деякі питання законодавчого регулювання державно-церковних відносин. Проте хронологічні рамки не дозволили авторові з'ясувати питання наступності релігійної політики у воєнний та повоєнний період⁶⁴.

Важливі аспекти державної релігійної політики, зокрема в роки війни, вивчали Ю. Волошин, І. Грідіна та В. Гордієнко⁶⁵. Вони дослідили питання відновлення діяльності українських православних церков в період нацистської окупації, проаналізували стратегію та еволюцію релігійної політики німецької адміністрації в релігійно-церковній сфері, показали мережу та особливості діяльності українських православних церков у різних регіонах України та, зрештою, вийшли на серйозні узагальнення, які дають змогу більш багатобічно осмислити післявоєнні зміни у власне радянській церковній політиці. Це саме стосується і праці рівненської дослідниці Н. Стоколос, яка, окрім інших важливих питань, досліджує зміни у релігійно-церковному житті України під час Другої світової війни (1939 – 1945 рр.), зокрема, канонічно-юрисдикційного статусу Православної церкви в Західній Україні, конфесійну політику окупаційної влади, причини і наслідки міжцерковного конфлікту⁶⁶.

Особливості структурної реорганізації та екуменічної діяльності Української греко-католицької церкви в період окупаційного режиму 1941 – 1944 рр. дослідила О. Сурмач.

На основі документів, чимало з яких вперше залучалися до наукового обігу, різні аспекти діяльності Української греко-католицької церкви в роки Великої Вітчизняної війни також висвітлюють А. Антонюк, П. Брицький, Ю. Киричук, В. Трофимович. Відмінності у ставленні рядових віруючих і духовенства Української автокефальної православної та Української греко-католицької церков до окупаційної влади, а також механізм боротьби радянської влади із унією на багатій джерельній базі показав В. Король. Особливості релігійної ситуації в 1940 – 1960-ті рр. в певних регіонах України, зокрема на Волині, в Криму, досліджували В. Милусь, Ж. Каталінська та ін.

На нових методологічних засадах комплексний підхід до дослідження генези, структури та місця в соціокультурних процесах протестантизму в Україні, його опору “антиєвангельській”

(за визначенням самих протестантів) радянській церковній політиці здійснила В. Любащенко. Вона дослідила чимало питань, пов'язаних із поширенням, періодами розвитку протестантизму в Україні, його інституційно-культовими, історико-культурними та світоглядно-доктринальними особливостями і самобутністю. Серед них – ставлення радянської влади до протестантських громад і об'єднань у різні періоди, а також проблеми, з якими зіткнулася незалежна Українська держава у своїй власній політиці щодо протестантських спільнот⁶⁷.

Вагомий внесок у дослідження політики держави щодо протестантських церков в Україні в умовах тоталітаризму зробив також Ю. Вільховий. Він, зокрема, з'ясував історичні передумови, особливості розвитку та напрями діяльності протестантських конфесій в Україні, ставлення до них держави, політику місцевих органів влади, зокрема, щодо інспірації протиріч між різними протестантськими деномінаціями⁶⁸.

Таким чином, закордонними і вітчизняними дослідниками здійснено серйозну працю зі з'ясування ідейних підвалин, стратегій і рушійних сил політики тоталітарного режиму щодо релігії і віруючих. Між тим, очевидними є диспропорції у дослідженні окремих складових цієї політики, а також між внеском різних дисциплін в її аналіз: історичний дискурс зостається беззастережно пануючим, тоді як соціологічний і політологічний аналіз представлені незмірно меншою мірою. Далі, слабо вивченими лишаються стратегії заміщення традиційних релігійних вірувань квазірелігійними сурогатами і виховання нової безрелігійної “радянської людини”, політика блокування режимом процесу інтеграції релігійних і національних інспірацій народів колишнього СРСР і українського – особливо; намагання створити “головну релігію головного народу” і причини, які примусили режим суттєво трансформувати первісний сталінський панправославний великодержавний проект; вплив зовнішньополітичного чинника на політику стосовно пізньопротестантських спільнот, зокрема – стосовно євангельських християн-баптистів; технології, що їх застосовував режим (дезінтеграція спільнот руками їхніх лідерів, протиставлення різних релігійних спільнот одна одній, параметри пропагандистського режиму тощо). Нез'ясованість цілої низки принципових проблем, частина з яких досі ще не належить до розряду суто академічних і лишається актуальною під оглядом

не лише політологічної теорії, але й практики, і зумовила інтерес автора до обраної теми.

¹ *Бердяев Н.* Царство Духа и Царство Кесаря. – М.: Республика, 1995. – С. 305.

² Див.: *Бердяев Н.* Истоки и смысл русского коммунизма – Париж: YMCA-Press, 1955 (книгу написано 1937 р.).

³ *Spinka M.* The Church and Russian Revolution. – New York, 1927; *Hecker J.* Religion and Communism. – New York, 1934; *Pap Г.* Плененная Церковь. – Франкфурт-на-Майне, 1954.

⁴ *Walter Kolarz.* Religion in the Soviet Union. – New York: St. Martin's Press, 1961; *Curtiss J.* The Russian Church and Soviet State, 1917 – 1950. – Boston, 1953; *Левитин-Краснов А., Шавров В.* Очерки по истории русской церковной смуты. В 3 т. – Кюснахт, 1978; *Регельсон Л.* Трагедия Русской Церкви, 1917 – 1945. – Париж, 1977; *Fletcher W.* The Russian Orthodox Church Underground, 1917–1970. – Oxford: Oxford University Press, 1971.

⁵ *Powell, D.E.* Antireligious propaganda in the Soviet Union: A study of mass persuasion. – Cambridge: MIT Press, 1975; *Fanny E. Bryan.* Anti-Religious Propaganda in the Soviet Union: Attacks Against Islam During the 1920s and 1930s // *Modern Greek Studies.* – Yearbook, 1993; *Marshall, R.* Aspects of religion in the Soviet Union, 1917 – 1967. – Chicago, IL: University of Chicago Press, 1971; *Van den Bercken, W.* Ideology and atheism in the Soviet Union. – New York: Mounton de Gruyter, 1975; *Kaariainen, K.* Discussion on scientific atheism as a Soviet science. – Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1989.

⁶ *Поспеловский Д.* Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. – М.: ББИ, 1996. – С. 298.

⁷ Див.: *Pospelovsky D.* Soviet Antireligious Campaigns and Persecutions. – London: Macmillan, 1988; *його ж.* Подвиг веры в атеистическом государстве // *Русское зарубежье в год 1000-летия крещения Руси.* – М., 1991; *його ж.* Русская Православная Церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995.

⁸ *Валентинов А.* Религия и церковь в СССР. – М., 1960; *Ставроу Т.* Русская Православная Церковь в XX веке. – М., 1995; *Struve N.* Christian in Contemporary Russia. – New York, 1967; *його ж.* Православие и культура. – М.: “Христианское издательство”, 1992.

⁹ Див.також: *Русское зарубежье в год тысячелетия Крещения Руси.* Сост. *М.Назаров.* – М., 1991.

¹⁰ Див.: *Теодорович Н.* Ліквідація Греко-Католицької церкви в СРСР // *Український збірник (Мюнхен).* – 1960. – Кн. 17; *його ж.* Російська

православна церква в Україні // Український збірник (Мюнхен). – 1959. – Кн. 16.

¹¹ *Бурко Д.* Відродження Української церкви в 1941 – 1943 роках // Рідна церква (Новий Ульм). – 1963. – Ч. 56; 1964. – Ч. 57, 58; *його ж.* Сучасне становище православної церкви в Україні // Український збірник (Мюнхен). – 1959. – Кн. 16.

¹² *Власовський І.* Нариси історії Української Православної Церкви: У 4 т. – Нью-Йорк – Київ, 1990.

¹³ *Чигиринський Є.* Українська православна церква в 1941 – 1943 рр. // Рідна церква (Новий Ульм). – 1956. – Ч. 25; 1962. – Ч. 49–50.

¹⁴ *Дублянський А.* Тернистим шляхом. Життя митрополита Никанора (Абрамовича). – Лондон, 1962; *його ж.* Київський Собор 1942 р. // Рідна церква (Новий Ульм). – 1962. – Ч. 52; *Коровицький І.* Сорокаріччя відродження єпископату Української Православної Церкви // Українське Православне Слово (Бавнд Брук). – 1982. – Ч. 4, 5; *Воронін О.* Автокефальна Українська Православна Церква. – Кенсінгтон, 1990; *його ж.* Великий подвижник українського церковного відродження // Українське Православне Слово (Бавнд Брук). – 1989. – Ч. 3; *його ж.* Відроджена у вирі війни (Українська православна церква під час Другої світової війни // Український православний календар (Бавнд Брук). – 1988; *його ж.* Віра і атеїзм в СССР // В обороні віри (Торонто). – 1984; *його ж.* Історичний шлях Української автокефальної православної церкви. – Кенсінгтон, 1992; *Косик В.* Україна у Другій світовій війні. У документах. – Львів, 1949; *його ж.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993; *Reshetar John S.* Ukrainian Nationalism and the Orthodox Church // *American Slavic and East European Review* 10 (February 1951): 42, 45.

¹⁵ *First Victims of Communism.* – Rome, 1953.

¹⁶ *Грунніош Іван.* The Destruction of the Ukrainian Catholic Church in the Soviet Union // *Prologue* (New York). – 1960. – Vol. IV. – P. 5–51.

¹⁷ *Roman Solchanyk and Ivan Hvat.* The Catholic Church in the Soviet Union // *Pedro Ramet.* Catholicism and Politics in Communist Societies. – Durham, N.C.: Duke University Press, 1990.

¹⁸ *Markus Vasyly.* Religion and Nationality: The Uniates of the Ukraine // *Bohdan R. Bociurkiw and John W. Strong (eds.)* Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe. – London: Macmillan, 1975; *його ж.* Religion and Nationalism in Ukraine // *Pedro Ramet (ed.)*. Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics (Rev. and expanded ed.) – Durham, N.C.: Duke University Press, 1989; *його ж.* The Suppressed Church: Ukrainian Catholics in the Soviet Union // *Richard T. De George and James P. Scanlan (eds.)*. Marxism and Religion in Eastern Europe. – Dordrecht, Netherlands: D. Reidel, 1976. – P. 119–132.

¹⁹ Див.: *Химка І.-П.* Греко-Католицька Церква і національне відродження в Галичині 1772–1918 // Ковчег (Львів). – 1993. – Ч.І. – С. 77, 80–81.

²⁰ Див.: *Dunn Dennis J.* Disappearance of the Ukrainian Uniate Church: how and why? // Український історик (Нью-Йорк – Мюнхен). – 1972. – №1-2. – С. 64–65.

²¹ *Plokhly Serhii.* In the Shadow of Yalta: International Politics and the Soviet Liquidation of Greco-Catholic Church // *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies.* – Vol. 35. Nos 1-4. – P. 59–76.

²² “...Бажаю вам простувати обраним шляхом”. Інтерв’ю з Б.Боцюрків // *Людина і світ.* –1991. – №12. – С. 14–17.

²³ Документи, матеріали і джерела, зібрані Б.Боцюрківим з цієї проблеми, нині зберігаються у Канадському інституті українських студій університету Альберта (Едмонтон, Канада).

²⁴ *Bohdan R. Vociurkiw.* Religion and Nationalism in the Contemporary Ukraine // George W. Simmonds (ed.). *Nationalism in the USSR and Eastern Europe.* – Detroit: University of Detroit Press, 1977; *його ж.* The Suppression of the Ukrainian Greek-Catholic Church in Postwar Soviet Union and Poland // *Religion and Nationalism in Eastern Europe and Soviet Union.* – Boulder, London, 1985. – P. 97–119; *його ж.* The Issues of Ukrainization and Autocephaly of the Orthodox Church in Ukrainian-Russian Relations, 1917 – 1921 // *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter.* – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta, 1992. – P. 245–273; *його ж.* The Politics and Religion in Ukraine: The Orthodox and Greek Catholics // *The Politics of Religion in Russia and the New Independent States of Eurasia* / Ed. by Michael Bourdeaux. – Armonk, New York – London: M.E.Sharpe, Inc., 1995. – P. 144–150; *його ж.* Українська Греко-католицька Церква в катакомбах (1946 – 1989) // Ковчег (Львів). – 1993. – Ч. I. – С. 113–152; *його ж.* Проблеми дослідження історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання // Український археологічний щорічник. – 1992. – Вип. 1.

²⁵ *Bohdan R. Vociurkiw.* The Ukrainian Greek Catholic Church and the Soviet State (1939 – 1950). – Edmonton – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1996. – 289 p.

²⁶ *Росович В. (Я.Галан).* З хрестом чи ножем? – Львів, 1946.

²⁷ *Беляев В.* Я обвиняю. – М., 1980; *Біскуп А.* Проповідники ворожнечі. – Львів, 1986; *Возняк С.М.* Уніатство – знаряддя клерикального антикомунізму. – К., 1987; *Дмитрук К.* Під штандартами реакції і фашизму. Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков. – К., 1976; *його ж.* Свастика на сутанах (Про реакційну діяльність уніатської та української автокефальної церков). – К., 1973; *його ж.* С хрестом и трезубцем.

– М., 1979; *його ж.* Уніатские крестоносцы: вчера и сегодня. – М., 1988; *Добрецова В.В.* Націоналізм і релігія на службі антикомунізму. – Львів, 1976; *Мигович І.І.* Преступный альянс. О союзе униатской церкви и украинского буржуазного национализма. – М.: Политиздат, 1985; *Петляков П.А.* Униатская церковь – орудие антикоммунизма. – Львов, 1983; *Уткін О.І.* Унія: шлях ганьби і зради. – Ужгород, 1987; *Шуш А.* Кому служила уніатська греко-католицька церква? – К., 1959.

²⁸ *Waschuk Roman.* The Symbol of Sheptyts'kyi in Soviet Ideology // *Magocsi Paul Robert (ed.)* Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi. – Edmonton, 1989. – P. 407–420.

²⁹ Див. хоча б: *Історія релігії в Україні. За ред. А.М.Колодного і П.Л.Яроцького.* – К., 1999. – С.611–614.

³⁰ *Цытин Владислав, протоіерей.* История Русской Православной Церкви. 1917 – 1990. Учебник для православных духовных семинарий. – М., 1994. – С.143–146.

³¹ *Драбинко Александр.* Православие в постоталитарной Украине (вехи истории). – К., 2002. – С. 17.

³² Див.: *Бурдо Майкл.* Предисловие // Религия и общество. Очерки религиозной жизни современной России. *Отв. ред. и сост. С.Б. Филатов.* – М.-СПБ: “Летний сад”, 2002. – С. 3–10.

³³ Див. зокрема: *Bourdeaux M.* Opium of the people: The Christian religion in the USSR. – London: Faber and Faber, 1965; *його ж.* Patriarch and Prophets. – London, 1970; *його ж.* The Politics of Religion in Russia and the New States of Eurasia. – Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1995.

³⁴ *Nathaniel Davis.* A Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy. – Boulder, Colo.: Westview Press, 1995.

³⁵ *Simon Gerhard.* The Churches in Russia. – London, 1972. Дуже цікавою є також його праця німецькою мовою, яка стосується царської церковної політики часів К.П.Побєдоносцева: *К.Р.Робедоносцев und die Kirchenpolitik des Heiligen Sinod 1880–1905.* – Göttingen, 1969.

³⁶ *Anderson John.* Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

³⁷ *Rothenberg Joshua.* The Jewish Religion in the Soviet Union since World War II // *Aspects of Religion in the Soviet Union. 1917–1967.* – Chicago, 1971; *Gitelman Zvi.* Moscow and the Soviet Jews // *Problems of Communism.* – 1980. – January. – P.18–34; *Soviet Religious Policy and the Status of Judaism in the USSR // Bulletin of Soviet and East European Jewish Affairs.* – 1970. – December. – P. 13–19.

³⁸ *Dunn Dennis J.* The Catholic Church and the Soviet Government, 1939–1949. – Boulder, Colo.: East European Monographs, 1977.

³⁹ *Bourdeaux M.* Religious Ferment in Russia: Protestant Opposition to Soviet Religious Policy. – London, 1968; *Sabrina Petra Ramet (ed.)*. Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia: The Communist and Postcommunist Eras. – Durham, N.C.: Duke University Press, 1993; *Sawatsky, W.* Soviet evangelicals today // Occasional Papers on Religion in Eastern Europe. – 1984. – Vol. 4. – No 2. – P. 1–20.

⁴⁰ *Powell, D.E.* Antireligious propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion. – Cambridge: MIT Press, 1975.

⁴¹ *Powell David D.* Rearing the New Soviet Man. Antireligious Propaganda and Political Socialization in the USSR // *Bociurkiw and John W. Strong (eds.)* Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe. – London: Macmillan, 1975. – P. 167.

⁴² *Алексеев В.* Внешняя политика Московского патриархата (1939–1953). – New-York: Research Programme on the USSR, 1954.

⁴³ *Fletcher William C.* Nikolai: Portrait of Dilemma. – New York, 1968; його ж. C. Religion and Soviet Foreign Policy. – London, 1970.

⁴⁴ *Kirby Dianne.* An Introduction // Kirby Dianne (Editor). Religion and the Cold War. – Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan, 2003. – P. 2–21.

⁴⁵ *Ramet Sabrina P.* Nihil Obstat. Religion, Politics and Social Change in East-Central Europe and Russia. – Duke University Press Durham & London, 1998. – P. 12–30.

⁴⁶ *Pedro Ramet.* Cross and Commissar: The Politics of Religion in Eastern Europe and the Soviet Union. – Bloomington: Indiana University Press, 1987.

⁴⁷ *Ramet Pedro (ed.)*. Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century. – Durham, N.C.: Duke University Press, 1988; її ж: Catholicism and Politics in Communist Societies. – Durham, N.C.: Duke University Press, 1990; *Sabrina Petra Ramet (ed.)*. Religious Policy in the Soviet Union. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

⁴⁸ *Гордиенко Н.С.* Эволюция русского православия. (20 – 80-е гг. XX ст.). – М., 1989; *Гордиенко Н.С., Комаров Л.М., Курочкин П.К.* Политиканы от религии. Правда о “русской зарубежной церкви”. – М., 1975; *Корзун М.С.* Русская православная церковь. 1917 – 1945. – Минск, 1987; *Кривошеев С.* Фашизм і церква // Людина і світ. – 1975. – №5; *Вещиков А.* Война и вера. Религия и церковь в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. // Наука и религия. – 1975. – №1.

⁴⁹ *Куроедов В.А.* Религия и закон. – М., Знание, 1970; його ж. Религия и церковь в Советском государстве. – М.: Политиздат, 1980; *Колесник Н.А., Фуров В.Г.* Гражданственность и религиозная вера. – К.: Политиздат Украины, 1985; *Розенбаум Ю.А.* Советское государство и церковь. – М.: Наука,

1985; *Рудинский М.Ф.* Институт свободы совести по советскому государственному праву. – М., 1991.

⁵⁰ *Клибанов А.И.* История религиозного сектантства в России. – М.: Наука, 1965; Конкретные исследования современных религиозных верований (Методика, организация, результаты). – М.: Мысль, 1967; Конкретно-социологическое изучение состояния религиозности и опыта атеистического воспитания. – М.: Издательство МГУ, 1969.

⁵¹ *Митрохин Л.Н.* Баптизм. – М.: Политиздат, 1966.

⁵² Див. серед інших: Яструби з берегів Потомаку. – К., 1951.

⁵³ Антинародная деятельность униатской церкви на Украине. Библиографический указатель. *Сост. Л.И. Ильницкая.* – Львов: АН УССР, 1976. – 118 с.

⁵⁴ *Вениамин, архиепископ.* Трагические страницы истории церкви на оккупированной территории. Из воспоминаний очевидца // Журнал Московской патриархии. – 1975. – №7.

⁵⁵ *Цытин В., протоиерей.* История Русской Православной Церкви. 1917 – 1990. – М., 1994; *того ж.* Патриотическое служение Русской Православной Церкви в Великую Отечественную войну // Новая и новейшая история. – 1995. – №2.

⁵⁶ *Гордун С.* Русская православная церковь в период с 1943 по 1970 гг. // Журнал Московской патриархии. – 1993. – №1; *того ж.* Русская православная церковь при святейших патриархах Сергии и Алексии // Вестник русского студенческого христианского движения. – 1990. – №158.

⁵⁷ *Васильева О.Ю.* Русская православная церковь в политике советского государства в 1943 – 1948 гг. – М.: РАН ИРИ, 1999; *Васильева О., Книшевский П.* С именем Дмитрия Донского // Журнал Московской патриархии. – 1990. – №5; *Васильева О.* Русская православная церковь в 1927 – 1943 гг. // Вопросы истории. – 1994. – №4; *її ж.* Советское государство и деятельность Русской православной церкви в период Великой Отечественной войны. Автореф. дис... канд ист. наук. – М., 1990; *її ж.* Третий рейх и православная церковь // Наука и религия. – 1995. – №5.

⁵⁸ *Одинцов М.И.* Государство и церковь в России. XX век. – М.: Луч, 1994; *того ж.* О встрече Сталина с руководителями Русской православной церкви 4 сентября 1943 г. // Атеистические чтения. – Вып. 19. – М., 1990; *того ж.* Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) // На пути к свободе совести. – М.: Прогресс, 1989.

⁵⁹ *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939 – 1964 годах). – М., 2000; *того ж.* Русская православная церковь и Советское государство в 1943 – 1964 годах. От “перемирия” к новой войне. – СПб., 1995;

його ж. Русская Православная Церковь и государство в 1940 – 1950 гг. // Церковь и государство в российской православной и западной латинской традициях. – СПб., 1995; *його ж.* Обновленческое движение в Русской православной церкви XX века. – СПб, 1999.

⁶⁰ *Єленський В.С.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1991). – К.: Республіканський Центр духовної культури, 1991; *його ж.* Морозна відлига. Про антицерковну кампанію кінця 1950 – поч. 1960-х років // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990; *його ж.* Держава і церква в СРСР: з історії передквітневого двадцятиліття // Людина і світ. – 1991. – №1. – С. 5–11; №2. – С. 8–11; *його ж.* Церкви України і зовнішня політика: уроки недавнього минулого // Церква і національне відродження. – К.: Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1993. – С. 37–48.

⁶¹ *Білокін С.* Винищення українського духівництва у 30-х роках // Другий Міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. – Історія. – Ч. II. – Львів, 1994; *його ж.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. Джерелознавче дослідження. – К., 1999; *його ж.* Механізм большевистского насилія: Конспект дослідження. – К., 2000; *його ж.* Посилення антирелігійної політики держави // Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). У 3-х кн. Кн. 2. – К., 1994; *Панченко П.П.* Релігійні конфесії в контексті історизму. – К., 2003; *Турченко Ф., Ігнатуша О.* Українська автокефальна // Вітчизна. – 1989. – №12; *Нестуля О.О.* Доля церковної старовини в Україні. 1917 – 1941 рр. У 2-х кн. – К., 1995.

⁶² Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис). – К.: Наукова думка, 1991; Історія релігії в Україні. За ред. *А.М. Колодного і П.Л. Яроцького.* – К., 1999; Історія Православної Церкви в Україні. Збірка наукових праць. – К., 1997.

⁶³ *Пащенко В.* Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002; *його ж.* Православ'я в новітній історії України. Частина перша. – Полтава, 1997; *його ж.* Православ'я в новітній історії України. Частина друга. – Полтава, 2001; *його ж.* Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – поч. 1990-х років. – Полтава, 2005.

⁶⁴ *Лисенко О.Є.* До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни // Укр. іст. журн. – 1995. – №3; *його ж.* Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 рр. – К., 1998; *його ж.* Релігійні питання в теорії та практиці українського націоналізму в першій половині XX ст. // Укр. іст. журн. – 2000. – №6.

⁶⁵ *Волошин Ю.* Українська православна церква в роки нацистської окупації. – Полтава, 1997; *його ж.* Православна церква в Україні періоду

нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.). Дис. канд. іст. наук. – Полтава, 1997; *Грідіна І.* Православні монастирі України під час Другої світової війни // *Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження.* Вип. 6 – К., 2000; *її ж:* Українське православ'я в роки Другої світової війни: здобутки чи втрати? // *Історичні та політологічні дослідження (Донецьк).* – 2000. – №1 (3); *Гордієнко В.В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // *Укр. іст. журн.* – 1998. – №3; *його ж.* Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.). Дис. канд. іст. наук. – К., 1999.

⁶⁶ *Стоколос Н.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст): Монографія. – Рівне, 2003.

⁶⁷ *Любащенко В.І.* Історія протестантизму в Україні. – Київ.: Поліс, 1996.

⁶⁸ *Вільховий Ю.* Протестантські церкви в Україні у середині 40–50-х років XX ст. // *Історична пам'ять. Науковий збірник (Полтава).* – 2000. – №1-2; *його ж.* Розкол Спільки євангельських християн-баптистів та діяльність прибічників Ради Церков на Львівщині (60-ті роки XX ст.) // *Історія релігій в Україні. Праці XI Міжнародної наукової конференції.* Кн. I. – Львів, 2001. – С.139–145.

.....

ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ СУЧАСНИХ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

.....

Май Панчук

КОЛИ В УКРАЇНІ ПОРУШУЄТЬСЯ МОВНЕ ПИТАННЯ, ЗНАЧИТЬ НЕВДОВЗІ СЛІД ОЧІКУВАТИ ВИБОРІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ)

20 – 21 жовтня – 2005 р. в Києві відбувся міжнародний конгрес “Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі”. В його роботі взяли участь понад 500 науковців, політиків, педагогів усіх областей України та 22 країн світу. В умовах напруженої кампанії з виборів Президента України, позначеної сумною традицією спекулятивно роздмухувати мовне питання у періоди виборчих акцій в країні, учасники конгресу зважено і об’єктивно проаналізували мовну ситуацію в країні та опрацювали відповідні оцінки і рекомендації.

Зважаючи на розлогість ухвали конгресу, зачитуємо один з її пунктів повністю: “В усі віки і в усіх суверенних державах державна мова виступала і трактувалася як найуніверсальніший феномен об’єднання суспільства. Тому захищалася всією законною силою суспільства і влади.

Абсурдна ситуація постає в Україні: окремі політичні партії, конфесії, навіть державні органи та службовці фанатично розпалюють ворожнечу між селом і містом, різними регіонами України, у сферах освіти, культури головним чином на мовному ґрунті й фактично стають на антиконституційний шлях. Як наслідок – не загальнодержавні, а корпоративні, сектантські інтереси відстоюють окремі фракції у Верховній та іншого рівня радах; волю не суспільства, а олігархів-власників виконують ЗМІ; більшість каналів телебачення лукаво посилаються на права людини та колишні закони, і їх не позбавляють ліцензій, хоча не лише мовою, а й змістом частина передач ЗМІ відгородилася від народу й стала на антиконституційні позиції; стало нормою обіймати державні й ад-

міністративні посади, не володіючи державною мовою, наслідком чого є те, що навіть керівниками закладів освіти, науки, культури залишаються чи й призначаються громадяни, які і знаннями, і свідомістю поступаються школярам та студентам. Не врегульовано питання символіки та реклами, пріоритету державної мови у структурах бізнесу та обслуговування населення. 92% преси, інформаційний, книговидавничий простір, за визначенням п.п. І. Чижа та О. Савенка, “окуповані в Україні чужоземними виданнями”, отже, працюють не в інтересах українського народу, а керівники державних органів управління миряться із цим, бо, як кокетливо заявив п. І. Чиж, вони “проти насильної українізації”, хоча, не реформуєчи старі моделі, нав’язані новій владі прибічниками старого світу, фактично консервують чи й відстоюють колишню політику насильної русифікації. Їхня діяльність з боку влади та суспільства не піддається ретельному аналізу та правовій оцінці, а їхні симпатії та інтереси стають заміником державної політики. Не випадково, що спалахують інфекційні тенденції навіть сепаратизму та місництва, а правоохоронні органи, РНБО, хоча йдеться про національно-державну безпеку, миряться з цим.

У захисті народних інтересів та прав особливу роль мають виконувати гарант Конституції Президент і Кабінет Міністрів. Однак Рада з питань державної мови при Президентові діє неефективно: замість створення департаменту, ліквідовано навіть відділ мови при Кабінеті Міністрів. Порушники державних законів та суспільних інтересів можуть не турбуватися: державна українська мова не має реального захисту”¹.

Ми, як і ухвала конгресу, зацентрували увагу на становищі державної української мови в Україні. Та така оцінка статусу, поширення й використання української мови в державі базувалася на глибокому аналізі мовної ситуації загалом, включно з розглядом проблем мов усіх етнічних громад України, особливо ж – російської. З цього аналізу цілком правомірним видається висновок, що питання функціонування державної мови, як і інших, в державі – не тільки правове, політичне, а й питання моралі, питання етики громадської позиції та поведінки. При такому розумінні суті мовної політики держави в її реалізації та в роз’ясненні громадянам реального стану і відвертих спекуляцій навколо нього особлива роль відводиться засобам масової інформації. Однак, як показує аналіз регіональних ЗМІ, за лаштунками “свободи слова”, “захисту

прав громадян” проявляється відверте підпорядкування частини з них політичним маніпуляціям окремих політиків і блоків. Перебіг виборів Президента України 2004 – 2005 рр. та Верховної Ради України 2006 р. показує, що немало політичних партій та блоків, а за ними – і ЗМІ, нехтуючи чинним законодавством держави щодо мов, включно з Конституцією, обрали предметом передвиборчих спекуляцій саме мовне питання. Попри статтю 10 Конституції України, за якою на всій території держави українська мова визнана єдиною державною, вони вкотре ініціювали протизаконну вимогу надання статусу державної російській мові. Не будемо перераховувати всіх “вболівальників” за Україну. Зазначимо лише, що найбільшим з них, і в прямому і в переносному сенсі, є В. Янукович. Якщо на виборах Президента України зусиллями В. Януковича та його політтехнологів виборців намагалися черговий раз ошукати обіцянками українсько-російської двомовності в державі, подвійного громадянства і, нарешті, федералізму, то в кампанії парламентських виборів 2006 р. Кримський виборчий блок “За Януковича” (Партія регіонів, “Руський блок”, Російська громада Криму) всупереч вимогам українського законодавства ініціював провокативний референдум в АРК про надання російській мові статусу другої державної. Водночас В. Янукович-молодший затіяв SMS-референдум з цього ж питання.

Преса Криму, як і ряду південно-східних областей, слідом за політиками та блоками змагається за першість в обстоюванні статусу російської мови. “Партія “Союз”, – констатує на сторінках газети “Крымское время” Лев Миримський, – позначила цю проблему. Це вже потім Кучма, Янукович та і Ющенко загравали з південно-східними регіонами і клятвенно обіцяли вирішити питання про статус російської мови, однак так нічого для цього і не зробили”². Та Л. Миримський на цьому не зупиняється. “З питанням про статус російської мови нерозривно пов’язане питання про відносини з Росією, – продовжує він. – Партія виступає за інтеграцію з Росією”³. То ж не дивно, що на спекулятивній хвилі двомовності, розбурханої певними політичними силами заради голосів виборців, в АРК “зростає кількість прихильників федеративного устрою і союзу (України – Авт.) з Росією і Білоруссю”⁴.

Під промовистою назвою – “Проросійські партії повинні об’єднатися. Хто проти?” – газета “Крымское время” не без задоволення інформує згаданих “прихильників федеративного устрою

і союзу” про зустріч за “круглим столом” лідерів проросійських партій Криму (С. Куніцин, В. Казарін, Л. Грач, Л. Миримський, Г. Гжибовська) для “відвертої і щирої бесіди” з колегами з Росії (В. Нефедов, С. Марков). Учасники “бесіди” з боку АРК побідкалися, що “політика Російської Федерації в Криму дещо незграбна”, що “з вуст російських політиків не прозвучало ані слова підтримки” проросійських сил після виборів Президента України, “коли Крим боровся ще 4 місяці”⁵. Як бачимо, політичні картярі заради власних, владних амбіцій втягують українське суспільство в провакаційні дискусії.

Заяви окремих політиків про двомовність України, про потребу надати статусу державної російській мові є не що інше, як свідоме намагання узаконити призупинене в умовах незалежності України її поголовне зросійщення. За таких обставин, здавалося б, на повний голос мали б заявити про себе засоби масової інформації, ця – четверта гілка влади. Вони, виходячи з чинного законодавства про формування української політичної нації, мали б створювати відповідну атмосферу в суспільстві, роз’яснювати громаді, що українська політична нація має послуговуватися не однією, і не двома мовами, а мовами всіх етнічних спільнот країни. Омріяна свобода ЗМІ для багатьох з них все ще залишається мрією стати справді об’єктивними, незалежними від спокусливих політичних замовлень. Зокрема, “Крымская правда”, будучи заручником проросійських політичних сил Криму, сповзає на позиції антиукраїнські, антидержавні. Чого варті, для прикладу, публікації цієї газети “Чи така незалежність потрібна народу?” (2005. – 6 серпня) або ж “Чому я не люблю таку Україну?” (2005. – 10 серпня). Автор статті, що названа другою, не любить біло-синню і оранжеву, кучмівські і ющенківську, жовто-блакитну Україну. А все тому, що вона, Україна, “відмовилася від своєї тисячолітньої історії, від своїх джерел, від землі Російської”. Перетворивши проблему російської мови в інструмент виборчої кампанії, намагаючись вивищити її за рахунок державної мови та мов етноменшин країни, певні політики та виборчі блоки, а за ними і ЗМІ, закріплюють поділ держави на мовні “регіони”, руйнують її єдність не тільки мовно, а й політично.

Дещо інші, ніж в південно-східних областях, більш конструктивні позиції обстоюють засоби масової інформації західного і центрального регіонів України. Зокрема, “Львівська газета” нагадує, що в Україні, не кажучи вже про нашого північно-східного

сусіда, немало сил та залежних від них засобів масової інформації, які продовжують щоденне духовне приниження інтелекту, культури української нації – її мови, звичаїв і традицій. “Це масове, починаючи зі садочка та школи, втовкмачування, що російськомовні культура, ЗМІ, література – вищого рівня, що без “старшого брата” про Україну не може бути й мови”. Засуджуючи дії прихильників федералізації України, регіоналізації української нації, її економіки, культури, релігії, їх намагання поділити українців на дві нації: “західноукраїнську” – україномовну та “східноукраїнську” – російськомовну, газета стверджує: “Насправді нація в нас одна, а Україна залишається унітарною державою”. Перед усіма нами, а насамперед перед новообраним Президентом, “стоїть важке бінарне завдання: розбудувати не лише українську Україну та її національну економіку, а й сконсолідувати українську націю, піднести її духовність на основі утвердження загальноукраїнської культури”⁶.

Зваженою щодо мовного питання видається й публікація чернівецької газети “Час” (2005. – 2 серпня), яка слушно відзначає, що коли в Україні порушується мовне питання, значить невдовзі слід очікувати виборів. У роздмухуванні “мовного питання” в такі періоди особливу активність проявляють не тільки вітчизняні, а й іноземні політтехнологи. У сусідній Росії влада запроваджує спеціальну програму, метою якої є розвиток російської мови, підвищення її статусу в світі. Особливу увагу розробники і виконавці програми надають ролі російської мови у незалежних державах, утворених на території колишнього СРСР. Російську мову розглядають як важливий фактор нової інтеграції “втрачених територій” навколо Москви. Для України розроблено певний набір шаблонних звинувачень у “насильницькій українізації”, зокрема, що в Україні останнім часом щодня закривається одна російськомовна школа, але при цьому не наводиться елементарна статистика: скільки в країні є учнів – етнічних росіян і наскільки вони забезпечені школами. Тим часом факти свідчать, що в недалекому минулому більшість учнів російськомовних шкіл становили етнічні українці й саме ці школи значно переважали за кількістю школи українські.

“Час” розцінює передвиборні обіцянки окремих політичних партій та політиків про надання російській мові статусу другої державної як провокаційний прийом політтехнологів. Водночас газета аргументовано доводить необхідність розширення сфери житку державної української мови з одночасним забезпеченням

мовно-освітніх інтересів і росіян в Україні, і інших етнічних груп держави. Життя в глобалізованому світі, зазначає на завершення газета, вимагає знання кількох мов, вміння бути терпимим до представників різних культур та усіх релігій⁷.

Львівська газета “Експрес”, оприлюднюючи інтерв’ю з головою комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин Г. Удовенком, передбачає, що і на парламентських виборах 2006 р. знайдуться політичні сили, що намагатимуться розіграти “мовне питання”. Уже зараз у Верховній Раді зареєстровано 12 законопроектів про зміну мовного законодавства і спрямовані на підвищення статусу російської мови в і так уже зросійщеній Україні. За словами Г. Удовенка, реалізація таких намірів призведе “не до рівноправності двох мов (бо й нині в усіх суспільних сферах російська мова домінує), а до цілковитого витіснення української мови”.

Наголошуючи на необхідності збереження мовної спадщини кожної етнічної громади України, Г. Удовенко переконує, що представники кожної національної меншини повинні володіти рідною мовою й українською. Ті ж політики, які поставлять мовний сепаратизм наріжним каменем своєї виборчої кампанії, навесні програють. “Про це свідчить не тільки недавнє минуле, – каже Г. Удовенко, – але й теперішній час”⁸.

До аналізу мовної політики звертається і чернівецька “Буковина”. Автор однієї з публікацій “Буковини” Г. Майстренко, полемізуючи з газетою “Русская правда” (засновник – “Русское движение Украины”), згадує статті названої газети – “Верните нам русский язык”, “Люди – негодяи”, “Требуем перемен”, “Защита русского языка уже не удел маргиналов” – з вимогами надати російській мові статусу державної та з критикою тих, хто виступає за єдину державну мову – українську, називаючи їх “растлителями нравственности и геростратами культуры”.

В. Косяченко, посилаючись на статтю “Защита русского языка уже не удел маргиналов”, висміює спекулятивний характер “мовного питання” в Україні. “Правдисты” (“Русская правда”), – пише він, – зізнаються, що “Русский блок” і “РДУ” 20 серпня ц.р. (2004 – Авт.) вийшли з коаліції, яка підтримує Януковича саме тому, що він “долго не затрагивал языковую тему”. А коли 27 вересня Віктор Федорович на зустрічі з представниками російських ЗМІ “заявил о необходимости придания русскому языку статуса государственно-

го”, українофоби відразу же звернулися до своїх послідовників із закликами підтримати кандидатуру Януковича. Отож ми торгуємо нашим суверенітетом, державністю, навіть Конституцією, в якій записано, що державною мовою в Україні є українська.

“Буковина” привертає увагу читачів до публікації в “Русской правде” статті Л. Грача, який про представників російських общин Одеси і Причорномор’я, що вирішили на виборах Президента підтримати кандидатуру В. Ющенко, сказав так: “Эти люди, которые уже по духу, по культуре и, если хотите, по нравственному состоянию уже не русские. Тот русский, который поддерживает национал-радикала Ющенко – негодяй!”

Для ЗМІ південно-східних областей, насамперед для замовників публікацій у них, на минулих президентських виборах характерним було у боротьбі за електорат намагання розділити Україну по лінії Схід – Захід, залякати виборців східних і південних областей.

Для цього використовуються різні жанри журналістики. Газета “Донецкий криж” (Донецьк), наприклад, друкує розмову кореспондента А. Іванова з А. Ніконовим, “русским, проживающим во Львове”. Відповідаючи на запитання кореспондента, чому думка жителів західних областей, де В. Ющенко на президентських виборах 2004 р. здобув абсолютну більшість голосів виборців, так різко відрізняється від думки жителів Сходу і Півдня України, А. Ніконов твердить про вибух націоналізму, який відбувся в Галичині в 1989 – 1992 рр. під впливом пропаганди бандерівців. Націоналісти нетерпимі до представників інших політичних течій, тому останні вимушені не афішувати своїх поглядів, до того ж “нашисти” контролюють практично всі місцеві ЗМІ, пише газета. А. Ніконов залякує читачів тим, що в регіоні багатьох людей за національною ознакою звільняли з роботи, до деяких в помешкання юрбами приходили націоналісти і вимагали, щоб ті покинули Україну, а побиття вікон в російськомовних школах і російському культурному центрі тут взагалі – “добра національна традиція”. Але якщо Південь і Схід активно підтримають свого кандидата, завершує свою розмову А. Ніконов, то перемога буде за Януковичем, “в іншому разі Україна перетвориться у Велику Галичину, і, повірте мені, жителю Галичини малої доброго в цьому нічого не буде”¹⁰.

У деяких випадках проявляється намагання теоретично “обгрунтувати” “розкол” України. Так, дніпропетровська “Днепров-

ская правда” повідомляє, що на очах виборців розгортається протистояння між двома ідеологіями державності – ідеологією галицької держави і ідеологією держави української, питання стоїть так, пише газета, – чи буде Україна Галичиною, чи вона буде Україною. Будуючи державу за галицьким зразком, мовляв, ми маємо поступитися незалежністю на користь ЄС, Україна повинна стати мононаціональною державою, відмовившись від властивого їй мовного і культурного розмаїття.

За іншою версією побудови державності: українською – це всебічний розвиток усіх культур, наявних в Україні, як основних української і російської, так і культур понад ста національностей. За цією версією державності Україна – культурно і історично пов’язана з народами Росії і Білорусі – не країна вічно скривджених і пригнічених “холопів”, а країна, народ якої становив серце слов’янської державності.

Природно, симпатії “Днепровской правды” на боці української версії державності, а провідником ідеї галицької версії державності виставлявся В. Ющенко. Газету не турбує вигаданість обох теорій, їх спекулятивний характер. Для замовників публікації важливо інше – залякати виборців мононаціональністю (націоналізмом) – у разі реалізації однієї версії, та заохотити їх союзом з Росією та Білоруссю, – якщо переможе друга¹¹.

У одному з наступних номерів згадана “Днепровская правда” ще більш категорична щодо поділу України. Сьогодні вже всім зрозуміло, пише газета, що Україна далеко неоднорідна і різниця між західними і східними областями просто разюча, у нас різні духовні цінності і мови спілкування, історія і менталітет, зовсім інші й зовнішні симпатії та антипатії¹².

На сторінках “Буковини” висвітлюється досвід мовно-просвітницької роботи в області, спрямованої на розширення сфери функціонування тут державної мови. Наголошується, що це питання – “не тільки правове, політичне, а питання моралі, питання етики, інформації”.

Газета повідомляє, що за ініціативи обласної організації “Просвіти” до цілого ряду південно-східних областей України було направлено випуски журналу “Ластівка”. Ця ініціатива схвально сприйнята, у листах із Луганської, Дніпропетровської, Харківської, Запорізької, Одеської областей освітяни дякували своїм буковинським колегам і просили продовжувати таку роботу¹³.

Певним зразком підходів до висвітлення мовного питання, формування толерантного ставлення громадян України до носіїв різних мов може слугувати стаття “Кожна мова прекрасна” у вінницькій газеті “Хочу все знати”. Йдеться про святкування міжнародного дня рідної мови на Вінничині. З вивчення культури, мови свого народу в області провадять активну роботу 51 культурно-національне товариство – російське, польське, єврейське, ромське, білоруське, німецьке, литовське, молдавське, вірменське, азербайджанське, чеське. Усі товариства, поряд з українським, представили на літературно-мистецькому святі свої міні-концертні програми. Учасники свята, а завдяки публікації газети і її читачі, зробили важливий крок до визнання необхідності захисту розмаїття культур в Україні¹⁴.

Водночас івано-франківська “Прикарпатська правда”, з посиленнями на настанови Президента України та заяву Держкомнацміграції порушує питання про неприпустимість будь-яких проявів ксенофобії та антисемітизму в Україні, про рішучий осуд суспільством таких проявів та карну відповідальність за розпалювання міжнаціональної ворожнечі¹⁵. У номері за 9 грудня 2004 р. ця ж газета виступила з осудом поширювачів антисемітських листівок в м. Коломия та висловила жаль, що зловмисників не встановлено.

Аналіз преси показує, що як в західних, так і в східних областях є розуміння значущості, самодостатності культур усіх етносів, що проживають в Україні.

Зокрема, як повідомила донецька газета “Донбасс”, татарське національне свято сабантуй у м.Донецьку відзначали близько трьох тисяч представників багатьох національностей та гостей з Казані, Пензи, Криму, Запорізької, Харківської та Луганської областей. Тут були представлені традиційні татарські національні ігри, пісні, страви національної кухні. Учасники святкового дійства, а завдяки інформації газети – і багато жителів Донеччини – переконалися, що саме у розмаїтті етнічних культур і виявляється багатство полікультурної України¹⁶.

Підтвердженням цьому може стати і свято польської та української культури з нагоди 195-річчя від дня народження Юліуша Словацького, про яке повідомила читачів тернопільська газета “Вільне життя”. Відкриття музею Ю. Словацького в м. Кременець відбулося завдяки зусиллям урядів України і республіки Польща, посадовці яких взяли участь у цьому відкритті. На святі була пред-

ставлена польська та українська культура, адже, як справедливо зазначала газета, твори Ю. Словацького – сина двох народів – стали надбанням світової культури¹⁷.

Поряд з цим преса західних та центральних областей, на відміну від східних, систематично пропагує джерела, витoki та носіїв української національної культури. Для підтвердження цієї тези можна зупинитися на розповіді про перевидання першого повного перекладу Святого Письма Старого і Нового Завітів, виконаного ще позаминулого сторіччя великими українцями П. Кулішем та І. Пулюєм за участі І. Нечуя-Левицького та видрукованого І. Пулюєм 1903 р. у Відні коштом Британського Заграницького Біблійного Товариства (“Хочу все знати” (Вінниця). – 2005. – 1 січня), або ж на публікаціях про Марусю Чурай (“Вільне життя” (Тернопіль) – 2004. – 28 серпня), про Всеукраїнське товариство “Просвіта” ім. Т.Г. Шевченка (“Буковина” (Чернівці). – 2004. – 6 жовтня), про авторів гімну України П. Чубинського та М. Вербицького (“Вільне життя” (Тернопіль). – 2005. – 26 лютого), про Олену Пчілку (“Вільне життя” (Житомир). – 20 серпня) та багато інших.

У засобах масової інформації південно-східних областей подібні публікації є рідкістю. До такої “рідкості” слід віднести дві публікації газети “Донбасс”, що стали можливими завдяки зусиллям Журналістського фонду України, який практикує ознайомчі поїздки представників ЗМІ до різних куточків нашої країни. Згадані публікації мали на меті познайомити жителів Донеччини з Гуцульщиною¹⁸.

Преса всіх областей України, як показує її огляд, постійно інформує своїх читачів про стан забезпечення мовних, освітніх, культурних та релігійних інтересів етнічних спільнот, висвітлює етнокультурну політику держави, законодавчі акти, які її регулюють, діяльність органів виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо її реалізації, участь у цьому культурно-національних товариств. Однак складається враження, що преса східних та південних областей схильна до пропаганди російської мови як засобу міжетнічного спілкування, у той час як преса західних і центральних областей робить акцент на використанні української мови в міжетнічному спілкуванні. Водночас преса усіх регіонів обстоює конституційне право громадян на збереження, розвиток та вільне застосування мов етнічних громад у місцях їх компактного розселення.

Цей матеріал буде оприлюднено уже після виборів до Верховної Ради України. Суспільство поступово вийде зі стану політичного неврозу, спровокованого передвиборчими спекулятивними гаслами і діями окремих політичних сил. Вони вийшли за межі правового поля держави, привнісши в суспільство гасла підвищення статусу російської мови, подвійного громадянства, федералізації України, її зовнішньополітичної орієнтації. Вони знехтували тим, що саме ці питання не можуть бути предметом мітингового тлумачення – вони врегульовані Конституцією України, законом про національні меншини, ратифікованого Верховною Радою України Європейською Хартією регіональних мов або мов меншин та іншими державними актами.

Спротив державницьки налаштованої еліти України провокаційним передвиборчим діям певних сил виявився неадекватним. Чи означає це, що до цих питань не потрібно повертатись? Ні, не означає, але робити це мусимо в рамках правового поля держави.

Однак вітренки, миримські, януковичі (старший і молодший) та інші мають знати механізми вирішення згаданих питань – шляхом обговорення у Верховній Раді, шляхом означеного законом референдуму, шляхом втілення в життя вимог Європейської хартії регіональних мов або мов меншин і т.д. Але в жодному разі не шляхом передвиборчих маніпуляцій.

На завершення на загал виноситься лише дві пропозиції щодо мовного питання. Перша – ввести на 5 – 7 років мораторій на будь-які референдуми та законопроекти про статус російської мови в Україні.

Друга – з огляду на правову врегульованість мовного питання в країні, задекларовані функції державної української мови як засобу міжетнічного спілкування в межах української політичної нації, що формується, перевести увагу суспільства, громадян на етичні, моральні чинники: громадянин України будь-якої національності, плекаючи рідну мову, має володіти і державною українською. Сприяла б цьому широка громадянська кампанія “Спілкуймося українською мовою”. Розрахована вона має бути не на тиждень, місяць, чи рік, а на тривалий час, за який за участю усіх зацікавлених державних і громадських інституцій, спілок і товариств, всіх громадян українська мова дійсно стане державною.

Роль засобів масової інформації, журналістів у цій кампанії може виявитися як ніколи конструктивною та продуктивною.

¹ Ухвала міжнародного конгресу “Українська мова – вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі” // Українознавство. Науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал. – 2005. – Ч. 4. – С. 33–34.

² *Мащенко А.* “Союз” на финишної прямій // Крымское время. – 2006. – 24 января.

³ Там само.

⁴ Множатся сторонники федерализации и союза с Россией // Русская правда. – 2006. – №4 (январь).

⁵ Пророссийские партии должны объединиться. Кто против? // Крымское время. – 2006. – 31 января.

⁶ *Вовканич С.* Дива “постінтелектоцидної” України: чи лише помаранчеві? // Львівська газета. – 2005. – 10 січня.

⁷ *Буркут І.* Політфілологія // Час. – 2005. – 2 червня.

⁸ *Ганус А.* Хто поставить на мовне питання – програє // Експрес (Львів). – 2005. – 10 травня.

⁹ *Майстренко Г.* До якого часу?... або “правда” навиворіт // Буковина. – 2004. – 22 жовтня.

¹⁰ *Іванов А.* Галицийский вариант “демократии” // Донецкий криж. – 2004. – 19 ноября.

¹¹ Инф. ред. Галиция против Украины // Днепровская правда. – 2004. – 19 ноября.

¹² *Пшеничный С.* Сепаратизм или единство? // Днепровская правда. – 2004. – 17 декабря.

¹³ *Косяченко В.* Усвідомлюємо заповідане нам // Буковина. – 2005. – 27 квітня.

¹⁴ *Л.П.* Кожна мова прекрасна // Хочу все знати. – 2005. – 26 лютого.

¹⁵ *Волков А.* Толерантність // Прикарпатська правда. – 2005. – 21 квітня.

¹⁶ *Черных Е.* Народ ликуй, пришел сабантуй // Донбасс. – 2004. – 15 июля.

¹⁷ *Левинська Л.* Син двох народів // Вільне життя. – 2004. – 25 вересня.

¹⁸ *Карпенко Е.* “Дикие танцы” родом из рая // Донбасс. – 2004. – 16 июля; 21 июля.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПАРАМЕТРИ РЕГІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИФІКАЦІЙ В УКРАЇНІ

Новою реальністю, з якою зіткнулася Україна на початку ХХІ століття, стало помітне зростання ролі регіоналізму і територіально-просторових ідентифікацій. Руйнування радянської макросоціальної ідентичності, що існувала у псевдоколективістському форматі, супроводилося виразними ознаками індивідуалізації й фрагментації – з відповідним поглибленням сегментованості соціуму і формуванням регіональних політичних субкультур. В умовах незалежності цей процес інтенсифікувався як під впливом загально-світових процесів (зростання ролі регіонів у міжнародному поділі праці і у транскордонному співробітництві), так і внаслідок розбалансування владних функцій у державі, яка впродовж 15 років не змогла визначитися з пріоритетами своєї регіональної й управлінської політики. На зростання питомої ваги явищ регіоналізму в українському житті впливають і політико-ідеологічні чинники: регіональне обличчя однієї з найвпливовіших партій, нестримна міфологізація проблеми “двох Україн”, апокаліптичні сценарії “розколу” тощо.

Осмилення логіки формування просторово-територіальних самоідентифікацій і їх відображення у суспільній думці виступає як ключ до розуміння особливостей соціокультурної динаміки. Але оскільки напрям такого осмилення в Україні упродовж тривалого часу задавався переважно в рамках навколонукової публіцистики, проблема регіональної ідентичності “обросла” величезною кількістю стереотипів і міфів.

На прикладі ідеологеми “двох Україн” досить легко простежити особливості метафоричного моделювання: вдало знайдена метафора набуває епістемологічного статусу і розглядається як максимально зручна для популяризації пояснювальна схема. І тоді вже уявляється не так важливим, що, як усякий троп, образ “двох Україн” не претендує ні на конкретність, ні на чіткість географічних кордонів. Матеріалізує його не стільки сама по собі регіональна специфічність, скільки політичне протистояння лідерів двох блоків і відповідні електоральні симпатії. Коли ж на цю метафору накладається гантінгтонівська ідея зіткнення цивілізацій, символізація

розчленованого українського простору набуває справді апокаліптичних рис. Стереотип швидко обростає емоційними інвективами, і на публіцистичному подумі постають уже “двадцять дві” чи навіть “двісті двадцять дві” України.

Розібратися у тому, що у таких інтелектуальних іграх йде від поглибленого осмислення історико-культурної реальності, а що є витвором збудженої уяви й нестримної політизації, не завжди просто. Примхлива історія надовго відвела українським землям роль периферій імперських державних утворень, породивши і феномени меншовартості, і фобії жертви, і месіанські марення. Усе це міцно спресувалося у суспільній свідомості у вигляді матриць, які стали в різних частинах країни гостро відмінними. Те, що ми сьогодні вкладаємо у поняття регіональної ідентичності, являє собою водночас і згусток соціального досвіду ізольованих одна від одної спільнот, і інтелектуальний витвір локальних інтелектуальних прошарків, і виникле на цій основі спресоване відчуття співпричетності до певного територіального соціуму, “малої батьківщини”. Якоюсь мірою у ній відбивається також нечітко усвідомлене прагнення регіональної спільноти до розширення прав і компетенцій регіональної влади, збереження культурної самобутності, народних традицій.

Територіальний компонент присутній у багатьох різновидах найбільш поширених ідентичностей – загальнолюдській, цивілізаційних, національних, етнічних та інших. Але його питома вага зростає в міру наближення до ґрунту, на якому відбувається соціалізація індивіда і кристалізація групових інтересів. І живить відчуття “територіального імперативу” не лише прагнення зберегти успадковану від предків самобутність. Не слабшим стимулятором виступає усвідомлення того, що саме в рамках обмеженого територіального простору створюються найбільш сприятливі умови для самовиявлення, самовизначення, самоорганізації.

Якоюсь мірою на зростання питомої ваги локальних ідентичностей впливає і відчутна криза універсалістських ідей, популярних на початку ХХ ст. і значною мірою дискредитованих практикою тоталітарних режимів. Рівною мірою виявилися неспроможними і теорії “світової революції”, і ідеї “лебенсрауму”; навряд чи дістануть друге дихання ідеї “світового уряду”. Поширення персоноцентристських настанов сприяє утвердженню пріоритетів локалізму і мікросоціальності. Особливо вагомим чинником сус-

пільного життя вони виступають у багатоскладових, у визначенні А. Лейпхарта, суспільствах, тобто тих, які виразно сегментовані за соціокультурними, ідеологічними, конфесійними та іншими ознаками.

Для пояснення особливостей регіонального світосприймання і соціокультурної динаміки можуть бути корисними підходи, запропоновані Н. Дейвісом. Ціннісні орієнтації, зауважує він, формуються під впливом комплексу усталених інтелектуальних зв'язків, причому цей комплекс тісно пов'язаний як із засвоєною термінологією, географічними назвами, символічними кодами, так і з політичними поглядами, соціальними умовностями, особливостями емоційного світосприймання, релігійною вірою, зоровою пам'яттю, традиційним історичним знанням. Йдеться, отже, про “запас попереднього досвіду, крізь який фільтрується вся зовнішня інформація про минуле”¹.

Вітчизняні соціологи поділяють чинники, під впливом яких формуються просторово-територіальні ідентичності, на довго- і короткотермінові. Перші залежать від особливостей поселенської мережі, етнічного складу, історичної пам'яті, орієнтацій на “свободу” чи “порядок”, унітаризм чи автономію. Другі формуються під впливом ситуативних інтересів регіональних еліт, геополітичних чинників, поточних політичних процесів. На цій основі може виникати “патерн регіонального розвитку” – як історично сформований тип відтворення регіональної ідентичності, своєрідний “соціокультурний код”, що визначає напрям соціокультурної динаміки².

Якщо подивитися під цим кутом зору на особливості формування регіональної ідентичності в Україні, то серед факторів впливу можна назвати: 1) природно-кліматичні особливості, зумовлені рельєфом місцевості, забезпеченістю ресурсами, специфічністю поселенської культури; 2) геополітичні впливи – війни та зумовлені ними міграційні процеси, поділи й переділи території внаслідок адміністративних заходів метрополій і міждержавних угод; 3) специфічність соціальної стратифікації, у тому числі зумовлена релігійними і міжконфесійними протистояннями, станом освітньої системи; 4) традиційні чи засвоєвані в процесі колонізації правові уявлення і способи самоорганізації; 5) політичні інтереси місцевих еліт.

Переліченим, зрозуміло, далеко не повною мірою визначається “ментальний портрет” регіону. Зв'язок людини з місцем свого на-

родження й проживання значно глибший і складніший, ніж той, що обумовлюється природними, соціальними чи політичними чинниками. Не можна скидати з рахунку психологічні особливості особистісних самоідентифікацій, в яких є чимало ірраціонального, підсвідомого. Варто також мати на увазі, що на соціокультурну динаміку впливають не стільки самі по собі регіональні відмінності, скільки стійкі стереотипи, що формують відчуття глибини відмінностей, які можуть уявлятися соціуму надто серйозними, навіть здатними поставити під загрозу територіальну цілісність країни.

Якщо брати до уваги у сукупності ці та інші чинники регіональної поляризації, неважко дійти висновку, що прийнята як основний градієнт лінія “Захід – Схід” в українській “географії уявлень” є надто приблизною і відчутно політизованою. У химерному образі “Сходу”, який здебільшого є політичним еквівалентом Росії, сплелися метафоризовані рецепції впливів різних цивілізацій – середземноморської, кочових, тюрко-мусульманської та інших і, як правило, це був не східний, а південний вплив. У таких “переплутаних” сторонах світу Я. Дашкевич вбачав наслідок відсутності в українських гуманітарних науках етноцентризму, який передбачає реконструкцію суспільно-політичного простору на основі власного бачення³. Якби таку модель хтось спробував створити, вона найімовірніше нагадувала б кристал з багатьма гранями, а вісь “Південь – Північ” для виявлення особливостей регіональних ідентифікацій виявилася б не менш суттєвою, ніж вісь “Захід – Схід”.

На користь такого припущення свідчить не лише той факт, що в Україні віддавна був свій неспокійний “Низ” і своя “Північ” – Полісся, частини якого в різні часи відокремлювалися від українського етнічного масиву, тяжіючи до Московії не лише ментально, але й політично. М. Попович досить точно підмітив, що саме поняття “Низ” було в Україні не лише географічним – до певної міри це була “антиструктура” і “антисвіт”, простір особливої, карнавальної символізації. Опинитися “за порогами”, які з давньослов’янських часів мали сакральне значення “границі з нижнім світом”, значило виразно протиставити себе нормам, освяченим і окультуреним віками⁴. Зрештою, історія Кримського ханату – це теж історія України, і зрозуміти її можна лише з врахуванням своєрідності тих багатьох ідентичностей, які сформувалися впродовж віків на кримському терені, і ще більшою мірою – постійних небезпек, які звідти виходили. А також того, що “дикі поля”, які утворилися навко-

ло освоєної української території внаслідок турецько-татарських набігів і пов'язаних із ними спустошень, створювали міграційний резерв, який зумовлював екстенсивний тип господарювання. Надалі внаслідок інтенсивного “перемішування” населення в районах “нового освоєння” формувався особливий тип регіональної ідентичності, мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю.

Сказане, зрозуміло, ніякою мірою не має на меті применшити відмінності в регіональних самоідентифікаціях по лінії “Захід – Схід”. Галичина розвивалася як периферія європейської цивілізації і успадкувала від неї переважання індивідуалістичних начал у суспільній організації, поміркований консерватизм у своєрідному поєднанні з “психологічним активізмом”, високий рівень релігійності. Оскільки ж її еліта постійно відчувала свою ущемленість у чужому для неї “польському світі”, важливою рисою її світосприймання стало місіонерство з національним забарвленням (теорія українського П'ємонт), а притаманний їй антиполонізм невдовзі доповнився антиросійськістю. Сьогодні вона чіткіше порівняно з іншими регіональними елітами формує свої пріоритети, претендуючи на роль ретранслятора національної ідеї, правих поглядів, християнських ідеалів.

Специфічна “південно-східна” ідентичність вибудовується на зовсім іншому фундаменті, сформованому тривалою належністю до “російського світу”. В її основі – залишкова “радянськість” із схильністю до патерналізму влади, економічного прагматизму, демонстративної російськомовності. Нерозвинутість, а відтак і неефективність демократичних інститутів створює живильний ґрунт для клієнт-патрональних відносин і корпоративізму на тіньовій основі, породжує тягу до “порядку”, наведеного “сильною рукою”. Природно, що ті національні цінності, які живляться етнічністю, перебувають тут на периферії суспільної свідомості.

Втім, робити на основі цих розбіжностей висновок про серйозну загрозу “східного сепаратизму” і ймовірного розколу України підстав, на наш погляд, немає. Емоційні висловлювання окремих політиків у Северодонецьку в листопаді 2004 р. були не більш як реакцією на вихід із конституційного поля органів місцевого самоврядування західного регіону і другого ж дня були дезавуйовані самими ораторами. Той аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільної лояльності, який впродовж тривалого часу проводився у Львові та Донецьку Інститутом історичних досліджень

Львівського національного університету ім. І. Франка спільно з Мічиганським університетом, не виявив ознак небажання львів'ян і донеччан жити в одній державі. У 1999 р. порівняно з 1994 усвідомлення спільності історичної долі в обох регіонах мало позитивну динаміку⁵. Не виявили достовірних ознак розколу і наступні соціологічні дослідження, зокрема проведені в рамках дослідницького проекту “Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика” та в ході моніторингового проекту “Українське суспільство”. Хоча реєструвалися досить суттєві відмінності у ставленні до історичного минулого України, бажаного шляху розвитку макрорегіонів, прихильності до політичних течій, динаміка ставлення до України як до Батьківщини скрізь була позитивною. Якщо на Заході України її сприймали як свою Батьківщину у 2002 р. 92,6% опитаних, то у 2005 р. – 97,5%, на Сході відповідно – 78,1 та 84,8%, на Півдні – 77,8 і 86,1%⁶. У ході опитування “Рік після Майдану: настрої громадян України”, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень в кінці листопада 2005 р., на аналогічне запитання ствердно відповіли у Західній Україні – 97% респондентів, у Донбасі – 85%⁷.

Надзвичайно цікаво подивитися на проблему самоідентифікації очима школярів. Таку можливість надає анкетування, проведене харківською дев'ятикласницею П. Власенко: вона опитала близько 200 учнів – львів'ян і харків'ян за 16 параметрами. Виявилось, що підлітки в обох містах практично єдині, коли вважають найбільш значущими ознаками громадянина України любов до своєї країни і гордість за неї. Незбіг думок виявився насамперед по трьох позиціях – “використання української мови”, “прихильність до українських традицій” і “усвідомлення своєї національної належності”. Ці три ознаки виявилися для львів'ян значно більш значущими, ніж для харків'ян.

Конкретні відповіді на запитання показали, що львівські учні значно більшою мірою політизовані порівняно із харківськими. Відповіді харків'ян на запитання “Чому Ви вважаєте себе українцем?” зводилися переважно до теми любові до України і бажання бути патріотом. Серед відповідей львів'ян зустрічаємо таке: “Тому що я підтримую націонал-патріотичну ідею, є прихильником інтегрального націоналізму”. На запитання “Що, на Вашу думку, включає в себе поняття “Україна”?” у Харкові відповіді типу “прагнення до незалежності, демократії, кращого життя” урівноважувалися

визнанням наявності корупції, дисгармонії влади й народу, нерелізованості, наявності проблеми “Схід – Захід”. Львів’ян радує, що “в Україні живуть національно свідомі люди, які підтримують національно-патріотичні ідеї і українську мову”. Водночас деяким з них здається, що в Україні “неможливо збудувати майбутнє”. Їх хвилює нечесний бізнес, тіньова економіка, політична криза⁸.

Зрозуміло, що коли йдеться про учнівські відповіді, неможливо виключити вплив на їхній зміст батьків чи вчителів. Але все ж варто відзначити досить високий рівень самосвідомості підлітків, як і влучність багатьох відповідей. При цьому виразні регіональні відмінності у світосприйманні не закреслюють головного – патріотичної налаштованості і стурбованості з приводу негативних явищ.

Анкетування у Львові виразно проілюструвало особливість західноукраїнського світосприймання – позитивну реакцію на націоналізм. Навряд чи учневі до кінця ясний іманентний смисл поняття “інтегральний націоналізм”, але націонал-патріотичну ідеологію він явно ставить на перше місце в системі своїх пріоритетів. У Харкові акцент робиться на патріотизмі.

Зрештою і весь смисл протистояння по лінії “Захід – Схід” зводиться до прийняття/неприйняття національної домінанти як основи світобачення. Латентна конфліктність тут є у своїй основі ціннісною. Розмежування відбувається в руслі обстоювання на Заході як пріоритетних цінностей етноцентризму й монолінгвізму (із схильністю до етнічного месіанізму й політики лінгвістичної українізації), а на Сході – цінностей соціальної справедливості, “порядку” і двомовності. Простіше кажучи, це конфлікт між національним романтизмом і прагматизмом (із акцентуванням в останньому державної “патронаж-політики”). І якщо у східному регіоні зрештою сформується особливий тип східноукраїнської ідентичності, то вона буде альтернативною до будь-яких різновидів етнонаціоналізму, але не антидержавницькою.

Відгомін подій “помаранчевої революції” на Сході переконливо довів, що імпульси розколу ідуть не зі Сходу (хоч саме там влада їх наполегливо шукала). У протестних настроях у східному регіоні питома вага сепаратистських висловлювань (не кажучи вже про дії) виявилася мінімальною. Та й сама по собі протестна активність виявилася тут на порядок нижчою, ніж на Заході. Якщо у масових акціях кінця 2004 р. у тій чи іншій формі (у тому числі і у

формі допомоги мітингувальникам) брала участь половина громадян західного регіону, то на Сході і Півдні – лише 8 та 5%⁹.

Небезпеку для територіальної цілісності держави створюють не самі по собі регіональні відмінності і не локальні самоідентифікації. І навряд чи можна погодитися з авторами фундаментальної праці “Українська політична нація: генеза, стан, перспективи” у тому, що нагальною проблемою для України є “подолання культурно-історичної різномірності її регіонів”, зокрема тих, які виявляються у геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях¹⁰. Нівелювання регіональних особливостей не тільки нездійсненне в принципі (принаймні в межах життя кількох поколінь), але й нерациональне, бо усяке багатоманіття збагачує життєву палітру нації. Здорові політичні сили мають прагнути не до “подолання” різномірності, а до цивілізованого вирішення проблем, які на її ґрунті виникають, і цивілізованої ж протидії спробам політизації регіональних відмінностей. Бо реальну загрозу розколу створюють не орієнтаційні неспівпадиння, а конкуренції націоналізмів, коли вони входять у стадію ворожості і “перемоги будь-якою ціною”.

На наш погляд, сьогодні в Україні намітилася небезпека того, що зацикленість еліт на проблемах протистояння Сходу й Заходу затемнює наявність більш серйозного, у своїй основі цивілізаційного, конфлікту по лінії “Південь – Північ”. Якщо країні й справді невдовзі доведеться зіткнутися із проблемою сепаратизму, то він вочевидь матиме південне, кримське походження. На користь такого припущення говорить той складний вузол суперечностей, який спричинений різним баченням трьома найбільшими спільнотами Криму його політичного майбутнього і шляхів розв’язання соціальних та етнічних проблем. Автономний статус Криму заклав фундамент для конструювання особливої кримської регіональної ідентичності, але не меншою мірою – і для конкуренції націоналізмів – російського, українського і кримськотатарського. Згадаємо, що саме Крим створив реальну загрозу територіальній цілісності України у 1992 – 1994 рр. І нині наявність у Криму власного парламенту, уряду, особливого мовного режиму, як і присутність російського військово-морського контингенту, філіалів російських вищих учбових закладів тощо – “усе це надає кримській еліті саможивності і певного відсторонення від київських властей”¹¹.

Якщо додати до сказаного нерозв’язаність проблеми інтеграції в українське суспільство кримських татар, ускладненої їхніми

претензіями на створення на півострові власної етнорієнтованої державності, а також антитатарську налаштованість і “лівизну” впливової російської общини, побоювання щодо ймовірності ескалації напруженості в Криму вочевидь не здаватимуться надмірними. Адже проросійські настрої лівого спектру кримської еліти, особливо на фоні значного загострення українсько-російських відносин, сягають далеко – аж до тісного союзу з Росією, Білоруссю і Казахстаном. Особливу небезпеку становить той факт, що багато кримчан живе міфами, створеними політиками різних мастей у власних інтересах. Стереотипізація історії кримських татар – як під впливом російської, так і не меншою мірою власної кримсько-татарської міфотворчості – створює, за М. Панчуком, ситуацію, коли “будь-яка політика, спрямована на кримських татар, приречена на рух всліпу і має мізерні шанси на успіх”¹².

Що ж мають робити еліти, щоб процес конструювання колективних ідентичностей принаймні не поглиблював лінії розколу у суспільстві? Насамперед по можливості знімати напругу навколо політичного й культурного самовизначення індивідів і груп. По-друге, створювати такі здатні знайти відгук у суспільній свідомості інтерпретаційні схеми, які виходять із розуміння “інакшості” і права на інакомислення. По-третє, намагатися не використовувати у політичній боротьбі ті символічні ресурси, які формують образ ворога (формули зради, політичного кілерства, “п’ятої колони” тощо). По-четверте, навчитися сприймати опозиційність як природне і потрібне у сегментованому суспільстві явище, а не як підривну діяльність.

Поки що ж створюється враження, що, всупереч майданним деклараціям, владі не вдається роль об’єднувача. Під час опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у жовтні – листопаді 2005 р., на запитання “Чи вдалося новій владі зблизити Схід і Захід?” позитивну відповідь дали лише 22,9% опитаних. 44% вважають, що у порівнянні з добою Л. Кучми нічого не змінилося (на Сході – 55%), а 10,7% заявили, що суперечності стали гострішими (на Сході – 17,6%). Ці дані, вважають Ю. Мостова і С. Рахманін, сміливо можна вважати виразом новій владі, яка не спромоглася зробити навіть врозумливої спроби склеїти країну¹³.

¹ Дейвіс Н. Європа. Історія / Пер. з англійської. – К., 2001. – С. 22.

² Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури на-

селення України// Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 103.

³ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом и Заходом (XIV – XVII ст.) // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. – Т.СХХІІ. – 1991. – С. 28 – 44.

⁴ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1999. – С. 169.

⁵ Сусак В. До питання про регіональні особливості політичної культури українського суспільства // Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. – К., 2003. – С. 136–170.

⁶ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України. – С. 111.

⁷ День. – 2005. – 15 грудня.

⁸ Дзеркало тижня. – 2005. – 26 листопада.

⁹ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України. – С. 116.

¹⁰ Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. – К., 2004. – С. 188.

¹¹ Петровский В.В. Этнос и политика на исчезающем постсоветском пространстве. – Харьков, 2005. – С. 159.

¹² Панчук М.І. Мовно-культурні проблеми у висвітленні регіональної преси // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. – К., 2005. – С. 146.

¹³ Дзеркало тижня. – 2005. – 19 листопада.

СУЧАСНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПРОБЛЕМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

Захист прав національних меншин є органічною складовою захисту прав людини та її основних свобод. Однак сюди найперше входять ті специфічні громадянські права, які мають особливе значення для осіб, що належать до етнічних спільнот.

Історичний досвід засвідчує, що дієвий захист національних меншин можна здійснювати лише за умови гарантування загальноприйнятих прав людини та наявності демократичного державного ладу з розподілом влад, тобто в умовах вільної демократії.

Реальна політична практика доводить, що для забезпечення ефективного захисту національних меншин необхідні, з одного боку, відповідні правові регулятори на законодавчому рівні, а з другого – чіткі політичні й відповідні адміністративні заходи, а також належна фінансова підтримка з боку держави.

Характерною особливістю складу населення України є його поліетнічність. За даними Всеукраїнського перепису 2001 року, на території нашої держави проживають представники понад 130 національностей.

З 48,5 млн. громадян України 37,5 млн. українців (77,8% всього населення) і близько 11,0 млн. (22,2%) – представники інших національностей.

За етнічною ознакою Конституція України поділяє суспільство на громадян, які належать до української нації, корінних народів і національних меншин¹.

Разом з тим, слід зазначити, що число конституційованих національних меншин значно менше, ніж реально існуючих в державі. Про це, зокрема, свідчать дані про кількість етнічних громад, які офіційно (на юридично-правовій основі) реєструють свої національно-громадські організації. Таких, наприклад, у 1999 р. було 39², а станом на 2004 р. їх навіть зменшилося – до 33³.

Концептуальні підходи, а далі – і основоположні засади щодо проблем захисту прав національних меншин найперше закладені у вітчизняному законодавстві. Саме там вони знаходять свій реальний конкретний вияв. Так, законодавчо-правові акти ще Укра-

їнської РСР кінця 1980-х років і вже незалежної України початку 1990-х років справедливо оцінені фахівцями, в тому числі зарубіжними експертами, як такі, де найбільш повно відбиті права етнонаціональних спільнот.

Основоположною правовою базою конструювання державної етнонаціональної політики, у тому числі заходів для забезпечення потреб національних меншин у незалежній Україні стали Декларація про державний суверенітет України⁴, прийнята Верховною Радою України УРСР 16 липня 1990 р., Акт проголошення незалежності України⁵, схвалений 24 серпня 1991 р., Декларація прав національностей України⁶, ухвалена Верховною Радою України 1 листопада 1991 р., Закон України “Про національні меншини в Україні”⁷, прийнятий Верховною Радою України 25 червня 1992 р. Деякі положення про правовий захист національних меншин вміщено в Основах законодавства України про культуру⁸ 1992 р. (ст.2, 8), у Законах України “Про громадянство”⁹ 1991 (ст.2), “Про звернення громадян”¹⁰ 1996 р. (ст.6, 7), “Про місцеве самоврядування в Україні”¹¹ 1997 (ч.50 ст.26, 32, 37, 44), “Про свободу совісті і релігійні організації”¹² 1991 р. (ст.3, 4, 5, 6), “Про об’єднання громадян”¹³ 1992 р. (ст.4), “Про освіту”¹⁴ 1991 р. (ст.3, 7, 56), “Про видавничу справу” 1997 р. (ст.8), “Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів”¹⁵ 1997 р. (ст.3), “Про мови в Українській РСР”¹⁶ 1989 р., а також в інших законодавчих актах, ухвалених Верховною Радою України.

Відповідними міжнародними інституціями (ООН, Радою Європи, ОБСЄ і т.д.) неодноразово відзначався високий рівень законодавчо-правових актів України у сфері захисту національних меншин. Деякі з них за своєю важливістю випередили у часі прийняття Радою Європи провідних міжнародно-правових документів у цій галузі: Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (1992 р.)¹⁷, Рекомендації №1201 ПАРЄ (1993 р.)¹⁸, Рамкової конвенції про захист національних меншин (1995 р.)¹⁹.

Значимо, що концептуальні засади етнонаціональної політики майбутньої незалежної держави були викладені у вже згаданих вище Декларації про державний суверенітет України (1990 р.) та в Декларації прав національностей України (1991 р.).

Перший з цих документів, визначаючи Українську РСР як суверенну національну державу, що розвивається на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення,

декларував зобов'язання держави щодо забезпечення національно-культурного відродження українського народу, його історичної свідомості та традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Головне, у контексті теми нашої статті те, що названий документ передбачав також, що громадяни всіх національностей становлять народ України; рівність перед законом усіх, незалежно від походження, расової та національної належності, мови тощо; гарантування всім національностям, що проживають на території України, права їх вільного національно-культурного розвитку; можливість утворення національно-адміністративних одиниць.

Отже, вже перший політико-правовий документ суверенної держави, що набувала незалежності, звертав увагу на поліетнічний склад населення та визнавав права національностей – етнічних груп, як окремі права. І, що особливо важливо, цей документ визнавав перевагу загальнолюдських цінностей та пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньо-державного права.

Доказом концептуальності підходів до захисту національних меншин служить наступний факт. Так, у процесі підготовки до Всеукраїнського референдуму про державну незалежність України, який відбувся 1 грудня 1991 року, Верховна Рада України прийняла Декларацію прав національностей України, виходячи саме з Декларації про державний суверенітет й Акта проголошення незалежності України²⁰.

У Декларації прав національностей України, держава гарантувала всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, соціальні та культурні права.

Рівність у правах для громадян, які самоідентифікуються як національні меншини, забезпечуються таким чином: заборонаю дискримінації за національною ознакою і покаранням за такі дії (ст.1); гарантуванням усім національностям права на збереження їхнього традиційного розселення та забезпеченням існування національно-адміністративних одиниць; зобов'язанням створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур (ст.2); гарантуванням права вільного користування різними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації (ст.3).

У статті 3 цієї Декларації є положення, що тлумачить норму статті 3 Закону УРСР “Про мови в Українській РСР”(1989 р.)²¹ на користь меншин, а саме: замість використання поряд з українською мовою мов інших національностей передбачена можливість функціонування таких мов нарівні з державною мовою, а для визначення місця, де припускається таке використання мов, за тлумаченням Декларації, не вимагається проживання більшості громадян інших національностей, як це передбачається Законом, а достатнім критерієм може бути компактне проживання певної національності.

До того ж, згідно з Декларацією громадянам кожної національності гарантувалися також права на: сповідування своєї релігії; використання своєї національної символіки; відзначення своїх національних свят (ст.4); створення об’єднань і здійснення широкого кола культурної і просвітянської діяльності через такі об’єднання (ст.6); вільні контакти із своєю історичною батьківщиною тощо.

Стосовно базового закону у висвітлюваній галузі – Закону України “Про національні меншини в Україні” (1992)²², то він був першим і понині залишається єдиним системним і комплексним Законом України, який Верховна Рада України, визнаючи нерозривність прав людини і прав національностей, прагнучи реалізувати Декларацію прав національностей України, дотримуючись міжнародних зобов’язань щодо національних меншин, прийняла з метою гарантування національним меншинам права на вільний розвиток (преамбула Закону). Закон конкретизував і розтлумачив окремі положення Декларації щодо прав національностей та передбачив нові гарантії захисту прав національних меншин, зокрема на збереження життєвого середовища у місцях їхнього історичного та сучасного розселення.

Документ визначив потребу законодавчого врегулювання питань, пов’язаних з поверненням на територію України представників депортованих народів (ст.10), та визнавав потребу в розвитку міжнародного співробітництва в забезпеченні й захисті прав та інтересів національних меншин, зокрема шляхом укладання та реалізації багатосторонніх і двосторонніх договорів у цій сфері (ст.17), а також визнавав примат положень міжнародних договорів України над нормами національного законодавства у разі їх невідповідності (ст.19).

Завдяки саме такому своєму змісту зазначений Закон дістав від міжнародних і вітчизняних експертів високу оцінку за демо-

кратичність та відповідність міжнародним стандартам цього документа²³.

Аналіз вітчизняного законодавства, практичний досвід регулювання етнонаціональних процесів дають можливість визначити суть концептуальних підходів до цієї проблеми. Можна, звичайно, з певною мірою умовності визначити, що політика Української держави у сфері захисту національних меншин базується на таких загальних засадах:

- орієнтації на формування правової, демократичної держави;
- пріоритетності права й верховенства Закону;
- дотримання принципів єдиного громадянства;
- економічної, політичної та ідеологічної багатоманітності;
- гармонійного взаємозв'язку загальногромадянських й національних прав людини;
- забезпечення дійсної рівноправності етнічних груп у державотворчих процесах;
- збереження суверенітету й територіальної цілісності держави;
- гармонійної взаємодії та взаємовпливу економічного, політичного, соціального і національного чинників у суспільстві;
- поліетнічного і полікультурного плюралізму;
- поєднання національного інтересу та національних пріоритетів у державному, а не в етнічному значенні;
- паритетності прав і взаємовигідного співробітництва з іншими державами, міжнародними організаціями і незалежними експертами у етнонаціональній сфері.

Найсуттєвіше і водночас найважливіше те, що незалежна Україна найвищою метою своєї етнополітики визначила створення оптимальних умов для гармонійного і перспективного розвитку у складі поліетнічного населення держави усіх складових етнонаціональної структури українського суспільства – української нації, національних меншин, корінних народів²⁴.

І, чи не найпріоритетнішим напрямом із цього ряду є забезпечення комплексу заходів щодо захисту прав і задоволення потреб національних меншин.

Сучасна етнополітична ситуація в Україні характеризується в цілому активним підвищенням ролі національного чинника у суспільно-політичному житті та проявом певних тенденцій, які прямо впливають на стан розвитку держави. Серед цих тенденцій, на нашу думку, ключовими видаються такі:

- відродження національної самосвідомості етнічних груп;
- вдосконалення самоорганізації етнонаціональних спільнот;
- активізація пошуків форм і засобів реалізації специфічних потреб та запитів національних меншин;
- подальша політизація етнонаціональних громад та її вплив на посилення взаємозв'язку між політичною і міжетнічною стабільністю;
- консолідація національних меншин навколо державотворчих процесів і формування політичної нації;
- посилення багатокультурного розвитку етнічних спільнот;
- наростання впливу міграційних процесів на економічну, соціально-політичну, демографічну сфери життєдіяльності суспільства.

Необхідно окремо зазначити, що досягнення України у сфері законодавчого забезпечення прав національних меншин – неzapepечні. Наша держава змогла уникнути міжнаціональної напруги завдяки послідовному проведенню політики дотримання етнічних прав і підтримки національних меншин. На щастя, жодна з етноконфліктних загроз не набула критичної точки розвитку. Відомий “нульовий варіант” громадянства і прогресивний, демократичний Закон “Про національні меншини в Україні” дали змогу уникнути міжетнічних конфліктів²⁵.

Разом з тим, стрімкий розвиток етнічних і міжнаціональних процесів, зростаюча активність етнонаціональних спільнот конче вимагають вдосконалення механізмів реалізації чинних нормативно-правових актів, а головне – оновлення законодавчого поля державної етнонаціональної політики і захисту національних меншин. Це – нагальна вимога нинішнього етапу розвитку українського суспільства.

Початок цьому оновленню було закладено у відповідних конституційних положеннях Основного Закону нашої держави. Так, правове забезпечення державної етнополітики щодо захисту національних меншин знайшло своє чітке правове забезпечення в Конституції України 1996 року²⁶, в преамбулі якої зазначається, що Верховна Рада України приймає Конституцію від імені українського народу. Формулювання “український народ” є основоположною категорією вітчизняного конституційного права, яка тлумачиться як сукупність громадян України всіх національностей. Громадянин України, незалежно від його національності, є суб'єктом конститу-

ційного права країни, і, як зазначено в п.3 ч.1 статті 92 Конституції, питання регламентації прав корінних народів і національних меншин підлягає визначенню виключно законами України, що має на меті унеможливити свавілля будь-якої гілки влади або посадової особи.

Ключовою у визначенні напрямів державної політики стосовно національних меншин є стаття 11 Основного Закону. Вона фіксує ставлення Української держави до розв'язання проблем подальшого розвитку міжнаціональних відносин в Україні, закріплюючи положення, що “державна сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України”. Конституційно гарантовано забезпечення місцевими державними адміністраціями в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин виконання державних і регіональних програм їхнього національно-культурного розвитку (ст.119).

Практично-прикладне значення зазначених конституційних настанов полягає, насамперед, у тому, що держава розробляє конкретні програми і призначає державні інституції, відповідальні за їх реалізацію.

Так, наприклад, Кабінетом Міністрів України було затверджено Концепцію розвитку культур національних меншин України, Програму відродження й розвитку освіти національних меншин на 1994 – 2000 рр. За Комплексним планом заходів розвитку культур національних меншин України на період до 2001 р. здійснювалася організація наукових досліджень з проблем етнокультурного розвитку національних меншин, підготовка кадрів з-поміж представників етнонаціональних громад. Кабінет Міністрів затвердив також комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин на період до 2005 р., заходи стосовно державної підтримки збереження культурної спадщини кримських караїмів і кримчаків на період до 2005 року, програму “Роми України”²⁷.

У нашій державі діє спеціальний орган виконавчої влади з питань міжетнічних відносин та національних меншин – Державний комітет України у справах національностей та міграції. Відповідно до покладених на нього повноважень Комітет розробляє і втілює в життя заходи, спрямовані на захист та задоволення потреб національних меншин²⁸.

Щодо контролю за дотриманням чинного законодавства у сфері забезпечення прав та захисту національних меншин, то його здійснюють Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції, Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсмен).

У відповідності з Конституцією України громадянам усіх національностей гарантується звернення в судові інстанції для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина (ст.8). Такі права зазвичай захищаються вітчизняними судами. А після використання всіх національних засобів правового захисту кожен може звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст.59).

Як суб'єкт міжнародного права і рівноправний учасник міжнародного спілкування Україна ратифікувала переважну більшість конвенцій та угод у сфері захисту прав людини. З урахуванням цього державна етнополітика України здійснюється також відповідно до Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і факультативного протоколу до нього, Декларації 47-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, розділу Заключного акта Наради з безпеки та співпраці в Європі з прав людини (Гельсінкі. 1 серпня 1975 р.), Документа Копенгагенської наради Конференції з питань людського виміру НБСЕ, Гаазьких рекомендацій з прав національних меншин на освіту, Ословських рекомендацій щодо мовних прав національних меншин та інших міжнародних документів²⁹.

Головне, що засвоїла і прийняла незалежна Україна, – це те, що захист прав національних меншин сучасними документами міжнародного права розглядається як невід'ємна частина міжнародного захисту прав людини, а, отже, такий захист є і предметом міжнародного співробітництва держав.

Ключовим концептуальним підходом у цій сфері і характерною особливістю сучасного розвитку міжнародно-правового захисту прав меншин слід вважати органічний взаємозв'язок між актами міжнародного права різного рівня, їх гармонійний розвиток, формування як універсальних, так і регіональних систем захисту меншин.

Аналізуючи весь комплекс чинників і міжнародного, і внутрішньодержавного порядків, можна констатувати наступне. Державна етнополітика в Україні ґрунтується на визнанні закономірностей зростання національної самосвідомості, існуванні етнічної гетерогенності населення, тісної взаємодії у суспільстві національного чинника з економічними, соціально-політичними й правовими процесами.

Чільними концептуальними засадами у захисті прав етнонаціональних меншин в Україні передусім слід назвати такі:

- функціонування такого правового поля, яке гарантує рівні права і свободу всім громадянам незалежно від раси, національності, етнічного походження;
- забезпечення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин;
- сприяння зміцненню духовної єдності поліетнічного українського суспільства;
- підтримання у міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби, поваги до культури, мови, релігій, традицій та звичаїв етнічних груп;
- запобігання будь-яким проявам сепаратизму, забезпечення на основі міжнаціонального миру й злагоди суверенітету і територіальної цілісності держави;
- відновлення прав депортованих осіб за національною ознакою та недопущення при цьому нових дискримінаційних утисків щодо громадян цієї категорії;
- дотримання гарантій, які усувають вияви екстремізму, дискримінації громадян за національною, релігійною або мовною ознаками;
- послідовний захист прав іммігрантів та біженців;
- ініціювання через відповідне законодавство державних комплексних програм для участі громадян незалежно від їхньої національності в усіх сферах матеріального і духовного життя, у здійсненні державної етнополітики.

Отже, від проголошення Декларацій до розробки Концепцій, від Концепцій до прийняття Законів і, нарешті, від Законів до систематичної, копіткої праці задля максимальної реалізації кожної із їх статей, а також до приєднання та ратифікації багатьох міжнародних документів, тісної співпраці з відповідними структурами ООН, ОБСЄ, Ради Європи тощо – такими є, справді, непрості ета-

пи становлення державного механізму захисту прав національних меншин в Україні.

Аксіоматичною є теза, що побудова в багатонаціональній Україні відкритого громадянського суспільства і, дійсно, правової, демократичної держави, формування яких повинно базуватися на гармонійному співжитті громадян різного етнічного походження, неможлива без цілеспрямованого, послідовного вирішення питань, які існують і котрі виникатимуть у міжетнічних відносинах, і без високоефективного забезпечення прав національних меншин.

Наприйдешні десятиліття для Української держави визначальним є розвиток стосунків з європейськими і євроатлантичними структурами, передусім – з Європейським Союзом. Успіх євроінтеграційних орієнтацій України, подолання економічних труднощів і наближення системи національного господарювання до стандартів ЄС залежатиме і від успішної демократизації суспільства, що означатиме не лише як економічну інтеграцію, а й інтеграцію в політичній, правовій та культурній площині. А цей процес неможливий без вирішення всієї проблематики захисту прав і забезпечення потреб національних меншин.

¹ Конституція (Основний Закон) України. – К., 1996. – Стаття 11.

² Бюлетень Держкомнаціміграції України. – К., 1999. – №3. – С. 20.

³ Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи. – К., 2004. – С. 164.

⁴ Декларація про державний суверенітет України // Вісник Верховної Ради України (далі ВВР України). – 1990. – №31. – Ст.429.

⁵ Акт проголошення незалежності України // Там само. – 1991 - №38. – Ст. 502.

⁶ Декларація прав національностей України // Там само. – 1991. – №25. – Ст. 799.

⁷ Про національні меншини в Україні: Закон України // Там само. – 1992. – №36. – Ст. 529.

⁸ Основи законодавства України про культуру // Там само. – 1992. – №32. – Ст. 295.

⁹ Про громадянство України: Закон України // Там само. – 2001. – №13. – Ст. 65.

¹⁰ Про звернення громадян: Закон України // Там само. – 1996. – №47. – Ст. 256.

¹¹ Про місцеве самоврядування: Закон України // Там само. – 1997. – №24. – Ст. 170.

- ¹² Про свободу совісті і релігійні організації: Закон УРСР // Там само. – 1991. – №25. – Ст. 283.
- ¹³ Про об'єднання громадян: Закон України // Там само. – 1992. – №34. – Ст. 504.
- ¹⁴ Про освіту: Закон України // Там само. – 1996. – №21. – Ст. 84.
- ¹⁵ Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України // Там само. – 1997. – №50. – Ст. 302.
- ¹⁶ Про мови в Українській РСР: Закон УРСР // ВВР УРСР. – 1989. – №45.
- ¹⁷ Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992 р.) // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. – К., 2000. – С. 175–196.
- ¹⁸ Рекомендація №1201 (1993) 44-ї Парламентської асамблеї Ради Європи щодо тексту додаткового протоколу до Конвенції про захист прав та основних свобод людини щодо осіб, які належать до національних меншин // Права людини в Україні. – К., 1998. – Вип. 21. – С. 176–181.
- ¹⁹ Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995 р.) та Пояснювальна доповідь до Рамкової конвенції про захист національних меншин // Права людини в Україні. – К., 198. – Вип.21. – С. 135–175.
- ²⁰ Див.: ВВР України. – 1991. – №38. – Ст. 502.
- ²¹ Див.: ВВР Української РСР. – 1989. – №45.
- ²² Закон України “Про національні меншини в Україні” // ВВР України. – 1992. – №36. – Ст. 529.
- ²³ *Шульга М.* Міжнаціональний досвід захисту прав національних меншин // Права людини в Україні. – Вип. 21. – К., 1998. – С. 27–28.
- ²⁴ Див.: Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К., 2000. – С. 31–32.
- ²⁵ *Удовенко Г.Й.* Проблеми законодавчого забезпечення прав національних меншин України // Вісник Держкомнаціміграції України. – 2003. – №3. – Ст. 58.
- ²⁶ Конституція (Основний Закон) України // ВВР України. – 1996. – №30. – Ст. 141.
- ²⁷ Див.: Міжнаціональні відносини та національні меншини України: стан, перспективи. – К, 2004. – С. 160–185.
- ²⁸ *Чілачава Р., Пилипенко Т.* Деякі аспекти реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин України // Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан, перспективи. – К., 2004. – С. 160–162.
- ²⁹ Див.: *Товт М.М.* Міжнародно-правовий захист національних меншин (тенденції сучасного розвитку). – Ужгород. – 2002. – С. 5, 137.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАЦІВНИКІВ-МІГРАНТІВ НА МІЖНАРОДНОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНЯХ

Різке розшарування країн за соціально-економічним розвитком та невинні процеси глобалізації сприяють зростанню темпів трудової міграції в світі. Сьогодні питання прав та умов праці працівників-мігрантів порушуються у багатьох країнах та закріплюються у документах різних рівнів.

Зважаючи на залучення України до світових економічних і політичних процесів, а також прагнення вступу до Європейського Співтовариства, Українська держава має бути готовою до забезпечення прав іноземних працівників за міжнародними стандартами.

З іншого боку викликає занепокоєність перетворення України на країну-донора робочої сили і пасивність Української держави в питаннях законодавчого забезпечення прав українських трудових мігрантів у країнах найманої праці.

Проблеми правового становища працівників-іммігрантів в Україні та українських заробітчани порушують у своїх працях О. Малиновська, Л. Грузінова, С. Чехович, О. Київець, Г. Хоменко, Н. Пасечник та інші дослідники. Однак наявна міжнародна та українська правова база щодо захисту трудових мігрантів потребує подальшого аналізу.

Принципи і стандарти захисту трудящих-мігрантів розробляються у рамках ООН, Міжнародної організації праці, Ради Європи, Європейського Союзу, СНД і викладені у відповідних документах, серед яких Загальна декларація прав людини, Конвенція МОП “Про працівників-мігрантів” (переглянута 1949 року) №97, Конвенція про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення №143, Європейська соціальна хартія, Європейська конвенція про облаштування та підприємництво, Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів, Міжнародна конвенція ООН про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їхніх сімей* та інші документи.

Правове становище працівників-іммігрантів в Україні, а точніше іноземців, які іммігрували в Україну для працевлаштування

на визначений термін¹, закріплено в Законі України “Про правовий статус іноземців”, який надає іноземцям ті самі права і свободи, що й громадянам України. Це передусім гарантії особистих прав, судовий захист, майнові та особисті немайнові права, право на трудову, інвестиційну і підприємницьку діяльність, на відпочинок, охорону здоров’я, соціальний захист, освіту, на користування досягненнями культури, участь в об’єднаннях громадян та інше².

Розглядаючи права трудових мігрантів у контексті процесу їх працевлаштування, прибуття в країну найманої праці, а також умов життя працівників-мігрантів, необхідно зазначити, що на міжнародному рівні закріплено право кожної людини покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну³.

Конституція України (ст. 33) гарантує громадянам України право вільно залишати територію України⁴. Порядок в’їзду і виїзду громадян України, а також оформлення документів для зарубіжних поїздок, випадки тимчасового обмеження права громадян на виїзд з України регламентуються Законом України “Про порядок виїзду з України і в’їзду в Україну громадян України”. Умови в’їзду іноземних громадян на територію України описані у Правилах в’їзду іноземців та осіб без громадянства в Україну, їх виїзду з України і транзитного проїзду через її територію.

Залучення і використання іноземної робочої сили в Україні здійснюється на основі квотування і ліцензування⁵. Визначене законодавством України право на працю іноземця, який тимчасово перебуває на території України, здійснюється за наявності дозволу на працевлаштування, який видається Державним Центром зайнятості Міністерства праці і соціальної політики України за умови, що в країні (регіоні) відсутні працівники з необхідною кваліфікацією. За розгляд заяви про надання дозволу на працевлаштування роботодавець сплачує суму в розмірі десяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Дозвіл видається терміном до 1 року з можливістю його подовження, що, в свою чергу, може бути підставою для подовження терміну перебування в Україні⁶. Не потребують дозволу на працевлаштування іноземці, які найняті інвестором у межах і за посадами, що визначені угодою про розподіл продукції⁷.

Намагаючись узгодити українське законодавство з ратифікованою 10 листопада 1994 р. Угодою про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною (УПС), а

саме – зі статтею 35, Кабінет Міністрів України видав 12 вересня 2005 р. Постанову №892 “Про внесення зміни до пункту 7 Порядку оформлення іноземцям та особам без громадянства дозволу на працевлаштування в Україні”, в якій зазначається, що дозволи на працевлаштування іноземним працівникам, які належать до категорій “внутрішньокорпоративні цесіонарії”, та “особи, що надають послуги без комерційної присутності в Україні”, видаються на строк найму⁸. Проте, на думку експертів⁹, практичне втілення цієї постанови знаходиться під питанням з кількох причин. По-перше, сучасне українське законодавство не має чіткого визначення застосованих у Постанові №892 понять; по-друге, термін “внутрішньокорпоративні цесіонарії” є невдалим перекладом терміна “intra-corporate transferees”, що присутній в англійській версії Угоди про партнерство і співробітництво і означає приватну особу, яка працює в організації на території певної країни, і тимчасово переводиться (а не набуває чийхось прав) для виконання економічної діяльності на території іншої країни¹⁰. До того ж у статті 35 УПС “intra-corporate transferees” є не просто керівним персоналом, менеджерами та спеціалістами, як це зазначено у Постанові №892, а особами, які займають ключові посади в організації, мають нестандартні або суттєві для даної галузі знання/кваліфікацію, а також переводяться з організації до закладу (філіалу, дочірньої компанії) цієї організації в іншій країні для здійснення подібної економічної діяльності¹¹.

Для українських громадян працевлаштування за кордоном вперше було дозволено Законом України “Про зайнятість населення”, в якому стаття 10 надає право громадянам на професійну діяльність у період тимчасового проживання за кордоном¹².

На сьогодні неможливо навести точну кількість українських заробітчан, оскільки результати соціологічних опитувань і експертні оцінки суттєво різняться між собою. Так, за результатами загальнонаціонального соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, проведеного у 2002 році, на підставі співвідношення кількості українських сімей, члени яких мають досвід тимчасової трудової міграції за кордоном, та приблизної загальної кількості сімей в Україні були отримані дані про 1,5 мільйона осіб, які виїжджали за кордон з метою заробітку¹³. Обстеження, проведені у 2002 році обласними центрами зайнятості України, показали, що обсяги трудової міграції з України не перевищують 2 млн. осіб¹⁴.

Разом з тим деякі економісти називають цифру до 5 млн. осіб¹⁵, а Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у своїй доповіді в 2003 році навела цифру 7 млн. осіб¹⁶.

Серед напрямів трудової міграції з України експерти виокремлюють передусім Російську Федерацію (біля 1 млн. чол.), Польщу (300 тис. чол.), Італію (200 тис. чол.), Чехію (200 тис. чол.), Португалію (150 тис. чол.), Іспанію (100 тис. чол.), Туреччину (35 тис. чол.), США (20 тис. осіб)¹⁷. Також українці працюють у Словаччині, Угорщині, Німеччині, Великобританії, Греції та інших країнах.

Однак, дозволивши працевлаштування за кордоном, Українська держава не вжила подальших необхідних заходів для забезпечення захисту українських заробітчан. Лише у 2000 р. в Указі Президента України “Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року” захист соціально-економічних інтересів і прав українських працівників-мігрантів був визнаний одним з пріоритетних напрямів регулювання міграційних процесів. Однак документ не містив жодних необхідних управлінських рішень для реалізації зазначених пріоритетів¹⁸.

Постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2003 р. затверджено Програму регулювання міграційних процесів на 2003 – 2005 роки. Серед основних завдань Програми визначено створення правових і соціально-економічних засад регулювання трудової міграції. В Програмі передбачена розробка проектів нормативно-правових актів про врегулювання процесів трудової міграції та забезпечення соціального захисту громадян України, які працюють за її межами. Передбачено також укладання міжнародних договорів та, у разі потреби, ініціювання переговорів щодо трудової діяльності та соціального захисту громадян України, які працюють за її межами¹⁹.

За українським законодавством інтереси громадян України, які тимчасово працюють за кордоном, захищаються угодами, що укладаються між Україною та іншими державами²⁰.

На середину 2005 року Україна мала чинні двосторонні міждержавні договори про працевлаштування з Лівією та Португалією, міжурядові угоди про взаємне працевлаштування і соціальний захист з Азербайджаном, Білоруссю, Вірменією, Соціалістичною Республікою В'єтнам, Латвією, Литвою, Молдовою, Польщею, Росією і Словаччиною²¹. Переговори щодо укладання аналогічних угод тривають з Італією, Іспанією, Грецією. Угоди щодо соціально-

го страхування підписано з Болгарією, Іспанією, Латвією, Литвою, Словаччиною, Чехією. Відповідні угоди з Румунією, Угорщиною і Монголією діють ще з радянських часів²².

Слід зазначити, що укладені двосторонні угоди поширюються на трудових мігрантів, які в'їхали до країни працевлаштування на підставі робочої візи, мають дозвіл на перебування і працевлаштування. На думку експертів²³, навіть якщо міжнародних домовленостей досягнуто, їх реалізація пов'язана з численними перешкодами: бюрократичною тяготиною, дорожнечою необхідних процедур, небажанням роботодавців країн призначення наймати українських робітників легально. Внаслідок цього практична користь для працівників-мігрантів від таких угод є мінімальною. Зважаючи також на той факт, що відсоток легально працевлаштованих українських трудових мігрантів є незначним, низка угод, серед яких угоди з урядами Польщі та Словаччини, де-факто охоплюють невелику кількість осіб, які можуть ними скористатися²⁴.

Враховуючи дані обставини, головним завданням для Української держави є укладання угод, які б дозволили легалізуватися в країнах працевлаштування вже перебуваючим там українським заробітчанами. Однак саме це з різних причин становить найбільшу проблему і заважає підписанню подібних договорів з низкою країн, серед яких Чехія і Польща. Серед причин цього експерти наводять відсутність стимулів для легалізації працівників, зайнятих на сезонних роботах у Польщі, негативні стереотипи щодо українців у громадській думці Чеської Республіки²⁵, а можливо, це й побоювання зростання кількості нелегальних мігрантів. Як показує досвід Португалії, після кількох етапів легалізації їх ефективність була взята під сумнів, оскільки вони сприяли залученню нових (нелегальних) іммігрантів, що пояснюється очікуванням отримати легальний статус під час наступної легалізації²⁶.

Наприклад, Чеська Республіка відмовилася навіть розглядати проект нової** Угоди про взаємне працевлаштування громадян, не кажучи вже про можливість легалізації українських заробітчана у Чехії. Таку позицію пояснюють представники Чеської Республіки змінами підходів у сфері врегулювання питань працевлаштування іноземних громадян у Чехії і прийняттям у травні 2004 р. Закону Чеської Республіки "Про зайнятість населення", в якому детально описано механізм усіх дій чеських роботодавців та іноземних громадян. Чеська сторона вважає за недоцільне дублювати положення

цього законодавчого акта у двосторонніх угодах про працевлаштування²⁷. Натомість Чеська держава розпочала в Україні пілотний проект “Відбір кваліфікованих працівників з-за кордону”, що заснований на залучення претендентів за квотами та системою балів і покликаний збільшити кількість працездатного населення в Чехії за рахунок запрошення на постійне проживання спеціалістів з сім’ями, тим самим покращуючи демографічну ситуацію в країні²⁸.

Міжнародні документи у сфері трудової міграції закликають забезпечувати працівникам-мігрантам загальнолюдські, політичні та соціально-економічні права, надавати їм гідні умови праці, судовий захист, медичне забезпечення, соціальну допомогу, запобігати дискримінації у порівнянні з громадянами країни найманої праці.

Угода про партнерство і співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною (УПС) закликає сторони не допускати стосовно українських громадян, які легально працевлаштовані в державах, що підписали дану Угоду, та іноземців, які легально працюють в Україні, дискримінації з причин громадянства щодо умов праці, винагороди або звільнення (ст.24)²⁹. Однак, зазначене у п. 1 статті 24 УПС положення щодо українських громадян видається констатацією фактичного стану речей і не передбачає жодних преференцій для громадян України, якщо врахувати наведене тут же застереження “оскільки*** це дозволено законами, умовами та процедурами, що застосовуються в кожній державі-члені”³⁰.

План дій Україна-Європейський Союз, підписаний 21 лютого 2005 р. у м. Брюсселі, (п. 2.3.4) передбачає забезпечення повного виконання положень статті 24 Угоди про партнерство та співробітництво шляхом скасування усіх дискримінаційних заходів стосовно працівників-мігрантів за ознакою громадянства в питаннях звільнення, умов та оплати праці³¹.

Одним із заходів щодо захисту прав працівників-мігрантів є контроль за діяльністю структур, які їх працевлаштовують. У міжнародних документах право наймати працівників у іншій державі поширюється або на вже існуючий державний орган з прецедентування³², або на спеціально створений орган на основі відповідних міждержавних угод³³.

Вербувати іноземних працівників може також установа потенційного роботодавця або особа, яка діє від його імені³⁴, чи приватне агентство з відповідним дозволом³⁵. У деяких документах

зазначається, що дозвіл на працевлаштування надається тільки у разі відсутності необхідної кількості людей для виконання відповідної роботи³⁶.

Працевлаштуванням українських громадян в інших країнах займаються установи, що отримали відповідну ліцензію від Міністерства праці і соціальної політики України і діють на основі Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном³⁷. Як правило, такі посередницькі структури згідно з документами працюють в рамках закону. Проте відсутність можливостей дієвого контролю за роботою посередників, а також неможливість державних органів оперативно реагувати на скарги клієнтів цих установ**** призводить до того, що “працевлаштування в закордонних країнах є переважно нелегальним і супроводжується численними порушеннями”³⁸.

Для забезпечення працівників-мігрантів всією необхідною інформацією про їхні права і умови перебування у країні найманої праці міжнародні конвенції надають трудовим мігрантам право на безкоштовне отримання такої інформації від держави походження, держави найманої праці або держави транзиту³⁹, пропонують заснування компетентної і безоплатної служби допомоги працівникам-мігрантам⁴⁰, а також здійснення державою походження письмового перекладу такої інформації⁴¹.

Виконання зазначених положень ставить перед Україною певні організаційні питання, оскільки в Україні немає міграційної служби, яка б відслідковувала та збирала всю необхідну для трудових мігрантів інформацію і здійснювала її переклад. Надання інформації трудовим мігрантам, тобто роз’яснення їхніх прав, свобод і обов’язків, передбачених українським законодавством, покладено на роботодавців⁴².

З цієї ж причини проблематичним видається виконання умов Європейської конвенції “Про правовий статус трудящих-мігрантів”***** щодо прийому трудових мігрантів. Йдеться про надання всієї необхідної допомоги для поселення і адаптації, забезпечення належним житлом і здійснення контролю за дотриманням санітарних норм житла трудящих-мігрантів⁴⁴.

Значна увага у міжнародних документах приділяється умовам праці трудових мігрантів, які мають бути не гіршими, ніж у громадян країни найманої праці. Це стосується винагороди, робочого часу, відпусток, охорони здоров’я та інших питань⁴⁵. Країна найма-

ної праці має інспектувати умови праці трудових мігрантів, надати можливість користуватися послугами служб працевлаштування, дозволити повторне працевлаштування у разі втрати роботи за незалежних від трудового мігранта причин, сприяти професійній перепідготовці та реабілітації мігранта⁴⁶.

Трудові відносини іноземців з українськими роботодавцями регулюються міжнародними договорами та законодавством України (Кодекс законів про працю). За певними винятками, які стосуються загальнообов'язкового державного соціального страхування, українське трудове законодавство закріплює однаковий рівень державних гарантій у сфері праці громадянам України та іноземцям, які є найманими працівниками.

Українське законодавство передбачає також дотримання належних умов праці трудових мігрантів. Дозвіл на працевлаштування не буде виданий, якщо в контракті зазначені умови праці іноземців гірші, ніж громадян України, які виконують таку саму роботу⁴⁷.

Крім цього, центри зайнятості наділені повноваженнями проводити обстеження підприємств, установ, організацій щодо забезпечення ними необхідних умов перебування і діяльності іноземців, а також аналізувати ефективність використання праці іноземців протягом терміну дії дозволу на працевлаштування⁴⁸.

Питання соціального забезпечення працівників-мігрантів також розглядається у міжнародних конвенціях у сфері трудової міграції. Хоча принцип рівності з громадянами країни найманої праці лежить в основі умов надання соціального забезпечення трудовим мігрантам, може передбачатися укладання спеціальних угод між країнами для виплати допомоги⁴⁹ або визначатись рівень виконання працівниками-мігрантами потрібних вимог для отримання соціального забезпечення⁵⁰.

Українське законодавство визнає право іноземних громадян на отримання соціального захисту⁵¹. Проте здійснення загальнообов'язкового державного соціального страхування для іноземців, які є найманими працівниками в Україні, дещо відрізняється від відповідного порядку для громадян України. Передусім це підстави надання особі статусу безробітного, що визначає право на матеріальне забезпечення і соціальні послуги, а також умови обчислення страхового стажу і підстав для зарахування сплачених в Україні страхових внесків для призначення пенсії. Страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворю-

вання, які спричинили втрату працездатності, також має свої особливості. Зокрема, передбачено припинення страхових виплат і надання соціальних послуг на весь час перебування потерпілого за межами України, якщо міжнародним договором України не встановлено інше⁵².

Угода про партнерство і співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною (ст. 25) проголошує укладання угод між сторонами з метою координації соціального забезпечення українців, які легально працюють на території держав-членів. Йдеться про складання всіх періодів страхування, праці та проживання у різних державах-членах ЄС для отримання пенсії за віком, у разі інвалідності, смерті, з метою медичного обслуговування і її конвертації.

Те саме передбачено і щодо громадян держав-членів ЄС, які легально працюють в Україні⁵³. План дій Україна-Європейський Союз (п. 2.3.4) передбачає продовження процесу укладання угод з державами-членами ЄС щодо координації соціального забезпечення, яке визначено у ст. 25 УПС⁵⁴.

Угода про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудівників-мігрантів, що укладена в рамках СНД 15 квітня 1994 р., поширює свою дію на трудівників-мігрантів, які на законних підставах займаються оплачуваною діяльністю, і визначає їх право на соціальне страхування і соціальне забезпечення відповідно до законодавства держави працевлаштування. За цією Угодою у разі скорочення штату працівник-мігрант отримує пільги і компенсації відповідно до законодавства країни найманої праці для вивільнених на зазначених підставах працівників. Повернення до країни виїзду здійснюється у такому випадку за кошти роботодавця.

Порядок відшкодування працівникові шкоди, завданої каліцтвом, професійним захворюванням або іншим ушкодженням здоров'я під час виконання трудових обов'язків, регулюється законодавством країни працевлаштування⁵⁵.

За Угодою про взаємне визнання прав на відшкодування шкоди, заподіяної працівникам каліцтвом, професійним захворюванням або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаними з виконанням ними трудових обов'язків, що укладена 9 вересня 1994 р., відшкодування шкоди здійснюється роботодавцем, в якого працював робітник у момент отримання каліцтва, шкоди здоров'ю або смерті⁵⁶.

У разі смерті робітника роботодавець несе витрати, пов'язані з вивезенням тіла і майна померлого до країни виїзду⁵⁷.

Для обчислення пенсії за Угодою про гарантії прав громадян держав-учасниць СНД у галузі пенсійного забезпечення від 13 березня 1992 р. громадянам держав-учасниць цієї Угоди зараховується набутий на території будь-якої з цих держав трудовий стаж⁵⁸.

У міжнародних документах забезпечення права працівників-мігрантів на медичну допомогу передбачає здійснення медичного огляду майбутнього працівника⁵⁹, надання будь-якої необхідної медичної допомоги країною найманої праці⁶⁰, створення медичної служби, що засвідчувала б стан здоров'я працівників-мігрантів і членів їхніх сімей на час в'їзду в країну працевлаштування⁶¹. Медичне обслуговування за Угодою про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудівників-мігрантів здійснюється за рахунок роботодавця⁶².

В Україні медична допомога надається іноземним працівникам на основі Порядку надання медичної допомоги іноземним громадянам, які тимчасово перебувають на території України, за яким передбачається наявність у іноземця медичної страховки для отримання екстреної медичної допомоги. Придбання медичної страховки здійснюється під час отримання в'їзної візи або під час перетину кордону України. Інша медична допомога, крім екстреної, надається на основі договору страхування. У разі відсутності страховки іноземець здійснює оплату за медичні послуги безпосередньо медичному закладу⁶³.

На міжнародному рівні працівникам-мігрантам гарантується рівний з громадянами країни найманої праці доступ до навчальних закладів⁶⁴. Європейська конвенція про правовий статус трудящих-мігрантів надає право здобути загальну освіту і професійну підготовку на рівних умовах і засадах з громадянами країни працевлаштування, а доступ до закладів вищої освіти здійснюється за загальними правилами⁶⁵.

Українське законодавство надає іноземцю право на здобуття вищої освіти, але не за рахунок держбюджету України або місцевих бюджетів⁶⁶. Повна загальна освіта здобувається у порядку, встановленому для громадян України⁶⁷.

Міжнародні конвенції надають працівникам-мігрантам право створювати організації для захисту своїх економічних і соціальних інтересів⁶⁸, брати участь у профспілках⁶⁹ і суспільному житті краї-

ни працевлаштування через можливість обирати і бути обраними, якщо це дозволяється законодавством⁷⁰.

В Україні іноземці мають право вступати до легалізованих об'єднань громадян, але позбавлені політичних прав і не можуть бути членами політичних партій⁷¹.

Слід зауважити, що на міжнародному рівні кожній державі надається право встановлювати критерії щодо прав трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей⁷² або укладати угоди для регулювання кількості трудових мігрантів⁷³, а реалізація деяких передбачених міжнародними конвенціями прав працівників-мігрантів поставлена в залежність від правопорядку держави, в якій трудящі-мігранти працюють за наймом⁷⁴.

Зокрема, Міжнародна конвенція ООН “Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей” дозволяє державам працевлаштування обмежувати трудящих-мігрантів у виборі виду їхньої діяльності, якщо це стосується професійної кваліфікації трудящого-мігранта, здійснення політики надання пріоритету своїм громадянам, асимільованим особам або пов'язано з інтересами держави чи передбачено національним законодавством⁷⁵.

За українським законодавством іноземці не можуть призначатися на певні посади або займатися певною трудовою діяльністю. Передусім – це проходження державної служби, обіймання виборних посад в органах державної влади або органах місцевого самоврядування, здійснення правосуддя⁷⁶.

Закріплене Декларацією прав людини змогу у будь-який час повернутися до держави свого походження⁷⁷ знайшло своє продовження у міжнародних конвенціях у сфері трудової міграції. Працівникам-мігрантам та членам їх сімей може надаватися допомога під час повернення до держави походження як у вигляді інформації про їх статус, можливості працевлаштування, поселення і збереження набутого соціального забезпечення⁷⁸, так і через створення умов для полегшення соціальної і культурної реінтеграції в державі походження⁷⁹.

На жаль, українські трудові мігранти, крім формального права на повернення на батьківщину, яким користується будь-який громадянин України, не мають жодних заохочень для повернення в Україну⁸⁰.

Зіставляючи українську правову базу щодо забезпечення прав трудящих мігрантів з міжнародними стандартами, спостерігаємо

намагання на рівні декларацій відповідати основним світовим тенденціям щодо забезпечення прав іноземних працівників в Україні, а також прослідковується прагнення захистити український ринок праці.

Натомість стосовно українських працівників за кордоном та захисту їхніх прав з боку Української держави спостерігається майже повна бездіяльність. Буречи до уваги невтішні прогнози демографів щодо зменшення кількості населення України до 2050 року на 43%⁸¹ та прагнення країн-сусідів України використовувати її людський потенціал для власного економічного розвитку, така пасивність Української держави загрожує національним інтересам країни.

Зважаючи на викладене, Українській державі необхідно звернути увагу на низку проблем, які потребують вирішення. Передусім це стосується преведення у відповідність з міжнародними документами термінів і понять, які застосовуються в українському законодавстві щодо працівників-мігрантів. Це дасть змогу уникнути в процесі приєднання до міжнародних угод плутанини та постійного внесення змін і доповнень до українських нормативно-правових документів.

Також постає необхідність прийняття, крім міграційної концепції України, окремого закону про трудову міграцію, в якому чітко були б прописані права та обов'язки трудових іммігрантів і трудових емігрантів, визначалися механізми захисту українських заробітчан з боку Української держави на всіх етапах трудової міграції, починаючи від отримання інформації про країну майбутнього працевлаштування і до їх повернення на батьківщину.

Посиленій увазі з боку держави потребує діяльність посередницьких структур, які займаються працевлаштуванням українських заробітчан в іноземних країнах, що має здійснюватися через вдосконалення системи перевірок і оперативного реагування на виявлені порушення, розкриття нелегальних каналів працевлаштування та запровадження грошових стягнень за порушення.

Доцільним видається створення в Україні міграційної служби, яка б об'єднала розподілені між різними органами виконавчої влади повноваження і здійснювала, крім іншого, контроль за виконанням міждержавних угод щодо забезпечення прав українських заробітчан, збір інформації про країни працевлаштування українських громадян, надавала юридичні консультації, проводила просвітницьку роботу

щодо запобігання нелегальному працевлаштуванню українців за кордоном.

¹ *Грузінова Л.* Трудова діяльність іноземних громадян та осіб без громадянства в Україні: міжнародні аспекти // Юридичний журнал. – 2003. – №9(15). – С. 70–75.

² Закон України про правовий статус іноземців // Правовий захист біженців та осіб без громадянства в Україні: збірка документів. – К., 2001. – С. 135.

³ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁴ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К. 1996. – 117 с.

⁵ Закон України про зайнятість населення // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁶ Про затвердження Порядку оформлення іноземцям та особам без громадянства дозволу на працевлаштування в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 листопада 1999 р. №2028 // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁷ Закон України про правовий статус іноземців // Правовий захист біженців та осіб без громадянства в Україні: збірка документів. – К., 2001. – С. 137.

⁸ Про внесення змін до пункту 7 Порядку оформлення іноземцям та особам без громадянства дозволу на працевлаштування в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2005 р. №892 // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁹ *Khomenko H., Boichenko O.* Immigration Legislation in Ukraine: What's New in Work Permit Related Legislation? // The Ukrainian Journal of Business Law. – 2005. – December. – P. 28.

¹⁰ Там само.

¹¹ Закон України про ратифікацію Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами і Україною // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

¹² Закон України про зайнятість населення // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

¹³ *Малиновська О.А.* Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – С. 104.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Підсумки та рекомендації проекту “Регулювання трудової міграції – виклики для України”. – К., 2005. – С. 7.

¹⁷ Малиновська О. Зовнішня трудова міграція: можливі напрями державного регулювання // Вісник Національної академії державного управління. – 2003. – №4. – С. 333.

¹⁸ Там само. – С. 334–335.

¹⁹ Про затвердження Програми регулювання міграційних процесів на 2003–2005 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2003 р. №1296 // Вісник Держкомнацміграції України. – 2003. – №2-4 (6-8). – С. 97–101.

²⁰ Закон України про зайнятість населення // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

²¹ Підсумки та рекомендації проекту “Регулювання трудової міграції – виклики для України”. – С. 55–56.

²² Малиновська О.А. Україна, Європа, міграція: міграція населення України в умовах розширення ЄС. – К.: Бланк-Прес, 2004. – С. 7.

²³ Малиновська О. Зовнішня трудова міграція: можливі напрями державного регулювання // Вісник Національної академії державного управління. – 2003. – №4. – С. 335.

²⁴ Підсумки та рекомендації проекту “Регулювання трудової міграції – виклики для України”. – К., 2005. – С. 10.

²⁵ Там само. – С. 10–11.

²⁶ Пейшоту Ж. Потужний ринок і слабка держава: предметне дослідження сучасної міграції до Португалії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №1. – С. 102.

²⁷ За матеріалами українсько-чеських консультацій “Міграція, надання притулку та прикордонний контроль” 1 листопада 2005 р. // Архів автора

²⁸ Там само.

²⁹ Закон України про ратифікацію Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами і Україною // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

³⁰ Там само.

³¹ План дій Україна–Європейський Союз: Європейська політика сусідства. – К.: ТОВ “Компанія Лік”, 2005. – С. 23.

³² Конвенція Міжнародної організації праці “Про працівників-мігрантів” (переглянута 1949 року) №97 від 1 липня 1949 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

³³ Міжнародна конвенція ООН “Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей” від 18 грудня 1990 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

³⁴ Там само.

³⁵ Конвенція Міжнародної організації праці “Про працівників-мігрантів” (переглянута 1949 року) №97 від 1 липня 1949 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

³⁶ Там само.

³⁷ Про Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном: Наказ Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва Міністерства праці і соціальної політики України №0017 від 10 січня 2002 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

³⁸ *Малиновська О.* Зовнішня трудова міграція: можливі напрями державного регулювання. – №4. – С. 334.

³⁹ Міжнародна конвенція ООН “Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей” від 18 грудня 1990 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁴⁰ Конвенція Міжнародної організації праці “Про працівників-мігрантів” (переглянута 1949 року) №97 від 1 липня 1949 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁴¹ Європейська конвенція “Про правовий статус трудящих-мігрантів” від 24 листопада 1977 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁴² Про затвердження Порядку оформлення іноземцям та особам без громадянства дозволу на працевлаштування в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 листопада 1999 р. №2028 // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁴³ Підсумки та рекомендації проекту “Регулювання трудової міграції – виклики для України”. – С. 9.

⁴⁴ Європейська конвенція “Про правовий статус трудящих-мігрантів” від 24 листопада 1977 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁴⁵ Міжнародна конвенція ООН “Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей” від 18 грудня 1990 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁴⁶ Європейська конвенція “Про правовий статус трудящих-мігрантів” від 24 листопада 1977 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁴⁷ Про затвердження Порядку оформлення іноземцям та особам без громадянства дозволу на працевлаштування в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 листопада 1999 р. №2028 // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁴⁸ *Пасечник Н.* Питання трудового законодавства в аспекті працевлаштування іноземців в Україні // Юридичний журнал. – 2004. – №4 (22). – С.34.

⁴⁹ Конвенція Міжнародної організації праці “Про працівників-мігрантів” (переглянута 1949 року) №97 від 1 липня 1949 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁵⁰ Міжнародна конвенція ООН “Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей” від 18 грудня 1990 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁵¹ Закон України про правовий статус іноземців // Правовий захист біженців та осіб без громадянства в Україні: збірка документів. – С. 135–143.

⁵² *Пасечник Н.* Назв. праця. – С. 34.

⁵³ Закон України про ратифікацію Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами і Україною // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁵⁴ План дій Україна – Європейський Союз: Європейська політика судства. – К.: ТОВ “Компанія Лік”, 2005. – 40 с. – С. 23.

⁵⁵ Закон України “Про ратифікацію Угоди про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудівників-мігрантів” від 11 липня 1995 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁵⁶ Соглашение о взаимном признании прав на возмещение вреда, причиненного работникам увечьем, профессиональным заболеванием либо иным повреждением здоровья, связанные с исполнением ими трудовых обязанностей от 9 сентября 1994 г. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁵⁷ Закон України “Про ратифікацію Угоди про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудівників-мігрантів” від 11 липня 1995 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁵⁸ Соглашение о гарантии прав граждан государств-участников Содружества Независимых Государств в области пенсионного обеспечения от 13 марта 1992 г. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁵⁹ Європейська конвенція “Про правовий статус трудящих-мігрантів” від 24 листопада 1977 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁶⁰ Міжнародна конвенція ООН “Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей” від 18 грудня 1990 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁶¹ Конвенція Міжнародної організації праці “Про працівників-мігрантів” (переглянута 1949 року) №97 від 1 липня 1949 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁶² Закон України “Про ратифікацію Угоди про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудівників-мігрантів” від 11 липня 1995 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁶³ Про затвердження порядку надання медичної допомоги іноземним громадянам, які тимчасово перебувають на території України: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 1997 р. №79 // Офіційний вісник України. – 1997. – №5. – С. 147.

⁶⁴ Міжнародна конвенція ООН “Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей” від 18 грудня 1990 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁶⁵ Європейська конвенція “Про правовий статус трудящих-мігрантів” від 24 листопада 1977 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁶⁶ Закон України про вищу освіту // Відомості Верховної Ради. – 2002. – №20. – С. 134.

⁶⁷ Закон України про загальну середню освіту // Відомості Верховної Ради. – 1999. – №28. – С. 230.

⁶⁸ Європейська конвенція “Про правовий статус трудящих-мігрантів” від 24 листопада 1977 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁶⁹ Конвенція Міжнародної організації праці “Про працівників-мігрантів” (переглянута 1949 року) №97 від 1 липня 1949 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁷⁰ Міжнародна конвенція ООН “Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей” від 18 грудня 1990 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁷¹ Закон України про правовий статус іноземців // Правовий захист біженців та осіб без громадянства в Україні: збірка документів. – С. 135–143.

⁷² Міжнародна конвенція ООН “Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей” від 18 грудня 1990 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁷³ Конвенція Міжнародної організації праці “Про працівників-мігрантів” (переглянута 1949 року) №97 від 1 липня 1949 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁷⁴ *Шашкова І.* Участь Міжнародної організації праці в системі міжнародно-правового захисту прав трудящих-мігрантів та членів їх сімей // Юридична Україна. – 2005. – №8. – С. 77.

⁷⁵ Міжнародна конвенція ООН “Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей” від 18 грудня 1990 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁷⁶ *Пасечник Н.* Назв. праця. – С. 34.

⁷⁷ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁷⁸ Європейська конвенція “Про правовий статус трудящих-мігрантів” від 24 листопада 1977 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁷⁹ Міжнародна конвенція ООН “Про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей” від 18 грудня 1990 р. // www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi

⁸⁰ *Малиновська О.* Зовнішня трудова міграція: можливі напрями державного регулювання. – С. 338.

⁸¹ Incredible Shrinking Countries // *The Economist*. – 2006. – 5 January. – P. 5

* В українському законодавстві відсутній термін “працівник-мігрант”.

** Питання взаємного працевлаштування громадян обох держав були врегульовані Угодою між Урядом України та Урядом Чеської Республіки про взаємне працевлаштування громадян України та Чеської Республіки, підписаною 21 березня 1996 р. і ратифікованою Законом України від 6 грудня 1996 р. Угода втратила чинність 1 лютого 2002 р.

*** Зазначене слово вживається в українському примірнику Угоди як відповідник вживаному в англomовному примірнику виразу “subject to”. Англо-український словник М.І. Балла перекладає “subject to” як “якщо”, “з додержанням”.

**** Відповідно до Наказу Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва №0887 “Про затвердження Порядку контролю за додержанням Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном” від 15 липня 2004 р., планові і позапланові перевірки (останні здійснюються на основі письмової скарги клієнта) проводяться після письмового повідомлення посередницької структури за 5 днів до проведення перевірки.

***** Україна підписала Європейську конвенцію “Про правовий статус трудящих-мігрантів” у 2004 р., але процедура ратифікації триває.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ: ДЕ, КОЛИ І ЯК БУНТУЮТЬ ЕТНІЧНІ ГРУПИ

Стаття присвячена дослідженню глобальних закономірностей і тенденцій розвитку етнополітичних конфліктів. Проаналізовано форми вияву і динаміки цих конфліктів серед різних типів політизованих етнічних груп у різних регіонах світу.

Двадцять століття увійшло в історію людської цивілізації не лише величезними досягненнями у всіх сферах свого життя, а й двома світовими війнами та кількома хвилями (циклами) кривавих, часто жорстоких етнополітичних конфліктів. Аналізом цих конфліктів активно займаються такі нові науки та наукові напрями, як етнологія, націологія, етнополітологія, етнодержавознавство і особливо етнополітична конфліктологія. Західними¹, російськими² та вітчизняними³ представниками зазначених етнологічних та етнонапрямків підготовлені і видруковані сотні відповідних монографій та тисячі статей. Проте деякі питання, пов'язані з етнополітичними конфліктами, висвітлені недостатньо ґрунтовно, а чимало з них є перманентно актуальними і потребують переосмислення, нових підходів та узагальнень. До останніх можна віднести і питання, висвітлені у заголовку цієї статті, а саме: де, коли і як бунтують етнічні групи.

Завдання названої статті зводиться до того, щоб:

– хоча б стисло ознайомити потенційних читачів з основними положеннями і висновками наукового дослідження етнополітичних конфліктів у другій половині ХХ ст., відомого під назвою “Проект. Меншини у небезпеці” (Project. Minorities at Risk);

– виявити глобальні та регіональні закономірності розвитку етнополітичних конфліктів;

– проаналізувати тенденції розвитку етнополітичних конфліктів серед різних типів політизованих етнічних груп;

– з'ясувати, де, коли і як розпочинаються і відбуваються бунти етнічних груп та ін.

З огляду на те, що у вітчизняній відповідній науковій літературі, наскільки нам відомо, не було жодних згадок про хід і результати проведення проекту “Меншини у небезпеці”, вважаємо за доцільне спочатку навести про нього стисло довідку. За свідчен-

ням його учасників, це був найграндіозніший міжнародний проект, присвячений ґрунтовному, детальному емпіричному дослідженню етнополітичних груп у всьому світі (розділеному на шість регіонів), з'ясуванню умов їх мобілізації та виявленню причин ескалації етнополітичних конфліктів. Організаторами і учасниками зазначеного проекту були Національна наукова фундація (NSF), Центр розвитку та управління конфліктами (CIDCM), Інститут миру Сполучених Штатів (USIP), Мерілендський та Чиказький університети (США), Лондонський центр міжнародної безпеки, Південнокорейська наукова фундація та ін. До науково-дослідницької групи проекту “Меншини у небезпеці” входило кілька десятків відомих фахівців, зокрема таких, як: професор Військово-морської академії США у Аннаполісі Барбара Гарфф, професор Мерілендського університету Монті Маршалл, професор Чиказького університету Метью Кочер, професор Інституту миру Сполучених Штатів Джеймс Скаріт та багато інших. Очолював дослідницьку групу видатний американський вчений, “батько-засновник” етнополітичної конфліктології професор Мерілендського університету, співробітник Центру міжнародного розвитку та управління конфліктами Тед Роберт Гурр (T. R. Gurr).

Проект “Меншини у небезпеці” тривав близько двадцяти років (80 – 90-ті роки ХХ ст.) і складався з двох основних етапів (з кількома підетапами). На першому етапі досліджувалися 233 етнічні групи та їхня участь у етнополітичних конфліктах у період з 1945 р. по 1989 р. Узагальнені матеріали цього етапу дослідження були опубліковані 1993 р. у роботі Т. Гурра (за участю кількох його колег) під назвою “Меншини у небезпеці. Світовий огляд етнополітичних конфліктів”⁴.

Дослідження другого етапу, що охоплював період з 1990 р. по 1999 р., стосувалися вже 275 етнічних груп та всіх етнополітичних конфліктів, у яких вони брали участь, у тому числі й у Східній Європі, тобто у посттоталітарних країнах. Частково матеріали цього дослідження були видруковані 2000 р. у роботі Т. Гурра під назвою “Народи проти держав”⁵.

Наша стаття базується на матеріалах дослідження першого етапу, які опубліковані у роботі Т. Гурра та його колег “Меншини у небезпеці”. Щодо матеріалів другого етапу зазначеного міжнародного проекту, то обсяг цієї статті не дає можливості зупинитися на їх аналізі, тим більше, що це потребує окремого дослідження.

Загально визнано, що етнічні ідентичності у всіх поліетнічних державах мають взаємозумовлений характер: з часом вони змінюються як результат взаємодії у середині етнічної групи та між цими групами. Деякі етнічні групи можуть втратити свої ідентичності внаслідок тривалої ерозії у міру того, як їх індивідуальні члени маргіналізуються або асимілюються іншими етнічними групами. Та найбільш важливим для розуміння сучасного етнополітичного конфлікту, стверджують американські дослідники, є те, що “зовнішні тиски на етнічну групу зазвичай посилюють почуття групової ідентичності”⁶.

Звичайно, процеси етногенезу можуть відбуватися і в умовах так званого “тривалого, затяжного” (protracted) етнополітичного конфлікту. Прикладом тут може бути Ефіопія, де у середині 70-х років ХХ ст. проти центрального уряду виступали лише еритрейські націоналісти, а через десять років до них приєдналися ще п’ять інших етнічних груп.

Та основні тиски на етнічні групи йдуть від глобальних процесів економічного розвитку, державного будівництва та комунікаційної революції. Зростаюча соціальна взаємодія означає, що етнічні групи, які колись займали ізольовані соціальні ніші, стають об’єктом диференційованого ставлення та приниження з боку привілейованих етнічних груп. Члени групи, яка все більше потрапляє у несприятливі умови, реагують на це зростанням обурення, заостренням почуття етнічної ідентичності та посиленням розуміння своїх спільних колективних інтересів. А це вже можна вважати передумовами ескалації етнополітичних конфліктів. До того ж, експансія сучасного економічного сектору є посяганням на землю та ресурси периферійних народів, втягує мігрантів з етнічних груп у вир непрофесійного ринку праці та створює глибоко вкорінені почуття економічної несправедливості серед цих нових маргіналізованих прошарків.

Та найбільшу небезпеку для етнічних груп, які вважають себе окремими народами, становить т. зв. “національне будівництво”, яке здійснює домінуюча етнонація⁷. “Настирливі домагання” (the intrusive demands) контролюваної нею держави примушує субординовані етнічні групи бути готовими до мобілізації на підтримку тих своїх лідерів, які вимагають або більшої влади у центральних державних органах, або сецесії. “Всі ці процеси, а модернізація можливо більше всіх, – підсумовують американські дослідники,

– створюють загрозливі альтернативи для культурних цінностей, релігійних вірувань, мови та способу життя, які є сутністю ідентичності в етнічній групі. Ці тиски є загальними для “другого” і “третього світів” і всюди становлять пальне для політичної мобілізації та діяльності етнічних груп”⁸.

Намагаючись зробити свої висновки більш обґрунтованими, американські фахівці наводять кілька додаткових і, на наш погляд, досить переконливих аргументів. По-перше, процеси, які посилюють групову свідомість та політичну діяльність, спрямовану на захист етнічної групи, не є новими. Вони трапляються там і тоді, де і коли міцніюча політична і економічна системи стикаються з автономними народами. Історія ранньомодерної Європи сповнена великою кількістю прикладів окремих етнічних груп, яких проковтнув новий соціальний і політичний порядок. Це, зокрема, колишні бургундці, флорентійці та інші групи, які вже зникли, а також сучасні тибетці, таміли, друзи та сотні інших етнічних груп, які зазнають насильницької субординації та асиміляції.

По-друге, етнічні ідентичності та історичні невдоволення поневоленних етнічних груп можуть існувати і можуть відродитися через кілька поколінь, навіть після того, як здавалося, що вони вже знищені. У “третьому” світі, наприклад, багато сучасних етнополітичних конфліктів є останніми проявами традиційного міжгрупового суперництва. У сучасній Європі та колишньому СРСР десятки приспаних чи придушених етнічних ідентичностей пробувалися впродовж життя останнього покоління. Той факт, що ці відроджувані націоналізми, як правило, очолюють сучасні “політичні антрепренери” (political entrepreneurs), а не представники традиційної влади, не повинен затьмарювати те, що їх успіх залежить від існування глибоко вкорінених сентиментів окремої етнічної ідентичності, яка ніколи не була знищена повністю сучасною державною політикою національної інтеграції.

По-третє, етнополітичні конфлікти відбуваються не лише в окремих частинах “третього світу”, а у всьому світі, тобто мають глобальний характер. На розвиток цього “всесвітнього руху” значною мірою вплинула пропаганда ідей рівноправності етнічних груп у Західній Європі та боротьба за громадянські права у США. Зазначені ідеї і боротьба наклалися на історичні невдоволення субординованих етнічних груп всього світу та підсилювалися сучасними змінами. Внаслідок цього з кінця 70-х років ХХ ст. етнічні

протести та повстання прокотилися країнами Заходу і стали постійним явищем у Східній Європі, Азії, Африці та частково Латинській Америці⁹.

По-четверте, “відповіді держави на скарги етнічних груп є вирішальними у формуванні напряму і наслідків етнополітичного конфлікту.” Сильні держави мають можливості і для придушення етнічного повстання, і для суттєвих поступок повстанцям, у той час як слабкі держави не здатні нічого зробити. Етнополітичні рухи становлять значно більшу загрозу для нових і бідних країн “третього світу”, ніж для держав розвинутого Заходу, оскільки вони (рухи) можуть мобілізувати більші етнічні групи, з більшою відданістю проти режимів, які мають слабкі політичні та матеріальні ресурси для того, щоб дати відповідь.

По-п’яте, етнополітичні конфлікти мають “транснаціональні виміри” (transnational dimensions). Регіональні та міжнародні сили постійно втручаються у ці конфлікти від імені етнічних повстанців або держав, яким вони загрожують.

Вартують уваги і статистичні дані, які зібрала група згаданих західних науковців на чолі з Т. Гурром під час реалізації проекту “Меншини у небезпеці.” За їхніми даними, починаючи з 1945 р. більше 200 етнічних груп (з 233 досліджуваних) опротестовували умови їх інкорпорації в держави, які контролюються іншими етнічними групами. Їхні скарги щодо дискримінації та загроз для групової ідентичності підтверджувалися сотнями рухів етнічного протесту. Ті ж самі скарги, підсилені історично обґрунтованими вимогами реставрації втраченої автономії, підштовхнули 79 етнічних груп на повстання. І хоча деякі з цих етнічних повстань були швидко приборкані, інші ескалували у тривалі, затяжні етнополітичні конфлікти, які мали глибокі політичні та гуманітарні наслідки. У десяти випадках режими, яким загрожували автономістські рухи, вдалися до масових політичних вбивств у сепаратистських регіонах. У підсумку в ході етнополітичних конфліктів у другій половині ХХ ст. загинуло кілька десятків мільйонів людей і біля 40 млн. стали біженцями¹⁰.

Певний методологічний та науково-теоретичний інтерес становить запропонована американськими вченими класифікація та глумачення форм бунту етнічних спільнот. Ці бунти вони поділяють на три основні групи: 1) ненасильницький протест (nonviolent protest); 2) насильницький протест (violent protest) та 3) повстання (re-

bellion)¹¹. Протест, як правило, має на меті переконати або залякати офіційну владу і змінити свою політику щодо етнічної групи; повстання ставить за мету – досягти більш фундаментальних змін в уряді та у владних стосунках між етнічними групами. Обов'язкова стратегія ненасильницького протесту – мобілізувати демонстрацію підтримки на користь реформ в етнополітичній сфері; обов'язкова стратегія повстання – мобілізувати достатньо сил спротиву, щоб примусити уряд прийняти зміни. Учасники ненасильницького протесту можуть вдаватися до силових методів, але роблять це спорадично і спонтанно, що часто є реакцією на насильницькі акти з боку поліції та військових. Використання насилля повстанцями, натомість, набуває форм спланованих кампаній озброєних атак, які класифікуються від політичного бандитизму і тероризму до повномасштабної війни. Однак відмінності між протестом і повстанням не є абсолютними, тому що політичні цілі ображених етнічних груп є змішаними, а їх вибори стратегій і тактик змінюються у залежності від відповідей їх опонентів.

Варто також враховувати, що ненасильницькі протести є найбільш поширеною формою групової політичної діяльності у другій половині ХХ ст. До цієї форми бунту вдавалися 180 етнічних груп (з 233 досліджуваних); багато з тих, хто не робив цього, належали до привілейованих етнічних груп. Насильницька форма протесту була не так поширена; її застосовували 96 етнічних груп. Тероризм як тактику повстання використовували 35 етнічних груп¹², ще 79 груп вели партизанські та громадянські війни (*guerrilla and civic wars*)¹³, майже половина яких були затяжними війнами (*protracted wars*)¹⁴.

Показово, що існують величезні відмінності щодо форм і масштабів етнополітичних конфліктів у різних регіонах світу. Ненасильницькі етнополітичні протести були найпоширенішою формою бунту у західних країнах, Латинській Америці, Східній Європі та у колишньому СРСР. Насильницькі етнополітичні протести, хоча і були дещо рідкішими, але найчастіше мали місце у Східній Європі та на Близькому Сході. Щодо етнополітичних повстань, то вони відбувалися переважно в Азії, на Близькому Сході та в Африці. Ці регіони були джерелом шістдесяти чотирьох короткотривалих і довготривалих партизанських та громадянських війн, у тому числі кількох затяжних етнічних війн. Етнополітичні повстання практично були відсутні в Латинській Америці, де етнічні групи

брали участь лише у двох партизанських війнах та одній “коротко-тривалій терористичній кампанії” (brief terrorist campaign). Тактика повстання була також рідкісною у Східній Європі та СРСР; у дев’яти з десяти випадків, що тут траплялися, вони швидко придушувалися. У західних країнах єдиним видом етнополітичного повстання були терористичні кампанії (баски, корсиканці, пуерториканці). Точні і повні дані щодо цих бунтів можна знайти у спеціальній таблиці.

Відомо, що впродовж кількох останніх десятиліть загальна кількість етнополітичних конфліктів суттєво зросла. І тому неабиякий науково-теоретичний інтерес становлять питання: коли і за яких умов відбувалися ці конфлікти, у яких регіонах та серед яких типів етнічних груп.

Таблиця:

Етнічні групи у повстаннях по регіонах (1945 – 1989 рр.)¹⁵

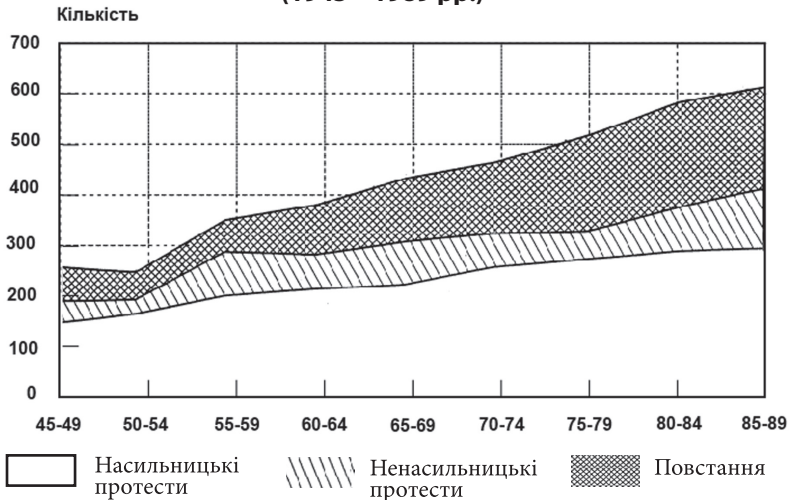
Регіони світу та кількість груп	Тільки тероризм		Партизанські та громадянські війни	
	коротко-тривалий	затяжний	коротко-тривалий	затяжні
Західні країни та Японія (12)	4	8	0	0
Східна Європа та СРСР (10)	5	1	4	0
Азія (27)	1	0	10	16
Північна Африка та Близький Схід (22)	0	0	11	11
Африка на південь від Сахари (40)	12	3	16	9
Латинська Америка та Кариби (3)	1	0	1	1
Всього (114)	23	12	42	37

Уявлення про загальносвітові тенденції розвитку етнополітичних конфліктів різних типів у період з 1945 по 1989 рр. дає *схема 1*. З неї видно, що у перші п’ять післявоєнних років чисельність етнополітичних повстань та насильницьких протестів у світі дещо скоротилася, але з середини 50-х років загальна кількість етнополітичних протестів усіх типів почала помітно зростати. Зокрема, за період з 1945 по 1989 роки ненасильницькі протести зросли більш ніж удвічі (до 230 %), а насильницькі – майже учетверо (до 360%). Особливо помітною стала тенденція ескалації затяжних, тобто

давно існуючих, етнополітичних конфліктів. Про це свідчить той факт, що з сімдесяти дев'яти тогочасних етнополітичних конфліктів – сорок три насильницькі конфлікти виникли внаслідок ескалації (тобто загострення і збільшення кількості їх суб'єктів) тих, що раніше існували, ненасильницьких конфліктів, ще двадцять вісім насильницьких конфліктів, які раніше були слабкими і нечисленними, перетворилися на більш гострі й чисельні.

Схема 1.

Загальносвітові тенденції розвитку етнополітичних конфліктів (1945 – 1989 рр.)¹⁶

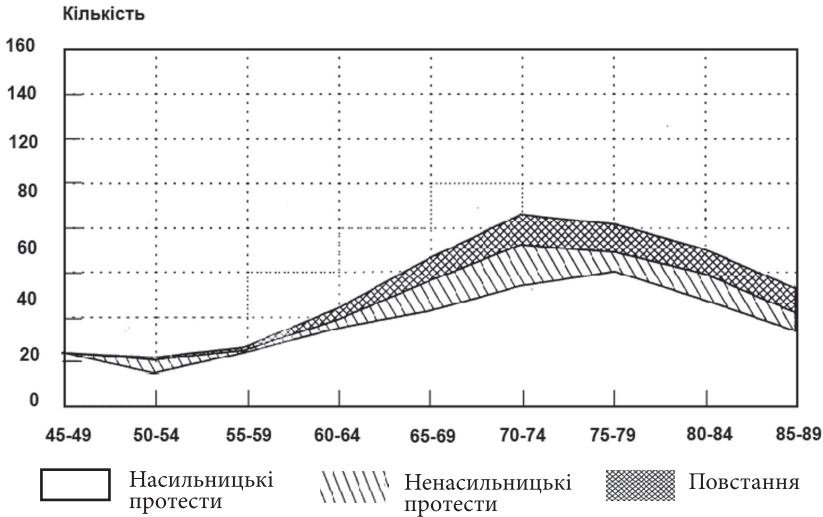
Щодо тенденцій розвитку етнополітичних конфліктів на регіональному рівні, то ці тенденції суттєво відрізнялися від регіону до регіону. Зокрема, у західних країнах та Японії, де у акціях протесту брали участь 24 етнічних групи, кількість конфліктів різко зросла у 1960-х роках, а пік прийшовся на 1970-ті роки, після чого намітився спад, про що свідчить *схема 2*.

Причинами зростання тут кількості етнополітичних конфліктів впродовж 60 – 70-х років ХХ ст. стали: 1) піднесення боротьби т. зв. “етнокласів”, тобто етнорасових груп, за громадянські права у США; 2) протести корінних народів у багатьох країнах регіону та 3) відродження “довгоприховуваних регіональних автономістських рухів” (long-dormant regional autonomy movements) у Західній Європі та Канаді¹⁷. Щодо наступного спаду кількості цих конфліктів, то його можна пояснити лише демократизацією етнонаціональної

та етнорасової політики країн зазначеного регіону, зокрема запровадженням ними цілої низки етнополітичних реформ, які суттєво підвищували статус етнічних груп.

Схема 2.

Тенденції розвитку етнополітичних конфліктів (1945 – 1989 рр.) у західних країнах та Японії¹⁸

Досить цікавим і суперечливим був процес розвитку етнополітичних конфліктів у Східній Європі та колишньому СРСР, у яких брали участь 32 політизовані етнічні групи. Післявоєнний спротив цих груп тут було придушено на початку 50-х років. Але в “епоху М. Горбачова” починається зростання ненасильницьких протестів, які у період з 1985 по 1989 р. швидко ескакують у насильницькі протести, що демонструє *схема 3*.

“Стабільно-зростаючими” можна назвати тенденції розвитку всіх типів етнополітичних конфліктів у Азії за участю 43 етнічних груп. У цьому регіоні домінували повстання та відбувалася найбільша кількість – шістнадцять! – найбільш затяжних етнополітичних конфліктів світу. Загальне уявлення про зазначені тенденції дає *схема 4*:

Етнополітичні конфлікти Північної Африки та Близького Сходу, суб’єктами яких була 31 політизована етнорасова група, відзначалися найбільшою нерегулярністю. Тут превальовали насиль-

ницькі протести та повстання (бербери, курди, палестинці та ін.), про що свідчить *схема 5* (див. на стор.247).

Схема 3.

**Тенденції розвитку етнополітичних конфліктів
(1945 – 1989 рр.) у Східній Європі та СРСР¹⁹**

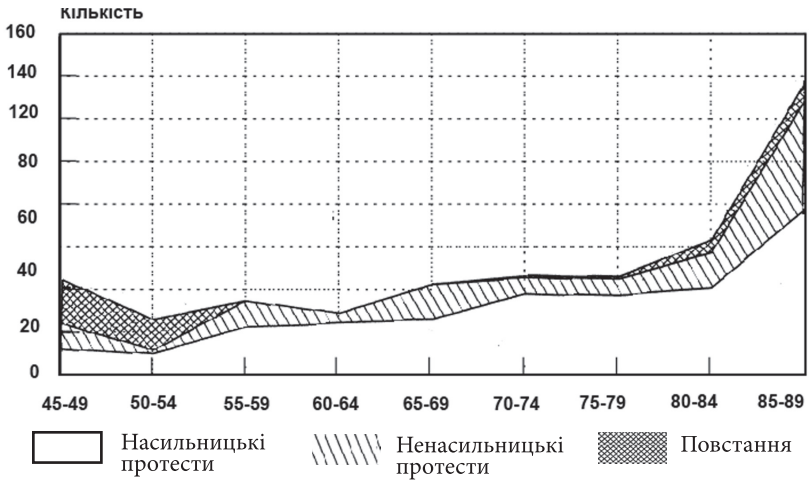
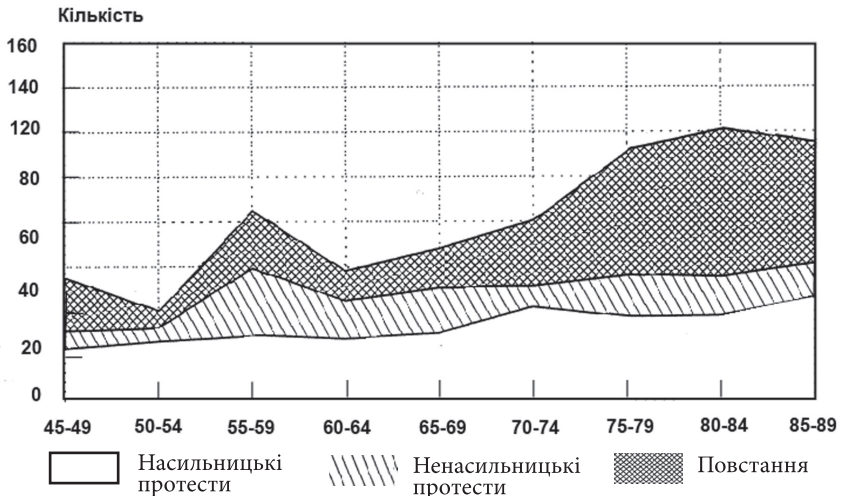
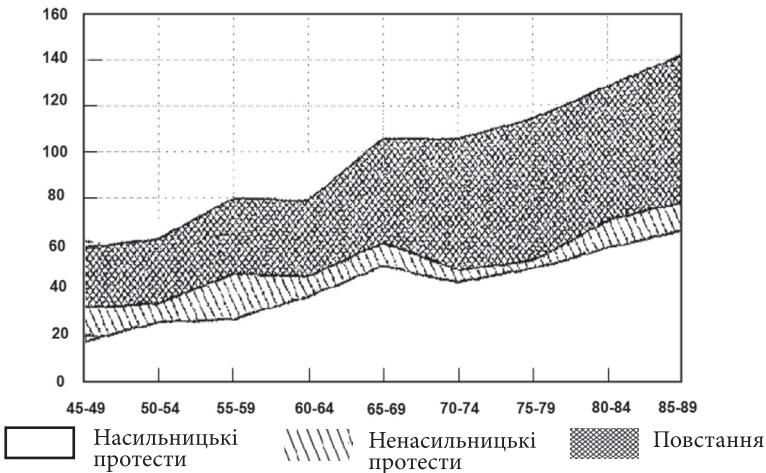

Схема 4.

**Тенденції розвитку етнополітичних конфліктів
(1945–1989 рр.): Азія²⁰**

**Тенденції розвитку етнополітичних конфліктів
(1945 – 1989 рр.) у Північній Африці та на Близькому Сході²¹**
Кількість

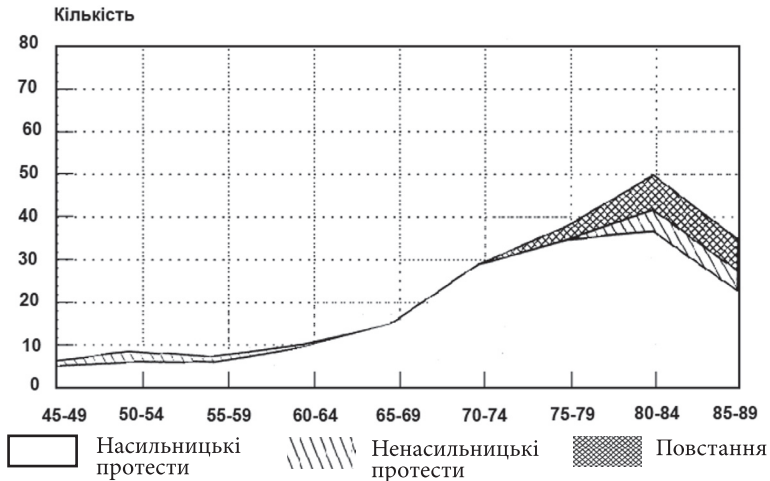
“Аномальними” назвали Т. Гурр і його колеги тенденції розвитку етнополітичних конфліктів у Латинській Америці та Карибському регіоні. Підставами для такої, на наш погляд, коректної назви стало те, що у порівнянні з іншими регіонами світу тут, по-перше, майже єдиним типом бунту були ненасильницькі протести; по-друге, в них брали участь майже виключно корінні народи; по-третє, суттєве зростання ненасильницьких протестів, у тому числі перетворення деяких з них на насильницькі протести і етнополітичні повстання, у період з середини 60-х до середини 80-х років; а, по-четверте, різке і суттєве зменшення кількості й інтенсивності насильницьких протестів і повстань, починаючи з другої половини 80-х років ХХ ст. Досить чітко цю тенденцію помітно на *схемі 6* (див. на стор.248).

На жаль, у матеріалах дослідницької групи, очолюваної Т. Гурром, та й у роботах інших західних дослідників відсутні переконливі, аргументовані пояснення зазначеної “аномалії.” Їх намагання звести все до “браку інформації” про протести корінних народів і етнорасових груп зазначеного регіону, м’яко кажучи, не витримують критики. На нашу думку, справжньою причиною різкого і помітного зниження тут кількості та інтенсивності насильницьких протестів і повстань корінних народів та етнорасових груп стало

те, що саме у другій половині 80-х років до конституцій більшості країн Латинської Америки були внесені надзвичайно важливі доповнення у вигляді окремих статей і навіть розділів. У них йшлося про визнання групових, колективних прав корінних народів і етнорасових груп та про створення для них сприятливих умов щодо запровадження чи розширення їх прав на автономію і самоуправління.

Схема 6.

Тенденції розвитку етнополітичних конфліктів (1945 – 1989 рр.) у Латинській Америці та Карибському регіоні²²

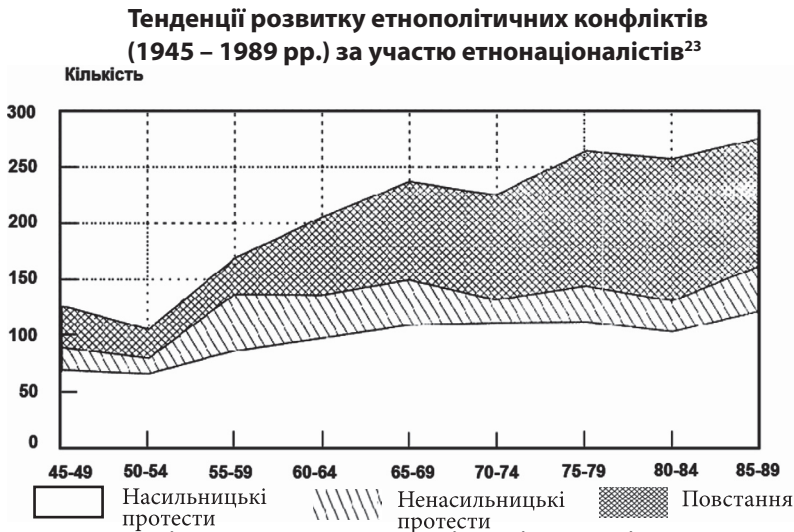
Певний науково-теоретичний інтерес становлять також виявлені Т. Гурром і очолюваною ним дослідницькою групою тенденції розвитку етнополітичних конфліктів, суб'єктами яких виступали різні типи етнічних груп, зокрема т. зв. "етнонаціоналісти" та "корінні народи." Тут доречним буде відзначити, що під "етнонаціоналістами" американські дослідники вважають "великі регіонально сконцентровані народи, які мають свою автономію і які демонструють свої сепаратистські цілі." А "корінні народи" (indigenous peoples) – це "нащадки загарбаних самобутніх мешканців регіону, які зазвичай живуть на периферії, займаються примітивним сільським господарством або скотарством і мають культури, відмінні від культур домінуючих груп".

Етнополітичним конфліктам за участю т. зв. етнонаціоналістів були притаманні дві основні тенденції: 1) зменшення кількості

конфліктів у перші п'ять післявоєнних років і різке їх зростання у 50-х роках; 2) суттєве (майже у п'ять разів) збільшення повстань, про що свідчить *схема 7*.

Щодо розвитку етнополітичних конфліктів, суб'єктами яких були корінні народи, то тут чітко проявилася тенденція майже пропорційного зростання як ненасильницьких протестів (у сім разів), так і насильницьких протестів (у п'ять разів), що знайшло відображення у *схемі 8* (див. на стор.250).

Схема 7.

Висновок міжнародної групи дослідників на чолі з Т.Гурром та й наші власні думки зводяться до наступного:

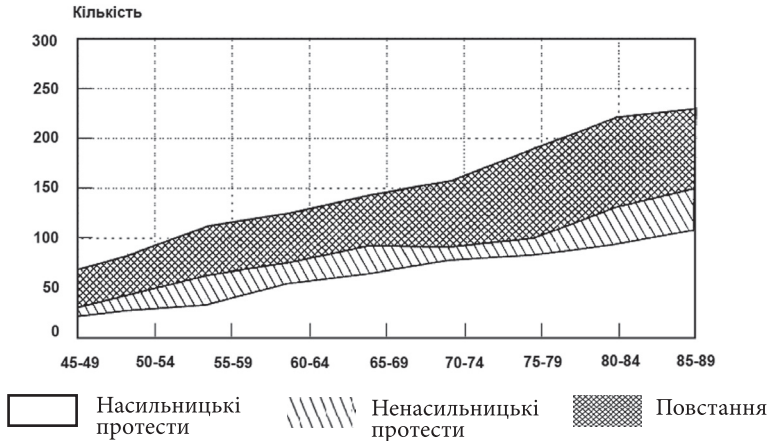
Дослідження проблем етнополітичних конфліктів були, є і ще довго будуть надзвичайно актуальними. І хоча пік ескалації цих конфліктів припав на 80 – 90-ті роки ХХ ст., не виключено їх загострення у найближчому майбутньому, причому не лише у країнах Східної Європи, Азії, Африки та Латинської Америки, а й на Заході, як це сталося нещодавно у Франції та Німеччині.

Етнічні групи, зокрема етнічні меншини та корінні народи, протестують та бунтують там і тоді, де і коли вони відчувають несправедливість та зазнають найменшої дискримінації. За своїм характером ці протести і бунти можуть бути і ненасильницькими і насильницькими. До терористичних актів та до методів партизанської війни етнічні групи, як правило, вдаються у тих країнах і

в той час, коли контрольовані домінуючими етнонаціями держави проводять політику насильницької асиміляції та застосовують проти них репресії та державний терор.

Схема 8.

Тенденції розвитку етнополітичних конфліктів (1945 – 1989 рр.) за участю корінних народів²⁴.

Деескалація етнополітичних конфліктів відбувається за умов якщо визнаються і забезпечуються не лише індивідуальні права, а саме: права людини та групові права, тобто права осіб, котрі належать до етнічних меншин чи корінних народів, а й колективні права, тобто права самих цих меншин чи народів як колективних спільнот.

¹ Див.: *Enloe C. Ethnic Conflict and Political Development.* – Boston, 1973; *Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict.* – Berkeley, 1985; *Szayna T. Identifying Potential Ethnic Conflict.* – N.Y., 2001; *Horowitz D. The Deadly Ethnic Riot.* – San Francisco, 2003; *Ganguly R. (ed.). A Dictionary of Ethnic Conflict.* – N.Y., 2005; *Roe P. Ethnic Violence and Social Security Dilemma.* – N.Y., 2005.

² Див.: *Здравомыслов А. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве.* – М., 1996; *Этнические и региональные конфликты в Евразии.* – В 3-х кн. – М., 1997; *Цуцнев А. Осетино-ингушский конфликт (1992–...): его предыстория и факторы развития. Историко-социологический очерк.* – М., 1998; *Гуськова Е. Вооруженные конфликты на территории бывшей Югославии. (Хроника событий).* – М., 1999; *Куликов А., Лембик С.*

Чеченский узел. Хроника вооруженного конфликта 1994 – 1996 гг. – М., 2000; Данлон Д. Россия и Чечня: история противоборства. Корни сепаратистского конфликта. – М., 2001; Тишков В. Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны). – М., 2001; Ландабасо А., Ковалов А. Терроризм и этнополитические конфликты. – В 2-х кн. – М., 2004.

³ Див.: Костенко Н. Кримськотатарський конфлікт: ціннісний вимір. – К., 1995; Етнополітичні конфлікти у пострадянському просторі. / За ред. Ю. Римаренка. – К., 1999; Маначинський О. Косово і Метохія: історичні перехрестя. Монографія. – К., 2001; Перепелиця Г. Конфлікт в Придністров'є (причини, прогноз розвитку і проблеми урегулювання). – К., 2001; Перепелиця Г. Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія. – К., 2003; Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004.

⁴ Див.: Gurr T. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts. – Washington, 1993.

⁵ Див.: Gurr T. Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century. – Washington, 2000.

⁶ Див.: Gurr T. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts. – Washington, 1993. – P. 89.

⁷ Докладно про вплив процесів національного будівництва на етнічні меншини див.: Bell W., Freeman W. (eds). Ethnicity and Nation – Building: Comparative, International and Historical Perspective. – L., 1984.

⁸ Див.: Gurr T. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts. – Washington, 1993. – P. 89–90.

⁹ Докладно див.: Kirk-Greene A. Crisis and Conflict in Nigeria: A Documentary Source Book. – London: Oxford University Press, 1971; Crawford Y. Nationalism and Separatism in Africa. // Kilson M. (ed.) New States in the Modern World. – Cambridge: Harvard University Press, 1975. – P. 57–75; Feldman E., Nevitte N. The Future of North America: Canada, the United States and Quebec Nationalism. – Cambridge, 1979; De Silva K. Managing Ethnic Tensions in Multi-Ethnic Societies. Sri Lanka, 1880 – 1985. – N.Y., 1986;

¹⁰ Див.: Gurr T. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts. – Washington, 1993. – P.92-93.

¹¹ Докладно про цей тип бунтів див.: Gurr T. Why Men Rebel. – Princeton, 1970; Rule J. Theories of Civic Violence. – Berkeley, 1988.

¹² Докладно про етнічний тероризм див.: Soeters J. Ethnic Conflict and Terrorism: The Origins and Dynamics of Civil Wars. – N.Y., 2005.

¹³ Докладно про етнічні війни див.: Jung D. Shadow Globalization. Ethnic Conflicts and New Wars. – N.Y., 2003.

¹⁴ Див.: *Gurr T. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts.* – Washington, 1993. – P.98.

¹⁵ Див.: *Ibid.* – P.99.

¹⁶ Див.: *Ibid.* – P.101.

¹⁷ Докладно про ці рухи див.: *Esman M. (ed.). Ethnic Conflict in the Western World.* – N.Y., 1977; *Foster Ch. (ed.). Nations Without a State: Ethnic Minorities in Western Europe.* – N.Y., 1980; *Williams C. (ed.). National Separatism.* – Cardiff, 1982; *Linz J. Conflict en Euskadi.* – Madrid, 1986; *Jacobs J. The Question of Separatism: Quebec and the Struggle Over Sovereignty.* – N.Y., 1980; *Hardler R. Nationalism and the Politics of Culture in Quebec.* – Wisconsin, 1988.

¹⁸ Див.: *Gurr T. Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts.* – Washington, 1993. – P.102.

¹⁹ Див.: *Ibid.* – P.103.

²⁰ Див.: *Ibid.* – P.104.

²¹ Див.: *Ibid.* – P.105.

²² Див.: *Ibid.* – P.107.

²³ Див.: *Ibid.* – P.108.

²⁴ Див.: *Ibid.* – P.109.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРСПЕКТИВИ
АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ
РЕФОРМИ В УКРАЇНІ:
ДОСВІД АВТОНОМІЗАЦІЇ КРИМУ ТА ЗАКАРПАТТЯ**

У сучасному світі все частіше висловлюються різні думки щодо нових процесів у розвитку форм державно-територіального устрою країн світу. Як організувати самих себе, знайти оптимальні та довгострокові форми існування націй і народів у межах держави, завдання складне не тільки для пострадянських, а й для більшості країн, що мають досвід державного будівництва та сталі політичні режими.

Територіальна організація держави – явище складне і багатоелементне, що визначає певний порядок устрою території, виділення і взаємозв'язок окремих його частин. Це національно-державний і адміністративно-територіальний устрій, економічне і спеціальне районування.

Національно-державний устрій – це внутрішня національно-територіальна організація держави, співвідношення цілого і його складових частин. Дана категорія визначає як організовано територію держави, з яких частин вона складається, яке їх правове положення, на яких засадах вибудовуються взаємовідносини центру і регіонів.

У науковій літературі коло проблем, пов'язаних із регіональністю і внутрішнім устроєм держави висвітлюється переважно крізь призму двох протилежних явищ: з одного боку, централізації, з іншого – на противагу їй – децентралізації, деконцентрації, регіоналізації, автономізації, федералізації. До цього ж смислового ряду можна віднести ідеологічно забарвлені терміни “регіоналізм” та “сепаратизм”.

Усі вони уособлюють собою категорії аналізу регіонального фактора у політичному процесі держави. У будь-якому разі і централізація, і її антиподи характеризують процеси концентрації влади та її розпорошення, розподілу влади між центром та регіонами¹.

Аналіз типів державного устрою європейських держав засвідчує прогресуючу тенденцію до внутрішнього відокремлення, утво-

рення національних або територіальних автономій. Щодо цього західноєвропейські країни можна поділити на три групи:

1. повністю сформовані федерації, такі як Німеччина, Австрія, Швейцарія;

2. унітарні держави з елементами федералізму, що мають у своєму складі автономні утворення або держави, які проводять реформи поступового переходу до федералізму. Яскравим прикладом цьому може бути закінчення процесу федералізації у Бельгії, яка завдяки реформі 1994 р. стала федеративною державою. До цієї групи належать також Іспанія та Італія. Іспанські провінції Каталонія та Андалузія володіють практично державним статусом і мають можливість брати участь у співробітництві міжнародного рівня. В Італії 5 з 20 областей мають спеціальний статус найширшої автономії;

3. унітарні держави, такі як Франція, Португалія і Великобританія, що проводять активну політику децентралізації.

Значимо, що політика Євросоюзу також стимулює процес децентралізації та заохочує незалежність територіальних утворень на внутрішньодержавному рівні. У зв'язку з цим цілком очевидні й закономірні тенденції та реалії державотворення і в країнах пострадянського простору. Доки в них панували соціалістичні режими, міжрегіональні, міжетнічні, релігійні протиріччя приховувалися, заганялись усередину. Крах соціалістичної системи призвів до послаблення влади на всіх рівнях, загострення і виходу назовні давніх конфліктів, розпаду соціалістичних федерацій на складові частини, які, у свою чергу, також відчували проблеми із територіальною цілісністю і державною єдністю, маючи багато невирішених проблем з окремими регіонами. Не стала винятком і Україна.

Державотворення незалежної України позначилося активним пошуком оптимальних правових, організаційних та управлінських форм існування її як демократичної держави, у тому числі й її адміністративно-територіального устрою. На сьогодні в українському суспільстві і політикумі знову надзвичайно загострились питання майбутнього державного устрою України. Пов'язано це насамперед із завершенням 10-літнього правління Президента Л.Кучми, надзвичайно напруженою президентською виборчою кампанією 2004 р., в ході якої деякі політичні сили актуалізували проблему федералізації України, вступом у дію політичної реформи та перспективою реалізації адміністративно-територіальної реформи вже

оновленою політичною елітою країни. Не виключена ймовірність винесення питань, пов'язаних зі зміною адміністративно-територіального устрою країни, на всеукраїнський референдум.

У цьому зв'язку корисно було б пригадати, що Україна в своїй історії має два приклади проведення референдумів щодо надання автономного статусу: 20 січня 1990 р. у Криму та 1 грудня 1991 р. у Закарпатті. У кожному випадку була власна специфіка і особливості, і, насамперед, ступінь реалізації результатів референдумів, але незаперечним залишається створення прецеденту федералізації України, наявність як мінімум двох регіонів, де було прийнято відповідні рішення.

Проведення референдуму з наступним утворенням Автономної Республіки Крим зумовило відхід України від класичної моделі унітарності та набуття нею ознак федералізму. Суспільну атмосферу у 1988 – 1989 роках на півострові визначала, з одного боку, зростаюча популярність ідеї розширення регіональної самостійності в економічній сфері – введення так званого “регіонального госпрозрахунку”, який, як вважали його прихильники, міг би пожвавити економічне життя регіону. З іншого – масове повернення на історичну батьківщину кримськотатарського населення із місць примусового поселення у республіках Середньої Азії, котре суттєво вплинуло на етнічний склад півострова й вимагало від місцевої влади неординарних дій і рішень. Гостроти ситуації в області додав їй боротьба кримської громадськості у 1988 – 1989 роках проти будівництва на півострові атомної електростанції і загалом проти засилля у Криму центральних господарських відомств та підпорядкованих їм виробництв, що порушували екологію півострова. В авангарді цієї боротьби стали групи ентузіастів “зеленого” руху.

Водночас цей період був позначений початком процесу національного відродження народів СРСР, у тому числі й українського. Керівництво КПРС, усвідомлюючи неминучість процесу українського національного відродження та краху Союзу в разі виходу з нього України, організувало особливий спротив. У надрах Кримського обкому КПРС в 1988 р. визріла ідея утворення автономії, схвалена згодом обласною партконференцією. У такий спосіб планувалося відгородитися від національно-визвольних процесів в Україні. До цього проекту долучилося й центральне партійне керівництво. На засіданні секретаріату ЦК КПУ від 22 жовтня 1990 р. під головуванням Г. Харченка “комуністам – керівникам

Верховної Ради УРСР було запропоновано внести на розгляд сесії Верховної Ради республіки питання про державний статус Криму, а Кримському обкому партії виступити з ініціативою щодо прийняття Декларації про статус Криму”². У 1989 р. Кримська обласна партійна організація стає головним організатором руху за відновлення Кримської АРСР. Ситуація ще більш ускладнювалася тим, що до дискусії відносно автономії долучилися й різні проросійськи зорієнтовані структури, котрі у відновленні автономії вбачали можливість повернення Криму до складу Росії, а також кримсько-татарські організації.

Обком партії для початку запропонував оголосити Крим “все-союзною здравницею” – спеціальною територією, призначеною для відпочинку й лікування, де всіляка господарська діяльність відомств знаходилася б під жорстким адміністративним контролем місцевої влади. Ця ідея мала не політичний, а економічний сенс, вона висувалась обласною парторганізацією як головна платформа на виборах до ВР СРСР на початку 1989 р.³

У окремих лідерів новоутворених кримських організацій, переважно проросійськи налаштованих, сформувалась ідея проголошення Криму самостійною республікою поза національних пріоритетів (вагому роль відіграла публікація наприкінці 80-х знаменитого фантастичного роману В. Аксьонова “Острів Крим”). Так, у програмі створеного на початку 1989 р. членами регіонального відділення опозиційного “Демократичного союзу” комітету “Крим” говорилося про необхідність домагатися самоврядування Криму і підпорядкування його безпосередньо Москві. Висувалась вимога надати кримському обласному парламенту право анулювати будь-які рішення центральної влади. У разі ж “відмови центру” кримські демократи мали намір реалізувати ідею мирного, шляхом референдуму, виходу Криму зі складу СРСР і створення незалежної Кримської демократичної республіки або ж відновлення Радянської республіки Тавриди, що існувала в 1918 р., й надання їй статусу суб’єкта радянської федерації⁴.

Позиція кримськотатарських організацій полягала в ідеї відновлення Кримської АРСР, яку вони розглядали як форму національної державності кримських татар. Гасло “Відновлення Кримської АРСР” було невід’ємною вимогою політичних акцій кримських татар і слідувало за вимогами організованого повернення народу і його політичної реабілітації⁵.

Відомий кримський діяч і публіцист А. Мальгін заперечує думку про те, що ініціатором перетворення Криму на республіку був обком КПРС, оскільки на момент, коли республіканська тема потрапила на сторінки партійної преси, вона вже активно обговорювалася громадськістю. Партійна ж преса почала зондувати громадську думку з цього питання не раніш середини 1989 р., коли в газеті “Крымская правда” 16 липня було опубліковано запис засідання прес-клубу видання під назвою “Регіональний госпрозрахунок і автономія”. У ньому вперше робився обережний висновок про те, що для успішного запровадження регіонального госпрозрахунку і перетворення Криму на “всесоюзну здравницю” було б доцільно надати області статусу автономної республіки. На початку жовтня обком партії організував науково-практичну конференцію, в ході якої її учасники висловили аргументи на користь республіканського статусу Криму. 25 жовтня 1989 р. установча конференція опозиційного до КПРС Народного фронту Криму висунула гасло “Криму – республіканський статус”.

Під гаслом відновлення автономної республіки пройшли і вибори до Кримської обласної ради в 1990 р. І це не дивно, адже партійна конференція Кримської області прийняла рішення вважати найбільш прийнятним варіантом відтворення Кримської АРСР як суб’єкта СРСР, що фактично означало вихід Криму зі складу України⁶. Саме республіканська ідея на той час об’єднала М. Багрова з іншим політиком – Ю. Мешковим. Останній на засіданні другої сесії обласної ради на початку червня 1990 р. пропонував проголосити відновлення республіки на з’їзді народних депутатів усіх рівнів. Другий секретар обкому КПРС Л. Грач вніс пропозицію зібрати “з’їзд народів Криму”, на якому й прийняти відповідні рішення. Ряд депутатів відстоювали необхідність проведення референдуму з питання відновлення республіканського статусу Криму.

Далеко не всім силам у Криму стало до вподоби ухвалення Верховною Радою УРСР Закону “Про мову”, який надав українській мові статусу єдиної державної (1 січня 1990 р.) та Декларації про державний суверенітет. У зв’язку з цим керівництво облради Криму зупиняється на тому варіанті, легітимність якого викликала б щонайменше сумнівів, – проведенні регіонального референдуму. 12 листопада 1990 р. відкрилася позачергова сесія облради, присвячена розгляду єдиного питання – проблемі статусу півострова. Присутнім на ній був і тодішній Голова Верховної Ради України

Леонід Кравчук. Цього дня було прийнято “Декларацію про державний і правовий статус Криму” та затверджено тимчасове положення про проведення місцевого референдуму 20 січня 1990 р., який став першим на теренах колишнього СРСР. Участь у ньому взяли 81,37% кримчан. 93,26% з них висловилися за відновлення Кримської АРСР як суб’єкта Союзу і учасника Союзного договору⁷. Народні обранці у Верховній Раді України усвідомлювали, що невирішеність питання зі статусом Криму може у подальшому призвести до загострення сепаратистських настроїв. Тому 12 лютого 1991 р. постановою Верховної Ради України “Про відновлення Кримської АРСР” було утворено автономію у складі України.

Невдовзі, згідно з прийнятим Законом України № 1231а-12 від 19 червня 1991 р. до Конституції України було включено главу 7-1 “Кримська АРСР”, тим самим на конституційному рівні закріплено існування автономної республіки у складі України. Для реалізації Кримською АРСР своїх функцій 29 квітня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про статус автономної Республіки Крим”, яким визначила статус Республіки Крим як складової частини України з досить широкими власними повноваженнями. Процес узгодження повноважень автономії із законодавством України тривав майже 9 років. Формально він завершився 31 грудня 1998 р. затвердженням Конституції АРК Верховною Радою України. Втім вже у листопаді 2005 р. Верховна Рада Криму у односторонньому порядку повернула собі право законодавчої ініціативи.

Як і у випадку із Кримом, де у міжвоєнний період існувала Кримська АРСР, автономістські тенденції у Закарпатті також мають свою історію. Походять вони від часів президента Чехословаччини Т. Масарика, який обіцяв, але так і не надав Підкарпатській Русі статусу державотворчого адміністративного утворення у складі довоєнної Чехословаччини. З новою силою вони розгорілись, як і у Криму, на початку 90-х років ХХ ст. 1 грудня 1991 р. паралельно із Всеукраїнським референдумом про підтвердження Акту проголошення державної незалежності України у Закарпатті був проведений місцевий – про надання Закарпаттю окремого статусу у її складі.

Питання автономії Закарпаття у 90-х роках невідривно пов’язане із питанням політичного русинства. Як стверджує О. Гаврош, “це не тільки два чоботи – пара, але і творіння рук одного й того

ж, як тепер кажуть, політтехнолога”⁸. Спробам реанімувати русинський рух в умовах незалежної України сприяли такі чинники, як переоцінка ступеня консолідації української нації й недооцінка специфіки окремих регіонів, зокрема Закарпаття, чим скористались окремі амбітні особистості на місцях; реанімація проблеми національних інтересів, у тому числі й питання кордонів, у сусідніх постсоціалістичних країнах; винесення проблеми карпаторусинства на обговорення ряду міжнародних симпозіумів та поява низки публікацій у пресі Угорщини, Канади, Словаччини і Росії⁹. Перші сучасні прояви русинства О. Гаврош вбачає у появі в угорській пресі у 1989 р. публікацій, у яких, крім іншого, звучала й теза про те, що закарпатці – це насправді добрі старі русини, які тисячу років жили спільно з угорцями, а українцями їх зробив Сталін. Іншим вагомим чинником активізації русинського руху стало посилення діяльності національно-демократичних сил. Партійна влада втрачала контроль над ситуацією в області. Особливо в умовах, коли націонал-демократи очолили рух проти Пістрялівської РЛС, що викликало до них симпатії широких верств, як правило, аполітичних закарпатців.

9 лютого 1990 р. новим керманичем області, замість Г. Бандровського, пленум обкому обрав М. Волощука, який зробив своїм гаслом локальний патріотизм. Нове керівництво області не створювало перепон у проведенні установчого зібрання національно-культурного Товариства карпатських русинів. Воно відбулося 17 лютого 1990 р. в Ужгороді. Першим головою Товариства став М. Томчаній. До правління Товариства увійшло 25 осіб, в основному представників місцевої інтелігенції, серед яких були М. Томчаній, Б. Сливка, М. Михальова, П. Годьмаш, В. Фединишинець, П. Кампов. Останній у своєму виступі зазначив, що “Товариство русинів не може обходити стороною політичні питання, йому необхідно брати активну участь у діяльності органів влади і допомагати русинам займати керівні посади”¹⁰.

Уже 19 лютого Товариство карпатських русинів було зареєстровано. Для прикладу – з реєстрацією обласної організації Руху місцева влада зволікала півроку. Це дало націонал-демократам підстави звинуватити обласне керівництво у симпатіях до русинського руху.

У зв’язку із перипетіями довкола Пістрялівської РЛС М. Волощук часто відвідував Москву. За спостереженнями впливового на

той час у області журналіста М. Бабидорича, після чергового повернення М. Волощука з Москви відбувався новий спалах політичного русинства у області¹¹. Ще однією знаковою подією у політичному житті Закарпаття став пленум обкому, який відбувся 12 травня 1990 р. На ньому секретарем обкому було обрано І. Миговича, а завідуючим ідеологічним відділом – М. Макару. Згодом вони стали активними учасниками і апологетами русинського руху.

Через місяць після проголошення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет, 14 – 16 серпня 1990 р., у друкованому органі Закарпатського обкому “Закарпатській правді” публікується розлога стаття В. Фединишинця, одного з русинських лідерів, “Я – русин, мій син – русин...”. Надалі на шпальтах цієї партійної газети започатковується широка дискусія про належність закарпатців до українського народу.

Варто відзначити, що такі активні учасники русинського руху і прихильники автономності Закарпаття, як брати Годьмаші у своїй праці “Підкарпатська Русь і Україна” не приховують сприяння обласної влади у реєстрації Товариства, а також вказують, що “Україна самостійно, без вказівки Москви, не вирішить проблему русинської нації і її автономної республіки”¹². П. Годьмаш підготував проект Декларації про цілі і завдання Товариства карпатських русинів. Зміст її зводився до заперечення законодавчих актів Верховних Рад СРСР і УРСР 1945 – 1946 рр. про воз’єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Єдино законним і чинним, на думку творців Декларації, є рішення Мюнхенської угоди Німеччини, Італії, Франції та Великої Британії від 29 – 30 вересня 1938 р. про розчленування Чехословацької Республіки і створення внаслідок цього автономної Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини¹³. У Декларації містилося звернення до Президента СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Верховної Ради СРСР з проханням скасувати Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. про перетворення Закарпатської України в Закарпатську область як такого, що суперечить міжнародному праву і Конституції СРСР, та прийняти замість нього новий Указ про перетворення Закарпатської України на автономну республіку Підкарпатська Русь¹⁴.

На думку закарпатських дослідників, виразників національно-демократичних поглядів, зокрема О. Мишанича, справжні причини появи декларації криються у спробі центральної союзної влади зберегти надійне “вікно у Європу”. Зважаючи на географічне роз-

ташування у цій ролі могла виступити Закарпатська область. Однак таким планам заважало б існування незалежної України. Саме тому й було розроблено план виведення Закарпаття із підпорядкування України і приєднання на правах автономії до складу Росії¹⁵. Самі русинські діячі неодноразово наголошували на тому, що у них на меті зовсім не було від'єднання від України, а питання про Підкарпатську Русь ставилося тільки як історична традиція існування на цій території автономного утворення, а не відокремлення від України¹⁶.

Від самого початку Товариство русинів намагалося протиставити себе представникам національно-демократичних сил ("галицьким емісарам"). Апелюючи до члена політбюро ЦК КПРС О. Дзасохова, П. Годьмаш повідомив, що має інформацію про те, що голова координаційної ради українців Америки Є. Стахів у конфіденційній бесіді висловлював наміри діаспори галичан у США реанімувати ЗУНР і на її базі створити суверенну Карпатську Україну, включивши до неї Закарпаття. Щоб сусіди-галичани залишили русинів у спокої, О. Дзасохову пропонувалося посприяти скасуванню Указів УРСР і СРСР про утворення Закарпатської області і видати указ про відродження русинської автономної республіки у складі УРСР, на яку галичани не зможуть претендувати. Емісар О. Дзасохова повідомив М. Томчанію, що на друге півріччя до плану роботи Президії Верховної Ради СРСР включено відповідні питання.

Та цим планам не судилося здійснитись. У серпні 1991 у Москві відбувся путч, а 24 серпня Верховна Рада УРСР проголосила незалежність України. Русинські лідери спробували вивести русинське питання на міжнародний рівень. 12 вересня 1991 р. у Москві на Нараді з безпеки і співробітництва у Європі (НБСЄ) виступив М. Попович. А 16 листопада 1991 р. на Всеукраїнському з'їзді національних меншин мав слово В. Фединишинець. Він, зокрема, заявив: "Числені вчені вважають, що ми донині знаходимося в окупації, схожій на окупацію Естонії, Латвії і Литви. Русинів 45 років переконували, що їх звільнили. Від чого? Рівень життя і культури у русинів був значно вищим, ніж у визволителів. За одну ніч ми стали українцями і втратили республіку..."¹⁷. Цю частину його виступу транслявала програма "Час" на союзному телебаченні.

Активна діяльність Товариства русинів сприяла включенню до порядку денного позачергової 8-ї сесії обласної Ради народних

депутатів питання “Про автономію Закарпаття у складі України”. Внаслідок гострих дискусій було прийнято рішення про саморозпуск облради і про винесення питання щодо автономії на розгляд безпосередньо закарпатців шляхом проведення обласного референдуму. Питання у бюлетені для голосування звучало так: *“Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території як суб’єкта у складі незалежної України і не входило у будь-які інші адміністративні утворення?”*¹⁸. Після особистого втручання голови Верховної Ради України Л. Кравчука питання було переформульовано наступним чином: *“Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало, із закріпленням у Конституції, статус особливої самоврядної адміністративної території, як суб’єкта у складі незалежної України і не входило до будь-яких інших адміністративно-територіальних об’єднань?”* На думку русинських діячів таке формулювання зводило нанівець референдум, оскільки Закарпаття вже було адміністративним утворенням і це утворення у вигляді Закарпатської області вже було закріплено в Конституції. Вказуючи на те, що ЗМІ замовчували, що голосування буде не за автономію, а за “якусь фікцію”, русинські діячі схильні вважати результати референдуму (92% виборців взяли участь, з них 78% позитивно відповіли на поставлене питання) як схвалення саме повернення Закарпаттю статусу автономної республіки.

Втім, внаслідок чвар між лідерами русинів далі справа автономії не просунулась. У наступні роки русинські організації краю, як найактивніші прихильники автономії, наполегливо домагалися втілення результатів референдуму: у 1994 р. через Організацію не представлених Націй і Народів зверталися до Президента Л. Кучми з пропозицією відновити статус Підкарпатської Русі як автономної республіки в складі України¹⁹, у 2002 р. з’явилося Звернення новоутвореного Сойму пікарпатських русинів “Про врахування специфіки Закарпаття у майбутній адміністративно-територіальній реформі”, адресоване Президенту України, Верховній Раді та Кабінету Міністрів.

У ньому, зокрема, містилося застереження від спроб ліквідації Закарпатської області і приєднання її до Карпатської області, а також вимога під час розгляду адміністративно-територіальної реформи визначити Закарпатську область як окрему адміністративно-територіальну одиницю, враховуючи волю виборців на референдумі 1 грудня 1991 р.²⁰. Однак через відсутність реальної

підтримки бодай якоїсь значної частини населення області подібні акції не мали такого продовження, як у Криму.

Порівняння автономістських процесів у Криму і Закарпатті на початку 90-х рр. XX ст. засвідчує наявність як спільних рис, так і певних особливостей. Спільним було те, що територіальна партійна еліта – уламок еліти союзної – відчула потребу у творенні власної нації в рамках приватизованого шматка території. Радянські владні органи Кримської та Закарпатської областей, боячись подальшого розгортання процесів українського національного відродження, скористалися унікальністю цих регіонів і взяли активну участь у організації проведення референдумів про автономію. При цьому вони активно апелювали до союзних органів влади.

Водночас були й суттєві відмінності. Насамперед, у національному складі населення двох областей, його політичній активності. В Криму переважало російське і російськомовне населення, постійно зростала частка кримськотатарських репатріантів. Відтак – висловлювалися різноманітні погляди на те, якою має бути автономія (територіальною, національною, адміністративною), репрезентовані різними національними і політичними силами (місцевою компартійною елітою, кримськими татарами, проросійськими політичними силами).

У Закарпатті більшість населення становили українці, а питання автономії порушувалося групою місцевих інтелігентів, які, спираючись на постулати представників заокеанської русинської діаспори, прагнули “відновлення історичної справедливості” – тобто відновлення автономної Підкарпатської Русі зразка міжвоєнного періоду, з національним (русинським) ухилом, на чому, зокрема, наголошує М. Болдижар²¹, і яких, як вже зазначалося, з меркантильних міркувань підтримала компартійна еліта. Найбільша ж відмінність полягала у тому, що Крим і Закарпаття були незіставними регіонами з погляду своєї ваги для центрального союзного, а згодом російського керівництва (чого варте одне лише розташування у Криму головної бази Чорноморського флоту). І якщо союзна, а згодом російська влада мала в українському Криму реальну опору (соціальну, національну, військову) і важелі впливу на розвиток подій, то у Закарпатті місцеві інтелектуали, використавши момент, домігшись проведення референдуму, так і не спромоглися розвинути свій успіх без активної зовнішньої допомоги і внутрішньої опори. А після призначення окремих лідерів русинського руху

на державні посади вони взагалі полишили автономістські прагнення.

Якщо виходити з того, що головною метою державної регіональної політики мало бути зміцнення національної безпеки України, піднесення рівня матеріального добробуту населення, поліпшення умов життєдіяльності на засадах створення сприятливого організаційно-економічного режиму для ефективного використання природно-ресурсного, трудового і науково-технічного потенціалу регіонів з урахуванням їхніх історико-культурних, природних, соціальних та економічних особливостей, то вимоги й аргументи провідників карпаторусинства навряд чи сприятимуть втіленню в життя хоча б одного з цих принципів.

У ширшому розумінні під час (або у разі) проведення в Україні адміністративно-територіальної реформи безумовно необхідно враховувати особливості кожного регіону, у тому числі Криму й Закарпаття. Крим вже є автономією в складі України. Спекулювання ж результатами місцевого референдуму 1991 р. у Закарпатті є неприпустимим, адже формально його результати також враховано у Конституції України – Закарпаття має статус області, самоврядної адміністративної території у складі України.

¹ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – С. 444.

² Там само.– С. 268.

³ Крымская правда.– 1990. – 16 января.

⁴ Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989 – 1999.– Симф.: Сонат, 2003. – С. 63, також див.: Что такое “ДС”? Интервью с Е. Шелудяковым // Крымский комсомолец. – 1989. – 22 июля; Вперед к республике “Таврида”? // Крымский комсомолец. – 1989. – 16 сентября.

⁵ Губогло М., Червонная С. Крымскотатарское национальное движение. – М.,1992. – Т. 1. – С. 157–158.

⁶ Архів ВР України: Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 2278.– Арк. 141.

⁷ Крымский комсомолец. – 1991. – 26 января.

⁸ Гаврош О. Автономія Закарпаття: народний самовивяз чи номенклатурний путч? // <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/havrosh.htm>.

⁹ Панчук М.І. Політичне русинство в Україні // Політична думка. – 1995. – №2-3. – С. 121–122.

¹⁰ Годьмаш П., Годьмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. – Ужгород, 2003. – С. 313.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 316.

¹³ *Мишанич О.* Ідейні витоки новітнього “карпаторусинства” // “Карпаторусинство”: історія і сучасність. – К.: Обереги, 1994. – С. 40–41.

¹⁴ Там само. – С. 317.

¹⁵ *Мишанич О.* Назв. праця. – С. 44.

¹⁶ *Болдижар М.* Про “закарпатський сепаратизм”, “політичне русинство” та їх основателів // Руснацький світ. – Т. 3. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2003. – С. 15.

¹⁷ *Фединишинец В.* Вчора народ! А сьогодні – меньшинство? // Подкарпатская Русь. – 1992. – 8 мая.

¹⁸ *Годьмаш П., Годьмаш С.* Указ. соч.. – С. 331–332.

¹⁹ Обращение ОНК // Подкарпатская Русь. – 1994. – 17 ноября.

²⁰ Звернення “Про врахування специфіки Закарпаття у майбутній адміністративно-територіальній реформі” // Руснацький світ. – Т. 3. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2003. – С. 81–82.

²¹ *Болдижар М.* Назв. праця. – С. 16.

СТРУКТУРИЗАЦІЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЗА ЕТНІЧНОЮ ОЗНАКОЮ

Україна є поліетнічною державою. Певною специфікою в цьому відношенні відзначаються сільські територіальні утворення. Переважна більшість таких великих етнічних спільнот, як болгари, молдавани, гагаузи, кримські татари, угорці, румуни компактно розселені саме в сільській місцевості.

Сільські території виступають як відносно замкнена, локалізована у просторі та часі форма існування етноспільнот, створюючи тим самим відповідні умови для збереження та розвитку їх самобутності. Відомо, що етнічний склад населення опосередковано впливає на формування структури господарського комплексу, його спеціалізацію та виробничу культуру. В цьому сенсі сільські території є частиною конкретного топосу. Тому врахування їх етнокультурної своєрідності сприяє ефективному функціонуванню економіки та політичній стабільності держави.

Загальні питання етнографічного районування розглядаються у працях Я. Вирменича, О. Топчієва, О. Шаблія. Управлінський аспект етнополітичних державотворчих процесів досліджується у монографії Ю. Куца. Цікавий матеріал про облаштування кримських репатріантів міститься у публікаціях Б. Фіногеева та авторського колективу на чолі з О. Габриеляном. Окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлено у статтях Б. Багдея, В. Євтуха, В. Крисаченко, А. Леонової, Д. Шелеста та інших фахівців. Питання національно-державного будівництва досліджено у фундаментальній праці за редакцією Ю. Римаренка¹. На особливу увагу заслуговують монографії П. Надолішнього², який вперше в науці з державного управління вдався до структуризації етнорегіонів. Однак етнонаціональні чинники розвитку сільських територій ще не стали предметом спеціального наукового дослідження. Виходячи з цього, автор поставив за мету структурувати сільські неукраїнські територіальні спільноти як об'єкт функціонування та управління і визначив наступні завдання: виокремити рівні цих територіальних утворень; окреслити специфіку господарсько-виробничих та соціальних функцій зазначених етнічних спільнот; розкрити їх роль та місце в системі управління.

Насамперед необхідно акцентувати увагу на питанні щодо цілей етнополітики. Деякі фахівці виявляють стурбованість з приводу неоднакового рівня національної свідомості титульної нації³, на заваді чого стоїть багатонаціональність регіонів, яка спричинює "...уповільнений розвиток етнічного відродження серед українців"⁴. Більш реалістичною, на наш погляд, виглядає спрямованість етнополітики у бік гармонізації національних відносин у поліетнічній державі⁵. Базовим положенням на цьому шляху є вільний розвиток окремої людини та спільноти. Індикаторами цієї гармонії є рівень взаємовідносин: між етнічними спільнотами і владою; між титульною нацією і національними меншинами; між неукраїнськими етнічними групами. Провідною ідеєю у сфері етнополітики є створення державою необхідних умов для відтворення економічного та соціокультурного життя різних етносів, незалежно від їх кількісного складу.

Під етнотериторіальними спільнотами ми розуміємо їх певні типи, пов'язані єдиним етнічним походженням, компактним характером розселення, спільною діяльністю та здатністю до саморозвитку. В одній із публікацій ми типізували сільські території за етнонаціональною ознакою, враховуючи частку українського етносу в загальній кількості сільського населення⁶. Тепер етнотериторіальні спільноти диференціюються за принципом домінування неукраїнських етнічних груп.

Аналіз етнічного складу сільського населення з урахуванням компактності його розселення дає змогу виокремити наступні рівні сільських етнотериторіальних спільнот: мезорегіональний (обласний), субрегіональний (декілька районів), мікрорегіональний (районний), рівень територіальних громад, а також субетнічні ареали. Всі вони структуруються нами не за географічним принципом, а за етнічною ознакою. Виділяти за вказаним принципом будь-яку сільську територіальну підсистему на макрорегіональному рівні (дві та більше областей) немає ніяких підстав, оскільки навіть у східних областях частка неукраїнців коливається від 43,1% на Донеччині до 29,3% – на Харківщині⁷. До того ж рівень їх урбанізованості є найвищим в Україні.

Мезорегіональний рівень у нашій класифікації представлений сільськими територіями Автономної Республіки Крим. Для цього типу властиві такі риси: домінування росіян у загальній кількості населення – 58,3% при частці українців та кримських татар – від-

повідно 24,3% і 12,0%; достатньо високий рівень урбанізованості (частка сільського населення становить 37% від загальної кількості); компактний характер розселення кримських татар, болгар, німців – переважно у сільській місцевості⁸. Вже сьогодні можна стверджувати про існування в Криму етнокультурної мозаїки. Домінуючою усталеною етнокультурною системою тут виступає російська. Кримськотатарська культура має тенденцію до саморозвитку та конституювання, але на цьому шляху існують певні труднощі. Попри те, що серед кримськотатарських репатріантів 70% є особами працездатного віку, 75% проживають у сільській місцевості, значна їх частина не працевлаштована або самозайнята. Вибираючи місця проживання та праці, вони надають перевагу тим регіонам, де сприятливі умови виробництва і збуту сільськогосподарської продукції (від Феодосії до Каламийської затоки)⁹. Поза інтересом переселенців знаходяться малозаселені степові райони. За даними соціологічного опитування, проведеного серед кримськотатарської молоді, тільки 1,1% респондентів виявили бажання бути фермерами¹⁰. Низька виробнича активність, втрата трудових навичок при таманні й іншим депортованим етносам: болгарам, вірменам, грекам, німцям, що пов'язано з їх соціальною незахищеністю та незадовільними побутовими умовами. Поки що заходи держави щодо облаштування репатріантів суттєво не вплинули на їхній життєвий рівень, соціально-економічний розвиток села. З метою відтворення цих етнічних спільнот, крім участі населення у сільськогосподарському виробництві, доцільно розширити сферу його зайнятості за рахунок виконання ним морегосподарських, оздоровчо-рекреаційних та туристичних функцій.

Найбільш політизованим серед депортованих етносів є кримськотатарський, що визначається його статусом як автохтоного. Розвиток самосвідомості, відносно відкритий характер організації національного буття кримських татар дають підстави сподіватися на їх інтеграцію в полікультурний простір регіону, встановлення толерантних міжетнічних відносин з іншими етнічними групами. Такий висновок зроблено на тій підставі, що 42,7% кримських татар використовують у внутрішньосімейному спілкуванні російську мову, а 38,4% віддають перевагу здобуванню освіти теж цією мовою, тільки 68% шлюбів є мононаціональними. Деяко більший відсоток (75%) серед них становлять мусульмани і ті, хто дотримується своїх національних обрядів, звичаїв та традицій¹¹. Практичне

здійснення етнокультурної політики в Криму відбувається на основі програм розвитку освіти, культури, створення постійнодіючих комісій з питань міжнаціональних відносин і дорадчих органів, які існують при місцевих органах виконавчої влади.

До сільського етнотериторіального субрегіону, в якому компактно розселені національні меншини становлять більшість населення, належать Українське Задністров'я (південна частина Одеської області). В Болградському, Ренійському, Тарутинському та Ізмайльському районах болгари, молдовани і гагаузи складають від 81,06% до 53,73% населення, а з урахуванням росіян кількість районів, у яких українці є меншістю, зростає до семи – за рахунок Арцизького, Саратського та Кілійського¹². Серед цих районів слід виокремити Болградський – за часткою болгар і гагаузів – 79,5% і Ренійський, в якому молдавани і гагаузи становлять 56,92%. Останній з них можна віднести до класичної етноконтактної зони, оскільки його села розташовані вздовж державного кордону України з Республікою Молдова по сусідству з її територіальною автономією – Гагауз Єрі. Що стосується молдавського населення субрегіону, то воно не дуже політизоване, на що певною мірою вплинула соціально-економічна і політична нестабільність у сусідній Молдові у 1990-ті – на початку 2000-х років та труднощі економічного зростання у власній державі, які вимагали певного прагматизму у вирішенні життєвих проблем. А головне те, що Одещина має значний історичний досвід гармонійного співіснування різних етнічних спільнот. В області існує розгалужена мережа більш ніж 70 громадських об'єднань національних меншин, які ведуть активну культурно-просвітницьку діяльність і не є політизованими¹³.

Високим рівнем національної самосвідомості характеризуються болгарська та гагаузька етнічні спільноти. Як зазначає П.Надолішній, тут фактично склався їх єдиний територіальний масив у межах України і Республіки Молдова: в останній проживає 153,5 тис. гагаузів і 88,5 тис. болгар, а в Одеській області – 27,5 тис. гагаузів і 168,5 тис. болгар. За результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року 83% виборців проголосували за створення у межах Болградського району Болградського національного округу в складі України¹⁴. Але ці результати були дезавуйовані на загальнодержавному рівні з причини відсутності законодавчої бази для створення національних адміністративно-територіальних одиниць. Взагалі для цього, окрім правової бази та політичних пере-

думов необхідно створити механізми за яких природно-ресурсний потенціал території, майно, інший капітал виступали б економічною основою саморозвитку зазначених етноспільнот. Історично в Задністров'ї склалося екстенсивне сільське господарство: вирощування винограду, фруктів, овочів, а також тваринництво, чому сприяли ментальність, трудові навички та традиції, притаманні болгарам, молдаванам і гагаузам. Але сільськогосподарський виробничий процес тут не має закінченого технологічного циклу. Головною ж проблемою субрегіону є незадовільна екологічна ситуація, яка уповільнює розвиток курортно-рекреаційної зони, заповідного фонду та виконання відповідних господарських функцій. На забезпечення місцевого населення якісною питною водою, покращання природного балансу в районі озер та Дунай-Дністровської зрошувальної системи спрямовані заходи, передбачені обласною програмою “Регіональна ініціатива. 2002 – 2006 роки”¹⁵, реалізація яких сприятиме перетворенню цієї території на полюс соціально-економічного зростання.

Мікрорегіональний рівень сільських етнотериторіальних районів представлений у Чернівецькій області. Майже 20% її населення складають румуни і молдавани, що становить відповідно дві третини і чверть від їх загальної кількості в Україні. Румунське населення області зосереджене в Герцаївському (90% від загальної кількості населення), Глибоцькому (60%) і Сторожинецькому (40%) районах. У Новоселицькому районі 65% його мешканців – молдавани¹⁶. Румунське населення характеризується більш високим рівнем національної самосвідомості ніж молдавське. До того ж його частка в складі населення значно вища, що позначилося і на кількості шкіл з румунською мовою навчання. В названих трьох районах їх нараховується 87 у порівнянні з 4 російськими школами¹⁷ або в співвідношенні 24:4, в той час як зіставлення румунського та російського населення дає пропорцію 3:1¹⁸. Молдавський та румунський етноси мають загальну тенденцію до зростання, їх переважна більшість мешкає в селах.

Етнотериторіальна специфіка Закарпаття полягає в тому, що в ній мешкають практично всі угорці республіки, частка яких становить 12,1% від загальної кількості населення області. З них приблизно 60% рівномірно й компактно розселені у сільській місцевості¹⁹. Високий рівень їх національної самосвідомості зумовлений перебуванням Закарпаття у складі Австро-Угорської імперії, потім

– Угорщини і тісними зв'язками угорців зі своєю історичною батьківщиною. Для частини населення області притаманна русинська самоідентифікація, тобто віднесення себе не до українців, а до русинів як до самостійного східнослов'янського етносу. Ця традиція існувала ще за часів Австро-Угорщини, коли в її угорській частині влада щодо українців вживала етнонім “русин”.

Більш поширеним явищем, ніж етнорегіони та етнорайони, є сільські етнотериторіальні громади. Вони існують у кожній області, особливо в місцях компактного розселення молдаван, болгар, гагаузів, румун, угорців та інших етнічних груп. Наприклад, на півдні Одещини фактично існує юридично не закріплене гагаузьке місцеве самоврядування. Те ж саме стосується і болгарських етнотериторіальних громад. На наш погляд, в сучасних умовах місцеве самоврядування більш реальне й ефективне саме в середовищі моноетнічних спільнот. Зазначену специфіку етнотериторіальних громад доцільно враховувати, здійснюючи аграрні та адміністративні реформи, у кадровій політиці.

Певний науковий і практичний інтерес викликає питання про субетнічні територіальні ареали, представлені такими етнографічними групами українців, як гуцули, бойки та лемки. Гуцули компактно розселені у східній частині українських Карпат на межі Івано-Франківської, Чернівецької і Закарпатської областей, бойки – у їх центральній частині (Івано-Франківська, Львівська і Закарпатська області). Переважна більшість лемків розселена на території Польщі та Словаччини і частково на Закарпатті.

Усі вони відрізняються специфікою господарських занять, традиційно-побутовою культурою, мовно-діалектними ознаками, своєрідним механізмом громадських і сімейних відносин. У гуцулів внаслідок історичних причин і географічного положення (вони розташовані у найвисокогірнішій частині країни) перелічені особливості збереглися краще, ніж у бойків і лемків. За радянських часів їх традиційними видами виробничої діяльності були вирубка лісів, тваринництво, льонарство. З метою стабілізації соціально-економічного становища населення високогірних поселень у 1995 році було прийнято Закон України “Про статус гірських населених пунктів в Україні”, яким передбачена індексація зарплат і пенсій їх мешканців. На наш погляд, враховуючи специфіку ландшафтних, природно-кліматичних, етнографічних умов високогір'я, прикордонний характер території, необхідно посилити регуляторні функ-

ції держави в напрямі дотування виробництва екологічно чистої тваринницької продукції, інвестування оздоровчо-рекреаційної діяльності, етнокультурного сільського туризму, послаблення директивного планування, фінансового та правового забезпечення розвитку малого бізнесу.

Функціональність сільських етнотериторіальних спільнот визначається не тільки наявним природно-ресурсним потенціалом, виробничою і соціальною інфраструктурою, а й культурою господарювання, національними звичаями та традиціями. Етноси як біосоціальні організми, з одного боку, несуть у собі генетичний код того ландшафтного оточення, в якому вони виникли і сформувалися, а з іншого – набувають у процесі соціалізації певних професійних навичок, рис, форм поведінки, які в сукупності складають той чи інший тип ментальності. На базі ментальності формується становлення до власності як такої та відповідний тип господарювання. Вказаним етнонаціональним спільнотам як суб'єктам господарювання, поряд з раніш зазначеними традиційними видами трудових занять притаманні і риси господаря. Але за відсутності роботи на селі чимало болгар, гагаузів, молдаван створюють власні будівельні бригади, освоюючи ринок праці не тільки в містах, а й за межами своєї батьківщини. З цього випливає головний висновок про необхідність державної підтримки суб'єктів господарювання на селі, незалежно від форм власності, не обмежуючись сільськогосподарською сферою.

Вирішення питань життєдіяльності етнотериторіальних спільнот значною мірою залежить від ефективності управлінських рішень та дій. На загальнодержавному рівні управління сільськими територіями передбачає по-перше, досягнення паритету між сільським господарством та іншими галузями економіки, оскільки капітальні інвестиції в аграрний сектор у 2003 році становили лише 4,2% загального їх обсягу в економіку України за частки цього сектору у формуванні валової доданої вартості 12,2%²⁰. По-друге, слід подолати регіональну асиметрію за інвестиціями в основний капітал. У розрахунку на одну особу їх обсяг становить у межах Полтавської області 809 грн. (максимальне значення) і Херсонської – 188,1 грн. (мінімальне значення)²¹. По-третє, прерогативою держави є також розробка пріоритетних напрямків етнополітики з урахуванням специфіки представлених рівнів етнотериторіальних спільнот.

На окрему увагу заслуговують заходи щодо стабілізації політичного становища у південно-східних регіонах України, котрі входять до “великої євразійської дуги етнополітичної нестабільності”²², яка простягається від Північної Ірландії до Шрі-Ланки, проходячи через Молдову (Придністров’я та Гагаузька автономна республіка), Крим і Донбас.

Розробляючи стратегію регіонального розвитку, слід надати більшої самостійності місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування у виборі перспективних напрямів соціально-економічного розвитку етнотериторіальних спільнот з урахуванням їх специфіки.

На місцевому рівні управління необхідно активізувати участь у вирішенні назрілих проблем не тільки провладних інституцій, але й бізнесових структур та громадськості. Одним з напрямів цієї діяльності може бути створення фондів місцевого розвитку за рахунок внесків суб’єктів господарювання та коштів населення. Для стабілізації розвитку сільських етнотериторіальних спільнот пропонуємо: посилити наукову спрямованість досліджень із зазначеної проблематики; внести відповідні зміни до навчальних планів регіональних інститутів державного управління НАДУ при Президентіві України; ухвалюючи Закон України “Про територіальний устрій України”, врахувати специфіку етнотериторіальних спільнот; у місцях компактного проживання етносів як експеримент утворити етнонаціональні сільради.

¹ Див.: Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література/ Ю. Римаренко, І. Курас, Ю. Шемшученко та ін.; За ред. Ю. Римаренка. – К.: Довіра, 1999. – 559 с.

² Див.: *Надолишній П.І.* Етнонаціональний фактор адміністративної реформи: проблеми теорії, методології, практики: Монографія. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 264с.; *його ж.* Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. (Теоретико- методологічний аналіз): Монографія. – К.; Одеса: Вид-во УАДУ; Астропринт, 1999. – 304 с.

³ Див.: *Куц Ю.О.* Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект: [Моногр.] – Х.: Вид-во ХарПІ УАДУ “Магістр”, 2002. – С. 23.

⁴ Див.: *Шелест Д.* Особливості етнонаціональної політики на півдні України// Інституційні перетворення як передумова ефективного використання ресурсного потенціалу регіону. Матеріали щорічної загальноін-

ституційної науково-практичної конференції 24 квітня 2003 року. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2003. – С. 79.

⁵ Див.: *Майборода О.* Етнополітика // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 488.

⁶ Див.: *Павлов О.І.* Типізація сільських територій за етнонаціональною ознакою // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції “Наука і освіта 2005”. Том 14. Державне управління. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – С. 26-29.

⁷ Див.: Статистичний щорічник України за 2002 рік / *За ред. О.Г. Осауленка.* – К.: “Консультант”, 2003. – С.381,383.

⁸ Там само. – С. 381.

⁹ Див.: *Габриэлян О.А. и др.* Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь: Издательский Дом “Ате-на”, 1998. – С. 153, 243.

¹⁰ Див.: *Финогеев Б.Л.* Крымские татары, немцы, греки, армяне, болгары: национальное мастерство и его влияние на экономическое развитие Крыма. – Симферополь: Таврия, 1997. – С. 118.

¹¹ Див.: *Габриэлян О.А. и др.* Указ. соч. – С. 276, 278, 284.

¹² Див.: Національний склад населення Одеської області та його мовні ознаки. Статистичний збірник. – Одеса: Одеське обласне управління статистики, 2003. – С. 8.

¹³ Див.: Основні положення програми “Регіональна ініціатива. 2002 – 2006 роки”. Одеська область. – Одеса: Черномор’я, 2003. – С.12.

¹⁴ Див.: *Надолішній П.І.* Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми, теорії, методології, практики. – С. 134, 136, 137.

¹⁵ Див.: *Павлов О.* Питання розвитку сільських територій у програмі “Регіональна ініціатива. 2002 – 2006 роки”// Вісник державної служби України. – 2005. – №1. – С. 32-35.

¹⁶ Див.: *Заславский Г.А.* Украина в мире национальных государств. – Одесса: Маяк, 2003. – С. 61, 63.

¹⁷ Див.: *Баглей Б.* Взаємодія державних органів виконавчої влади з громадськими організаціями національних меншин у Північній і Південній Буковині. Порівняльний аналіз // Збірник наукових праць Української академії державного управління при Президентові України / *За заг. ред В.І. Лугового, В.М. Князева.* – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – Вип.1. – С. 29.

¹⁸ Підраховано за : Статистичний щорічник України за 2002 рік. – С. 384; Баглей Б. Названа праця. – С. 29.

¹⁹ Див.: *Заславский Г.А.* Указ. соч. – С. 63.

²⁰ Див.: Соціально-економічний розвиток аграрного сектору в інтересах суспільства // Економіка України. – 2005. – №4. – С. 4.

²¹ Див.: Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році // *Економіст*. – 2004. – №4. – С. 23.

²² Див.: *Картунов О., Кремень В., Маруховська О.* Жодний тип суспільства не має імунітету від етнічних домагань // *Віче*. – 1998. – №6. – С. 6.

**ДИНАМІКА ЕТНІЧНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ПЕРЕПИСІВ 1989 ТА 2001 РР.**

З часу здобуття Україною державної незалежності реалізація й узгодження потреб етнічних спільнот стали обов'язком Української держави. Уже в Декларації про Державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. зазначалося, що “держава гарантує забезпечення рівності перед законом усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин”. Ці положення були конкретизовані в “Декларації прав національностей України” (1 листопада 1991 р.) та закладені в Закони держави про освіту (23 травня 1991 р.), про громадянство (8 жовтня 1991 р.), про культуру (14 лютого 1992 р.), про національні меншини в Україні (25 червня 1992 р.), про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні (16 листопада 1992 р.), про інформацію (2 жовтня 1992 р.), про радіо і телебачення (21 грудня 1993 р.), про місцеве самоврядування (21 травня 1997 р., остання редакція – 3 лютого 2004 р.)¹ та інші.

Водночас остаточне конституювання адміністративно-територіального устрою держави та правового становища етнонаціональних спільнот поки що не завершено. Це засвідчує і доволі гостра дискусія щодо територіального устрою країни, і постійні вимоги частини українського суспільства надати російській мові статусу другої державної, і, нарешті, відома широкій громадськості кримськотатарська проблема. Подальше вдосконалення національної політики держави можливе лише за умов врахування регіональних особливостей її розвитку та вироблення на цій основі відповідних механізмів реалізації її основних напрямів. Серед джерел такої інформації на особливу увагу заслуговують матеріали переписів, які відтворюють етнічний і мовний склад населення, його кількісні та соціальні характеристики, фіксують динаміку суспільних змін, спричинених економічними, політичними, соціальними, історичними, демографічними та іншими чинниками. Узагальнення ж отриманих результатів дозволяє виявити основні тенденції етніч-

ного розвитку, спрогнозувати його подальший хід та обґрунтувати можливі шляхи гармонізації міжнаціональних інтересів.

У структурі областей України Закарпаття посідає особливе місце. Історично край належить до поліетнічних регіонів держави. За переписом населення 1989 р. тут проживало 1 млн. 245 тис. 618 осіб. Найчисельніші етнічні групи області становили українці – 976,7 тис. осіб (78,4%); угорці – 155,7 тис. осіб (12,5%); росіяни – 49,5 тис. осіб (4%); румуни – 29,5 тис. осіб (2,3%); цигани – 12,4 тис. осіб (1,0%); словаки – 7,4 тис. осіб (0,6%); німці – 3,5 тис. осіб (0,3%); євреї – 2,4 тис. осіб (0,2%)².

Протягом 1989 – 2001 рр. наявна кількість постійного населення області зростала. Цьому сприяла порівняно висока народжуваність у сільській місцевості краю. Вперше перевищення рівня смертності над рівнем народжуваності на Закарпатті було зафіксоване лише у 1999 р. (-0,4 особи на 1000 жителів). Втім процеси природного приросту населення в регіоні були нерівномірними. Наприклад, значні депопуляційні процеси у 2000 р. проявилися в Берегівському (-3,5%), Перечинському (-2,8%), Великоберезнянському (-2,5%), Ужгородському (-1,5%) та Мукачівському (-1,4%) районах³. У доповненні із від'ємним коефіцієнтом міграційного приросту (1,3 у 1990 р.; 4,4 у 1995 р.; 2,9 у 2001 р.)⁴ це стало основною причиною незначного збільшення кількості населення області станом на 2001 р., яке становило 1 млн. 254 тис. 614 осіб, що лише на 8 тис. 996 осіб перевищило результати 1989 р⁵.

Порівняно з 1989 р. зросла кількість і питома вага українців. Якщо у 1989 р. їх налічувалося 976 тис. 749 осіб, або 78,4% населення краю, то у 2001 р. – 1 млн. 10 тис. 127 осіб, або 80,5%⁶.

Українці переважають у всіх районах області, за винятком Берегівського. При цьому, в Міжгірському, Воловецькому та Іршавському районах їхня частка становить майже 99%. У зіставленні з 1989 роком, у 2001 р. помітно зросла кількість українців у двох найбільших містах краю: в Ужгороді – на 8%, та Мукачеві – на 7%, склавши в цілому майже 77% загальної кількості всього населення цих міст. У третьому за величиною обласному місті Хусті українці становлять близько 90% міського населення.

Єдиний район, в якому українці не домінують – Берегівський, традиційний осередок угорського населення. Проте й тут спостерігаються зміни. Зокрема, в м. Берегово при одночасному зменшенні питомої ваги угорського етносу з 50,8% у 1989 р. до 48,1% у 2001 р. частка українців зросла з 36,2% у 1989 р. до 38,9% у 2001 р.

Особливою характеристикою українського етносу на Закарпатті виступає русинська ідентичність – 10,2 тис. осіб, близько 6 тис., або 59,7% яких проживає в містах області. В основному це Ужгород та Мукачеве. Ще частина розселена у Свалявському районі. Як рідній мові русини здебільшого віддають перевагу мові своєї етнографічної групи (66%) і лише третина з них (31,0% – українській)⁷.

Основними засадами русинської ідентичності є усвідомлення її представниками своєї етнокультурної окремішності, існування власної мови, самоназви “русин”, побуту, звичаїв та історичної традиції. На політичному рівні свій вияв це знаходить у створенні русинських громадсько-політичних організацій, проведенні міжнародних з’їздів, численних зверненнях до української влади визнати русинів окремою нацією. Більше того, підтримки своїх вимог русини шукають у великих держав. Так, у 1992 р. провідникам русинства вдалося донести свої вимоги до конгресу США та ряду американських громадських організацій. Паралельно депутація від русинської Підкарпатської республіканської партії (створена у березні 1992 р.) спромоглася переконати З’їзд народних депутатів Росії у необхідності створити у Верховній Раді Російської Федерації депутатську групу для вивчення обставин ліквідації у 1946 р. автономії Закарпаття, яке лідери русинів вважають незаконним⁸. Зазначене дає підстави стверджувати про реінтеграційні процеси ідентичності в середовищі українців та появу нового русинського фактора в етнополітичному житті регіону.

За результатами перепису 2001 р. угорці є другою за чисельністю етнічною групою Закарпаття. Але у співставленні з 1989 р. (155,7 тис. осіб) в 2001 р. їх кількість у національній структурі населення області зменшилася до 151,5 тис. осіб⁹. Значною мірою це пов’язано з еміграцією до Угорщини. Протягом 1995 – 2002 рр. з України сюди виїхало 4,165 тис. осіб, серед яких 61,7% становили етнічні угорці. В масштабах держави мешканці Закарпаття стабільно становлять близько 90% всіх емігрантів до цієї країни¹⁰. Суттєвим фактором став також нижчий, в порівнянні з українцями, природний приріст угорського населення. Райони з компактним проживанням угорців, особливо Берегівський, належать до депопуляційних типів.

Найвища частка угорців зосереджена у Берегівському (41,2 тис. осіб, або 76,1%), Виноградівському (30,9 тис. осіб, або 26,2%), Іршав-

ському (1,0 тис. осіб, або 0,1%), Мукачівському (12,9 тис. осіб, або 12,7%), Рахівському (2,9 тис. осіб, або 3,2%), Свалявському (0,4 тис. осіб, або 0,7%) та Тячівському (5,0 тис. осіб, або 2,9%) районах, містах Ужгород (8,0 тис. осіб, або 6,9%), Мукачеве (7,0 тис. осіб, або 8,5%), Берегово (12,8 тис. осіб, або 48,1%), Хуст (1,7 тис. осіб, або 5,4%) селі Вишково (Хустського району) та селі Солотвино (Тячівського району)¹¹.

Перепис 2001 р. зафіксував 14 тис. ромів, які проживають на Закарпатті. У 1989 р. їх кількість становила 12 тис. осіб. Проте у ромських родинах спостерігається високий рівень народжуваності й отримані результати, на думку експертів, можуть точно і не відображати реальну ситуацію. Так, за даними Закарпатського культурно-просвітнього товариства “Романі Яг” в Закарпатті проживає майже 45 тис. осіб циганської національності, що становить приблизно 5% від загальної кількості населення області. Розходження у підрахунках можна пояснити тією причиною, що значна частина циган, зважаючи на соціальний статус, який їм відводить суспільство, схильна приховувати свою етнічну належність і зачисляти себе до інших національностей.

Переважна більшість циган-ромів проживає в Ужгородському, Березівському, Виноградівському районах, містах Ужгород, Мукачеве і в основному компактно розселені на окраїнах населених пунктів.

У міжпереписний період суттєво зменшилася кількість російського етносу з 49,458 тис. осіб (4%) у 1989 р. до 30,993 тис. осіб (2,5%) у 2001 р. Основною причиною став помітний виїзд його представників, особливо військовослужбовців, до Росії. Так, в 1995 р. з-поміж емігрантів у Російську Федерацію виїхало 85,6% етнічних росіян¹². Відтік російського населення був зумовлений насамперед розпадом СРСР та зміною у зв'язку з цим статусної характеристики російської національності в умовах незалежної України: із привілейованого етносу вони стали національно меншиною, що не могло не вплинути на їх міграційні настрої та відповідну поведінку.

Для росіян характерне дисперсне розселення, але більшість з них проживає у містах Ужгород та Мукачеве. Протягом 1989 – 2001 рр. збільшилася кількість румунського населення з 29,485 тис. осіб (2,4%) до 32,152 тис. осіб (2,6%), що можна пояснити традиційно високим рівнем народжуваності та високим пошануванням у румунів сім'ї. Зокрема, у 2000 р. на території Тячівського району

природний приріст населення становив 3,4%, Рахівського – 3,5%¹³. У зв'язку з цим показовим є слабке поширення серед румунського етносу емігрантських настроїв. Румунський етнос компактно проживає у дев'яти населених пунктах – Солотвино, Діброва, Глибочий Потік, Топчило, Подішор, Бескеу, Корбунешти, Малий Боуц, великий Боуц Тячівського (19,3 тис. осіб, або 10,6%), і чотирьох – Біла Церква, Середнє Водяне, Плауц, Добрик Рахівського районів. Разом з українцями та угорцями вони становлять основний масив сільського населення краю. Для румун характерними є етнічно однорідні шлюби.

Упродовж 1989 – 2001 рр. за рахунок еміграції до історичної батьківщини скоротилася кількість осіб словацької національності з 7,3 тис. осіб (0,6%) у 1989 р. до 5,7 тис. осіб (0,5%) у 2001 р. Більшість словаків компактно проживають у містах Ужгород та Мукачеве, смт. В.Березний, а також селах Сторожниця, Антонівка, Глибоке, Середнє Ужгородського, Тур'я-Ремета Перечинського, с. Рудникова Гута Свалявського районів, селищі Довге Іршавського району¹⁴.

Незмінною залишається кількість закарпатських німців – 3,5 тис. осіб (0,3%) у 1989 р. та 3,6 тис. осіб (0,3%) у 2001 р. Але молодь цієї меншини у зв'язку з економічним хаосом та низьким рівнем життя в країні теж виїжджає до Німеччини. Німці в основному компактно проживають у м. Мукачеве, селах Пашино, Нове Село, Синяк, Бородавка, Кучава, Великий Коропець, Лалово Мукачівського району, с. Уст-Чорна Тячівського, окремих селах Свалявського, Іршавського і Рахівського районів.

Динаміку етнічних процесів на Закарпатті наочно ілюструють дані нижченаведеної таблиці¹⁵ (див. табл. 1. на стор. 282).

Трансформація етнічної структури населення включає в себе зміну власних ознак етносу, серед яких найбільш репрезентативною, хоча не завжди визначальною, є мовноетнічна самоідентифікація громадян. Саме тому динаміка етномовних процесів, як ніщо інше, віддзеркалює особливості етнонаціонального розвитку. У цьому аспекті, як свідчать результати перепису 2001 р., Закарпаття є регіоном зі стійкою тенденцією до визнання представниками різних етнічних груп рідною мовою – мову своєї національності. Не існує у краї і проблеми “російськомовного населення”. Російську мову визначають рідною лише 2,9% населення регіону. Мовна асиміляція спостерігається у циган (мадьяризація – 62%) білорусів

(русифікація – 43,2%) та словаків (українізація – 41,5%). Так, із 14 тис. осіб циганської національності лише 2,9 тис. її представників вказали, що їх рідною мовою є циганська. А серед білорусів і словаків – 576 осіб, або 37,4% та 2,5 тис. осіб, або 43,5%. Різномовна ідентичність притаманна німцям: 50,5% рідною мовою вважають німецьку, 30,6% – українську, 4,8% – російську (див. табл. 2. на стор. 282).

Відповідність мови та етносу є характерною для українців (99,2%) румунів (99%) угорців (97,1%) та росіян (91,7%)¹⁶. Високому рівню етномовної відповідності сприяло доволі широке функціонування на території Закарпаття навчально-освітніх закладів названих етносів: 575 шкіл з українською мовою навчання (151310 учнів), 69 – з угорською (16070 учнів), 30 – українською і угорською (9332 учнів), 12 – румунською (3318 учнів), 3 – російською (1442 учнів), 9 – російською та українською (5385 учнів), 2 – румунською, російською, українською (1379 учнів).

Основу шкільної освіти становила мережа дошкільних навчальних закладів: 390 – з українською мовою виховання (19796 дітей), 1 – російською (71 дитина), 65 – угорською (2226 дітей), 2 – румунською (54 дитини), 18 – змішаною (1457 дітей), 1 з словацькою та українською мовами навчання (826 учнів)¹⁷.

За результатами останнього Всесоюзного перепису 1989 р. відповідність мови та етносу була характерною для українців (98,4%), угорців (97,2%), румун (98,2%), росіян (95,8%). Асиміляційні процеси спостерігалися у словаків (33,2% – українізація), білорусів (46,7% – русифікація) та євреїв (13,8% – українізація; 49,5% – русифікація). Різномовною ідентичністю характеризувалися німці (74,1% – вважали рідною мовою мову своєї національності, 18,4% – українську, 6,1% – російську) та цигани (20% – вважали рідною мовою мову своєї національності, 12,3% українську, 1,0% – російську, 66,7% – інші мови)¹⁸.

Для українців краю працювало 149 середніх шкіл, тобто на 6 тис. 384 українців припадала 1 середня школа; для російськомовного населення – 14 шкіл, в тому числі 12 середніх, тобто 1 середня школа для 4 тис. 121 росіян; для угорців – 50 шкіл, в тому числі 11 середніх (1 середня школа для 14 тис. 155 угорськомовного населення); для румун – 10 шкіл, з них 2 середні (1 середня школа для 14 тис. 742 румунів)¹⁹.

Таблиця 1.

Етнічний склад населення Закарпатської області

Етнічна група	1989	2001	2001 р. у % до 1989 р.	1989 р. у % до підсумку	2001 р. у % до підсумку
Все населення	1245618	1254614	100,7	100	100
українці	976749	1010127	103,4	78,4	80,5
угорці	155711	151516	97,3	12,5	12,1
румунни	29485	32152	109,0	2,4	2,6
росіяни	49458	30993	62,7	4,0	2,5
цигани	12131	14004	115,4	1,1	1,1
словаки	7329	5695	77,7	0,6	0,5
німці	3478	3582	103,0	0,3	0,3
білоруси	2521	1540	61,1	0,2	0,3

Таблиця 2.

Розподіл населення за національністю і рідною мовою у 2001 р.

Етнічна група	Всього осіб	З них вважають рідною мовою, мову своєї національності	Укр.	Рос.	У % до кількості населення, яке вважає рідною мовою мову своєї національності	Укр.	Рос.
Все населення	1254614	1218857	14291	7977	97,1	81	2,9
українці	1010127	1001977	-	5297	99,2	-	0,5
угорці	151516	147056	3932	378	97,1	2,6	0,2
румунни	32152	31846	163	42	99,0	0,5	0,1
росіяни	30993	28435	2451	-	91,7	7,9	-
цигани	14004	2871	2335	28	20,5	16,7	0,2
словаки	5695	2480	2366	147	43,5	41,5	2,6
німці	3582	1810	1419	173	50,5	30,6	4,8
білоруси	1540	576	283	666	37,4	18,4	43,2

Водночас проаналізовані показники етномовної відповідності дають змогу зробити висновок лише про рівень консолідації етнічної спільноти та ступінь впливу на неї з боку інших етносів. Можливості ж подальшої інтеграції та розвитку українського суспільства існують лише за умов максимального використання позитивного потенціалу всіх елементів етнонаціональної системи. У цьому аспекті важливо з'ясувати питання мовної компетенції національних меншин регіону. Адже знання лише мови своєї національності обмежує міжетнічні контакти, знижує загальний культурний рівень етносів, ускладнює соціальну мобільність, продукує їх відсторонення та замкненість. Особливо це стосується національностей, мова яких не належить до групи слов'янських.

За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. ситуація у сфері етномовної компетенції населення Закарпаття характеризувалася наступними показниками (див. табл. 3)²⁰

Отже, наведені дані дають змогу констатувати відсутність мовного бар'єру в міжетнічній комунікації закарпатського соціуму та переважання у мовній компетенції етнічних груп регіону володіння українською мовою в порівнянні з російською. Українською мовою вільно спілкуються – 45% угорців, 24% румунів, 74% росіян, 32% циган, у той час як російською – 26% українців, 30% угорців, 37% румунів, 11% циган (див. табл. 3 на стор. 284).

У наш час, більше ніж раніше, поряд з мовною компетенцією, соціальне обличчя етнічних спільнот, їх місце у суспільному житті країни зумовлюється співвідношенням у складі кожної з них міського й сільського населення. Проживання у сільській місцевості, з одного боку, сприяє збереженню традицій, забезпечує стабільність соціокультурного життя, але, з іншого, – зумовлює певні труднощі у здобутті освіти, зайнятості, соціальному й політичному розвитку. Лише в місті людина може розраховувати на реалізацію свого потенціалу та досягнення престижних соціальних позицій. Тому урбанізовані етнічні групи зазвичай і займають престижніші соціальні позиції, мають у своєму складі більшу частку працюючих з вищою кваліфікацією.

За результатами переписів 1989 та 2001 рр. встановлено, що найбільш урбанізованими на Закарпатті є росіяни (87,2% у 1989 р. – 83,5% у 2001 р.), білоруси (83% у 1989 р. – 79,7% у 2001 р.), словаки (86% у 1989р. – 70,8% у 2001 р.), менше – цигани (62,2% у 1989 р. – 51% у 2001 р.).

Таблиця 3

**Ситуація у сфері етнотомовної компетенції населення Закарпаття
(за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р.)**

	Крім рідної, вільно володіють мовами:		Міське населення		Сільське населення	
	українською	російською	українською	російською	українською	російською
українці	-	266330	-	112262	-	154068
угорці	68896	46098	35283	20009	33613	26089
румуні	7770	12063	2427	2240	5343	9823
росіяни	23088	-	19456	-	3632	-
цигани	4606	1634	3190	917	1416	717

Таблиця 4

**Розподіл населення найбільш чисельних національностей
у 2001 р. за рівнем освіти (Закарпатська область)**

	Все населення у віці 10 років і старші, які мають освіту	Висхідні ступені освіти			Неповну вищу	Повну загальну середню		Початкову загальну
		Висшу	Базову вищу	Базову вищу		Базову загальну середню	Базову загальну середню	
українці	875876	70882	5321	114710	349062	169490	144586	
угорці	133980	6233	562	13191	58482	31776	21931	
румуні	27771	549	33	742	5451	13732	5913	
росіяни	29854	8100	295	7146	9866	2606	1704	
цигани	10386	2	1	18	396	1776	5122	

Переважно в сільській місцевості проживають румуни (82,3% у 1989 р. і 83% у 2001 р.), угорці (62,3% у 1989 р. і 64,6% у 2001 р.) та українці (61,6% у 1989 р. і 64,7% у 2001 р.). Інтенсивна урбанізація, за загальом незмінній його частці у структурі населення області – 0,3% у 1989 р. і 0,3% у 2001 р., спостерігається у німецького етносу (44,5% у 1989 р. і 71,4% у 2001 р.)²¹. Тож не дивно, що серед українців, угорців, румунів, росіян та циган краю показник вищої освіти, у категорії осіб 10 років і старші, є найвищим у російського етносу – 27%. В українців він становить 8%, угорців – 4%, румунів – 1%. (див. *табл.4 на стор. 284*)²².

У 1989 р. на 1000 осіб у віці 15 р. і старші з вищою освітою припадало 68 українців, 37 угорців, 246 росіян, 17 румунів, 88 словаків²³. Зіставлення цих показників з результатами перепису 2001 р. засвідчує зростання кількості осіб з вищою освітою серед росіян, українців, угорців та зменшилася серед румунів краю. Однак подолати диспропорцію у співвідношенні осіб з вищою освітою серед основних етнічних груп регіону у міжпереписний період не вдалося.

Зазначене суттєво зменшує можливості українців, угорців і особливо румунів здійснити висхідну соціальну мобільність на рівні групи та потребує відповідних заходів з боку держави в напрямі досягнення пропорційного співвідношення цього показника серед названих етносів.

Загалом, як можемо пересвідчитися із наведених даних, що хоча за ознакою чисельності основних елементів вертикаль етнонаціональної структури населення Закарпаття протягом 1989 – 2001 рр. певною мірою видозмінювалась, але в цілому її конфігурація виявила тенденцію до стійкості. Вирішальну роль у формуванні національної структури області відіграв природний приріст населення, переважно сільського. Вплив еміграції мав місце лише на початку і в середині 1990-х рр. Переписні дані свідчать про збільшення кількості і питомої ваги українського, румунського та циганського населення (в основному за рахунок природного відтворення). З іншого боку, зменшилася кількість угорців, росіян, словаків. Для них характерна в основному етнічна еміграція переважно в країни, де вони представляють державотворчі етноси. Мовноетнічним процесам в регіоні притаманна стійка тенденція до визнання представниками різних етносів рідною мовою мову своєї національності. Переписні дані дозволяють

також констатувати посилення позицій української мови як мови міжетнічного спілкування. Нестабільність у регіоні можлива за умов радикалізації та подальшої політизації вимог русинів, які вже зараз виходять за межі питань збереження національної ідентичності та культурного розвитку. Все це потребує ретельного враховування під час формування та здійснення державної етнополітики в Україні, особливо коли йдеться про виизначення пріоритетних напрямів її розвитку.

¹ Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005, – С. 6.

² Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / *За ред. О.Г. Осауленка.* – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – С. 7.

³ *Шабашкова Л.Ю.* Просторово-часові особливості природного відтворення етнічних груп населення Закарпатської області // Український географічний журнал. – 2003. – №3. – С. 53.

⁴ Статистичний збірник “Регіони України”. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – Ч. 1. – С. 90.

⁵ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 7.

⁶ Там само. – С. 7.

⁷ Там само. – С. 7.

⁸ *Майборода О.* “Політичне русинство”. Закарпатська версія периферійного націоналізму. – К.: Києво-Могилянська академія, 1999. – С. 11.

⁹ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур’єр. – 2002. – 28 грудня – С. 11.

¹⁰ *Малиновська О.А.* Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС. – К.: Бланк-Прес, 2004. – С. 9.

¹¹ Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / *Кол. авт.; керівник Д.В. Табачник.* – К.: Етнос, 2004. – С. 108.

¹² *Зан М.П.* Етнічні процеси на Закарпатті (1989 – 2001): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 05 – етнологія / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, К., 2003. – С. 10.

¹³ *Шабашкова Л.Ю.* Назв. праця. – С. 53.

¹⁴ Міжнародні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – С.109.

¹⁵ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 132–133.

¹⁶ Там само. – С. 187–188.

¹⁷ Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. – С. 113–115.

¹⁸ Національний склад населення України / по Кримській АРСР та областях/ за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – К.: Міністерство статистики України, 1992. – Ч.2. – С. 256.

¹⁹ *Малець О.О.* Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40 – 80 х рр. XX ст. / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія / Ужгородський національний університет. Інститут народознавства НАН України. – Л., 2002. – С. 14–15.

²⁰ Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / *За ред. О.Г.Осауленка.* – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 294.

²¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 132–133.

²² Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – С. 313–314.

²³ Національний склад населення України / по Кримській АРСР та областях / за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. – С. 336–342.

ГАРМОНІЗАЦІЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПОЛЬСЬКОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПАРТНЕРСТВА

Крах тоталітаризму в Польщі та відновлення державної незалежності України започаткували нову сторінку українсько-польських взаємин, співпраці та партнерства, а також новий статус поляків в Україні та українців у Польщі. Його правовий фундамент склав “Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво”, ратифікований у 1992 р., у другій статті якого зазначено, що сторони діють у відповідності з міжнародними стандартами захисту національних меншостей, визнання їх права на збереження етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності¹.

У процесі втілення цього Договору та інших угод Польща ініціювала допомогу Україні в реалізації європейської інтеграційної політики, активно підтримала її членство в Раді Європи, сприяє вступу в Європейський Союз та трансатлантичні структури. Все це відбувається на тлі подолання стереотипів минулого, утвердження взаємної довіри, підтримки і розширення співпраці сусідніх народів у всіх сферах політичного, економічного, науково-технічного, культурного і гуманітарного співробітництва, активним чинником якого виступає народна дипломатія в особі польської меншини в Україні та української в Польщі.

Наукове осмислення ролі українських поляків у розвитку стратегічного партнерства між обома державами належить до актуальних і недосліджених історико-етнополітологічних проблем. У наявних публікаціях в Україні та Польщі, присвячених українсько-польському міжнародному економічному, науково-технічному та культурному співробітництву², ця тема лише окреслена як перспективна, але не з’ясована. Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб на основі маловідомих джерел і систематизації розпорошених відомостей висвітлити сучасний стан польської меншини в Україні, її місце та роль у трансформаційних процесах українського суспільства, в зміцненні українсько-польського партнерства.

Поляки не лише наші близькі слов’янські сусіди, але й давні жителі на українських землях, своєрідний каталізатор україн-

сько-польських відносин. Ці взаємини мають багатолітню історію, своїм корінням сягають княжих часів і сповнені сторінками як добросусідської співпраці, спільних дій проти монголо-татарських та інших завойовників, імперських та тоталітарних режимів, так і проявами обопільного антагонізму та конфронтації, які підігрівалися або й інспірувалися третіми силами. Однак верх в українсько-польських відносинах здебільшого брали здоровий глузд, пошук порозуміння та компромісів. Ще в 30-х рр. XIX ст. зародилося спільне гасло побратимства “За нашу і вашу свободу”, а Т. Шевченко восени 1845 р. писав:

“А я тихо помолюся,
Щоб усі слов’яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди...”

Доля українських поляків (*Polonia ukrainska*) – невіддільна від історії українського народу. Вони на більшості її етапів, особливо в XIX – XX ст., були, як правило, разом з українцями у боротьбі з російським царизмом, сталінізмом та гітлерівськими окупантами. Представники української полонії виступали на боці опозиційних сил у Польщі та Україні, зокрема польської “Солідарності”, Української Гельсінської Спілки та Народного Руху України, які відіграли ключову роль у поваленні тоталітаризму і розпаді СРСР, у досягненні свободи обох народів, у розбудові демократії. Хоч кількість поляків в Україні за період з 1989 р. помітно зменшилася: з 219 тис.³ до 144 тис. у 2001 р.⁴ (пік виїзду припав на кризові 1995 – 1997 рр.), вони і надалі займають домінуюче місце серед іноетнічних груп нашої держави. Польська меншина є найбільш інтегрованою в українське суспільство етнічною групою, яка попри асиміляційні та урбанізаційні процеси зберегла свою самобутність, активно долучилася до національно-культурного відродження і стала надійним містком українсько-польського порозуміння, співпраці та партнерства.

Поляки мешкають у всіх областях України, але більшість з них пов’язана з традиційними районами розселення: Галичиною, Волиню, Поділлям, Поліссям, Києвом та Київщиною. Так, на Львівщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині, Волині та Рівненщині на початок 2001 р. проживало 38,4 тис. поляків, на Хмельниччині та Вінниччині – 26,8 тис., на Житомирщині, Київщині та в м. Києві – 58,8 тис. осіб, що становить 86% усієї польської людності

України⁵. Варто зазначити, що порівняно велика питома вага поляків залишається на Півдні України: в Одеській, Херсонській, Миколаївській областях та в Криму, а також у промислових регіонах – у Донбасі, на Дніпропетровщині, Запоріжжі та Харківщині. За соціологічними опитуваннями, польське населення не тільки найактивніше підтримало Акт проголошення державної незалежності України на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р. і прийняло українське громадянство, але й безпосередньо долучилося до трансформації пострадянського суспільства на шляхах демократичних перетворень і європейського вибору, ставлячи за приклад політичні та економічні реформи, здійснювані в Польщі. На відміну від деяких інших етнічних груп, поляки підтримали цілісність України, непорушність і демаркацію її державних кордонів, у тому числі з Польщею.

З відновленням незалежності України, ухваленням Закону про національні меншини⁶, інших нормативних актів, утворенням Ради національних товариств почалося національно-культурне відродження й української колонії. Спираючись на конституційні гарантії рівних громадянських та національних прав і свобод етнічних меншин щодо збереження своєї ідентичності, створення громадських об'єднань, недопущення будь-якої дискримінації за національними та релігійними ознаками і заручившись державною підтримкою з боку України та Польщі, поляки долучилися до громадсько-політичного і культурного життя, консолідувалися навколо своїх національно-культурних товариств і новостворюваних національних засобів масової інформації.

Етнічна мобілізація поляків розгорталася синхронно з відновленням державного суверенітету і повної незалежності Польщі, а відтак України. Наприкінці 80-х рр. у багатьох містах України поряд з реформуванням товариств радянсько-польської дружби, які виконували здебільшого ідеологічні функції і стояли осторонь проблем польської людності в СРСР та УРСР, почали створюватися польські національно-культурні товариства, а впродовж 1990–1991 рр. відбулися два конгреси української колонії, на яких було засновано Союз поляків України – ZPU (голова С. Костецький, тепер Г. Юрковська) та Федерацію організацій польських на Україні – FOPU (голова Є. Хмельова). За ініціативою Федерації в 1996 р. відбувся Сейм поляків Поділля, на якому схвалена програма національно-культурного відродження польської меншини та підвищення її ролі

в українсько-польському діалозі. Серед регіональних об'єднань виділяються своєю роботою Київське культурно-освітнє товариство ім. А. Міцкевича (голова І. Гільова), Київське національно-культурне товариство “Згода” (голова Р. Маловський), Польський культурний центр в Одесі, Доми польські в Криму, м. Дубно, Чернівцях, у селищі Якимівка Запорізької області, а також польські осередки в Харкові, Донецьку, Миколаєві, Дніпропетровську та інших містах. Якщо восени 1990 р. нараховувалось 8 польських національно-культурних товариств, то на початок 2005 р. діяло понад 40, які розширюють свій вплив на польські громади, урізноманітнюють форми роботи, утверджують себе як легітимні представники інтересів польської людності.

З 1990 р. почала виходити “Gazeta Lwowska”, а з 1993 р. – “Dziennik Kijowski”, з 2000 р. – “Polacy Donbasu”, на шпальтах яких, з одного боку, висвітлюється життя поляків України, українсько-польські взаємини, а з другого боку, вміщується інформація про реформи в Польщі, аргументується доцільність використання їх досвіду Україною. Проблеми польської меншини перебувають у полі зору державного телебачення та радіомовлення, а в студіях Львова та Житомира працюють польськомовні редакції. У Києві функціонує Інститут польської культури, створений як представництво Міністерства закордонних справ Польщі з метою популяризації національних культурних надбань, розгортають роботу Інститут українсько-польських студій на базі Національного університету “Києво-Могилянська академія” та науковий осередок польських студій при Львівському національному університеті ім. Івана Франка. Одним із незаперечних доказів духовного відродження української поліції та гармонізації її життєдіяльності стало скасування будь-яких обмежень стосовно традиційної для поляків Римсько-католицької церкви в Україні. Впродовж 90-х рр. вона майже подвоїла свою мережу і на початок 2005 р. нараховувала понад 840 зареєстрованих громад, у яких служать більше 500 єпископів та ксьондзів. Кількість вірних РКЦ, за різними оцінками, коливається від 340 тис. до 875 тис. осіб. Вперше у своїй історії Римо-католицька церква втрачає риси “польської церкви”, оскільки значна частина вірних і священників поліетнічна за своїм складом, а служіння проходять як польською, так і українською, російською, словацькою та угорською мовами. В Україні функціонує Римсько-католицький університет, Кам'янець-Подільська духовна семінарія РКЦ, працює по-

над 200 недільних шкіл, створено римсько-католицьке товариство “Полонія”. Благодотворний вплив на релігійне життя в Україні справив візит Папи Римського Пала II. Невирішеними на сьогодні залишаються питання повернення ряду будівель колишніх культових споруд римсько-католицькій церкві (костел св. Миколая в Києві, комплекс будівель колишньої єпископської резиденції в Житомирі, кілька у приміщенях у Львові).

Відчувши помітні зміни майже в усіх сферах суспільного розвитку, в економічному, культурно-інтелектуальному і духовному житті, переважна більшість поляків не тільки відмовилася від еміграції з України, але й, навпаки, на рівні індивідуальних взаємин з українцями, представниками інших етносів переконувала трудові колективи в необхідності продовження демократичних перетворень та проведення реформ. Відомо, що ніщо так не зближає народи і держави, як людські контакти. Польща була першою державою, яка максимально спростила умови перетинання кордону для українських громадян, їх приватних, бізнесових та інших поїздок. Україна перша серед країн СНД у червні 1996 р. уклала Угоду з Польщею про взаємні безвізові поїздки громадян⁷, яка наблизила українських поляків до своїх коренів, пращурів, надбань національної культури. Вона розширила можливості для активізації різнобічних стосунків, сприяла збільшенню кордонних переходів та пунктів пропуску, стала виявом обопільної довіри. Не секрет, що багато українських громадян у 90-х рр. долучалися до ідеології ринкової економіки шляхом “човникового” бізнесу, підприємництва та торгівлі в Польщі. Проте відновлення в 2003 р. Польщею на вимогу ЄС візового режиму погіршило умови людських контактів, хоча Україна з ініціативи президента В. Ющенка 2005 р. в односторонньому порядку скасувала візи для польських громадян.

Людські контакти були б набагато ширшими, якби в Україні за прикладом Польщі до цієї справи активніше залучалися неурядові організації та громадські фонди, яким належить провідна роль у формуванні громадянського суспільства. З огляду на це, цікавим є досвід ряду фондів у Польщі, зокрема Гельсінської з прав людини, Фондації освіти для демократії, Фондації розвитку громадянського суспільства, Фондації суспільно-політичних ініціатив та ін., які в своїй міжнародній діяльності надають великого значення розвитку демократії та ринкової економіки на пострадянському просторі, включаючи й Україну. Вони опрацьовують спеціальні

програми для стажування українців у польських структурах місцевого самоврядування та в неурядових організаціях. Успішно діє Інститут на користь демократії в державах Центрально-Східної Європи, реалізуються його програми: “Центр плюралізму”, “Підтримка місцевої демократії в Україні”, “Підтримка вільних засобів масової інформації в Україні”, “Підтримка модернізації сільського господарства в Україні” та ін. Значна частина цих програм спонсується західними приватними фондами.

І все ж основним полем українсько-польського партнерства, до якого причетні й поляки України, є економіка, прикордонна та міжрегіональна співпраця. Не відкидаючи традиційні форми господарських та торговельних зв'язків минулого, Україна і Польща намагалися наповнити їх новим змістом, надати їм динамізму, підпорядкувати трансформаційним процесам на шляхах утвердження ринкової економіки, побудувати їх на засадах рівності та врахування національних інтересів обох сторін.

Вже в першій половині 90-х рр. розпочався перехід від звичайного обміну товарами в рамках бартеру до довготривалої і взаємовигідної кооперації, однак через млявість економічних реформ, наростання корупційних явищ та стагнацію економіки України цей процес затягнувся.

Позитивний вплив на розвиток українсько-польських економічних зв'язків справило формування відповідної нормативно-правової бази в контексті великого Договору про добросусідство, дружні відносини та співробітництво (1992 р.), міжурядової Угоди про торгівлю та економічне співробітництво (1991 р.). Йдеться про Конвенцію щодо уникнення подвійного оподаткування, міжурядову угоду стосовно взаємного заохочення і захисту інвестицій⁸, про програму створення і функціонування ефективної мережі транспортних коридорів, транскордонне співробітництво, включаючи й добудову нафтопроводу “Одеса – Броди” та ін. В Україні зареєстровано понад 1800 господарських об'єктів з участю поляків, однак працює лише 710, причому третина з них займається посередницькою діяльністю. Поряд з традиційними господарськими зв'язками промислових і сільськогосподарських підприємств, створенням спільних фірм дедалі більшої ваги набуває виробничо-інвестиційне і фінансове співробітництво. Тільки впродовж 1997 – 2 000 рр. в Україні було засновано 5 банків з участю польського капіталу, зокрема Київський міжнародний банк, філія Варшавсько-

го Банку Гандльови в Києві, Депозитно-кредитний банк “Україна” в Луцьку, Акціонерно-комерційний банк у Львові та ін.

За столітньою традицією, особи польського походження займають значну питому вагу серед працівників залізничного та автомобільного транспорту України. Саме вони активно долучилися до програм прискореного розвитку українсько-польського співробітництва в галузі транспортної мережі, підвищення культури обслуговування пасажирів. За останнє десятиріччя спільними зусиллями вдалося інтенсифікувати рух залізничного, автомобільного та авіаційного транспорту, приступити до реконструкції старих і спорудження нових доріг, розширення їх інфраструктури, будівництва другого мосту через річку Західний Буг на українсько-польському кордоні, до створення транспортного балтійсько-чорноморського коридору.

Потужним чинником зміцнення українсько-польського партнерства є розвиток торгівлі між обома країнами, масштаби якої, попри кризові явища в українській економіці, мають тенденцію до зростання, що зумовлюється й географічним фактором, близькістю торгових суб’єктів. Помітно зріс обсяг торгових операцій, розширився асортимент товарообміну, збільшилася частка у ньому використання гривні та злотого. Однак Україна має від’ємне сальдо в торгівлі з Польщею і представлена на польському ринку здебільшого сировиною і чорними металами, натомість на нашому ринку фігурує готова продукція польських підприємств і аграрного сектору.

Велику зацікавленість виявляє польська громада до науково-технічного і культурного співробітництва України та Польщі, оскільки воно має масовий характер і найбільше сприяє їх національно-культурному розвитку. Через контакти інтелектуалів, культурно-мистецький діалог долаються негативні нашарування і стереотипи минулого, поглиблюється національна свідомість, утверджується етнічна ідентичність. Це співробітництво здійснюється на підставі Спільної заяви Президентів України та Республіки Польща “До порозуміння та єднання” (1997 р.), ряду міжурядових договорів⁹ і має великий вплив на стан і перспективи суспільно-політичних, економічних та гуманітарних відносин України і Польщі. Вже в середині 90-х рр. діяло 87 прямих угод про спільні наукові дослідження 38 українських та 62 польських науково-дослідних інституцій¹⁰. Серед вузлових спільних наукових проєктів, окрім технічно-при-

родничих, фігурують такі як: “Україна та Польща в європейському процесі інтеграції”, “Проблеми українсько-польських прикордонних зв’язків”, “Польсько-українське мовне порубіжжя”, “Проблеми історії українсько-польських відносин XVI – XX ст.” та інші. Триває взаємний обмін публікаціями, регулярно проводяться двосторонні та багатосторонні наукові конференції, симпозіуми, семінари. Поштовхом до активізації цих зв’язків стало оголошення 2004 р. роком Польщі в Україні, а 2005 – роком України в Польщі.

Українська влада з розумінням ставиться до ініціативи польських громадських об’єднань, які на чільне місце в своїй діяльності ставлять питання національної освіти і шкільництва, що зумовлюється успадкованою від тоталітарного режиму мовною ситуацією не тільки серед дітей, але й дорослих. Адже в ході перепису 2001 р. лише близько 13% поляків України назвали рідною мовою польську¹¹.

За роки незалежності України розширено мережу польських шкіл, створено близько 300 класів і факультативних груп для вивчення польської мови, функціонують відділення та групи підготовки викладачів та учителів польської мови у Київському та Львівському університетах, Дрогобицькому педагогічному університеті. Сотні випускників середніх шкіл, гімназій, ліцеїв та коледжів продовжують навчання у вищих школах Польщі. Щодо відкриття нових польських шкіл і класів в Україні, то цей процес стримується рядом об’єктивних факторів, зокрема дисперсним розселенням поляків, кадровими і фінансовими труднощами, консерватизмом частини батьків, які не бачать потреби у вивченні їх дітьми польської мови на тлі домінування української та російської мов. Тут варто мати на увазі спорідненість і лексичну близькість польської та української мов. За дослідженнями К. Тищенка, майже 70% їх лексичного фонду є спільним¹².

Співробітництво торкнулося кінематографії, професійного та аматорського мистецтва, фестивального руху, клубної, музейної, архівної та бібліотечної справи. Під патронатом Президента А. Квасьневського польські кінодокументалісти створили фільм “Нелегке братерство” про Симона Петлюру. Завдяки співпраці на екран вийшли художні фільми “Вогнем і мечем”, “Молитва за Мазепу” та ін. В Україні діє близько сотні польських колективів художньої самодіяльності: хорів, танцювальних ансамблів, оркестрів народних інструментів, вокальних груп, багато з яких бере участь

у щорічних мистецьких фестивалях національних меншин “Всі ми діти твої, Україно!”, у фестивалях польської культури і творчості “Веселка Полісся” в Житомирі, в подібних святах у Києві, Львові та Городку Хмельницької області. Високою виконавською майстерністю і популярністю відзначаються фольклорні ансамблі та групи “Pierwiosnek”, “Jaskolki”, “Kantyezki” при київських товариствах ім. А. Міцкевича та “Згода”, “Поліські соколи” при “Спілці поляків Житомирщини” та ін. Позитивний резонанс серед польської людності викликають заходи щодо збереження в Україні польських архітектурно-мистецьких пам’яток, культових споруд. Із схваленням сприйнято компромісне вирішення конфронтаційного питання щодо львівського меморіалу “Орлят”, повернення Польщі деяких культурних та архівних цінностей.

Нового дихання набули прикордонні зв’язки областей України та польських воєводств і традиційне співробітництво міст-побратимів. На відміну від радянських часів, коли контакти здійснювалися під контролем центру і здебільшого на рівні партійних функціонерів, мали ідеологічно-парадний характер, тепер до співпраці дедалі ширше залучаються українські поляки та польські українці, що цілком природно, оскільки більшість з них є мешканцями прикордонних регіонів. Одним з ефективних теренів прикордонного партнерства є утворений у вересні 1995 р. єврорегіон “Буг”, суб’єктами якого виступають органи місцевого самоврядування Волині, Замостя, Любліна, Хелма¹³.

Програма співробітництва включає розбудову прикордонної інфраструктури, спорудження автомагістралей, охорону навколишнього середовища, промислову та сільськогосподарську кооперацію, співпрацю в галузі науки, культури і освіти, підготовки кадрів, розвитку місцевого самоврядування.

Розглядаючи роль українських поляків у розвитку українсько-польського співробітництва, необхідно ще раз наголосити, що вони виступають не тільки суб’єктом, але й об’єктом цього співробітництва. Польська меншина, перебуваючи під опікою і захистом української держави, відчуває дедалі більше уваги до себе з боку польських властей. Мова йде про навчальну і художню літературу, періодику, яка надсилається з Польщі, про розширення можливостей польських підлітків і молоді здобути освіту на історичній материзмі, опанувати рідну мову тощо. Окремої уваги заслуговує вплив української полонії на подолання негативних стереотипів

минулого в суспільній свідомості частини поляків та українців. Однак у роботі польських об'єднань в Україні є чимало проблем, які, на жаль, не вирішуються і не знаходять належного розуміння ані з української, ані з польської сторін. Ще в 1997 р. Е. Тузов-Любанський звертав увагу на слабкість полонізаційної роботи серед української полонії, на те, що за роки тоталітаризму сформувався такий її різновид, як “непольські поляки”, тобто “радянські”, які асимілювалися, втратили національне “Я”, не знають своєї історії, мови, культури, а їх продукування триває. Він гостро ставив питання, чи має перспективи полонія в Україні, кому потрібні тутешні поляки, що залишилось у їх душах¹⁴. Ці питання не втратили актуальності й сьогодні.

Як справедливо зазначив аналітик ситуації в польській громаді Є. Голибард, їй бракує згуртованості, духовної та організаційної єдності. Існують певні суперечності між Союзом поляків України та Федерацією польських організацій України, що заважає налагодженню координації роботи, поза їх впливом перебуває багато локальних об'єднань. На його думку, українське суспільство, дипломатичні служби Польщі в Україні покликані активніше допомагати польській громаді в національно-культурному відродженні, сприяти її консолідації і підвищенню ролі в суспільно-політичному житті. Для українських поляків Вітчизна – це Україна + Польща¹⁵.

Отже, польська меншина в незалежній Україні, з одного боку, поступово відроджує свої етнонаціональні ознаки, традиційну народну культуру і ментальність, а з другого боку, дедалі повніше інтегрується в українське суспільство, долучається до громадсько-політичного життя держави, виступає дієвим чинником українсько-польського партнерства, яке в умовах глобалізаційних процесів виходить за межі двостороннього співробітництва. Для України стратегічне партнерство з Польщею – важлива умова її євроінтеграції.

На зміну деякому охолодженню українсько-польських міждержавних відносин у часи останньої каденції президента Л. Кучми, який схилився до східного вектора зовнішньої політики і російських капіталовкладень, після “помаранчевої революції”, до політичних результатів якої активно долучилася польська сторона в особі тодішнього президента А. Квасьневського та експрезидента Л. Валенси, прийшло нове розуміння ролі Польщі в лобюванні інтересів України на міжнародній арені. Поляки в Україні та ук-

раїнці в Польщі виступають надійним містком українсько-польського порозуміння, співпраці та партнерства.

¹ Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №43. – С. 613.

² Див.: *Ісаєвич Я.* Українсько-польська наукова і культурна співпраця: сучасний етап. – Зб. Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. – К., 1999; *Калакура О.* Польська етнічна група в процесі становлення громадянського суспільства в Україні // Наук. записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. Вип. 14. – К., 2000; *Ковач Л.Л.* Співробітництво прикордонних областей України з воєводствами Республіки Польща // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 10. – К., 2001; *Бабак О.* Європейська інтеграція Польщі і Україна (1990–ті рр.) // Україн. істор. збірн.: 2001. – К., 2002; *Лишко В.В.* Культурний взаємообмін як фактор стратегічного партнерства // Наукові записки Націон. пед. університету ім. М. Драгоманова. – Вип. 36. – К., 2000; *Чекаленко Л.* Україна – Польща: нові тенденції взаємин // Україна – Польща: історія і сучасність. – Част. 2. – К., 2003; *Колесник М., Кучерена М.* З історії українсько-польських наукових взаємин (1994 – 2003) // Там само; *Gill W.* Stosunki Polski z Ukrainą // Polska i jej nowi sąsiedzi (1989 – 1993) // Poznań; Toruń, 1993;

³ Національний склад населення України. Част.1 (За даними Всесоюзного перепису населення СРСР 1989 року). – К., 1991. – С. 4–5.

⁴ Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 14.

⁵ Підраховано за даними: Національний склад населення України... – С. 126–151.

⁶ Про національні меншини в Україні. Закон України, прийнятий 25 червня 1992 р. // Національні відносини в Україні у ХХ ст. – К., 1993.

⁷ Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про взаємні безвізові поїздки громадян // Політика і час. – 1997. – Ч. 39. – С. 8–9.

⁸ Див.: Конвенція між Урядом України і Урядом Республіки Польща про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження податкових ухилень // Вісник податкової служби України. – 1995. – №2. – С. 15–24; Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про взаємні заохочення і захист інвестицій // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. “Міжнародні договори України”. – Док. №210.

⁹ Див.: Договір між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво в сфері науки і техніки // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф. “Міжнародні договори України”. – Док. № 207.

¹⁰ Див.: *Лишко В.* Наукові зв'язки України та Польщі в 1990 рр. // Україна – Польща: історія і сучасність. – Част. 2. – К., 2003. – С. 78.

¹¹ Національний склад населення України... – С. 25.

¹² Див.: *Тищенко К.* Метатеорія мовознавства. – К., 2000. – С. 266–267.

¹³ *Жижара Є.* Євро регіон “Буг”: перші кроки співробітництва // Волинь. – 1995. – 30 лист.

¹⁴ *Dziennik Kijowski* –1997. – № 97.

¹⁵ Див.: *Голибард Є.І.* По-сусідськи. Польський вектор. Документальна розповідь про династичне п'ятнадцятиріччя (1989 – 2004 рр.), про роль і наслідки використання національної ідеї в Україні та Польщі. Суспільно-економічні порівняння на тлі нерішучості, непевності й невизначеності. – К., 2004. – С. 359.

ЕТНОКОНФЕСІЙНІ СТЕРЕОТИПИ СУЧАСНОЇ УГКЦ: РКЦ ЯК “ПОЛЬСЬКА ЦЕРКВА” В УКРАЇНІ

Після легалізації наприкінці 1989 року перед УГКЦ постали не лише завдання відбудови церкви, але й задавлені проблеми, що віджили історично, але чекали на своє вирішення за більш сприятливих для неї обставин. Існування впродовж сорока років поза законом і в умовах переслідувань мало свою логіку пріоритетів – виживання церкви і боротьба за легалізацію. При тому частина проблем залишилась застиглою на повоєнному рівні попри новий історичний контекст у світі кінця ХХ століття та в умовах державної незалежності України, коли УГКЦ, виборовши право на існування, стала інтенсивно відновлюватися. До успадкованих проблем, що потребували переосмислення, належали етноконфесійні стереотипи галицьких греко-католиків, такі як “поляк – римо-католик”, “Римо-католицька церква – польська церква”, або “москаль – православний”, “Православна церква – московська церква” (за винятком новоутворених українських православних церков з нерегульованим статусом).

Підкреслюючи унікальну роль, яку відіграла УГКЦ в історії національного становлення в Галичині, Іван Лисяк-Рудницький погоджується з іншими дослідниками в тому, що УГКЦ “єдина національна церква, що не є рівночасно “схизматичною”, державною церквою; єдина, що творячи частину Вселенської Церкви, все-таки залишається наскрізь національна... Навіть невіруючі люблять національну церкву, бо розглядають її особливості, як надзвичайно ефективну пружину у політичній боротьбі”¹.

Етноконфесійні стереотипи, що сформувалися в греко-католицизмі, стали одним з виявів тієї багатовікової політичної, соціальної, культурної, релігійної боротьби, які вело місцеве українське населення за самовизначення і самоутвердження у власній національній державі.

Як і всім стереотипам їм притаманне перебільшення, надто широкі узагальнення, певний розрив між об’єктивною реальністю та її суб’єктивним сприйняттям. Ці стереотипи виконували функцію виправдання (раціоналізації) поведінки по відношенню до історичного антагоніста. Закорінені в негативному історичному до-

свіді населення Галичини, етноконфесійні стереотипи з багатьох причин не могли бути пережиті з нейтральним або позитивним навантаженням у роки підпільного існування церкви. Україно-польський антагонізм, хоча й був позбавлений на території радянської Східної Галичини об'єктивної основи, проте антиукраїнські акції польського уряду в повоєнні роки (насамперед на території польської Західної Галичини зі змішаним польсько-українським населенням), політика РКЦ в Польщі щодо поглинення та асиміляції УГКЦ та стереотип "українець-різун" живили відтворення греко-католицьких упереджень проти "поляків римо-католиків" як в Польщі, так і в Україні. Натомість стереотип "православна церква – московська церква" закріпився тут у його крайній формі після того, як Руську православну церкву було використано сталінським режимом для ліквідації УГКЦ та примусового навернення греко-католиків на православ'я.

У статті висвітлено стереотипи сприйняття сучасним українським греко-католицизмом польської меншини та Римо-Католицької церкви в Україні після проголошення незалежності. Показано, що переосмислення негативних стереотипів і упереджень утруднюється закоріненими в історичній пам'яті греко-католицизму націоналістичними міфами, ставлення до яких до сьогодні поляризує місцевих українців греко-католиків і поляків римо-католиків. Далі аналізуються проблеми, що постають внаслідок зведення РКЦ в Україні до польської церкви, тобто релігійно-конфесійного чинника – до етнічного, і відтак, впливають на функціонування стереотипів.

Під час написання статті використано матеріали офіційних греко-католицьких видань, заяви, коментарі, інтерв'ю відповідальних представників церкви з метою окреслити офіційну, а значить виважену і дипломатичну, обережну у висловлюваннях позицію УГКЦ. Ставлення активної частини мирян греко-католиків до порушуваних у статті питань нерідко позначене радикалізмом. В окремих випадках наводяться відповідні приклади для порівняння двох рівнів в УГКЦ – офіційного та неофіційного, представників церкви і мирян, адже мирянами нерідко озвучується те, що представники церкви з огляду на своє становище не можуть публічно висловити.

Українсько-польські відносини на порубіжних землях обтяжені негативною історичною пам'яттю. Тісне переплетіння на-

ціонального і релігійного у конфліктах між народами-сусідами підсилювало руйнівну силу кожного з цих чинників, породжуючи етно-конфесійні упередження по обидва боки. У Східній Галичині, на відміну від Польщі, об'єктивні причини протистояння українців і поляків зникли по Другій світовій війні. Не стало панівної (польської) і упослідженої (української) націй, вони зрівнялись у правах, а з проголошенням незалежності України здійснилися найзаповітніші мрії і прагнення, за які галицькі українці самовіддано боролися впродовж ХХ століття. Крім того, демографічне співвідношення двох народів у регіоні кардинально змінилося на користь українського населення після примусових міждержавних переселень і процесу асиміляції поляків. “Польськість” римо-католицизму стала дедалі більше розмиватись у загальноукраїнських масштабах.

Від часу проголошення незалежності України географія поширення обох католицьких церков в Україні та їхні кількісні характеристики в цілому усталилися. Греко-католицькі громади становлять 11,9%, а римо-католицькі – 3,4% від загальної кількості існуючих в Україні релігійних громад. Абсолютна більшість греко-католицьких громад зосереджена в Галичині і на Закарпатті (94%), а римо-католицьких – на Поділлі, в Галичині і північних областях України (на Житомирщині, Київщині, Чернігівщині)². Греко- і римо-католицькі громади реально перетинаються лише на Галичині, де вони становлять відповідно 85,8% і 27%³. За даними радянських переписів 1959 і 1989 років кількість польського населення в Україні впродовж цих років скоротилася з 363 тис. чоловік до 219 тис.⁴, а дані останнього перепису 2001 року показали ще більше скорочення поляків – до 144,1 тис., що становить 0,3% від загальної кількості населення України⁵.

Попри об'єктивні реалії, з виходом УГКЦ з підпілля її сприйняття “поляків римо-католиків” залишалося позначеним впливами за давнених стереотипів, руйнівну силу яких посилювало прагнення частини греко-католицького середовища взяти реванш над історичними антагоністами. Провідне західне агентство, що спеціалізується на питаннях релігійного життя і свободи совісті, “Кестон ньюз”, цитуючи слова голови Державного комітету у справах релігій Віктора Бондаренка щодо “серйозних протиріч” у відносинах між греко- і римо-католиками в Галичині, писало про дискримінацію релігійних прав польської меншини в краї та лобювання

місцевими органами влади інтересів домінуючої та пануючої в регіоні УГКЦ за рахунок усіх інших церков і релігійних організацій в краї⁶. Навіть львівські православні (в юрисдикції Московського патріархату), які у 1995 році оскаржували перед нунцієм Ватикану в Україні насильницькі дії з боку греко-католиків, замість вирішення питання, отримували у відповідь, що останні так само чинять по відношенню і до римо-католиків⁷.

Папа Іван Павло II під час візиту в Україну в червні 2001 р. не міг обійти мовчанкою питання відносин між греко- і римо-католиками. Глава Католицької церкви мусив публічно закликати їх до примирення: “Християни як польського, так і українського походження, які населяли ці землі, допускали різних проявів невірності євангельським принципам. Настав час звільнитися від болісного минулого”.

Понтифік закликав до очищення історичної пам’яті, готовності поставити вище те, що єднає, а не розділяє, “забути минуле, просити і пропонувати прощення одні одним за нанесені і отримані образи”⁸. Про цю ж проблему під час папського візиту говорив глава УГКЦ кардинал Гузар, визнавши “темні і духовно трагічні моменти” в її історії, коли “деякі сини й дочки Української Греко-Католицької Церкви, на превеликий жаль, свідомо і добровільно заподіяли кривду своїм ближнім з рядів свого рідного народу чи інших народів”⁹. Так вперше від часу легалізації з боку УГКЦ було визнано, що відповідальність за українсько-польський антагонізм лежить не лише на польській стороні.

I

Визнаючи провину за тими, хто “свідомо і добровільно” заподіяв кривду польському населенню краю, кардинал Гузар обмежує коло винуватців словом “деякі сини й дочки УГКЦ”. Насправді ж таких синів і дочок було чимало. І всі вони сповідували домінуючу в краї ідеологію ліберального націоналізму, так чи інакше, або належали до лав ОУН-УПА, або поділяли її ідеологію та методи боротьби. Водорозділ між греко-католиками проходив не за віросповідною ознакою, а за політичними поглядами – ставленням до крайньо правої ідеології.

Націоналістичні постулати, в пом’якшеному від їхньої історичної форми вигляді, продовжують вплив на самоідентифікацію сучасних греко-католиків і, як наслідок, на їхнє ставлення і до поляків, і до римо-католиків. Як і раніше, керівництво УГКЦ вкладає в

поняття “націоналізм” виключно позитивний зміст, ототожнюючи його з “патріотизмом”.

За визначенням кардинала Гузара націоналізм є любов’ю до Батьківщини, “законом, побудованим на четвертій заповіді Божій. (...) Націоналізм в значенні *християнський патріотизм*, є чесно-тою, і ми не можемо цим легковажити. Всі люди, які готові були навіть життя віддати за свою Батьківщину – це наші герої, наш національний скарб. Вони боронили наші права”¹⁰.

У традиції західної політології націоналізм і патріотизм – самостійні поняття. До того ж поняття націоналізму ніколи не мало в ній позитивного значення, а патріотизм як явище суспільної свідомості не обов’язково мусуть мати позитивну конотацію¹¹. “Якщо визнати тотожність понять “патріотизм” і “націоналізм”, то взагалі зникає предмет дискусії – продовжує західну традицію Мирослав Попович. – Під націоналізмом треба розуміти політичну тенденцію а також культурну й економічну (додамо й релігійну. – *Н.К.*), оскільки вони можуть набувати політичного значення), яка полягає в тому, що на передній план беззастережно висуваються власні національні інтереси. Чи це є нормальним явищем? Як для кого. Націоналіст, зіставляючи свій з інтересами інших народів, за будь-яких обставин вибирає свій інтерес, чого б це не коштувало іншим народам. Така точка зору і навіть постановка питання неприйнятні для європейського мислення. Західноєвропейці за будь-яку ціну прагнуть знайти такі розв’язання, які були б або компромісними, або (що характерно для нинішніх способів мислення) виходили б із загальнолюдських цінностей”¹². Прикметно, що хоча серед керівників сучасної УГКЦ чимало тих, хто повернувся з еміграції, інтерпретація ними націоналізму і патріотизму лежить поза межами традицій західної демократії.

Редукція теорії і практики українського націоналізму до *християнського патріотизму* пояснює беатифікацію під час візиту Івана Павла II в Україну греко-католицького священника Миколи Конрада. У міжвоєнний період М. Конрад належав до грона молодшого покоління УГКЦ, які були активними учасниками націоналістичного руху (К. Чехович, В. Глібовицький та ін.) і які становили особливу категорію “християнських націоналістів”¹³. М. Конрад обстоював спільність рис у католицизмі та націоналізмі; твердив про дедалі більше наближення націоналізму до католицизму – “у першу чергу фашистів і гітлерівців, що за основу державного ладу

ставлять Христову віру і заповіді Христа”; писав про необхідність в Галичині руху “до синтези націоналізму і католицизму” і закликав: “Дай Боже, щоб і у нас ті два ідеалізми, релігійний і націоналістичний, – католицьке *вірую* і націоналістичне *хочу*, гармонійно злучились як два чисті тони української душі в один акорд...”¹⁴.

Можна припустити, що для Ватикану критерієм беатифікації Миколи Конрада, який був страчений радянськими органами у 1941 році, стало його мучеництво за віру. Однак у світлі сучасної політики Ватикану зі спростування звинувачень у мовчазній підтримці політики Третього рейху такі беатифікації уявляються щонайменше алогічними. Стосовно греко-католиків ситуація ясніша. У цьому середовищі націоналізм до сьогодні вважається політично і морально виправданим – християнською чеснотою, а бійці ОУН-УПА однобічно трактуються як національні герої, що боролися за незалежність Батьківщини.

Після легалізації УГКЦ її духовенство без застережень стало освячувати у храмах прапори відновленої ОУН та меморіали на честь її провідників¹⁵, у кафедральному соборі св. Юра стали відправлятися панихиди за загиблих членів ОУН¹⁶, у проповідях на честь християнських мучеників – проводитися паралелі з бійцями УПА¹⁷, християнське свято Покрови пресв. Богородиці тісно пов’язалося у греко-католицькому церковному календарі з роковинами УПА. З року в рік орган Івано-Франківської єпархії УГКЦ газета “Нова Зоря” майже в кожному числі друкував матеріали про участь правлячого єпископа і духовенства у різноманітних світських акціях та релігійних відправах на честь бійців ОУН-УПА. Видання Стрийського єпископа газета “Арка” апологетизувало ідеолога інтегрального націоналізму Дмитра Донцова, наводячи як актуальні для сьогодення його слова щодо необхідності клерикального шляху для поступу націоналізму¹⁸.

Центральний орган УГКЦ газета “Мета” також приділяє увагу спадщині українського націоналізму та його діячів у міжвоєнний період¹⁹. Паломництва до Риму й аудієнції з Папою Римським стають нагодою для відвідин у Мюнхені могили провідника ОУН Степана Бандери²⁰, а прощі до Лурду поєднуються з тим, аби взяти пригорщу землі на “святому для кожного українця місці” – могилі Степана Бандери²¹. На сучасних греко-католицьких іконах можна побачити фігуру Бандери; його обличчя бачимо і серед новоздійснених розписів греко-католицького храму у Бродях (колишнього

римо-католицького костелу. Методи, якими колишній костел перейшов до рук греко-католиків, стали предметом особливого розгляду у Ватикані).

Промовистим є факт того, що новорічний номер офіційної “Мети” за 2003 рік вийшов без традиційного у таких випадках Різдвяного послання глави церкви. Натомість подано матеріал про ОУН-УПА: “...не випадково учасники визвольної боротьби ОУН-УПА, до лав якої пішла вся національно свідома молодь, були віруючими християнами”. Тут же подавалися відповідні тексти колядок: “Нова радість стала: вже УПА повстала”, “А Степан Бандера підняв товариство за народ! Він відродить славу нашій Україні. З нами Бог!”²² Та ж “Мета” під заголовком “Священики–душпастирі – не будьте слабодухими в очан парафіян” закликала греко-католицьке духовенство наслідувати приклад батька Степана Бандери – о. Андрія, який виховав провідника українських націоналістів²³; а в самій УГКЦ розпочався процес до беатифікації о. Андрія Бандери²⁴.

Розвиваючи тему співвідношення націоналізму та патріотизму Мирослав Попович зауважує, що під час сьогоденішнього перегляду в Україні численних подій ХХ століття “штучно ускладнюється питання щодо оцінки діяльності таких фігур, як С. Бандера. Цілком очевидно, (і цього не приховували ідеологи і практики ОУН), що ОУН являла собою крайньо правий рух, який під прапором визвольних змагань відкрито декларував свою близькість ідеям італійського фашизму і не лише італійського... Олег Ольжич писав свого часу, що в культурній політиці український націоналізм ближчий до нацистів Гітлера, ніж до Муссоліні. І зараз це видруковано у нас, але з дивовижними коментарями”²⁵. Стосовно типологізації галицького типу націоналізму можна дискутувати. Іван Лисяк-Рудницький відносить його не до німецького нацизму чи італійського фашизму – продуктів індустріальних та урбанізованих суспільств, а до партій цього ж типу в аграрних, економічно відсталих народів (хорватські усташі, румунська Залізна Гвардія, словацькі глінківці, польський *Obóz Narodowo-Radykalny* тощо, однак також визначає його сутність як тоталітарну²⁶.

До “дивовижних коментарів” у сучасному греко-католицизмі належить перенесення акценту в діяльності українських націоналістів з ідеологічних засад, форм і методів боротьби на їхню глибоку внутрішню релігійність. Газета “Арка” подає одну таку “ікону”:

“Кожен день Роман Шухевич розпочинав з молитви. У вузькому колі ми молилися разом з ним, а коли це був постій чи яка відправа – молилися усі вояки – від стрільців до командирів. Молилися усім серцем, щиро і переконливо. Найперше – за Україну, за своїх рідних, а насамкінець – за себе і свій підрозділ. У присутності Провідника ніхто й ніколи не приступав до споживання їжі без молитви, байдуже, чи це була святкова трапеза, чи майже символічні сухар і вода. До сну також усі йшли з молитвою, і важко уявити, щоби в якомусь підрозділі УПА ставлення до Бога було інакшим. Провідник завжди носив на шії медальйон із зображенням Божої Матері, який йому подарувала мама. ...щоб там не говорили, але лозунг “Бог і Україна” був для вояків УПА не порожньою фразою..., а суттю щоденного буття, внутрішнім переконанням і силою, яка дозволяла переносити неймовірні труднощі, біль утрат і вірити у справедливість обраного шляху”²⁷.

Беззастережна апологія українського націоналізму закономірно завершується героїзацією української ваффендивізії СС “Галичина”. Газета Івано-Франківської єпархії УГКЦ у річницю створення цієї дивізії німецьким командуванням подає як актуальний панегірик кардинала Сліпого її бійців, де цей підрозділ нацистських військ трактується як прообраз Української Національної Армії:

“В 1943 році у складній военній ситуації на нашій землі втворилася нова можливість творення наших військових формацій з модерним військовим вишколом, і постала Українська Галицька Дивізія, яка під кінець війни стала основою Української Національної Армії як її Перша Дивізія, в склад якої входили вояки з усіх українських земель [...] Їхня ціль не була будувати “нову Європу” чи служити новому наїзникові, а у слушний час на згарищах обидвох імперій творити свою нову державу”²⁸.

Аналіз проявів націоналізму в сучасній УГКЦ дозволяє емпіричним матеріалом підсилити теорію британського дослідника Джона Сміта про націоналізм як квазі-релігію, коли ореол “святості переноситься з власне релігійної сфери на культ нації”²⁹, або ж, за Карлтоном Хайесем, американським дослідником першої чверті ХХ століття, коли ““теологія” кожної національної держави перетворюється на офіційну міфологію, в якій об’єктивна правда підпорядковується націоналістичній заповзятливості”³⁰.

Приклади можна наводити і далі, але вони будуть однотипними. Історична ж пам’ять населення Галичини не така однорідна.

В ній закарбовано і пацифікації польського уряду, і терор українських націоналістів проти цивільного населення (проти українців за політичною ознакою, поляків – за національною), і радянські каральні акції й репресії. Проте об’єктивний стан речей сьогодні все ще залишається підпорядкованим націоналістичним міфам, що не лише консервують українсько-польський антагонізм, але й ізолюють Галицький регіон від решти України, населення якої у своїй більшості негативно ставиться до діяльності та ідеології ОУН-УПА.

Ототожнення націоналізму з християнським патріотизмом та екстраполяція релігійного на етнічне стоїть на перешкоді до переосмислення в греко-католицькому середовищі ставлення і до поляків, і до римо-католиків.

Напередодні візиту Івана Павла II в Україну митрополита курія Римо-католицької церкви в Україні уклала список свідків віри Львівської архієпископії, загиблих у 1939 – 1945 роках: біографії 185 римо-католицьких священників, членів чоловічих і жіночих орденів і конгрегацій, поляків за походженням³¹.

З позицій “християнського патріотизму” неможливо пояснити наявність серед них жертв як радянських каральних органів, так і українських націоналістів.

Закорінені в націоналістичних міфах етноконфесійні стереотипи позначаються на характері греко-католицької інтерпретації історії, спільної в часі й просторі для українців і поляків, однак до великої міри закритої для спільного дискурсу. Глава УГКЦ зводить напругу в сучасних українсько-польських відносинах в краї до з’ясування питання, хто з двох народів має “історичне право” на Східну Галичину: “У мисленні польського народу – це корінні землі Польщі, а Львів – давній центр польської культури. Справді, у певний час Львів був потужним духовним осередком поляків. Але це не робило Галичини землями історично польськими. Ця земля була зайнята. І мені здається, цей момент польський народ мусить зрозуміти і визнати. А українці мають визнати факт: тут полягли люди, які боронили землю з думкою, що це їхня земля. Мені здається, – висновує кардинал Гузар, – що з таким підходом, оминуючи гострі кути, досягнемо згоди”³². – Саме з’ясування “історичного права на землю” зіштовхувало раз у раз поляків з українцями, як і багатьох інших народів-сусідів в Європі, у кривавих сутичках; питання “чия земля” і “хто на чий землі живе” сьогодні відкинуті

міжнародним правом і залишаються в арсеналі лише правих політичних сил.

Непросто далась участь греко-католикам у відзначенні на міждержавному рівні 60-х роковин трагічних подій 1943 року на Волині. Дослідники погоджуються, що у 1943 – 1947 роках від рук націоналістичних військових формувань на Волині загинуло щонайменше 30 – 40 тис. (називається цифра і до 100 тис.) польського цивільного населення, а від рук польської Армії Крайової – 10 – 15 тис. українського.

До відзначення Волинської трагедії готувались усі три церкви: УГКЦ, РКЦ в Польщі, РКЦ в Україні і Ватикан. Результатом скоординованих Ватиканом зусиль стали 1) “Послання ієрархії Києво-Галицької митрополії до українського і польського народів – братів у Христі”, оприлюднене кардиналом Гузарем на прес-конференції 5 травня у Львові³³; 2) дві зустрічі груп, утворених Синодом єпископів УГКЦ і польською Конференцією єпископів РКЦ для взаємних контактів, проведені відповідно 7 – 8 травня (Люблін) і 9 – 10 липня 2003 року (Львів); 3) послання Івана Павла II “До польського і українського народів” від 7 липня 2003 р.³⁴

У промові під час львівської зустрічі ієрархів УГКЦ та РКЦ в Польщі єпископ Івано-Франківський Софрон Мудрий, обійшовши стороною питання Волинської трагедії як таке, піддав критиці дії української влади з відзначення її роковин. На думку єпископа, таке відзначення заперечувало героїзм ОУН-УПА, тобто входило в конфлікт з націоналістичними міфами:

“...хтось кинув кістку, щоб ми, наче голодні пси, жерлися між собою через Волинську трагедію. Чому не святкують ювілеїв кривавого знищення незалежної Польщі гітлерівськими німцями, спалення і знищення столиці Варшави, ювілеїв советських вивезень мільйонів цивільних і військових поляків у Сибір? [...] Мусимо зважати й на те, що одностороннє політичне вибачення волинської трагедії перед Польщею – це серцевий удар для українства і української ідеї, якого допустився політикум України, визначаючи весь національно-визвольний рух України злочинним. Тому одностороннього акту для такої трагедії Волині і подібних їм допускати не можна”³⁵.

Кульмінацією відзначення Волинської трагедії стали жалобні заходи 11 липня у с. Павлівка на Волині за участю президентів двох країн, глав УГКЦ та РКЦ в Україні, інших єпископів з України

та Польщі. Газети писали про опозицію крайніх націоналістичних організацій акції покаяння і примирення, зауважуючи, що навіть під час меси до зібраних на цвинтарі високих посадовців доносились антипрезидентські гасла, що їх скандували противники заходів³⁶.

Коментуючи ставлення греко-католицького середовища до конфліктних питань в україно-польських відносинах, один із львівських політиків зазначав, що їхню поведінку важко “вважати моральною у християнському контексті. Адже вони, окрім того, що вважають себе патріотами, наполягають на своїй відданості ідеалам християнства”³⁷. Натомість кардинал Гузар відносить рецидиви етноконфесійного антагонізму до пострадянської спадщини і говорить: “Це типове, коли справу маємо з недоладною радянською ментальністю”³⁸.

Українсько-польський антагонізм формувався і укорінювався в Галичині, коли там панувала не радянська, а націоналістична ідеологія. Однак сам спосіб думання свідчить, що етноконфесійні конфлікти стає дедалі важче раціоналізувати, що сфера їхнього функціонування звужується до психоемоційного рівня.

Від часу безпосереднього втручання Ватикана у процес нормалізації відносин між УГКЦ і РКЦ, а це збіглося з візитом папи Івана Павла II в Україну, представники УГКЦ стали обережнішими у публічних висловлюваннях на тему українсько-польських відносин. Дещо скоротилася кількість антипольських публікацій у церковних виданнях так само, як і кількість публічних акцій на прославлення ОУН-УПА. Скорочення є хоча й незначним, але прикметним як факт і тенденція подальшого розвитку. Ще один новий аспект: якщо до візиту понтифіка ієрархи УГКЦ контактували переважно з РКЦ у Польщі, то після нього почали відкриватися до окремих спільних акцій з РКЦ в Україні. Однією з них, що триває від 2002 року, є спільні відправи у день 1 листопада глав обох церков на Личаківському цвинтарі у Львові на могилах українців і поляків, загиблих під час українсько-польської війни 1918 – 1919 років. Дещо згодом постала ініціатива спільних прощ до українських і польських святинь.

У червні 2005 року за спільної ініціативи ієрархів УГКЦ та РКЦ в Україні і Польщі відбувся черговий акт примирення між польським і українським народами³⁹. Попередній датується 17 жовтня 1987 року, коли у Римі кардинал Мирослав-Іван Любачів-

ський від УГКЦ і кардинал Юзеф Глемп від РКЦ в Польщі обмінялися деклараціями про взаємне прощення; ця декларація не була підкріплена діями і напруженість у взаємовідносинах наростала. Як будь-яка угода акт примирення 2005 року вимагає відповідних дій кожної зі сторін, але з греко-католицького боку основною перешкодою на шляху до очищення пам'яті вбачаються закорінені в націоналістичних міфах етноконфесійні стереотипи.

II

На зустрічі з єпископатом УГКЦ і РКЦ в Апостольській нунціатурі під час візиту в Україну папа Іван Павло II змушений був порушити у вузькому колі питання нормалізації відносин між УГКЦ і РКЦ.

Преса повідомила дипломатично: папа закликав католицьких ієрархів обох церков в Україні виказувати “братній дух служіння”, плекати “атмосферу любові, уважливості та шанобливого й братерського діалогу”, “долаючи кожну спокусу поділу й суперечності”⁴⁰.

Понад десятиліття – від часу легалізації УГКЦ і до візиту понтифіка в Україну – проблеми у стосунках між католицькими церквами двох обрядових традицій в Україні наростали. У тих роках увага як в Україні, так і у світі була прикута до ескалації конфліктів між греко-католиками і православними в Галичині, і про проблеми, з якими зіткнулися римо-католики у відносинах з греко-католиками писалося небагато⁴¹. Офіційна позиція Ватикану з цього питання була неопублічна, внутрішні конфлікти не мали стати надбанням громадськості.

Конфлікт вийшов назовні після інтерв'ю карданала Гузара польському виданню “Tygodnik Powszechny” (17.11.2002). У провідному католицькому виданні Польщі глава УГКЦ звинуватив римо-католицьке духовенство в Україні у прозелітизмі серед греко-католиків (на думку карданала основним завданням римо-католиків в Україні мала б бути допомога греко-католикам у “віднайденні їхніх коренів”, бо “нині не кожний знає, з якої традиції походить”); невизначеності РКЦ в національному та мовному питаннях (“бути їй українською Церквою латинського обряду чи польською Церквою”); отриманні більшої моральної і матеріальної допомоги з Заходу (“ми чуємось беззахисними, самотніми і незрозумілими. Інколи до допомоги зі Заходу приєднуються закиди, що ми не співпрацюємо з латинниками або що переслідуюмо. Дійсно, співпраця не є задовільна, але це не значить, що ми когось переслідуюмо”).

Глава Конференції єпископів РКЦ в Україні кардинал Мар'ян Яворський в інтерв'ю-відповіді (“Tygodnik Powszechny”, 5.01.2003) мусив спростовувати ці звинувачення, привертаючи увагу до того, що ідентичність релігійна і національна – поняття не тотожні, насамперед в Католицькій церкві; богослужбова мова визначається потребами кожної окремої громади, а не нав'язується згори; що матеріальна допомога зі Заходу надходить пропорційно до кількості віруючих тієї чи іншої церкви, тож греко-католики об'єктивно отримують її більше, а також навів разючий приклад, коли лише втручання посла України в Ватикані допомогло йому як главі РКЦ долучитися до організованої УГКЦ прощі до Риму з подякою за візит Папи Івана Павла II в Україну⁴².

На початку 90-х років найбільше занепокоєння греко-католицької громади викликала можливість колонізації римо-католиків в Україні, оскільки РКЦ сприймалася ними як “польська церква”. Зверталась увага на зростання кількості духовенства з Польщі, яке з 1992 року почало приїжджати працювати до України, порушувалося питання переходу з польської мови богослужіння на українську, а також можливість часткової зміни латинського обряду РКЦ на “східний”.

Стосовно духовенства з Польщі, то його приїзд в Україну був зумовлений, з одного боку, браком власного римо-католицького духовенства, оскільки за радянських часів практично була відсутня можливість підготовки кадрів католицького духовенства. З другого, – “перевиробництвом” у самій Польщі кадрів церковнослужителів, для яких там впродовж останніх десятиліть просто немає місця на ринку праці, і велика частка польських священників та сестер-монахинь працюють сьогодні по усьому світі, компенсуючи їм брак духовенства.

У Львівській області у серпні 1993 року з 40 римо-католицьких священників 29 були громадянами Польщі⁴³. Приблизно така сама пропорція зберігалась у 1997 році в межах України: згідно з даними Міністерства закордонних справ громадяни Польщі становили 71,5% від загальної кількості римо-католицького духовенства в Україні. За даними Держкомрелігій на поч. 2004 року в РКЦ служило 474 священників, з яких 264 були іноземними громадянами, але не всі вони були з Польщі. Показовою є інша цифра – з цих 474 священників вже 210 були громадянами України. Частка вихідців з України у складі РКЦ збільшується, однак інтернаціональна при-

рода цієї церкви, з одного боку, і її меншинний статус в Україні, з другого, на подальшу перспективу визначатимуть багатонаціональний склад її духовенства. Позаяк римо-католицьким єпископам в Україні час від часу доводиться давати пояснення стосовно національного складу служителів церкви для тих, хто все ще переймається полонізацією:

“...серед наших єпископів є як виключно польського походження, так і польсько-українського, українсько-російського, латиського, а єпископ Закарпаття Антал – угорсько-словацького. А от серед священників переважають українці. Іде зворотний процес: іноземці повертаються додому, а парафії поповнюються священниками, які росли і навчалися в Україні”⁴⁴.

Інше питання, що національний склад членів РКЦ в Україні змінився. У тому числі, окрім зазначених вище причин, за рахунок самоідентифікації віруючих, коли поняття римо-католик перестало ототожнюватися з польською національністю. Вікарний єпископ Києво-Житомирський Станіслав Широкоградюк свідчить:

“Я народився на Хмельниччині в селі Корначівка. Частина села там сповідувала і сповідує католицизм, інша частина – православ’я. Католиків чомусь називали “поляками”, а православних “руськими”. Мій батько – українець і хрещений православний, а мама – також українка, але хрещена католичка. Власне, сім’я мами була мішана – бабуся була полькою, а дід українцем. Але обидва були католиками і так похрестили доньку”⁴⁵.

Окрім того, спостерігалися асиміляційні процеси в середовищі польського населення України; в останніх роках існування СРСР для більшості поляків рідною мовою вже стала українська – для 66,6%, російська – 20,2%, польська – 12,5%, інша – 0,5%⁴⁶. Впродовж наступного десятиліття ця динаміка зростала і перепис 2001 року показав, що українська мова поволі заступає російську серед українських поляків: 12,9% з них назвали рідною мовою польську, 71% – українську, 15,6% – російську⁴⁷. З такою реальністю зіткнулася РКЦ, коли дістала змогу вільно розвиватись:

“У 1991 році ми стали перед іншою національною ситуацією, зокрема у Львівській архієпископії та Луцькій дієцезії. По Другій світовій війні поляки римо-католики покинули свої колишні території. Залишилися нечисленні, зазвичай мішані, подружжя з членів різних національностей і сповідань. РКЦ перестала бути “польською церквою”.

Нинішнє молоде покоління не знає польської мови, крім парафій при кордоні з Польщею та на Житомирщині, де є польськомовні спільноти. В цьому разі ми стаємо перед дуже делікатною проблемою. Дехто зі старших волів би, аби все було як до війни, тобто по-польськи. На жаль, молодь і діти не знають польської мови, тому св. Меси і катехези відбуваються здебільшого українською⁷⁴⁸.

Римо-католицьке духовенство першим відчуло демографічні та мовно-культурні зміни серед віруючих, відкриваючись насамперед на мовні потреби громад. Результатом цього стало видання першого в Україні корпусу богослужбових текстів українською мовою – Літургійної Агенди зі спеціальними службами на честь українських святих та пам'ятних дат з історії країни (Київ, 2001 р.), а також україномовного повного курсу основ католицького віровчення для дітей 1 – 11 класів (Городок, 2002 р.). Опоненти римо-католиків не добачили історичної ваги цих подій, коли всі відправи богослужбового кола і релігійна освіта дітей та молоді вперше в історії РКЦ в Україні стали здійснюватись українською мовою.

Ставлення греко-католицької сторони до мовного питання містило взаємовиключні підходи. Одні за інерцією вбачали в польській мові інструмент колонізації і вимагали переходу на українську. Другі вважали неприйнятним використання римо-католиками інших мов, оскільки цим, на їхню думку, створювалася конкуренція греко-католикам.

Архієпископ УГКЦ Володимир Стернюк заперечував можливість використання римо-католиками української мови: “Ватикан вислав до п'ятьох польських єпископів латинського обряду до України. Священики, яких ті привезли зі собою, почали відправляти літургії в латинським обряді українською мовою, аби спокусити вірних. Вони вносять замішання в голови людей, оскільки для такого в Україні немає жодних підстав. По цілій Україні обряд завжди був східним”⁷⁴⁹. В одному з послань греко-католицьких ієрархів висловлювалося занепокоєння з приводу того, “що в багатьох випадках нашим вірним насильно накидаються чужі богослужбові та народні звичаї, внаслідок чого люди відчужуються (від чого? – *Н.К.*). Таким чином наша Церква втратила і продовжує втрачати вірних. Синод буде робити заходи, щоб протидіяти такому церковному і національному прозелітизму”⁷⁵⁰. У використанні української мови як богослужбової вбачалася небезпека того, що у місійній

праці РКЦ може випередити УГКЦ. “Це питання особливо важливе для греко-католицького духовенства, яке з тривогою помічає, що просування Латинської Церкви на Схід України йде часом в обхід Греко-Католицької...”⁵¹ – доводив один з віце-реktorів Львівської богословської академії.

Протилежне бачення мав перший нунцій в Україні Антоніо Франко, на позицію нерідко впливали дорадники від УГКЦ. Нунцій виходив з того, що поляки хоча й складають більшість, але не цілковито усю РКЦ в Україні, і після здобуття Україною незалежності РКЦ має стати українською, костелом латинського обряду в Україні і для українців, дедалі ширше переходити на українську мову богослужінь⁵².

Глава УГКЦ кардинал Гузар зауважуючи, що у внутрішньому житті РКЦ подеколи послуговується польською мовою (наприклад, один з останніх шематизмів римо-католицького духовенства в Україні видрукований польською), твердить: “Хочу тільки, щоб Римо-Католицька Церква стала також Церквою українською, щоб в майбутньому хтось міг визнати: я українець і водночас римо-католик”⁵³, оскільки “питання національної та релігійної ідентичності буде нас хвилювати ще довгі роки”. З контексту також випливало, що глава УГКЦ тлумачить українськість в етнічному, а не політичному значенні (у цьому його підтримує єпископ-ординарій Івано-Франківський Софрон Мудрий, який обстоює необхідність повернення до етнічної ідентичності УГКЦ)⁵⁴.

Стосовно національної ідентичності РКЦ кардинал Яворський роз’яснював:

“Ми не є ані польською спільнотою, ані українською – тільки римо-католицькою. Ми належимо до Вселенської Церкви. Я колись пояснював кардиналові Любомиру, що ми просто намагаємося задовольняти потреби наших вірних. Там, де проживають римо-католики поляки, ми правимо св. Меси польською, там, де говорять українською – українською, а, приміром, на Закарпатті – словацькою чи угорською. Ми правимо св. Меси польською не для поляків з-за кордону, а для українських громадян польської національності, бо вони мають право молитися рідною мовою. Така позиція відповідає духові Другого Ватиканського собору. Римські католики-поляки проживають тут багато віків. Ті, кому після 1945 року вдалося залишитися, хочуть молитися своєю мовою. Така ситуація є передовсім у Львові і при кордоні з Польщею. Є такі міс-

ця, де люди приходять і кажуть: “Прошу отця кардинала, я вже не вмію польською, бо ніхто мене не навчив”, – там ми намагаємося правити і правимо св. Меси українською. Натомість у Центральній і Східній Україні правимо російською, українською і польською”⁵⁵.

Не мають під собою достатніх аргументів закиди на адресу РКЦ у намаганні “перехопити” в УГКЦ віруючих. По-перше, географія поширення обох церков відмінна. Дослідники відзначають, що “центральні і східні області України не прийняли греко-католицизм. Тут він існує як релігія вихідців із галичанських регіонів (і не більше)”. Римо-католицизм хоча й також постає як галицький феномен, але він присутній повсюди, де традиційно компактно проживає польська меншина⁵⁶.

Окрім того, в центральних, південних і східних регіонах РКЦ має більше громад, ніж УГКЦ, і не має прив’язання по певних етнічних груп. По-друге, несприйняття УГКЦ поза Галичиною пояснюється її виразно регіональним характером, надто відмінним від інших земель України. У церковній площині це дається взнаки, за словами глави УГКЦ, “хронічним браком т. зв. місійного духу”: “Ми не любимо, а за тим і не хочемо працювати поза межами нашої парохії, краю, Церкви... Східні області України... чекають на духовну обслугу”⁵⁷.

Незадовільний рівень душпастирської праці греко-католицького духовенства поза межами Галичини зафіксовано в тих рішеннях Синоду єпископів УГКЦ (1998 р.), що закликають монаші чини і згромадження до “душпастирської діяльності в Україні і східній діаспорі” (п. 22)⁵⁸. Але це вже є внутрішня проблема УГКЦ, до якої РКЦ не має відношення.

Треба визнати, що римо-католицьке духовенство виявилось гнучким у прийнятті реалій незалежної України. Сплески польського націоналізму в перші роки незалежності (коли, наприклад, священник міг дозволити собі поставити на вівтар під час меси польський державний прапор) були швидко еліміновані, а священники, що змішували католицизм з польськістю, вислані додому. Питання запровадження інших мов в богослужбовому та повсякденному житті церкви керівництво зуміло розв’язати без серйозних внутрішніх потрясінь, послідовно відстоюючи пріоритет релігійної чинника над будь-якими іншими. Характерне певний час для Галичини напруження з мовного питання, де корінне польське населення виступало за збереження у своїх церквах польської мови,

греко-католиками екстраполювалося на цілу Україну, де вона практично не давала про себе знати.

Глава УГКЦ ставив перед РКЦ як основне завдання етнічного самовизначення:

“...всередині Римо-Католицької Церкви в Україні є тенденції, що хотіли б зобразити її “польською справою”, інші кажуть: “Ні, це українська справа”. Отже, має бути декларація та усвідомлення того, чи це “польський костел в Україні”, чи “Римо-Католицька Церква в Україні”. Ситуація досі до кінця не зрозуміла, але справа вже йде до розв’язання”⁵⁹.

У той же час римо-католики камінь спотикання у відносинах вбачали не в етнічній ідентифікації, а в заземленому масовому перебранні греко-католиками колишніх римо-католицьких храмів у Галичині⁶⁰. На думку кардинала Яворського, “на наші відносини з УГКЦ падає тінь найперше від заволодіння греко-католиками колишніми латинськими святинями. Донині такі справи у багатьох випадках не залагоджено”⁶¹.

Поза межами *ratio* виявилось також ставлення греко-католиків до латинського обряду. За традицією він інтерпретувався як засіб колонізації, тоді як “східний” або “україно-візантійський” обряд УГКЦ ототожнювався з українською національною ідентичністю і трактується як “богоносна традиція” (Л. Гузар)⁶². У самообороні від загрози колонізації греко-католицька сторона вдалася до дискримінаційних дій: Синод греко-католицьких єпископів (1 – 10 вересня 1998 р.) звернувся “до відповідних церковних властей Ватикану у справі монаших чинів латинського обряду, що діють в Україні, з вимогою прийняття ними східного обряду” (п. 23)⁶³. Вимога греко-католицького єпископату змусити римо-католицьке чернецтво в Україні перейти на “східний обряд” не має аналогів у практиці Католицької церкви, та й самі греко-католики по цілому світі ніколи не зазнавали подібного роду дискримінаційних обмежень. Ця вимога не підпадає під жодну норму церковного канонічного права, а радше є колективним ірраціональним сплеском етноконфесійних стереотипів.

Тими ж стереотипами позначений проект Єкуменічної концепції УГКЦ (2000 р.). Пункт щодо ставлення до РКЦ відкриває твердження: “Впродовж останніх десятиліть членство в Католицькій Церкві латинського обряду... зазнало суттєвих змін. Якщо раніше її вірними були переважно неукраїнці, то сьогодні більшість з них –

громадяни України” (п. 20)⁶⁴. – Вкотре спостерігаємо плутанину на понятійному рівні: етнічне змішується з політичним, національна належність з громадянством.

Далі в Екуменічній концепції конкретизуються труднощі, які, на думку греко-католицьких єпископів, негативно впливають на співжиття католицьких церков обох обрядів в Україні:

“УГКЦ виявляє стурбованість і поділяє занепокоєння українських православних деякими аспектами діяльності Римо-Католицької Церкви на території України, які виходять за рамки духовної опіки вірних латинського обряду. В минулому неврахування Латинською Церквою тісного пов’язання християнської спадщини київської традиції з етнокультурною ідентичністю українців призводило до непорозумінь і конфліктів. Сьогодні ця проблема потребує своєчасного розгляду в дусі п. 10 “Інструкції з застосування літургичних приписів ККСЦ (Кодексу канонів Східних Церков. – Авт.)”, де сказано про “осуд будь-яких спроб відлучити вірних Сходу від їхніх Церков... надбанням способів думання, духовності і благочестя, які не узгоджуються з їхньою власною духовною спадщиною...”, й вирішення у співпраці з Апостольським Престолом”⁶⁵.

Іронія останнього твердження полягає в тому, що “Інструкція”, на яку покликаються греко-католицькі ієрархи, укладена Конгрегацією східних церков виключно для Східних католицьких церков з “метою допомогти їм інтегрально реалізувати притаманну їм ідентичність” (п. 5). Коли йдеться про недопущення спроб відлучити вірних Сходу від їхніх церков, йдеться про недопущення прозелітизму греко-католиків серед православних, а не латинників серед греко-католиків. Більше того, норми цього документа не поширюються на духовенство латинського обряду; п. 4 цієї інструкції визначає, що римо-католики, на відміну від греко-католиків, мають дотримуватись іншого документа – конституції Другого Ватиканського собору “Про Святу Літургію.

З подальшого змісту Екуменічної концепції виокреслюються причини упередженого ставлення до РКЦ. Кінцевою метою екуменічних зусиль УГКЦ проголошується об’єднання Церков т.зв. київської традиції в одну. Під об’єднання попадають тільки “національні церкви” – УПЦ КП і УАПЦ (обидві з неврегульованим правовим статусом), УПЦ в юрисдикції Московського Партріархату лише за умови набуття нею автокефального статусу і відо-

кремлення від Москви, а також УГКЦ. Завершенням об'єднання бачаться єдиний для “національних церков” Київський патріархат у сопричасті з Московією, Римом і Вселенським патріархатом (Ш, п. 39). Таке бачення “українського екуменізму” набуло офіційного статусу в УГКЦ⁶⁶, попри те, що воно входить в конфлікт з принципами екуменізму як в католицизмі, так і в православ'ї. Однак за такого підходу РКЦ в Україні як “польська церква” не вписується в умоглядну греко-католицьку об'єднувачу схему, в якій віддано пріоритет національному чиннику над релігійним.

Тривалий час Римо-католицька церква зберігала мовчання у багатьох складних ситуаціях, що поставали у відносинах між Католицькими церквами двох обрядів в Україні. Перша і єдина публікація з римо-католицького боку на цю тему (якщо не брати до уваги цитоване вище інтерв'ю кардинала Яворського до “Tygodnik Powszechny”, яке дав у відповідь) – стаття єпископа Станіслава Падевського також у відповідь на анонімну статтю в журналі “Патріархат”, довколо якого гуртувалося радикальне крило мирян в УГКЦ, т. зв. “патріархальники”. На статтю цього поширюваного в Україні на той час американського журналу можна було б не звертати уваги, якби її не передрукували деякі єпархіальні видання УГКЦ (Стрийської єпархії – газета “Арка” і Самбірсько-Дрогобицької – “Жива Вода”). Анонімний автор подає трактування українських римо-католиків галицькими ЗМІ та робить спробу узагальнення:

“В їх оцінці – це все поляки, хоча на 90% – це генетичні українці. Щоправда, майже все духовенство і єпископат “імпортівані” з Польщі. Треба визнати, що їдуть вони в Україну добре підготованими для місіонерської праці з добрим знанням української і російської мов, працюють дуже сумлінно, наverting фактично безбожних українців на католицизм, щоправда, не української, а польської конфесійної традиції. Говорити про якусь вселенськість новоутвердженого католицизму тут не приходиться. Хоч відправи відбуваються в українській (згідно – російській) мові, зате вся спеціальна термінологія виключно польська. І так уже не церква, а косьцьол, не літургія, а мша, не святе причастя, а свята комунія, не “Вірую”, а “Кредо”, не священник, а ксьондз, не монастир, а кляштор і т. д.

Словом, нема в римо-католицькому лексиконі нашої української термінології, а виключно польська. На додаток, при костелах працюють суботньо-недільні школи польської мови (і польськoз-

навство); дітей вивозять до Польщі на літні табори, зубожілим свідчатьсЯ всілякі гуманітарні послуги, і так поступово виробляють у малих українців не стільки римо-католицьку, як польську свідомість. Методична послідовність в цій широко закроєній політичній акції викриває її розрахунок на далеку мету, яка навіть має свою назву. Це так звана “нова євангелізація” України, за якою стоїть не стільки спасіння душ наших конфесійно невизначених співвітчизників, як “польська рація стану” (стратегічні інтереси держави)”⁶⁷.

Уповноважений Єпископською конференцією РКЦ в Україні за католицьку пресу єпископ Станіслав Падевський зазначає, що спонукала його до відповіді турбота “про те, щоби католицька преса діяла об’єктивно *sine ira et studio* (без гніву і упередження), турбота про чистоту думок і серця, а може і рук...”. Він звертає увагу на брак логіки в закидах на адресу РКЦ в Україні і висновує, що в автора “щось таки не так з погляду психології”:

“Робите (...) анатомію “ортодоксальної ненависті” до, як каже-те, “четвертої Православної Церкви в Україні”, тобто УГКЦ (ясно сформульовано!). Нічого не сказано про ненависників Римо-Католицької Церкви. Чи б їх не було? А навіть якщо ця ненависть у прихованому стані, чому ж би не пізнати також її анатомію”⁶⁸.

Одночасно зі статтею єпископа Падевського у пресі з’явилося інтерв’ю кардинала Гузара із закликом “оминати слова і жести, які б продовжували минуле і робили його рушійною силою. Церква має тут активно діяти – бо ж і ми частина народу. Церкви в Польщі й в Україні мають подбати про взаємні жести, спільні програми, аби разом долати сумний досвід минулого”⁶⁹. Тут внутрішня проблема нормалізації відносин з РКЦ в Україні на основі подолання стереотипів підміняється зовнішньою – відносинами між УГКЦ та РКЦ в Польщі. Обидві проблеми є актуальними, в чомусь вони перетинаються, але в чомусь уже є незалежними одна від одної і тому вимагають диференційованого підходу. Ситуацію ускладнює й те, що РКЦ в Польщі і РКЦ в Україні віднедавна почали виступати як окремі суб’єкти взаємовідносин з УГКЦ, розрізняючи сучасну ситуацію в Польщі і ситуацію в Україні та межі власних повноважень. Натомість УГКЦ, попри те, що її церковна юрисдикція обмежена територією України, все ще мислить себе в категоріях колишньої єдності з Перемишльською єпархією, речником українців греко-католиків не тільки в Україні, але й Польщі. Окрім того,

в офіційних заявах і публічних виступах греко-католицьких відповідальних осіб містяться неузгоджені твердження, що утруднює однозначну оцінку їхніх закликів до примирення і потребує додаткової контекстуалізації, історичної реконструкції, врешті, герменевтики.

У сучасному греко-католицькому середовищі не всі поділяють етноконфесійні стереотипи націоналістичного крила церкви. Серед ієрархів УГКЦ найобачніше висловлюються, або й взагалі воліють обходити стороною ці теми ті єпископи, які мають досвід підпільного сповідування віри і пастирського служіння в підрадянській Україні. Серед духовенства і мирян не часто, але таки лунають заклики припинити експлуатувати минуле і реалістично поглянути на сучасний стан речей. Це і молоді священники, які здобувають або здобули освіту в католицьких університетах Польщі і мають безпосередній досвід спілкування з поляками і РКЦ⁷⁰, і ті священники, які пережили підпілля і яким у ті часи допомагали римо-католики в Україні:

“Як на мене, вам тут кажу правду, не обманюю, то Латинська Церква у Львові нашій Церкві дуже багато допомогала. В якому відношенні? Святили паски, воду святили, ховали... Ті священники допомагали, дуже допомагали. Вони мали своє, любили своє – ми їм не можемо видерти з серця того. Але наші Церкви були як дві сестри: наша Церква була скалічена, а та Церква підставила їй рамено, щоб вона трошки ще якимось чином жила і йшла разом з нею”⁷¹.

Підсумовуючи, можна констатувати, що націоналістична спадщина у пом'якшеній формі все ще відлунується в етноконфесійних стереотипах сучасної УГКЦ з притаманним будь-яким стереотипам перебільшенням і некритичністю, однобічністю і монологічністю, і навіть елементами ірраціоналізму. За своїм змістом ці стереотипи мають регіональний характер; поза Галичиною, або компактним галичанським середовищем, вони навіть не мають ґрунту для прищеплення.

Традиційне греко-католицьке середовище щойно починає усвідомлювати потребу переосмислення антипольських і антиримо-католицьких стереотипів. Відбувається це з певним історичним запізненням, оскільки в Польщі антиукраїнські стереотипи почали поволі вщухати в другій половині 90-х років ХХ століття. В сьогоденній УГКЦ процес подолання стереотипів все ще сповнений

внутрішніх суперечностей і неоднозначностей, рецидивів минулого, подеколи переважанням *emotio* над *ratio*.

Попри те, що греко-католицькі етноконфесійні стереотипи мають певну соціальну базу і закоріненість на емоційно-психологічному рівні, їм притаманна тенденція до скорочення. Політичні ідеї правого крила українських націоналістів з вираженим антипольським і антиримо-католицьким наставленням, що набули поширення в Галичині в перебудовчі часи та в перших роках незалежності України, на сьогодні практично вичерпали можливості залучення нових прихильників і дедалі маргіналізуються, займаючи у строкатому українському соціумі притаманну їм нішу на узбіччі магістральних тенденцій розвитку.

Натомість вступило в активне життя вже друге покоління українців, не обтяжених “комплексом жертви”, які мають необхідну історичну відстань від безпосередніх подій, що призвели до постання негативних стереотипів, здатних до критичного аналізу причин, перебігу і наслідків українсько-польського протистояння на порубіжних землях та характеру участі у цих конфліктах кожної зі сторін. Поза тим, греко-католики старшого віку, які пережили радянський терор і репресії, крім історичних негативів бачать і сформовані в радянські часі позитиви у відносинах з поляками римо-католиками, чия церква стала для частини з них у той час прихистком від переслідувань і опорою у сповіданні віри. Ці дві вікові групи підсилюють позитивний потенціал одна одної у подоланні негативної спадщини минулого.

Окрім внутрішніх чинників діють і зовнішні – відсутність об’єктивних причин, що впродовж віків живили українсько-польський антагонізм, та історичний контекст в цілому, що кардинально змінився від часів, коли етноконфесійні стереотипи і упередження поставали й закарбовувались у пам’яті двох народів-сусідів на порубіжних землях.

¹ Див.: *Лисяк-Рудницький Іван*. Роля України в новітній історії. *Історичні есе*. - Т. 1. - К.: Основи, 1994. - С. 157.

² Статистичні дані Державного комітету у справах релігій при Кабінеті Міністрів України за 2004 рік.

³ Див.: *Релігійна панорама*. - 2003. - Вип. 3. - С. 55.

⁴ *Кульчицький Станіслав*. Російська тінь на незалежності України // *Політика і час*. - 1993. - №11. - С. 50.

⁵ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними всеукраїнського перепису населення 2001 року - К., 2003 - С. 7.

⁶ *Keston News*. – Issue 10. – Articles 7–9. – 2000. – 6 October.

⁷ *Ibid.*

⁸ Див.: Проповіді Святішого Отця Івана Павла II під час відправлення літургій латинського (26.06.2001) і візантійського (27.06.2001) обрядів у Львові // *Парафіяльна газета* (Київ, тижневик католицьких парафій України). – 2001. – 1–8 липня. – С. 16, 21.

⁹ Див.: Привітання Блаженнішого Любомира кардинала Гузара, Львів, 27 червня 2001 р., Вітаю тебе, Україно. Пастирський візит Святішого Отця Івана Павла II в Україну 23 - 27 червня 2001 року. – Львів: Свічадо. – 2001. – С. 91.

¹⁰ “Кардинал Любомир Гузар: Мусимо закласти фундамент демократії – наступні покоління зводитимуть дах”. Інтерв’ю // *Високий замок* (Львів). – 2002. – 15 березня.

¹¹ Див.: про соціологічну природу націоналізму: *Smith A.D. Nationalism in the Twentieth Century*. – Martin Robertson, 1979; неомарксистський аналіз націоналізму, що пориває з традиційним західним марксизмом та соціологічним поясненням націоналізму: *Nairn T. The Break-up of Britain*. – Verso, 1981; типове визначення націоналізму: Robert Miles “Nationalism”, *Dictionary of Race and Ethnic Relations*, 3-d ed., by Ellis Cashmore and others. – London and New York, 1994. – P. 224-226.

¹² *Попович Мирослав*. Націоналізм чи патріотизм? // *Діалог*. – 2002. – Вип. 3. – С. 195.

¹³ Див.: *Лисяк-Рудницький Іван*. Націоналізм // Там само. – С. 253.

¹⁴ *Конрад Микола*. Націоналізм і католицизм. – Львів: Бібліотека Українського католицького союзу. – Ч. 2. – 1934. – С. 28, 42–43, 45.

¹⁵ Див.: *Галушка Орест*. ОУН в Україні під опікою Божої матері” // *За вільну Україну* (Львів). – 1999. – 9 липня. – С. 9, про освячення прапорів ОУН у львівському храмі св. Андрія; Симчич Микола. Освятимо прапори національної єдності // *Нова Зоря* (орган Івано-Франківської єпархії УГКЦ). – 1998. – 20 січня. – С. 2, про освячення меморіальної кімнати голови проводу ОУН А. Мельника правлячим єпископом Дрогобицько-Самбірським УГКЦ.

¹⁶ 31 січня 1999 р. відправив єпископ Юліан Гбур, див.: Львівські Архиепархіальні вісті. – 1999. – Вип. 2. – С. 6.

¹⁷ Проповідь Любомира Гузара від 6 травня 1999 з нагоди кафедрального празника св. вмч. Юрія Переможця // Львівські Архиепархіальні вісті. – 1999. – Вип. 5. – С. 31–32.

¹⁸ *Сайко Оксана*. Повернути донцовський дух // *Арка* (Стрий). – 2002. – Березень. – С. 7.

¹⁹ Див.: *Баган Олег*. Католицькі дух та етика як фактори виховання нації // *Мета* (часопис Львівської Архієпархії УГКЦ). – 2000. – №7. – Серпень – вересень 2000. – С. 5, 7, а також інші статті цього ж автора у *Меті*.

²⁰ *Володимир Савчин*. У Римі ми помолились за Україну” // *Нова Зоря*. – 2003. – 17 вересня.

²¹ *Козмейчук Оксана*. Коли ми вмирили, нам дзвони не грали // *Нова Зоря*. – 2003. – 25 червня.

²² *Сокіл Ганна*. Повстанські колядки // *Мета*. – 2003. – Січень. – С. 7.

²³ *Святко Ярослав*. Священники-душпастирі – не будьте слабодухами в очан парафіян // *Мета*. – 2002. – Грудень. – С. 1, 4.

²⁴ *Федів Леся*. На іконах будуть люди, яких ще пам’ятають живими // *Високий Замок*. – 2003. – 9 березня. – С. 8.

²⁵ *Попович Мирослав*. Там само. – С. 197.

²⁶ *Лисяк-Рудницький Іван*. Націоналізм. – Там само. – Т. 2. – С. 251–252; аграрним вважає тип галицького українського націоналізму *Torzecki R.* Kw-estia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków. – 1989. – S. 52–53.

²⁷ *Гуменюк Василь*. *Любомир Полюга*. Лозунг “Бог і Україна” був для УПА суттю щоденного буття... // *Арка*. – 2003. – Квітень. – Ч. 7. – С. 5.

²⁸ Слово кардинала Сліпого з нагоди створення дивізії СС “Галичина”. – Рим, 15 квітня 1983 р. // *Нова Зоря*. – 2003. – 25 червня. – С. 4.

²⁹ *Smith John E.* Quazi-Religions. Humanism, Marxism and Nationalism. – London: The Macmillan Press, 1994. – P. 95.

³⁰ *Ibid.* – P. 96, see: *Carlton J. H. Hayes.* Essays in Nationalism. – New-York: The Macmillan Co., 1926.

³¹ Див.: Проповідник. Спеціальний випуск: мученики за віру. Додаток до Парафіяльної газети. – 2001. – Листопад-грудень.

³² *Кардинал Любомир Гузар*. Мусимо закласти фундамент демократії” // *Високий замок* (Львів). – 2002. – 15 березня.

³³ Текст послання див.: *Мета*. – 2003. – №5. – Травень – червень. – С. 12.

³⁴ Текст послання див.: *Парафіяльна газета*. – 2003. – 28 липня. – С. 1, 2.

³⁵ Див. текст промови: Агенція Релігійної Інформації (Львів). – 2003. – Вип. 7. – С. 3–4.

³⁶ *Кравець Ярослав*. Заповідь примирення // *Парафіяльна газета*. – 2003. – 28 липня. – С. 2.

³⁷ *Василий Кубийда*: Нельзя сводить всю польско-українську політику к обсужденію кладбищенских вопросов” // *Зеркало недели*. – 2002. – 18 мая. – С. 2.

³⁸ Інтерв’ю кардинала Гузара // *Tygodnik Powszechny*. – 2002. – 17 листопада. Перекл. Українською // *Вірую* (Львів). – 2002. – 30 листопада. – С. 3, 5.

³⁹ Див. інформації в: Експрес. – 2005. – 21-22 червня; Поступ. – 2005. – 21 та 24-25 червня.

⁴⁰ “Папа подякував єпископам за запрошення приїхати в Україну” // Парафіяльна газета. – 2001. – 1–8 липня. – С. 10.

⁴¹ Див.: *Dzvonkowski Roman*. SAC Polacy na dawnych kresach wschodnich. Z problematyky *narodowościowej i religijnej*. – Lublin: Oddział Lubelski Stowarzyszenia “Wspólnota Polska”, 1994; *Kotschan Natalja*. “Polnische” und “russische” Kirche. Die ukrainischen Kirchen und fremde Identitäten”, Religion und Nation. Der Situation der Kirchen in der Ukraine, Herausgegeben von Thomas Bremer. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003. – S. 107–117.

⁴² Переклади українською мовою обох інтерв’ю див.: Парафіяльна газета – 2003 – 26 січня – С. 2-3.

⁴³ Доповідна записка Комітету міжнародних відносин Львівської облдержадміністрації “Актуальне положення польської національної меншини у місті Львові та Львівській області” (серпень 1993 р.).

⁴⁴ “Єпископ Мар’ян Бучек: У католиків змінився календар”. Інтерв’ю Надії Пастернак // Експрес – 2003. – 6 – 13 листопада.

⁴⁵ “Станіслав Ширококорядук: Ми готуємо свято для всіх, без винятку віросповідання”. Інтерв’ю Клари Гудзик // День. – 2005. – 29 грудня.

⁴⁶ Национальный состав населения СССР. По данным всесоюзной переписи населения 1989 г. – Москва, 1991. – С. 78–83.

⁴⁷ Національний склад населення України та його мовні ознаки... – С. 11–14.

⁴⁸ “Чудо Воскресіння. Інтерв’ю кардинала Мар’яна Яворського з нагоди 15-річчя відновлення церковних структур в Україні” // Парафіяльна газета. – 2005. – 12 лютого. – С. 1.

⁴⁹ See: *Ukrainian Weekly, Archive*, 1994, коментар відвідин архієпископом Стернюком Канади у червні 1994 р.

⁵⁰ Цит. за: Агенція Релігійної Інформації. – 1998. – Вип. 37. – С. 3.

⁵¹ *Маринович Мирослав*. Екуменічні проблеми в Україні: аналіз історії та перспективи // Примирення: Україна в Граці. – Львів: Свічадо, 1999. – С. 189.

⁵² “Антонію Франко: Ми є сучасниками початку нової ери в історії України”. Інтерв’ю Ориси Потупи // Мета. – 1992. – жовтень.

⁵³ Див.: Парафіяльна газета. – 2003. – 26 січня. – С. 2-3.

⁵⁴ *Мудрий Софрон*. Ідентичність Східної Католицької Церкви. Виступ на зустрічі східних католицьких єпископів (Ніредьгазі, Угорщина, 30.6 – 6.7.1997), В пошуках ідентичності: Студійні дні в Ніредьгазі. Видання Секретаріату Синоду єпископів УГКЦ, – Львів: Свічадо, 1998. – С. 74. Про необхідність повернення до етнічної і національної ідентичності

УГКЦ єпископ-ординарій Івано-Франківський Мудрий говорить у розділі під заголовком “Тайна Євхаристії та Святе Причастя у відношенні до нашої ідентичності”. – С.73-76.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ *Колодний А.М.* Регіональна карта релігійної мережі України (станом на 1.01.2003) // Релігійна панорама – 2003. – Вип. 3. – С. 55.

⁵⁷ Постанови та рішення Синоду єпископів УГКЦ (Львів – Крехів, 1 – 10 вересня 1988 р.)..., п. 22.

⁵⁸ “Будуймо Церкву і світ спільними силами”, слово Єпископа-помічника Глави УГКЦ Любомира Гузара на відкритті другої сесії Собору УГКЦ, Львів, 23 серпня 1998 р. // Нова Зоря. – 1998. – 1 вересня. – С. 2.

⁵⁹ Інтерв’ю кардинала Гузара Газеті Виборчій (Варшава) див. у перекладі укр. мовою: “Любомир кардинал Гузар: Прагнемо бути Церквою за будь-яку ціну” // Поступ. – 2003. – 28 липня. – С. 11.

⁶⁰ Характер реакції представників львівської інтелігенції на старання глави РКЦ в Україні кардинала Яворського отримати від держави низку колишніх римо-католицьких храмів свідчить їхній відкритий лист до кардинала. У листі можливість реституції РКЦ майна названа “приниженням національної гідності” українців і заперечується право РКЦ на конфісковане в неї майно:

“До вересня 1939 р. Галичина була окупована Польщею і всупереч волі українців вважалась складовою частиною польської держави. На цій окупованій території діяла РКЦ в Польщі. Після репатріації польського населення РКЦ на території України була ліквідована як складова частина РКЦ в Польщі. Тих кілька костелів, які залишилися відкритими, не були під юрисдикцією РКЦ в Польщі. [...]

Після відновлення української державності усе майно – як промислові, військові об’єкти, так, зокрема, і церковне майно неіснуючих конфесій стало державною власністю України. Отже, тільки держава може вирішувати, кому, що і скільки передати у власність чи користування. І ніхто не вправі вимагати “повернення” колишнього церковного майна чи сплати оренди іншій конфесії за користування таким майном. Слід також пам’ятати, що до 1945 діяла РКЦ в Польщі, яка, до речі, в Галичині була послухним інструментом польської окупаційної адміністрації і здійснювала політику колонізації українців. Як юридична особа РКЦ в Україні була зареєстрована вже у незалежній державі і мала б стати також Національною Церквою, якою вона є в Польщі. Та лише тому, що духовенство, церковну ієрархію, із цілком зрозумілих причин, становлять ксьондзи і єпископи-поляки (а не, скажімо, українці, хорвати, чехи чи німці), вони усвідомлюють себе не тими, які щойно прийшли в Україну і вона

їх гостинно прийняла, а давніми господарями, які, начебто, вернулися до себе. Тож цілком зрозуміло, що ієрархія ставить собі не місійні, а зовсім інші цілі, продовжуючи віковічні традиції польської церкви на території України”. (Див.: Відкритий лист високопреосвященному митрополитові РКЦ в Україні Кардиналові М. Яворському; лист підписали І. Гель, М. Голубець, Л. Крушельницька, Р. Іваничук, Р. Шухевич, Молода Галичина. – 2003. – 13 грудня).

Таку саму позицію, що порушує норми як українського, так і міжнародного права, обстоює Михайло Косів, голова підкомітету Верховної Ради України у справах релігій:

“Україна, як і майже всі посткомуністичні держави, не повертає колишнім власникам колишнього конфіскованого майна (землі, фабрик, будівель) – і не лише тому, що не Україна ж його відбирала. Якби ми зараз почали повертати, довелось б роздати чи не всю Україну, по черзі загарбувану чужеземними окупантами. До того ж, по-перше, римо-католиків тепер у сотні разів менше, ніж тоді, коли перераховані у зверненні [кардинала Яворського. – Авт.] костьоли будувалися, отже, й молитовних потреб, відповідно, менше; а по-друге, ці храми будовані не лише на українській землі, але значною мірою коштом українців, над якими панувала під час їхнього будівництва римо-католицька Польська держава. То кому і навіщо потрібно роздмухувати міжконфесійний і міжнаціональний конфлікт у Львові?” (Косів Михайло. Блаженні миротворці // Поступ. – 2003. – 23-29 січня).

⁶¹ “Чудо Воскресіння. Інтерв’ю кардинала Мар’яна Яворського...” – С. 4.

⁶² Вітаю тебе, Україно.. – С. 91.

⁶³ Постанови та рішення Синоду єпископів УГКЦ (Львів – Крехів, 1 – 10 вересня 1988 р.) // Агенція Релігійної Інформації. – 1998. – Вип. 37. – С. 5.

⁶⁴ Концепція екуменічної позиції Української Греко-Католицької Церкви. Проект (Ухвалено на Синоді єпископів УГКЦ 16 – 21 червня 2000 р.) // Мета. – 2000. – Серпень – вересень, 7. – С. 4.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Див.: *Маринович Мирослав*. Роздуми одного мирянина над проблемою екуменізму // Знаки часу. – К.: Сфера, 1999. – С. 496–501; Петрів Олекса [секретар Конференції єпископів Галицької митрополії УГКЦ] “Перспективи екуменізму з точки зору УГКЦ // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін, Матеріали міжнародної конференції, 15 – 16 травня 1998 р., Київ. – К.: Українське представництво Фонду Конрада Аденауера, 1998. – С. 134; *Сапеляк Андрій (єпископ)*. Київська Церква на слов’янському Сході. Канонічно екуменічний аспект. Буенос-Айрес – Львів, 1999. – С. 227.

⁶⁷ Див.: Б. а. Думки з приводу релігійних проблем в Україні і візія зміни календаря // Патріархат. – 2002. – Вип. 2. – С. 24.

⁶⁸ *Падевський Станіслав, (єпископ)*. Лицарю пера з церковного плацдарму // Арка. – 2002. – Квітень. – Ч. 8. – С. 5.

⁶⁹ *Кардинал Гузар*: “Мусимо закласти фундамент демократії...”

⁷⁰ І знову – поляки-українці? Бесіда з деканом Войнилівським о. Мироном Яшуком // Нова Зоря. – 2002. – 28 серпня. – С. 2.

⁷¹ (Отець) Богун, ЧСВВ, Репліка-спогад під час роботи конференції “Християнське мучеництво – свідчення Церкви ХХ століття” // Богословія. – 1999. – Вип. 73. – С. 81.

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ ТА РОЛЬ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЇХ РОЗВ'ЯЗАННІ

Складність українсько-польських відносин протягом багатьох століть визначалася наявністю не лише етнічних, але й релігійних протиріч та конфліктів. Саме релігійна ідентичність була бар'єром на шляху полонізації українців протягом XVI – XX століть (відсутність віросповідних відмінностей з росіянами стало однією з головних причин русифікації підросійської України) та провокувала постійні міжетнічні конфлікти. Найвищим проявом цих конфліктів стали національно-визвольні війни та повстання українців у Речі Посполитій, а пізніше, у XX столітті, – національні зіткнення, що дістали в історичній літературі назву “українсько-польської різанини”. Окрім національних та соціальних причин, ці події мали чітко означене релігійне забарвлення.

До 1596 року – дати утворення Української греко-католицької (уніатської) церкви – українсько-польські релігійні протиріччя мали забарвлення виключно православно-католицького протистояння.

Після появи УГКЦ ситуація не лише не покращалася, але значно ускладнилася. Сподівання на те, що уніатство стане засобом полонізації українського населення, виявилися марними. Навпаки, до асиміляційних впливів більш податливим виявилось православне, ніж уніатське населення. Греко-католицька церква стала релігійно-національним феноменом, якому вдалося зберегти національну ідентичність українців, що століттями перебували під жорстким асиміляційним тиском з боку Польщі. У XX столітті внаслідок мирних угод, що символізували закінчення Першої світової війни, до складу новоутвореної польської держави, так званої Другої Речі Посполитої, увійшли території української Волині, де переважаючою релігією було православ'я. У той час, коли політика Польщі супроти українських греко-католиків мала стримано прохолодний характер, православні жителі Волині зазнавали жорсткого етнорелігійного тиску. Наслідком цієї політики стали сумнозвісні події, що дістали назву Волинської трагедії.

У радянські часи українському суспільству нав'язувалися стереотипи про поляків як ворогів, що прагнули позбавити Україну волі і знищити православну віру. Значною мірою ці стереотипи перенесені у сучасність. Їх носієм виступають сили, що спрямовують свою діяльність на приєднання України до політичного, економічного, культурного та духовного простору Росії. Серед найпотужніших інституцій у їх переліку є Українська православна церква.

Однією з найбільших загроз своєму існуванню УПЦ, як і Московська патріархія, під омофором якої вона перебуває, вважають католицький прозелітизм у цілому і діяльність польських католицьких місіонерів, зокрема. Загальновідомим є той факт, що своїм відродженням в Україні Римо-католицька церква передусім завдячує польському католицькому кліру, який, з'явившись у країні наприкінці 80-х років минулого століття, фактично відродив приходське та монастирське життя, створив систему богословської освіти та мережу харитативних закладів. Польське духовництво, завдяки високим моральним якостям, здатності інтегруватися в українське суспільство (вражала швидкість, з якою поляки оволодівали українською та російською мовами), потужній суспільній праці здобуло повагу українського населення, створивши реальну загрозу домінуючому впливу православного кліру. Московська патріархія доклала максимум зусиль, щоб обмежити вплив католицької церкви на власних “канонічних територіях”. У зв'язку із цим РПЦ робила усе можливе, аби не допустити візиту в Україну папи Івана Павла II, заблокувати можливість створення нових католицьких дієцезій і навіть заперечити право католицьким священникам проповідувати Євангеліє на “канонічних територіях РПЦ” (у постанові Відділу зовнішніх церковних стосунків РПЦ від 31 липня 2002 р., що стала реакцією на лист президента Папської Ради з питань сприяння християнській єдності кардинала Вальтера Каспера та Католицького архієпископа європейської частини Росії Тадеуша Кондрусевича, в якому ієрархи відстоювали право католицької церкви “проповідувати Євангеліє для усіх людей”, йшлося про те, що таким чином католики намагаються повернути православних до католицизму¹).

Провал антикатолицьких акцій, з одного боку, завдав дошкульного удару репутації РПЦ, а з другого – спонукав Ватикан до зміни своєї східної політики. “Стає очевидним, що католицька ієрархія цілковито розчарувалася у можливості налагодити конструктив-

ний діалог із Московським патріархатом і вирішила покласти край заграванням із ним”, – зазначає В. Єленський. До 2002 року Ватиканська політика стосовно РПЦ здійснювалася відповідно до інструкції “Загальні принципи і практичні норми координації євангелізаторської діяльності й екуменічні зобов’язання католицької церкви в Росії та інших країнах СНД”, прийнятій у 1992 році. У цьому документі йдеться про необхідність встановлення добрих взаємовідносин із православними ієрархами, уникнення створення паралельних структур євангелізації, необхідність повідомлення православних про важливі пастирські ініціативи. В. Єленський називає донедавно політику Ватикану щодо православної церкви запобігливою, якщо не запопадливою. З 2002 р. Апостольська столиця відмовляється від політики умиротворення Московського патріархату. Кардинал Вальтер Каспер, голова Папської ради зі сприяння християнській єдності, кидає російській церкві звинувачення в тому, що вона “відчуває власну пастирську й євангельську слабкість і таким чином боїться католицької присутності”, що вона “захищає реальність, якої більше не існує”².

Практичним виявом реалізації нової “східної політики” Ватикану стало утворення нових католицьких єпархій в Україні. 27 березня 2002 року папа Іван Павло II оголосив про створення римокатолицької єпархії в Мукачевому та призначив єпископа Антала Майнека (до цього апостольського адміністратора Закарпаття) першим єпископом Мукачівської дієцезії³. 13 липня відбулася церемонія інавгурації єпископа новоутвореної Одесько-Сімферопольської єпархії Броніслава Бернацького. У планах Апостольської столиці – створення окремої Харківсько-Запорізької єпархії для східних областей України.

Відповіддю на ці кроки стала заява Синоду Російської православної церкви, в якій зазначалося, що “події, що відбуваються в Україні, де більшість вірних належить до Української православної церкви Московського патріархату, свідчать про твердий намір Ватикану дотримуватися курсу місіонерської експансії”. “Ми вважаємо прозелітизмом сам факт ведення католицької місії серед християн, які не мають історичного і культурного зв’язку з Католицькою церквою. Реакція Католицької церкви лише підтвердила корінне неспівпадіння позицій Російської православної і Римо-католицької церкви з цього питання”, – йдеться у заяві РПЦ. Зі схожою заявою, датованою 12 липня, яку поширила прес-служба Одеської єпархії

УПЦ (МП), виступив митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел. У ній говориться: “Після візиту глави Ватикану і Римо-католицької церкви в Україну експансія католиків і греко-католиків прийняла безпрецедентні розміри... Іде наступ на Православ’я: так ми, православні, розцінюємо утворення, вперше в історії Одеси, єпископської католицької кафедри”⁷⁴. Розуміючи незворотність обраного Ватиканом курсу, речники РПЦ дещо послабили ультимативний тон своїх виступів, що стосувалися православно-католицьких взаємин. Під час міжрелігійного форуму в Аахені у вересні 2003 р. керівник відділу зовнішніх церковних стосунків Російської православної церкви митрополит Смоленський і Калінінградський Кирил заявив, що Москва готова до діалогу навколо проблеми православно-католицьких відносин. Митрополит не вживав терміна прозелітизм, замінивши його терміном “місіонерського змагання”, пов’язавши його з ідеологією “вільного релігійного ринку”. “Якщо ми хочемо відродити екуменізм, ми повинні змінити наше ставлення та поставити захист християнських цінностей сучасного суспільства у центр уваги”, – наголосив представник РПЦ. У відповідь кардинал Вальтер Каспер пояснив, що присутність католиків, зокрема католиків східного обряду в Україні, не є результатом “якогось спеціального руху, організованого Ватиканом, а є, радше, проявом духовності, яка має на цій території давнє коріння”⁷⁵.

Отже, як бачимо, Українська православна церква як і Московська патріархія, під омофором якої вона перебуває, все ще знаходяться в полоні старих стереотипів про загрозу католицької експансії на підконтрольні їм канонічні території. У зв’язку із цим ієрархія, духовенство та найбільш активна частина віруючих цієї церкви намагаються протистояти недружній, на їх погляд, ватиканській політиці прозелітизму. Форми спротиву використовуються різноманітні: від заяв Синодів та окремих ієрархів до масових акцій протесту віруючих та симпатиків УПЦ. Будучи геополітично розташованою “між Сходом і Заходом” Україна і надалі залишається ареною боротьби між російсько-євразійською та європейською (тут саме Польща відіграє роль основного “європезатора” України) цивілізаціями не лише у політичній та економічній, а й у релігійно-духовній сфері. Загроза національній безпеці України полягає у тому, що переможців у цій боротьбі не може бути апіорі. Загострення релігійних протиріч призведе до ще більшого розколу українського суспільства на ментально-духовному рівні.

Цей розкол уже сьогодні набув чіткоозначених регіональних форм. Соціологічні дослідження показують, що недружнє ставлення до Польщі, яка асоціюється із “ворожими” НАТО і католицизмом та підтримкою помаранчевих подій в Україні, в основному сформувалося серед населення східних регіонів.

Водночас значно покращалося ставлення до поляків у центральному та західному регіонах. Визначальним фактором тут стала роль “адвоката України”, яку відіграла Польща протягом останніх років у Європі. Важливим чинником покращання історично складних українсько-польських стосунків усе більше стають українські церкви та польський костел.

Можна говорити про великі позитивні зрушення, які відбулися у стосунках польської католицької церкви і УГКЦ. Ще в середині 90-х ці відносини не можна було назвати безхмарними. Траплялися прикрі інциденти, як, наприклад, випадок із розголошенням таємного циркуляра про необхідність доправлення до України греко-католицьких священників, які здійснювали свою душпастирську місію в Польщі, з метою недопущення зростання антицелібатних настроїв серед латинського кліру. Такі кроки польської католицької ієрархії викликали гостру реакцію греко-католиків, у тому числі предстоятеля УГКЦ Любомира Гузара. Незадоволення представників церкви викликали ті умови, в яких доводилося здійснювати свою працю греко-католицькому духовенству у східній Польщі. Однак події останніх років засвідчують про налагодження позитивного діалогу між польськими католиками та українськими греко-католиками. Причому польські богослови висловлюють підтримку тих ініціатив УГКЦ, які поки що не одобрюються ватиканською курією. Однією з них є ідея утворення греко-католицького патріархату. У вересні 2004 р. під час VII Конгресу польських богословів “Церква у суспільному житті. Польська та європейська теологія про нові виклики”, що відбувся в Люблінському католицькому університеті і в якому взяли участь представники понад 30 богословських закладів із різних країн Європи, було прийнято “Декларацію солідарності з українськими колегами”, в якій, зокрема, зазначалося: “Висловлюючи вдячність за участь наших братів-теологів візантійської традиції у VII Конгресі польських богословів, поділяємо надію на віднову і розвиток їх християнської ідентичності, яка є в основі спадщини Христової Церкви. Вбачаємо в цьому актуальний знак часу, який завдяки взаємному порозумінню і солідарності

буде сприяти дозріванню до повної еклезіальності, що в контексті східної традиції означає патріархат”⁶.

Останніми роками відбулася низка екуменічних акцій: спільних наукових конференцій, прощ, паломництв, євхаристійних богослужінь тощо. Прикладом такого дійства стали урочистості Римо-католицької та Греко-католицької церков з нагоди 750-річчя коронації князя Данила Романовича, що відбулися 9 червня 2003 р. у Дорогичині (Drohiczyn, Республіка Польща). Саме тут у 1253 році архієпископом Опізоном, легатом папи Інокентія IV, був коронований галицький князь Данило Романович. Центральним моментом святкувань стала спільна літургія у східному обряді, відправлена в костелі Успіння Богородиці у співслужінні українських і польських єпископів, під час якої багато римо-католиків уперше брали причастя у східному обряді. Щоправда, кореспондент Релігійно-інформаційної служби України Тарас Гринчишин, який був свідком події, зазначив, що під час акції “польській стороні не вдалось уникнути своїх давніх шаблонів”, і що “між Римо-католицькою та Греко-католицькою церквами у Польщі досі тягнеться шлейф давніх непорозумінь, зокрема представники першої все ще вважають останню лише “обрядом”, а греко-католиків, замордованих наприкінці XIX ст. російськими царськими військами у селах Пратулин та Дрелів, називають виключно “уніатами підляськими”, оминаючи згадку про їх українське чи білоруське походження”. Під час наукової конференції, що проходила в рамках урочистостей, на думку журналіста, “трактування історії подавалось у викривленому вигляді”⁷. Ці зауваження підтверджують складність стосунків, що формувалися протягом кількох століть і негатив яких не може бути подоланий протягом настільки короткого часу. Однак уже сам факт прагнення пошуку порозуміння мав би вселяти надію на поліпшення цих відносин.

У 2003 році, напередодні 60-ї річниці “Волинської трагедії”, католицькі церкви України і Польщі розпочинають черговий етап українсько-польського діалогу. Ієрархія УГКЦ вважає, що продовжує справу, розпочату ще у 1945 році у Римі, коли ініціативу до примирення проявили кардинал Гльонд (РКЦ) і владика Іван Бучко (УГКЦ) у час, коли ще тривало українсько-польське протистояння. Спроба продовжити діалог відбулася у 1987 році також у Римі, де українські та польські католицькі єпископи на чолі з кардиналами Мирославом Іваном Любачівським та Йозефом Глемпом обміня-

лися деклараціями українсько-польського взаємного прощення. Однак цей документ не знайшов практичного втілення. 8 – 9 травня 2003 року в Люблінні відбулася перша зустріч груп, утворених синодом єпископів Києво-галицької митрополії Української греко-католицької церкви та Польською єпископською конференцією для взаємних контактів. Метою зустрічі було обговорення можливих форм засвідчення єдності народів та католицьких церков України і Польщі. Групи очолювали владика Софрон Мудрий, єпископ-ординарій Івано-Франківської єпархії (УГКЦ), та владика Ришард Карпінський, єпископ-помічник Люблінської архієпархії (РКЦ). Згідно з офіційним повідомленням прес-служби глави УГКЦ “сторони обговорили стосунки між обома народами в контексті минулих непорозумінь та нових викликів сучасності. Учасники зустрічі визнали гостру необхідність вироблення програм та форм співпраці ієрархії, навчальних осередків, єпархій та парафій, а також рухів і товариств. Йшлося про подальшу співпрацю сторін та розвиток інших ініціатив задля поглиблення атмосфери взаємної довіри, що приведе до взаємного прощення і поєднання між обома народами”⁸.

Утворенню груп порозуміння передувало кілька заяв на тему необхідності польсько-українського примирення, зроблених представителем УГКЦ Любомиром Гузаром. 18 червня 2002 р. він, відгукнувшись на ініціативу львівської інтелігенції, видав послання з приводу вшанування військових поховань на Личаківському цвинтарі у Львові. Митрополит висловив переконання, що стати повноправним членом світової спільноти Україна зможе лише у тому разі, коли зуміє залагодити конфлікти зі своїми сусідами⁹.

Ідейним підґрунтям початку нового українсько-польського церковного діалогу стало оприлюднення 5 травня 2003 року на пресконференції глави УГКЦ послання “До українського і польського сусідніх народів – братів у Христі”, написане з нагоди 60-річчя Волинських подій. У ньому наголошувалося про необхідність “розпочати нелегкий процес, який повинен завершитися не тільки зовнішньополітичним, але й внутрішньорелігійним примиренням”. На переконання кардинала Гузара, ініціативу УГКЦ мали б підтримати державні органи та представники православних церков¹⁰.

Однією із форм реалізації ініціативи церков стало утворення і діяльність Капітули українсько-польського поєднання. В рамках цього проекту міжнародна рада відзначає тих, хто зробив найбільший внесок у розвиток українсько-польських стосунків¹¹.

Традицією стають щорічні вшанування на Личаківському кладовищі у Львові пам'яті вояків Української галицької та Польської армій, що полягли у 1918 – 1919 рр., під час яких відбуваються спільні молитви за порозуміння українців та поляків. Серед організаторів цих акцій Український католицький університет, Женевське товариство ім. В. Соловйова, незалежний культурологічний часопис “Г”, інші інституції¹².

Однією з дієвих форм подолання недоброзичливого ставлення між польським та українським населенням ієрархи церков вважають організацію спільних прощ, особливо для молоді. Під час зустрічі з новообраним головою єпископської конференції Польщі архієпископом Юзефом Міхаліком, митрополитом перемишльським 23 червня 2004 р. кардинал Любомир Гузар обговорював позитивний досвід проведення двох прощ: до Святоуспенської Унівської лаври (Україна) та Ледніци (Польща), що стали нагодою для глибшого взаємного порозуміння через спільну молитву, спілкування і побут. Внаслідок домовленостей між ієрархами 8 та 26 серпня 2004 р. відбулися молодіжні прощі до Зарваниці (Україна) та Ченстохова (Польща)¹³.

2005-й став роком нових ініціатив католицьких церков східно-го і латинського обрядів у справі примирення українського і польського народів. План заходів щодо їх реалізації був оприлюднений главою УГКЦ Любомиром Гузаром під час прес-конференції 13 травня. З його слів, 19 червня в Польщі, а 26 червня в Україні мав відбутися урочистий акт примирення між українським і польським народами та проведені єхаристійні собори¹⁴.

Відповідно до плану заходів, 19 червня у Варшаві відбулася спільна молитва за примирення польського і українського народів. Під час літургії було оприлюднено послання католицьких єпископів України і Польщі з нагоди акту взаємного прощення й об'єднання, підписане предстоятелем УГКЦ Любомиром (Гузаром) і головою Конференції єпископату Польщі архієпископом Юзефом Міхаліком. За повідомленням „Католицького медіа-центру”, 20 червня Президія конференції єпископату Польщі виступила із спеціальною заявою з нагоди завершення III Всепольського єхаристійного конгресу, в якому закликала український і польський народи до примирення¹⁵.

Акцією-відповіддю став Всеукраїнський єхаристійний собор УГКЦ, що відбувся 26 червня у Львові. Перед початком літургії

було прочитано послання католицьких єпископів України та Польщі з нагоди акту взаємного прощення і поєднання „Примирення між народами можливе”, а по її завершенні – зачитано молитву поєднання українського і польського народів. Дійовими особами цього акту стали по шість осіб з України і Польщі: єпископ, священник, подружня пара, юнак та дівчина. Вони символічно представляли два народи. За словами митрополита Любомира акт примирення двох народів має стати прикладом для наслідування усім громадянам наших держав. Його підтримав голова Польської єпископської конференції РПЦ владика Юзеф (Міхалік)¹⁶.

Особливий інтерес викликає українсько-польський діалог у контексті взаємин польського костелу і так званих “українських національних православних церков”. Цей інтерес зумовлюється тим, що найтрагічніші події українсько-польських взаємин ХХ століття пов’язані з Волинню – регіоном, де домінуючим впливом користуються саме ці церкви. У травні – червні 2003 року представники УПЦ КП та УАПЦ стали одними з ініціаторів звернень Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій з приводу 60-ї річниці “Волинської трагедії”. Перше з них було оприлюднене 12 травня і адресувалося українському і польському народам. “Ми повинні мати мужність визнати помилки попередніх поколінь, низько поклонитися і просити вибачення за скоєну один одному біль і кривду”, – йдеться у зверненні¹⁷.

14 червня 2003 року члени Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій звернулися до папи Івана Павла II з проханням своїм авторитетом вплинути на процес українсько-польського примирення: “Ми переконані, що Ваше прилучення до процесу примирення надасть йому виняткового значення і виміру, зробить нову сторінку українсько-польських взаємин взірцем для народів, які ще не винайшли формули примирення між собою”¹⁸.

Під час науково-практичної конференції “Польське зазіхання на Волинь і українське право на оборону в роки Другої світової війни”, що відбулася 8 липня 2003 р. у Києві, було зачитано звернення архієпископа УАПЦ Ігоря (Ісідоренка). У ньому наголошувалося на тому, що криваві конфлікти між українцями і поляками неодноразово використовувалися третьою стороною, яка керувалася принципом “Розділяй і володарюй”. Найчастіше цією стороною, за словами архієпископа, була Москва. Основну провину за трагічні події, що відбувалися у минулому, Ігор Ісідоренко покладає на

недалекоглядних польських політиків, “які сторіччями намагалися говорити з українцями з позицій сили”, не зважаючи на протести українців, нищили православні церкви на Волині у 20-30-х рр. минулого століття, не зуміли об’єднати народи для спільного протистояння агресорам у вересні 1939 р. Однак “спогад про минуле потрібен не для того, щоб відновити в своїй уяві образ ворога, а щоб переконатися в безплідності спроб писати амбітні політичні проекти мовою сили та самодостатньої зверхності щодо партнерів”, – завершив своє звернення ієрарх УАПЦ¹⁹.

Офіційною акцією, що мала б символізувати акт українсько-польського примирення, стали урочистості, що відбулися 11 липня 2003 р. в селі Павлівка на Волині і були присвячені 60-літтю Волинської трагедії. Під час урочистостей президенти України Леонід Кучма та Польщі Олександр Квасневський відкрили пам’ятник “Пам’ять – скорбота – єднання”. На Павликівському кладовищі були відправлені дві літургії. На місці старого католицького костелу месу у співслужінні владик та в присутності глави УГКЦ Любомира Гузара відправив кардинал Мар’ян Яворський, після чого зачитав послання Папи Римського до українського і польського народів. На православній частині кладовища Службу Божу відправив архієпископ Володимиро-Волинський і Ковельський УПЦ (МП) Симеон. За повідомленням кореспондента Радіо Свобода Володимира Павліва майже вся польська преса 11 липня писала про ці події та аносували прямий ефір по телебаченню. У неофіційних коментарях польські чиновники, які побажали не представлятися журналістам, обурювалися, що українці змінили напис на пам’ятникові, усунувши звідти слово “замордованим”, тобто жорстоко убитим полякам. Ще гірші коментарі, як говорить В.Павлів, звучали в Інтернеті на загальнодоступному форумі найбільшого інтернет-порталу ONET-PL, де закликалося до помсти, а українців названо “найбільш злочинним і жорстоким народом Європи”. Разом з тим результати опитування громадської думки свідчать про те, що 67% опитаних поляків вважають, що відзначення 60-ї річниці Волинської трагедії може посприяти українсько-польському примиренню. В українських ЗМІ урочистості на Волині викликали значно менше уваги. Крім того, на переконання кореспондентів РІСУ, “українська влада зробила все, щоб численні українські громадські організації, які прибули на ці урочистості, так і не змогли на них бути присутніми”²⁰.

Отже, початок ХХІ століття символізується значними позитивними зрушеннями в українсько-польських відносинах. Поштовхом до цього послужило кілька знакових подій: візит папи Івана Павла ІІ у 2001 році та його заклик до примирення двох народів-сусідів, з якими він особисто був поєднаний; відзначення 60-ліття “Волинської трагедії” як акту взаємопрощення та взаємопримирення; помаранчева революція, яка символізувала повернення України до європейської системи цінностей і була гаряче підтримана польським суспільством. Важливими учасниками цих подій стали українські церкви та польський костел. Вони були ініціаторами спільних наукових зібрань, прощ, свхаристійних конгресів, богослужінь і молитовних зібрань і, що головне, в душі християнської терпимості виплекали переконання, що єдиним способом позбутися міжнаціональної ненависті є готовність простити і просити прощення. Усе це засвідчує, що прояви релігійно-етнічної ксенофобії поступово стають рудиментом минулого. Однак не можна не помічати, що не всі суспільні та релігійні групи повністю готові до діалогу. З одного боку, до них належать ультрарадикальні політики, не готові до компромісу, з іншого – ті релігійні та політичні організації, які сприймають українсько-польське примирення як загрозу українсько-російським відносинам.

¹ <http://zenit.org/>

² <http://www.radiosvoboda.org/programs/religion/2002/08/20020805093-646.ap>

³ http://www.vatican.va/news_services/press/vis/dinamiche/b5_en.htm

⁴ <http://www.russian-orthodox-church.org.ru/nr207173.htm> http://www.orthodox.org.ua/win/news/2002r.html#1707_1

⁵ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;182/>

⁶ <http://www.kul.lublin.pl/kongres/>

⁷ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;233/>

⁸ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;200/>

⁹ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/news/article;177/>

¹⁰ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;211>

¹¹ <http://www.gazeta.lviv.ua/2003/10/27/NewspaperArticle.2003-10-26.1-923>

¹² <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;343/http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;3464>

- ¹³ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/press-releases/article;831/>
- ¹⁴ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/press-releases/article;1684/>
- ¹⁵ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/library/appeal2005/paixe/>
- ¹⁶ <http://www.ugcc.org.ua/ukr/press-releases/article;1968/>
- ¹⁷ <http://www.uaorthodox.org./article.php?pid=226/>
- ¹⁸ <http://www.uaorthodox.org./article.php?pid=237/>
- ¹⁹ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;101/>
- ²⁰ <http://www.risu.org.ua/eng/news/2003/july/>

ВІДРОДЖЕННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

За останнім в радянську епоху переписом населення 1989 р. в Україні проживало 487,3 тис. євреїв. Розпад СРСР та проголошення незалежності України корінним чином змінили долю всіх етнічних громад молодого незалежного держави, у тому числі й євреїв. З самого початку державотворення національна політика в Україні стає в один ряд з такими проблемами, як утвердження суверенітету, територіальної цілісності країни, формування національних збройних сил, запровадження національної валюти та державної символіки і т.д. Це зумовлювалося, по-перше, прагненням зберегти єдність суспільства, залучити до активної участі в державотворчих процесах громадян усіх національностей, запобігти будь-якій конфронтації на етнічному ґрунті; по-друге, спадковістю демократичних засад українського народу у ставленні до іноетнічних громад, їх мови і традицій, культурних та релігійних особливостей; по-третє, готовністю України послідовно керуватися загальновизнаними нормами і принципами міжнародного права в національній сфері. Ці чинники міжнаціональної злагоди та стабільності в суспільстві стали пріоритетними в діяльності всіх гілок влади, знайшли втілення в ряді політико-правових актів України.

Першим документом на шляху відновлення незалежності України, побудови громадянського суспільства, становлення української політичної нації – об'єднання громадян усіх національностей України – стала Декларація Верховної Ради УРСР “Про державний суверенітет України” (16 липня 1990 р.). Декларація юридично закріпила ряд принципових положень щодо національних проблем в Україні. По-перше, вона реалізувала право української нації на самовизначення. По-друге, визначала поняття “народ України” як громадяни республіки всіх національностей. По-третє, вона констатувала, що в державі забезпечується рівність перед законом усіх громадян, незалежно від расової та національної належності, мови та релігійних переконань, гарантується “всім національностям, що проживають на території республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку”¹. А схвалена Верховною Радою України 1 листопада 1991 року “Декларація прав національностей

України” стала першим державним актом незалежної України, який гарантував громадянам понад 100 національностей країни “рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права”². Положення Декларації “Про державний суверенітет України” щодо національної сфери та “Декларації прав національностей України” були збагачені, конкретизовані та отримали правове врегулювання в цілому ряді законодавчих актів, таких як закони про громадянство, об’єднання громадян, освіту, засоби масової інформації, національні меншини, про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, нарешті, в Конституції України.

Ці та інші акти становлять правову базу врегулювання національних відносин, яка закріплює державне сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури та захист прав національних меншин, задоволення їх потреб. Вона гарантує основні права національних меншин у повній відповідності до міжнародних правових актів і принципів демократії, а саме: заборона дискримінації національних меншин як головна передумова реалізації їх прав, право на збереження своєї ідентичності та самобутності, мовні, освітні, культурні та релігійні права.

Юридичне закріплення демократичних засад життєдіяльності національних меншин в Україні, залучення їх до політичного, господарського і духовно-культурного життя стало запорукою міжнаціональної злагоди, формування громадянського суспільства, утвердження його стабільності.

Одночасно зі створенням законодавчої бази, що врегульовувала життєдіяльність національних меншин, відбувалося становлення та удосконалення етнополітичного менеджменту України, його структури, головних функцій та методів.

Головними функціями етнополітичного менеджменту за В. Євтухом³ є: 1) правова – розробка та законодавче оформлення імперативних настанов (законів, указів тощо); 2) контрольна – контроль за виконанням законодавчих та нормативних актів у сфері міжетнічних відносин; 3) організація взаємодії – створення регіональної структури управління та її взаємодія з центральними органами державного управління. Методи ж етнополітичного менеджменту (прогнозування, організаційного регламентування, моделювання, фінансової підтримки, надання соціальних пільг, сприяння діяльності громадських об’єднань і т.д.) використовуються комплексно

для адекватного і своєчасного реагування на перебіг етнополітичних процесів у країні, їх повноправного і стабільного розвитку.

Створення відповідного політико-правового поля та формування етнополітичного менеджменту країни за роки її незалежності зумовили етнополітичний ренесанс як української нації, так і всіх етнічних спільнот, що проживають в Україні. Він характеризується інтенсивним зростанням етнічної самосвідомості громадян України, їхнім прагненням до відродження етнічної самобутності та пошуком шляхів ефективної участі в державотворчих суспільно-політичних процесах і реалізації соціально-економічних, політичних, культурно-освітніх та релігійних інтересів.

Суттєвими рисами етнічного відродження національних меншин стало утворення всеукраїнських, регіональних та місцевих організацій з переважаючим членством однієї етнічності; утворення і функціонування шкіл з повним, частковим або епізодичним навчанням мовами меншин, недержавних учбових закладів, відкриття середніх спеціалізованих та вищих навчальних закладів, які готують фахівців мовами етнічних меншин; організація преси етнічними мовами або ж для етнічних меншин з різною періодичністю видання; впровадження радіо і телебачення; видання підручників та літератури мовами національних меншин.

Згадані риси та ознаки етнічного відродження характерні й для єврейської громади України. Важливою його складовою стало демократичне вирішення питання еміграції євреїв. Вони отримали право на зміну громадянства, вільний виїзд з країни. Змінилася сама психологічна атмосфера в суспільстві щодо еміграції, чому сприяла й нормалізація відносин України з державою Ізраїль. З часу перепису населення в СРСР 1989 р. з України виїхало понад 450 тис. євреїв. Серед країн виїзду перше місце займає Ізраїль (39,9% емігрантів), далі йдуть США та ФРН. Втім, в останні роки спостерігається процес повернення євреїв в Україну. За різними джерелами, повернулося від 30 до 50 тис. чоловік⁴.

За даними перепису населення 2001 року в Україні проживало 103600 євреїв. Найбільша кількість їх мешкала в Києві (17962 чол.), Дніпропетровській (13779 чол.), Одеській (13386 чол.), Харківській (1157 чол.), Донецькій (8825 чол.), Запорізькій (4353 чол.), Миколаївській (3263 чол.) та Вінницькій (3066 чол.) областях, а також в АРК (4515 чол.)⁵. Звичайно, еміграція такої значної кількості українських євреїв суттєво звузила соціальну та інтелек-

туальну базу відродження єврейського способу життя, економічних, культурно-освітніх, релігійних традицій єврейства. Та попри цю обставину, євреї, що залишилися в Україні, самоідентифікувавши себе громадянами молодого незалежного держави, активно включилися в державотворчі процеси, суспільно-політичне та духовне життя країни, формування громадянського суспільства, надаючи йому неповторних рис поліетнічного, полікультурного змісту.

В Україні досить динамічно проходив процес організаційного структурування єврейського обшинного життя. Однією з перших серед усіх національно-культурних об'єднань країни став Чернівецький єврейський громадсько-культурний центр, утворений у червні 1988 р. На цей час в Україні діє близько 500 єврейських інституцій, у тому числі 155 організацій єврейської культури⁶. Всеукраїнський статус мають Єврейська рада України (президент – І.М. Левітас), Асоціація єврейських організацій та громад України (голова – Й.С. Зісельс), Всеукраїнський конгрес України (президент – В.З. Рабінович), Єврейський фонд України (голова – А.І. Монастирський) та Єврейська конфедерація України (президент – С.В. Максимов)⁷. Керівники згаданих всеукраїнських єврейських організацій входять до складу дорадчо-консультативного органу – Ради представників всеукраїнських організацій національних меншин, яка функціонує при Держкомнацміграції.

Кожна з цих організацій, в підпорядкуванні яких в регіонах України є певна мережа культурних, освітніх, релігійних, добродійних та іншого характеру об'єднань, прагне знайти свою нішу діяльності, спрямованої на відродження єврейства. Зокрема, Єврейська рада України, що входить до складу Європейського та Всесвітнього Єврейських конгресів, спрямовує свою діяльність на збереження і розвиток національних цінностей, захист соціальних інтересів єврейського народу. Рада реалізує програму увічнення пам'яті жертв фашизму. З цією метою при ній створено фонди "Пам'ять Бабиного Яру" та "Пам'ять жертв фашизму". Щорічно проводиться урочисте вшанування жертв трагедії Бабиного Яру, що поступово набирає всеукраїнського національного характеру. За підтримки Міжнародної єврейської організації "Джойнт" при Раді працює центр "Героїзм та Голокост євреїв у Великій Вітчизняній війні".

За пропозицією ради у багатьох містах України за участю органів місцевого самоврядування та громадськості спорудже-

но пам'ятники євреям, які загинули в роки гітлерівської окупації України.

Під егідою ради створено також центр “Єврейська енциклопедія України”, в якому зібрано матеріали про письменників, вчених, художників, композиторів, військових і державних діячів. Музейний фонд ради провадить збір експонатів для Державного музею єврейської історії і культури України. Традиційними стали всеукраїнські фестивалі “Всі ми діти твої, Україно!” та однойменних науково-практичних конференцій, які організовує рада.

Асоціація єврейських організацій і громад України опікується роботою релігійних громад, молодіжних, жіночих та спортивних організацій, бібліотек. Вона є засновником трьох періодичних видань. Асоціація реалізує ряд програм, зокрема таких, як “Освіта”, “Милосердя”, “Праведники світу”, “Збереження спадщини” та ін. Їх реалізація спрямована на відродження єврейських національних традицій і, водночас, на зміцнення атмосфери міжетнічної толерантності в країні, вільного розвитку і взаємозбагачення культур усіх етносів, формування полікультурного суспільства в Україні.

Традиційним стало щорічне проведення в період літніх канікул своєрідного молодіжного табору толерантності, в рамках якого представники близько 20 національностей беруть участь у різноманітних культурно-освітніх заходах. Останні є ніби зрізом полікультурного суспільства в державі, де культура і традиції кожного етносу представляють свою самобутність і водночас складову загальноукраїнської культури.

Єврейський фонд України має за мету всебічне зміцнення єврейських організацій та общин, підтримку і реалізацію різноманітних соціально-просвітницьких проектів. Фонд опікується проблемами культури, освіти, соціальної допомоги, видавничої діяльності. Він ініціює проведення освітніх семінарів, наукових досліджень у сфері єврейської історії, мистецтва, літератури, мови. Під його патронатом проводяться міжнародний фестиваль театрального мистецтва “Мандруючі зірки” та фестиваль єврейського мистецтва “Шалом, Україно!”, що стали традиційними.

Видавнича діяльність фонду спрямована на підготовку та видання навчально-методичної та наукової літератури, аудіо- та відео матеріалів. Зокрема, зусиллями фонду опубліковані хрестоматія “Єврейська музика”, збірник “Еврейские песни”, черговий за випуском альманах наукових праць “Єврейський світ”. Через

Єврейський общинний центр “КІНОР” Фонд співпрацює з Американським єврейським розподільчим комітетом “Джойнт” та з Міжнародним благодійним фондом “Хорошие новости” і дитячим фондом “Керен – ТОР”. Фонд успішно поєднує добротину та культурно-освітню діяльність.

Сприянню реалізації та захисту національних, соціальних, культурно-освітніх, інтелектуальних та інших інтересів єврейської громади підпорядкована діяльність Всеукраїнського єврейського конгресу України. Він є засновником щотижневої газети “ВЕК” та телепрограми “Мазлтов”, надає юридичну допомогу громадам, спрямовує роботу Єврейського общинного центру (організація творчих вечорів, виставок, реалізація освітніх програм) та сприяє здійсненню культурних, освітніх і релігійних проєктів Центральної синагоги.

Робота згаданих всеукраїнських єврейських інституцій певною мірою співвідноситься з діяльністю в Україні міжнародних єврейських організацій – “Джойнта” та Єврейського агентства (“Сохнут”). Представництва “Сохнута” діють більш ніж у 70 містах України, “Джойнта” – у чотирьох містах, хоча з 1996 р. під його патронат перейшли благочинні організації системи “Магет Авот”, утворені в західноукраїнському регіоні⁸. Не вдаючись до аналізу діяльності згаданих міжнародних єврейських організацій, відзначимо все ж, що їх вплив на регіональні організації, а отже й на все єврейське общинне життя в Україні, суттєвий. Зазначимо, для прикладу, що в Дніпропетровській області діє понад 60 різних організацій, що опікуються проблемами євреївства. У містах Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Павлограді, Пісчанці функціонують єврейські общинні структури, благочинні організації діють у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Нікополі, Павлограді, релігійні об’єднання – у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Жовтих Водах, Новомосковську, Павлограді. У цій же області працює 6 недільних шкіл, а також сімейні недільні школи прикладного мистецтва, естетичного виховання, математико-хореографічна, музична, музично-хореографічна; працюють єврейський дитячий садок, дві їешиви, жіноче педагогічне училище “Бет-Хана”, інститут соціальних і общинних працівників, українсько-єврейський освітній центр, народний університет єврейської культури. У Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Павлограді є відділення агентства “Сохнут”, у Дніпропетровську

– Східноукраїнське відділення “Джойнта”. Єврейські общини області є засновниками газет “Алеф – хроника”, “Община и ты”, “Ткума”, “Шалом Хаверим”, “Шабат Шалом”, журналу “Еладим” і тижневика “Теула” та телепрограми “В наше время”.

Досить розгалуженою є мережа організацій, що опікуються проблемами життєдіяльності євреїв і в інших регіонах України⁹.

Як міжнародні, так і українські (всеукраїнські та регіональні) єврейські організації досить важливим аспектом своєї роботи вважають реалізацію різноманітних культурно-освітніх проектів. Зважаючи на те, що за даними перепису населення 2001 р. мову своєї національності вважали рідною лише 3213 євреїв (3,1%), а українську – 13924 (13,4%) та російську – 85964 чол. (83%)¹⁰, мовна самоідентифікація єврейського населення України зберігає свою актуальність. Саме з огляду на це, ухваливши закон “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”, Верховна Рада України поширила її положення і на єврейську мову, взяла її під державний захист, що передбачає відповідне фінансування інфраструктури освіти, створення належної науково-методичної та матеріальної і кадрової основи освітньої діяльності єврейських товариств і організацій¹¹. Нині за даними Державного комітету України у справах національностей та міграції в Україні єврейською мовою працює 14 дитячих садків, 16 денних шкіл, 7 ієшив, близько 100 недільних шкіл, вихованням і навчанням у яких охоплено близько 20 тисяч чоловік. Єврейську культуру пропагують численні творчі колективи. Найбільш відомими з них є театр єврейської пісні “Нешоме”, єврейський хор “Фаргенігн”, танцювальні ансамблі “Шахар” та “Сімха” та інші.

Поступове становлення культурно-освітньої системи євреїв, яка, поза сумнівом, і надалі буде удосконалюватися, відбувалася стабілізація конфесійної конфігурації в Україні, важливим сегментом якої став іудаїзм. У 2004 р. в країні було зареєстровано 285 єврейських регіональних організацій, представлених 8 течіями. Найбільше їх було на Вінничині (22), Донеччині (20), Житомирщині (17) та в м. Києві (19).

Оскільки в Україні немало місць, пов’язаних з появою і ранньою історією хасидизму, в останні роки спостерігається відродження релігійного паломництва до Умані, Меджибожа та інших місць поховання цадиків, що, в свою чергу, зумовлює зростання кількості громад цієї течії. Тож за даними Держдепартаменту ре-

лігій Міністерства юстиції України найчисельнішим на сьогодні є Об'єднання хасидів Хабат Любович – 115 громад, Об'єднання іудейських релігійних організацій України – 76, прогресивного іудаїзму – 50, Всеукраїнського конгресу іудейських релігійних організацій – 12. В країні провадять роботу понад 100 рабинів, більш як 100 синагог¹².

Віросповідне самовизначення іудеїв України, як і представників інших етноконфесій, супроводжувалося обговоренням громадськістю та відповідним управлінським врегулюванням кількох досить важливих проблем. Йшлося, насамперед, про внесення змін до закону “Про свободу совісті та релігійні організації”. Релігійні організації одностайно виступали проти розширення повноважень центрального органу виконавчої влади у справах релігій. Наразі виборчі процеси 2005 – 2006 років та реорганізація 2006 року Державного комітету у справах релігій у департамент у складі Міністерства юстиції відсунули на другий план дискусії щодо цього питання.

Абстрагуючись до певної міри від обговорення проблем викладання основ релігії в середніх навчальних закладах, яка не врегульована чинним законодавством України, єврейські організації прагнуть надавати релігійну освіту молоді на рівні церковних структур. Поступово в країні зростає кількість релігійних шкіл (іешив), на сьогодні їх працює вже 7. Саме такий шлях поширення релігійної освіти видається нам перспективним.

Дедалі більше втрачають свою гостроту питання реституції церковного майна та забезпечення релігійних громад культовими приміщеннями, хоча говорити про їх вирішення ще зарано. Якщо в цілому по Україні релігійні громади забезпечені культовими спорудами на 69,5%, то кримські мусульмани – лише на 35%, а іудеї – на 44,6%¹³.

Отже, як громадським єврейським общинам, так і органам місцевого самоврядування ще немало треба зробити для реалізації прав громадян єврейської національності щодо задоволення їх релігійних потреб. І як свідчить досвід останніх років у цьому питанні вони знаходять взаєморозуміння. Над програмою реституції общинної власності активно працює утворений Євроазіатським єврейським конгресом комітет по реституції. На початку 2005 року Президент України В.Ющенко під час візиту до США заявив, що держава активізує передачу націоналізованої за радянської влади

власності єврейським общинам і є підстави сподіватися, що так воно і буде.

Розширюючи мережу національно-культурних організацій, освітніх та релігійних інституцій, єврейство України виступає не тільки об'єктом, але й суб'єктом етнополітики України. Позиція єврейської спільноти щодо тих чи інших проблем розвитку держави знаходить відображення в діяльності 40 національних періодичних видань (газет, журналів), всеукраїнських та регіональних телевізійних та радіопрограмах. З одного боку, вони пропагують унікальність самобутності історії, культури, традицій єврейського народу, а з другого, розглядають соціокультурну особливість кожної етнічної громади держави як неодмінну умову формування поліетнічного, полікультурного, громадянського суспільства України.

І, нарешті, заслугоує на увагу наукова та красназнавча діяльність єврейських національно-культурних організацій, які, створивши відповідну систему наукових, красназнавчих, архівних інституцій, знайомлять теперішнє покоління євреїв України з минулим етносу, цілком слушно вважають історичну пам'ять важливим фактором відродження його самобутності та національних традицій. Широкий спектр наукових досліджень провадить Інститут іудаїки, створений 1993 року (директор Л. Фінберг). В інституті здійснюється близько тридцяти дослідницьких проєктів і програм, створені і постійно поповнюються бібліотека та архів, опубліковано більше п'ятдесяти книг з історії і культури євреїв України, провадяться соціологічні дослідження, художні виставки, семінари, лекторії, щорічний фестиваль єврейського кіно. Щорічно інститут проводить міжнародні конференції "Єврейська історія і культура в країнах Центральної і Східної Європи", оприлюднюючи їх матеріали, видає літературно-публіцистичний альманах "Егупец", журнал "Євреї Євразії", "Євроазиатский єврейский ежегодник"¹⁴.

З утворенням в 1991 р. у системі Національної Академії наук України Інституту політичних і етнонаціональних досліджень (до 1997 – Інститут національних відносин і політології) розгорнув свою діяльність відділ єврейської історії і культури (зав. відділом – О.В. Заремба). За період роботи відділу його співробітниками опрацьовано близько 200 оригінальних дослідницьких тем з історії єврейства України, частина з яких стала підставою кваліфікації їх авторів кандидатами (11 чол.) та докторами (2 чол.) наук¹⁵.

З березня 2002 р. в рамках відділу єврейської історії і культури розпочав діяльність Український центр вивчення історії Голокосту (директор – А. Подольський). Центр співпрацює з науковими і громадськими організаціями і фондами України та світу. Поряд з науковою роботою (підготовка серії наукових видань “Українська бібліотека Голокосту”) центр займається розробкою програм та підручників з вивчення історії Голокосту в єврейських та неєврейських школах і вузах України, надає методичну допомогу викладачам, проводить тематичні конференції та семінари. Періодичним виданням центру є науковий журнал “Голокост і сучасність: студії в Україні і світі”.

Дослідницькі, освітні і просвітні програми в галузі вивчення Катастрофи європейського єврейства провадить і дніпропетровський Центральний український фонд історії Голокосту “Ткума” (директор – І. Щупак). У Дніпропетровську в 2005 р. розпочалося будівництво Музею історії Голокосту і єврейських общин України¹⁶.

В Україні, окрім єврейських педагогічних училищ та навчальних закладів, діє Міжнародний Соломонів університет, заснований 1991 року (ректор – О. Розенфельд). На його факультетах – юдаїки, біологічному, економічному, медично-інженерному, юридичному, соціології, комп’ютерних наук – здійснюється підготовка фахівців на рівні сучасних світових стандартів вищої освіти.

Як бачимо, відродження єврейства України, окрім соціальної бази, має солідну політико-правову базу та інтелектуальний і організаційний ресурс. Попри певні прояви антисемітизму, свідченням чого є відповідні публікації в київській та регіональній пресі, ксенофобські випадки в синагозі Бродського та публікації антисемітського характеру у виданнях Міжрегіональної академії управління персоналом¹⁷, українське суспільство в цілому доброзичливо налаштоване до всіх етнічних складників своєї культури і політики, у відродженні етнічних культур і традицій вбачає плідні перспективи і свого демократичного розвитку.

Водночас, вважаємо необхідним подальше удосконалення політико-правової бази розвитку всіх етнічних громад. Зокрема, давно назрілими є розробка і схвалення Концепції державної етнополітики, внесення змін до закону про національні меншини, узаконення і розробка механізмів функціонування інститутів національно-культурної автономії в країні, визначення суб’єктів

фінансової підтримки державою етнічних спільнот, формування поліетнічного, полікультурного суспільства в Україні.

¹ Декларація про державний суверенітет України // Національні відносини в Україні у XX ст. Збірн. док. і мат. – К., 1994. – С.456.

² Там само. – С. 474.

³ *Свтух В.Б.* Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К., 1997. – С. 100–101.

⁴ *Евроазиатский еврейский ежегодник (2004/2005 год).* – К., 2005. – С. 321.

⁵ *Україна поліетнічна.* – К., 2003. – С. 19.

⁶ *Евроазиатский еврейский ежегодник (2004/2005 год).* – С. 321.

⁷ *Україна поліетнічна.* – С. 31-33.

⁸ *Евроазиатский еврейский ежегодник (2004/2005 год).* – С. 322.

⁹ Там само. – С. 377–379.

¹⁰ Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 24.

¹¹ Міжнаціональні відносини в Україні: питання інформаційного простору. Всеукр. конф. (14 лют. 2006 р., м. Київ). – К., 2006. – С. 15.

¹² Релігійна панорама. – К., 2003. – С. 59; *Вибори 2002 у контексті міжнаціональних відносин. Матеріали моніторингу.* Вип. 4. – К., 2002. – С.38–39.

¹³ *Людина і світ.* – К., 2004. – С. 30.

¹⁴ *Финберг Л.* В поєсах єврейського насліддя (Опыт Киевского института иудаики 1995–2005 гг.) // *Єврейське краєзнавство та колекціонування.* Збірн. наукових праць. – К., 2005. – С. 3–10.

¹⁵ Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. *Бібліографія праць співробітників Інституту 1991–2001 рр.* – К., 2002. – С. 161–177.

¹⁶ *Евроазиатский еврейский ежегодник (2004/2005 год).* – С. 323.

¹⁷ *Вибори 2002 у контексті міжнаціональних відносин. Матеріали моніторингу.* Вип. 5. – К., 2002. – С. 3–24. ; *Вибори Президента України в контексті міжнаціональних і міжконфесійних відносин. Матеріали моніторингу.* Вип. 1. – К., 2004. – С. 8–23.

ПРОТЕСТНІ АКЦІЇ МУСУЛЬМАН 2006 РОКУ: ПОЛІТИЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ

Січень і лютий 2006 р. були відзначені незвичною навіть для нашого часу ескалацією напруженості у відносинах між країнами західного світу та ісламським світом. Вона була спричинена протестними акціями мусульман у багатьох державах, спровокованими поширенням у західних засобах масової інформації малюнків, що зачіпали почуття віруючих, які належать до цієї релігії. Причому ці події мали досить масштабні наслідки у вигляді порушень громадського спокою, суттєвого погіршення відносин між рядом європейських країн та країнами мусульманського Сходу, у зростанні в деяких з них антиєвропейських і антихристиянських настроїв. Хоча за два місяці масові акції практично припинилися, проте використання цієї теми для підтримки антизахідних, антиглобалістичних настроїв серед мусульман тривало і надалі. Так, у квітні 2006 р. Усама бін Ладен у своєму новому аудіозверненні, оприлюдненому телеканалом “Аль-Джазіра”, висунув вимогу затримати і передати “Аль-Каїді” журналістів, причетних до розповсюдження карикатур, для здійснення суду над ними.

Відповідно до цього проблемою пропонованої статті є вивчення феномена масових виступів мусульман у ряді країн різних частин світу, через участь в яких віруючі висловлювали свої обурення та неприйняття карикатурних зображень пророка ісламу Мухаммада, поширюваних у західних ЗМІ. Метою статті є аналіз віроповчальних і культурно-психологічних причин, які зумовили це явище, окреслення політичного тла, на якому відбувалися протестні акції, та з'ясування їх соціальних наслідків.

Серед останніх публікацій, на які спирався автор, аналізуючи означену проблему, необхідно відзначити наявність декількох груп. Насамперед це публікації, автори яких досліджують методологічні для даної теми проблеми, хоча й не торкаються її безпосередньо. Передусім це твори, присвячені аналізу політичного ісламу. В Україні серед них найперше слід назвати праці О. Богомолова, Р. Джангужіна та С. Зінько¹. Джерелами відомостей про виступи обурених мусульман були матеріали зарубіжних та українських інформагентств, електронних мас-медіа. Відомості про реакцію

українських мусульман на означені події зібрані безпосередньо автором і розміщені у поточному архіві Всеукраїнської громадської організації “Український центр ісламознавства”. Особливу групу джерел становлять публікації мусульманських авторів. Серед них спершу необхідно відзначити джерела сучасних знань про історичну постать пророка Мухаммада, про значення його діяльності для умонастроїв та вчинків сучасних мусульман. Звичайно джерелами таких знань вважаються надійні хадіси – перевірені та підтверджені розповіді та свідoctва про діяння та повчання Пророка ісламу. Особливе місце серед них належить книзі Ібн Хішама “Життєпис Пророка Мухаммада. Оповіданий зі слів аль-Баккаї, зі слів Ібн Ісхака аль-Мутталиба”²². Ця книга є найповнішим повним зібранням історичних відомостей про життя та діяльність пророка Мухаммада. Її часто вважають третім за ступенем важливості (після Корану і Сунни) витокком знань про іслам. В ісламському світі одним з найнадійніших джерел у сфері хадісів визнають книгу “Сахіх аль-Бухарі. Достовірні передання з життя пророка Мухаммада”²³, яка містить 2134 хадіси, що їх вибрано імамом аз-Зубайді. Важливо також згадати збірки хадісів Абдель Рахіма Аль-Фахіма⁴, Ібн Хаджар Аль-Аскалані⁵, Мухаммада Юсуфа Кандехлаві та Мухаммада Саада Кандехлаві⁶, Ан-Нававі⁷ і, нарешті, – знамениту “Сахіх Муслім”⁸.

Чимало відомостей про розуміння сучасними мусульманами ролі Пророка одержано з веб-сайтів www.ummah.ru і www.sunna.ru

Однак найбільш повне уявлення про особливості позицій сучасних мусульман щодо постаті пророка Мухаммада можна сформулювати шляхом аналізу праць сучасних мусульманських учених, а саме: Мухаммада аль-Газалі⁹, Джона Б. Глабба¹⁰, Фейтхуллага Гюлена¹¹, Абдуль-Ахада Даууда¹², Ахмеда Імамуддіна¹³, Юсуфа аль-Карадаві¹⁴, Абдуль Хакіма Каліфа¹⁵, Маджід Алі Хана¹⁶, Абу Аля аль-Маудуді¹⁷, Сафі ар-Рахман аль-Мубаракфурі (на конференції Ліги ісламського світу у Пакистані було оголошено конкурс на кращий життєпис Пророка; переможницею з 171 робіт виявилася праця цього вченого; джерелом для неї послуговували твори улемів, істориків, мухаддисів; містить у собі величезну кількість повідомлень, невідомих широкому колу читачів)¹⁸, Аделя Салахі¹⁹, Мухаммада Хамідулля²⁰, Мухаммада Хусейн Хаукаля²¹, Аль-Ісмаїла Тахья²² та інших. Було використано повчально-проповідницьку²³ і навчальну²⁴ літературу.

Аналітичної літератури за темою даної публікації на рівні монографій та наукових статей на час підготовки цього рукопису ще не існувало.

Наприкінці вересня 2005 р. данська газета “Jyllands-Posten” (виходить накладом 150 тисяч примірників) видрукувала декілька карикатур, які у дещо зневажливому стилі зображували пророка Мухаммада. Данські мусульмани цю подію помітили і відразу ж звернулися з протестом і проханням про вибачення до видавців газети, а коли це не допомогло, – до уряду країни. Проте уряд відмовився втручатися в цю справу, посилаючись на чинні в країні принципи свободи слова. На цьому етапі інцидент ще не перетворився на конфлікт, маючи всі шанси затухнути. Провідні інформгентства та телеканали на подію не звернули уваги. Лише ВВС відгукнулося коротким повідомленням. Наштовхуючись на нерозуміння їхніх почуттів та вірувань, мусульмани Данії звернулися за підтримкою до міжнародної мусульманської спільноти.

У декількох країнах відбулися марші протесту мусульман, вперше деінде залунали заклики до бойкоту данських товарів. На цьому, другому етапі історія особливого розголосу не набула. Проте надалі турботами і дотепер невідомого режисера на третьому етапі відбулася ескалація конфлікту. По-перше, після католицького Різдва 2005 р. відбулося масове тиражування блюзнірських зображень багатьма провідними виданнями; по-друге, по декількох лініях цю інформацію було цілеспрямовано доведено до арабських ЗМІ, а вже через них – до відома населення ісламських країн; по-третє, про неї умисне сповістили лідерів мусульманських громад, що чинили вже самі мусульмани. Так з’явилося повідомлення про те, що один з данських імамів Ахмед Аккарі у лютому визнав, що невдовзі перед тим поширював серед учасників ісламської конференції у Мецці копії дійсно обурливих карикатур на Пророка. І стався прогнозований вибух. Дещо пізніше той же А. Аккарі виправдовувався: “Ми не очікували, що все так станеться, що буде стільки насильства, що все це буде використано з політичною метою”²⁵.

Цілком неприйнятною для мусульман була й позиція багатьох європейських (а згодом й деяких українських) журналістів, які наполягали на своєму праві тиражувати будь-яку інформацію, що вони розуміли як своє природне право на необмежену свободу слова. Посилаючись на її геть абстрактне тлумачення, редакції ряду

європейських видань з інших країн відтворили на своїх сторінках ці пасквільні, блюзнірські зображення, що спричинило цілком природне обурення у віруючих мусульман. 6 лютого частину зневажливих карикатур було надруковано в Україні газетою “Сегодня”.

З цього моменту (січень 2006 р.) ісламський протест набув стійкого й агресивного продовження. Відтепер державні прапори Данії запалали разом з прапорами інших країн Євросоюзу, погрози на їх адресу переросли у напади на їхні амбасади, європейці поспіхом полишали найбільш неспокійні ісламські держави. Наймасштабнішими ці акції були на Близькому Сході, Пакистані, Афганістані, Індонезії, Нігерії, деяких країнах Перської Затоки. Так, у Лівії декілька днів відбувалися демонстрації перед італійським консульством у м. Бенгазі. Це була відповідь італійському міністру у справах реформ Сільвіо Кальдеролі, який продемонстрував публічно свою футболку з карикатурними зображеннями Мухаммада на ній. Надто багатолюдні заворушення відбулися у столиці Нігерії, де спостерігалися навіть сутички з християнами²⁶. На початок березня у світі сталося не менше 40 підтверджених випадків загибелі людей, які брали участь у протестних акціях.

Мусульманські вчені ряду країн (зокрема шейх Юсуф аль-Карадаві) звернулися до послідовників ісламу із закликами до спокою й розв’язання проблеми мирними шляхом. Багато європейських інтелектуалів засудили грубе зневажання почуттів і переконань мусульман і виступили із закликом до журналістів дотримуватися у творчій роботі етичних норм, які виключають будь-яке приниження національної гідності або релігійних вірувань інших людей. Президент міжнародної організації “Молоді мусульмани за свободу слова” (FEMYSO) Халлад Сваїд досить вдало сформулював погляд мусульманської спільноти: “Право на свободу висловлювання своїх поглядів є однією з основ демократичного суспільства. Питання про право на свободу слова не підлягає будь-якому обговоренню, проте це право, як й усе у світі, теж повинно мати свою межу. Коли ганьблять якусь релігію та почуття її послідовників, стає зрозумілим, що ці межі порушені... В зв’язку з цим ми закликаємо всі засоби масової інформації з відповідальністю ставитися до своєї роботи і не забувати про те, що жодні демократичні принципи не дають права зневажати релігійні почуття громадян. FEMISO також засуджує дії мусульман, котрі втілили своє справедливе обурення у вандалізм і насильство. Ми закликаємо мусульман вислов-

лювати свій протест виключно мирними і цивілізованими засобами, усвідомлюючи, що переважна більшість європейців не поділяє думки авторів малюнків. Сам Пророк (мир йому та благословення Аллаха) ніколи не відповідав злом за зло. Його мудрість завжди дозволяла йому відшукати розумні виходи з складних ситуацій”²⁷.

Уряди більшості європейських країн засудили хвилю насильства і жорстокості, яку спричинили прагнення журналістів до сенсації, майстерно підтримане зацікавленими політичними силами. Як повідомило 8 лютого агентство “РІА Новини”, на брифінгу прес-секретар Президента України Ірина Геращенко поінформувала, що В.А. Ющенко засудив публікацію карикатур на пророка Мухаммада в українській газеті “Сегодня”. Вона наголосила, що “ми вважаємо некоректні будь-які публікації, матеріали, дії, які можуть образити національні або релігійні почуття громадян. Президент України засуджує будь-які прояви нетерпимості і ксенофобії”. За словами прес-секретаря, Президент різко реагує на всілякі подібні прояви і робить все для того, аби в Україні була міжконфесійна і міжетнічна злагода. “У демократичній державі свобода слова, політична коректність і мораль мають йти рука в руку, – заявила вона. – Там, де є свобода слова, є висока відповідальність медіа. Порушення цього принципу може призвести до виникнення напруженості у міжнаціональних і міжетнічних відносинах. Президент Ющенко й його команда завжди будуть це жорстко засуджувати”²⁸. Редакція газети “Сегодня” виступила з поясненнями свого кроку, мотивуючи його бажанням ознайомити українського читача з тим, про що говорить увесь світ, і вибачилася перед тими, чиї почуття образила зазначена публікація.

Президент Росії В. Путін, за повідомленням російського телебачення, також висловив жаль з приводу поширення у світі релігійної конфронтації. Він підкреслював, що будь-які провокації у цій сфері є абсолютно неприпустимими і тому, перш ніж щось друкувати, слід сто разів подумати. Російський Президент різко засудив будь-які подібні прояви, зокрема карикатури, які ображають почуття віруючих, поглиблюють розкол між конфесіями. Він висловив сподівання, що мусульманським лідерам вдасться взяти ситуацію навколо “карикатурного скандалу” під контроль²⁹.

Реальними наслідками конфлікту довкола карикатур стали передусім два: 1) окрім образливих карикатур світові мас-медіа широко розтиражували зображення розлючених мусульман з Кораном

і автоматом у руках, підпалені прапори і посольства, чим підтримали негативний ненадійний образ мусульманина; 2) після того, як хвиля протестів вщухла, європейський глядач побачив відеоплівку, відзняту ще 2004 року, але прибережену політтехнологами до слушного моменту. Кадри побиття іракських підлітків британськими солдатами були, очевидно, покликані підігріти протестний потенціал мусульман. Цій самій меті слугувало здійснене невідомими особами руйнування шіїтської мечеті у м. Самаррі в Іраку. Всі ці акції вочевидь були присвячені одній меті – підтримання стану неспокою в ісламському світі. Це є реальний політичний контекст організації “карикатурного скандалу”. Зрозуміло, що його організатори (ким би вони не були) зайшли у своїх пориваннях надто далеко – вони торкнулися оголеного нерву віри. Важко визначити одностайно, чим вони керувалися – зухвалістю, злочинним недбалством чи задумом? Була це змова транснаціональних корпорацій, дії політтехнологів глобального масштабу чи дія спецслужб?

Існує чимало гіпотез з приводу цього запитання. Серед них – підготовка європейської і світової думки до необхідності рішучих силових дій проти “агресивних дикунів, здатних піднятися через якісь там карикатури”³⁰; зондування можливості виправдання у суспільній думці здійснення збройного удару по Ірану; експеримент щодо можливості максимально безболісного роз’єднання європейської й американської економік від близькосхідної економіки; геополітичне прагнення супердержави здобути інструменти для маніпулювання масовою свідомістю мусульманських країн, що необхідно для боротьби за мінеральні та економічні ресурси країн Азії, їх перерозподіл на користь Заходу; спроба дещо залякати і стримати Євросоюз, який часом демонструє бажання незалежності від США, позбавити його ініціативи, випробувати моделлю безперервного тиску на нього, як це було восени 2005 р. у Франції тощо.

На особливу увагу заслуговує позиція мусульманських організацій України. Вона репрезентована у діяльності Міжобласної асоціації громадських організацій “Арраїд” у цей період. 26 січня інформаційний відділ МАГО “Арраїд” разом з ісламськими культурними центрами у містах Києві, Одесі, Сімферополі, Харкові, Донецьку і Вінниці оприлюднили заяву “Мусульмани України різко засуджують публікації карикатур на Пророка Мухаммада у данській газеті Jullands-Posten”. З огляду на її значущість наводимо

текст повністю: “Ми, мусульмани України, глибоко обурені публікацією газети Jullands-Posten і вважаємо будь-яке тиражування у ЗМІ подібних матеріалів неприпустимим виявом релігійної нетерпимості. Подібні публікації мають вкрай образливий і провокаційний характер і повинні оперативно і жорстко припинитися владою будь-якої країни незалежно від релігійної належності більшості її громадян. Ми щиро сподіваємося, що влада Данії з’ясує те, що сталося, і нею буде вжито найсуворіших заходів щодо ініціаторів публікації, а також що вона знайде засоби для відвернення подібних інцидентів у майбутньому. Вважаємо за свій обов’язок повідомити про нашу всіляку підтримку тієї хвилі протестів, котра охопила мусульман усього світу. Висловлюємо сподівання, що цей протест допоможе державним інститутам Данії прийняти єдино правильне рішення щодо тих, хто є винним в образі найсокровенніших почуттів величезної кількості віруючих мусульман у всьому світі”³¹. Цю заяву було адресовано посольству Данії в Україні.

З оприлюдненням частини карикатур в Україні мусульмани також висловили свою рішучу незгоду. 6 лютого Міжобласна Асоціація громадських організацій “Арраїд”, жіноча громадська організація “Мар’ям”, мусульманські релігійні громади м.Києва “Аль-Іхляс” та “Ісламський центр” разом з громадськими організаціями “Аль-Ісра” (Вінниця), “Аль-Амаль” (Дніпропетровськ), “Віра” (Запоріжжя), “Ан-Нур” (Київ), “Ансар Фаундейшн” (Київ), “Ен-Небрас” (Львів), “Аль-Баян” (Луганськ), “Аль-Масар” (Одеса), “Сяйво” (Полтава), “Ахрар” (Сімферополь), “Аль-Манар” (Харків) оприлюднили “Звернення з приводу публікації карикатур на пророка Мухаммада в українській газеті “Сьогодні””, де згадану публікацію було сприйнято з сумом й оцінено як провокацію. У зверненні зазначалося: “Ми, представники різних мусульманських і громадських організацій України, висловлюємо свій подив з приводу публікацій у газеті “Сьогодні” від 6 лютого поточного року карикатур на пророка Мухаммада (мир йому та Боже благословення), видрукованих перед тим у низці європейських видань, вони спричинили великий резонанс в ісламському світі. Можливо, редакція газети хотіла просто поінформувати своїх читачів про причини збурень у сучасному світі, проте, як зазначає сама газета, публікація подібних карикатур вкрай образлива для мусульман. Ми вважаємо, що для висвітлення даної теми було достатньо світлин, що відображають обурення віруючих, та статей з інтерв’ю. Мусульмани з

повагою ставляться до представників всіх конфесій, також поважають право на свободу слова, але при цьому вважають за необхідне дотримуватися морально-етичних принципів і виявляти повагу до цінностей усіх громадян суспільства. Попри аргументи захисників права на тиражування подібних карикатур ми розцінюємо дану публікацію як провокацію і вимагаємо вибачень від редакції газети “Сегодня”. Від імені мусульман України ми звертаємося до редакторів друкованих та електронних ЗМІ не друкувати ці карикатури, оскільки вони ображають релігійні почуття мусульман. А також звертаємося до всіх людей доброї волі опротестувати тиражування подібних зображень у нашій країні”³². До честі українських журналістів, цих карикатур в Україні більше не друкувалося. Оскільки від редакції газети “Сегодня” мусульмани вимагали вибачень, то такі вибачення пролунали 7 лютого в ефірі телеканалів “1+1” та НТН. Відповідно до цього автори попереднього звернення оприлюднили документ “Наша позиція з приводу доброзичливої реакції редакції газети “Сегодня”. У ньому зазначено: “Ми розуміємо, що редакція надрукувала ці карикатури не з метою образити віруючих, а задля більш повного інформування своїх читачів, не оцінивши при цьому можливі наслідки. Ми приймаємо ці вибачення. Ми вдячні всім тим ЗМІ, які з повагою ставляться до почуттів мусульман й уникають публікацій таких малюнків. Ми не бажаємо збільшення напруженості ні в Україні, ні у світі і сподіваємося на взаємне розуміння і повагу з боку представників різних культур і релігій”³³.

Бачення основних наслідків “карикатурного скандалу” мусульманами та перші спроби осмислення названого конфлікту з боку українських учених-ісламологів були представлені на прес-конференції “Свобода і відповідальність: пошук взаєморозуміння”, що відбулася 10 лютого 2006 р. в УНІАН. Її організатори – Міжобласна Асоціація громадських організацій “Аптрайд” та Український центр ісламознавства – виклали своє розуміння шляхів досягнення взаєморозуміння між двома релігійними спільнотами, між ісламською й західною культурами. Учасники прес-конференції наголосили, що свобода слова – це не всюдозволеність, а можливість діяти на інформаційному полі без образи й приниження гідності інших членів суспільства. Це передбачає високий ступінь моральної відповідальності журналіста, його поваги до ближнього. Порушення цих принципів призводить, зокрема, до появи подібних публікацій, які мають не тільки образливий, а й провокаційний характер, що

примушує віруючих ставати на захист своєї релігії. У прес-конференції взяли участь голова МАГО “Арраїд” Ісмаїл Каді, президент Українського центру ісламознавства Микола Кирюшко, віце-президент цього центру доктор філософських наук Рустем Джангужін, заступник голови жіночої громадської організації “Мар’ям” Ольга Рустамова, а також спеціально запрошений учасник – священник Української православної церкви протоієрей Олександр Кубеліус.

У виступах учасників зазначалося, що свобода, зокрема й свобода слова, дійсно не може бути безмежною. Для віруючої людини рівень її свободи визначається її відносинами з Богом, обмеженням особистісної свободи є воля Божа. Для невіруючого межа свободи знаходиться там, де вона натикається на поле свободи іншої особистості. Абсолютна свобода – це дорога до всесвітнього зла. Тому журналіст, що бажає добра суспільству, в якому він живе, добровільно втримається від приваблювання людей до наркотиків, від описів технології суїциду, не стане зачіпати національні й релігійні почуття своїх співгромадян, насміхатися над смертю. Інцидент із карикатурами свідчить не про конфлікт між ісламом і християнством, не про буцімто початок релігійної війни. Тут ми маємо справу чи не з найграндіознішим за останнє десятиліття нерозумінням з боку обох сторін – представниками ісламської й західної (переважно християнської) цивілізацій, зі взаємним, обопільним незнанням культури й ментальності обох сторін.

Чого не зрозуміли мусульмани. У цій ситуації багато віруючих мусульман не врахували, що в Європі існує вікова традиція сміхової, карнавальної культури, що осміює геть усе (навіть християнську месу і Папу римського). Варто згадати “Таргантюа і Пантагрюеля” Франсуа Рабле, “чорну месу” з висміюванням навіть Папи Римського, скоморохів на сходах Святої Софії Київської, а також дослідження Михайла Бахтіна або сучасний французький журнал “Канар Аншене” з його тотальним висміюванням всього на світі. Разом з тим паралельно із західною християнською культурою тут також існує й так звана “блюзнірська література” (“Орлеанська дівка” Вольтера, де висміюється св. Жанна д’Арк; “Гавриліада” Пушкіна, “Код да Вінчі” Дена Брауна). До речі, у Стамбульському музеї і досі зберігаються жартівливо-доброзичливі гравюри Пророка, виготовлені мусульманами у XV ст. Напади на особу Пророка траплялися й раніше, наприклад, у XIX ст. було видано книгу американського письменника Вашингтона Ірвінга, яка є досить

образливою для мусульман, але не викликала масових протестів через відсутність тоді політичної сили, зацікавленої у роздмухуванні конфлікту. Не врахували мусульмани й того, що спалювання прапора Данії є водночас образливим для християн спалюванням хреста, зображеного на ньому.

Чого не врахували християни й світські люди. Для багатьох християн й світських осіб у 2006 р. повною несподіванкою стала незвична для них сила віри багатьох мусульман, їхня щирість і безпосередність. Адже багато з них звикли до традиційного, буденного сприйняття християнства, про яке згадують раз на тиждень або перед релігійними святами, його ще називають “теплим християнством”. Іслам же для свідомого мусульманина є самим його життям. Тому для сучасних європейців надто важливо зрозуміти, як свіжо й сучасно звучить нині ідея філософа II половини XX ст. Хани Арендт про “Іншого”, до якого потрібно ставитися шанобливо, дбайливо, з повагою, трепетно, обережно. Європейці дійсно мають свою ментальність, не завжди зрозумілу у мусульманських країнах, вона відрізняється від східної. Однак свою, нехай і відмінну від цієї, ментальність мають і люди ісламської культури. Тому європейці не мусять нав’язувати своєї ментальності мусульманам. Якщо ми хочемо миру, то маємо навчитися разом жити в одному європейському домі.

Бурхлива реакція європейських мусульман пов’язана і з етапом, який нині переживає “європейський іслам”. Нове покоління європейський мусульман, яке соціально-економічно адаптувалося до життя в Європі, зазнає складнощів у самоідентифікації етнічній і релігійній. Відповідно, вони дещо загострено реагують на загрози цій ідентичності з боку європейської культури і ментальності, тому перебувають нині здебільшого у стані диз’юнкції, відокремлення, віднайдення відмінностей.

Особливої уваги заслуговує й політичний аспект обговорюваного релігійно-культурного конфлікту. Помітною стала політизація дій протестуючих мусульман, їхні претензії до *держави* як соціального інституту. Привертає увагу й можливість інструментального використання почуттів ображених людей з боку політтехнологів західних міжнародних організацій (зокрема транснаціональних корпорацій), зацікавлених нині у переділі миру й встановленні свого контролю над економікою, фінансами, сировинними ресурсами й політичним життям мусульманських країн.

У своєму виступі на згаданій прес-конференції голова “Арра-иду” Ісмаїл Каді ознайомив журналістів з питанням, ким є пророк Мухаммад для мусульман. Священний Коран сповіщає людей, що Бог дав їм останнього пророка – Мухаммада, щоб той доніс людям Його Одкровення й остаточно затвердив на землі Його вчення на всі часи. Це вчення, яке повністю й остаточно проголошує Божі закони, передане людям саме через пророка Мухаммада. Тому твердження “Мухаммаду-р-расуль Аллах” – “Мухаммад – посланник Божий” стало одним з найважливіших основоположень Ісламу. Пророку Мухаммаду було відкрите вчення, що передбачає підлеглисть людини одному лише Творцеві, що звільняє її від служіння й поклоніння всьому, що є поза Аллахом. Історична фігура і слова Пророка переконують у тому, що для людини єдино правильним є рухатися шляхом, визначеним Творцем й відкритим для неї через Пророка. Саме тому особистість Пророка є прикладом для наслідування для кожного мусульманина. Через Мухаммада повідомлено людям: “Скажи: “Адже я людина, подібна вам; зповіщено мені одкровення про те, що Бог ваш є Богом Єдиним. І хто сподівається зустріти свого Господа, нехай чинить справи добрі й у поклонінні Господу своєму не додає до Нього нікого” (Коран 18, 110). Тому мусульмани йдуть за Пророком, намагаючись бути схожими на нього у всьому. Пророк Мухаммад продовжив і завершив лінію інших посланників Божих, йому належить безліч висловів, що спонукують людей робити добро й утримуватися від зла. У своєму земному житті він виявляв зразки скромності, турботи про ближніх, прощення ворогів, чесності. Пророк був великим керівником і справедливим суддею, турботливим чоловіком і батьком, уважним до іншого й справжнім братом, талановитим воєначальником і блискучим оратором. Про його найвищу моральність і численні чесноти із захватом писали Махатма Ганді, Томас Карлейль, Альфонс Ламартін, Джордж Бернард Шоу, багато європейських учених.

Оточуючі і послідовники поважали його за щирю віру в Бога, високу моральність, чесність, скромність і терпіння. Він був милостивим до переможених ворогів, не мстився їм та був чуйним до друзів, щедрим до нужденних, щирим та відкритим у спілкуванні, чесним та доброзичливим. Мусульманські вчені високо оцінюють його лідерські якості, зокрема його здібності як політичного лідера³⁴, як духовного просвітителя, його повагу до знання³⁵, стійкість

і прямодушність³⁶. Чи можна ж образати чи зневажати таку людину? Очевидно, що це зовсім неприпустимо для мусульманина і не тільки для нього.

Ісмаїл Каді зауважив, що мусульмани шанобливо ставляться до представників усіх інших конфесій. Вони поважають право інших людей на свободу слова, але при цьому вважають за необхідне всім дотримуватися загальнолюдських моральних принципів і виявляти безумовну повагу до світоглядних цінностей усіх громадян.

Православний священник з УПЦ о.Олександр Кубеліус, широко відомий у нашій країні як поборник принципів толерантності, гуманізму й поваги до людей інших релігій, зазначив, що цей прикрий випадок виходить за рамки суто релігійних проблем. Даний конфлікт не можна вважати зіткненням між ісламом і християнством, хоча до цієї думки підштовхують деякі інформантства, що провокаційно висвітлюють події в Пакистані, Індонезії, Нігерії, інших країнах.

Безумовно, будь-які карикатури на засновників релігії, як-от Ісус Христос, Будда або Мухаммад (мир йому! – так додав цей священнослужитель) огидні й блюзнірські. Однак, будучи опублікованими восени, ці мерзенні зображення послужили детонатором хвилювань лише тепер. У чому причина цього? О.Кубеліус вважає, що нині, коли Сполученим Штатам не вдалося повністю поставити на коліна Ірак, коли не схиляється перед шантажем Заходу Іран, коли палестинський народ відсвяткував перемогу “Хамасу”, став ясним зв’язок реакції на них з боку деяких кіл на Заході із провокаційним викликом, кинутим через пресу всім мусульманам.

Цей виклик кинули ті, хто прагне до контролю над усім світом, хто розробляє саму найновітнішу зброю, хто через транснаціональні корпорації планує опанувати основними фінансовими потоками й енергетично-сировинними запасами всієї планети. Тільки їм потрібний образ ворога, за допомогою якого можна налякати західний світ і представити спільноту мусульман у вигляді ворожої, далекої від культурного людства сили, яка загрожує тероризмом життю інших людей. Багато християн не зрозуміли тієї глибини образи, що відчули мусульмани, побачивши нетактовні карикатури. Це сталося тому, що у багатьох християн віра існує сама по собі, а життя йде своїм шляхом. Чимало з них сповідує обрядовір’я, з релігією їх пов’язують хіба що культурні традиції. Тому вони й не відчули болю, якого зазнали мусульмани, зіткнувшись

із блюзнірськими карикатурами та неготовністю владних кіл ряду країн поважати їхні релігійні почуття.

Рустем Джангужін у виступі на прес-конференції звернув увагу присутніх на те, що процес глобалізації набуває дедалі помітніших рис вестернізації й переважаючої монокультурності. Наступаюча глобалізація не пішла шляхом, де зберігається національна й релігійна ідентичність і де панує добре ставлення народів й індивідумів один до одного. Тільки в контексті американізованої форми глобалізації могли з'явитися ці недоречні карикатури. Очевидно, що ця, у сутності локальна, подія пов'язана із загальносвітовими процесами. Реакція частини мусульман була часом надто різкою, деяким з них не вистачило стриманості й мудрості, властивої людям ісламської цивілізації.

Мусульманська діячка Ольга Рустамова на згаданій прес-конференції показала, що свобода слова з погляду ісламу – це одна з основних свобод, дарованих людині її Творцем. Індивідуум народжується вільним. У релігії людина здобуває справжню волю. Людина є рабом одного лише Бога й нікого іншого. При цьому свобода думки і слова – не тільки можливість, але й обов'язок мусульманина, що покликаний своїм словом і справою стримувати поширення зла на землі за будь-яких обставинах. Щоб протистояти злу, не потрібно ображати й принижувати супротивника, насамперед важливо стримано заявити йому про свою позицію, що й було зроблено спочатку мусульманами Данії, однак до них тоді не прислухалися. Всім сторонам конфлікту надто важливо стримувати емоції й не обмовляти свого опонента. Насміхатися над ним – це аж ніяк не свобода слова, а шлях до хаосу й деструкції.

Висновки. 1) Міжрелігійні суперечності мають величезний мобілізаційний і конфліктогенний потенціал. Пов'язаними з ним емоціями й образами можуть маніпулювати сили, що прагнуть до контролю над іншими людьми. 2) Ми всі є свідками надто швидкого оновлення світу. Більше таким, як у ХХ ст., він уже ніколи не буде. Нам разом необхідно звикати до нового світу, виробляти для цього нові правила спільного життя людей, що належать до різних релігій, світоглядів і цивілізацій. 3) Щоб досягти взаєморозуміння в цьому світі, християнам і мусульманам потрібно вести постійний діалог. Тільки спілкуючись, можна перебороти недостатнє знання мусульманами й християнами один одного. У нас не може бути іншого майбутнього, крім того, де в згоді будуть жити люди різних

переконань і культур. 4) Конфлікт, пов'язаний з карикатурами, виник через необізнаність європейців з основними принципами ісламу, а мусульман – з вільнодумством європейської культури, що було використано суб'єктами геополітичних процесів. Мусульмани мають поважати західні цінності, а європейці тих, хто належить до нових у Європі релігійних спільнот. 5) Протести мусульман в Україні проти образливих для них карикатур набули м'яких, цивілізованих форм у зв'язку з переважанням тут поміркованого ісламу. 6) Свобода слова має самообмежуватися принципами гуманізму і толерантності, загальнолюдськими принципами поваги до світогляду іншої людини.

¹ *Богомоллов О.* Політичний іслам. Деякі особливості ісламського фундаменталізму та його перспективи на території колишнього Радянського Союзу // Східний світ. – 2000. – №1. – С. 134–141; *Джангужин Р.* Ислам в политической жизни Украины // Центральная Азия и Кавказ (Швеция). – 2001. – №4(14); *Зинько С.* Ислам у сучасній світовій політиці. – Львів: Простір–М, 2005. – 276 с.

² *Ибн Хишам.* Жизнеописание Пророка Мухаммада. Рассказанное со слов аль-Баккаи, со слов Ибн Исхака аль-Мутталиба (первая половина VIII века). – Москва: Умма, 2003. – 652 с.

³ *Сахих аль-Бухари.* Достоверные предания из жизни пророка Мухаммада, да благословит его Аллах и приветствует. – Москва: Умма, 2004. – 657 с.

⁴ 200 хадисов. Избранные высказывания и поступки пророка Мухаммада / Подборка и обработка: Абдуль Рахим Аль-Фахим. – Киев: Ансар Фаундейшн, 2003. – 192 с.

⁵ *Ибн Хаджар Аль-'Аскалани.* Булуг аль-Марам. – Т.6. – Москва: Умма, 2003. – 128 с.

⁶ *Шейх Мухаммад Юсуф Кандехлави (рахматуллахи'алеїхи), шейх Мухаммад Са'д Кандехлави.* Избранные хадисы. – Казань: Центр инновационных технологий, 2003. – 640 с.

⁷ 40 хадисов имама ан-Навави. – Казань: без изд., 2000. – 615 с.

⁸ Сахих Муслим. – Казань: Академия познания, 2005. – 857 с.

⁹ Шейх Мухаммад Аль-Газали. Нравственность мусульманина. – Киев: Ансар Фаундейшн, 2003. – 373 с.

¹⁰ *Glubb, Sir John Bagot.* The Life and Times of Muhammad. – London: Hodder and Stoughton; New York: Stein and Day, 1970.

¹¹ *Фетхуллах Гулен.* Пророк Мухаммад – венец рода человеческого. – Т.1. – Москва, 2004. – 363 с.

¹² *Абдуль-Ахад Даууд (Давид Бенджамин Кельдани)*. Мухаммад в Библии. – Москва: Умма, 2005. – 224 с.

¹³ *Imamuddin A.M.* A Political History of Muslims: Prophet and Pious Caliphs. – Дасса: Najmah, 1967.

¹⁴ *Юсуф аль-Карадави*. Современные фатвы. Избранное. – Москва: Андалус, 2004. – 258 с.

¹⁵ *Abdul Hakim, Khalifa*. The Prophet and His Message. – Lahor: Institute of Islamic Culture, 1972.

¹⁶ *Majid Ali Khan*. Muhammad: The final Messenger. – Islamabad: Da'Wah Academy, 1983. – 434р.

¹⁷ *Абу Фля Ал-Маудуди*. Життєва місія Пророка. – Львів: Логос, 1995. – 28 с.

¹⁸ *Сафи ар-Рахман аль-Мубаракфури*. Жизнь Пророка. Да благословит его Аллах и приветствует. – Москва: Умма, 2003. – 652 с., а также: *Сафи ар-Рахман аль-Мубаракфури*. Мухаммад. Да благословит его Аллах и приветствует. – Москва: Издательский Дом “Бадр”, 2002. – 222 с.

¹⁹ *Adil Salahi*. Muhammad: Man and Prophet. A Complete Study of the Life of the Prophet of Islam. – Leicestershire: The Islamic Foundation, 2002. – 830 p.

²⁰ *Muhammad Hamidullah*. Muhammad Rasulullah (Salla'llahu alaihi wa sallam). – Karachi: Huzaifa Publications, 1979. – 199 p.

²¹ *Muhaamad Husayn Haykal*. The Life of Muhammad. – Washington: North American Trust Publications Library of Congress, 1976. – 640 p.

²² *Al-Ismail Tahia*. Life of Muhammad: his life based on the earliest source. – London: Та-На Publishers Ltd., 2005. – 262 p.

²³ Истории о пророках. Книга вторая / *Составитель Абдель Хамид Джуда Ал-Сахар*. – Москва: Сантлада, 1992. – 132 с.; Кто они? От Адама...до Мухаммада, мир Им. Вера мусульманина. – Киев: Аль-Иршад, 2002. – 34 с.

²⁴ Программы по изучению шариатских наук / Министерство по делам Ислама, вакфов, призыва и ориентации Королевства Саудовская Аравия. Перевод и публикация Российского Фонда «Ибрагим Бин Абдулазиз Аль-Ибрагим». – Москва, без изд., 1999. – 204 с.

²⁵ <http://www.kiev.ua/wordl/2006/02/20/094105.html>

²⁶ Там само.

²⁷ Поточний архів Всеукраїнської громадської організації “Український центр ісламознавства”. – Спр.3. – Арк 1.

²⁸ Там само. – Спр. 3. – Арк.2.

²⁹ Там само. – Спр.3. – Арк.3.

³⁰ *Александров Б*. Некинетический удар // Арраид. – 2006. – № 3.

³¹ <http://islam.com.ua/news>

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ *Muzammil H. Siddiqi*. Prophet Muhammad as a Political Leader: <http://www.pakistanlink.com>

³⁵ *Abdel Rhalif Ash-Shareef*. The Prophet's Morals: <http://www.alrisala.org>

³⁶ *Muzammil H. Siddiqi*. An Exalted Example of Character: *ibid* (там само).

ІНФОРМАЦІЙНИЙ АСПЕКТ АДАПТАЦІЇ “НЕТРАДИЦІЙНИХ” ІМІГРАНТІВ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

У статті розглядаються роль і завдання культурно-інформаційної сфери у сприянні процесу соціокультурної інтеграції “нетрадиційних” іммігрантів, подоланні ксенофобії і створенні толерантної обстановки в українському суспільстві.

Термін “нетрадиційні іммігранти” з’явився у науковій літературі недавно. Найпоширенішим видом переміщення населення під час існування України у межах СРСР була трудова міграція радянських громадян. До України потрапляла і незначна кількість політичних іммігрантів.

В основному це були люди опозиційні до тих режимів, до яких упереджено ставилося радянське керівництво (приміром, іспанські та грецькі комуністи, ті югославські комуністи, що переслідувалися режимом Й. Тіто, тощо)¹.

Серед іноземців, що прибули до України за радянських часів, були і невеликі групи робітників та студентів з В’єтнаму, Афганістану, африканських країн, з якими СРСР мав дружні стосунки і уклав угоди про взаємне працевлаштування населення та підготовку кваліфікованих кадрів. Після закінчення угоди ці люди в обов’язковому порядку мали повертатися на батьківщину.

З масовою імміграцією населення з країн Азії і Африки Україна зіткнулася на початку 90-х рр. ХХ ст., коли впала “залізна завіса” і відкрилися кордони. Україна поступово почала втягуватися у глобальні соціально-економічні процеси, зокрема міграційні. На її теренах почали з’являтися сотні представників різних етносів, що історично не проживали ані в Україні, ані в СРСР, тому цю категорію осіб почали називати “нетрадиційними” іммігрантами².

Для більшості іммігрантів Україна була як транзитна територія, частина бажала залишитися, розпочати в Україні нове життя. Іноземці приносили з собою незвичні для місцевого населення звичаї, традиції, релігію, культуру. За своїм соціальним станом, за життєвими цілями, іммігранти значно відрізнялися один від одного. Серед них і шукачі кращої долі з країн “третього світу” – економічні мігранти; і біженці – жертви політичних репресій, переслідувань

за расовою, релігійною, етнічною належністю, жертви гендерної нерівності тощо.

Як свідчать дослідження, серед біженців, особливо вихідців з африканських країн і Афганістану, спостерігався високий відсоток людей з вищою освітою, посадовців, інженерів, військових, які внаслідок збройних конфліктів, політичних катаклізмів були вимушені опинитися за межами своїх країн³.

Ця категорія людей була і залишається найбільш вразливою з огляду на специфічність обставин, що примусили їх стати на шлях імміграції. Вони не можуть користуватися захистом своєї батьківщини, більшість біженців втратила своїх рідних і близьких, майно, перебуває у важкому психологічному стані.

Шукаючи захисту, біженці часто опиняються без роботи, без засобів для існування, в оточенні іншої нації з іншою мовою, культурою, релігією, менталітетом. В аналогічній ситуації опинилися біженці і в Україні.

Поява в нашій країні значної кількості іноземців після десятиліть ізольованості основної маси населення від решти світу була для багатьох повною несподіванкою, ментальним шоком, що викликало насторожене, а інколи й вороже ставлення до представників інших етносів.

Окрім того, мігранти істотно загострили конкуренцію на ринку праці, що мало свої негативні наслідки: збільшення безробіття, зниження соціальних стандартів, втягнення частини мігрантів у тінювий сектор економіки, а нерідко і до лав організованої злочинності, посилення ксенофобії.

Протиправна діяльність, пов'язана з незаконним перетинанням державного кордону і транзитним використанням території України громадянами азійських та африканських країн для того, щоб будь-яким способом дістатися Західної Європи, стала загрозливим, дестабілізуючим фактором внутрішньополітичної обстановки в Україні.

Перед владою повстало два важливих завдання: по-перше, не дати можливості перетворити Україну у відстійник і транзитну територію для масової міграції на Захід; по-друге, сприяти адаптації тих осіб, які дістали офіційний дозвіл на проживання і роботу в Україні, організувати просвітницьку, роз'яснювально-інформаційну роботу серед широких верств українського суспільства з метою подолання ксенофобії, недовіри до іммігрантів.

Щодо першого завдання, то наприкінці 90-х рр. ХХ ст. у його розв'язанні відбулися суттєві зрушення. Було значно посилено візовий та прикордонний контроль як на східному, так і на західному кордоні, розроблено і впроваджено в дію державну програму боротьби з нелегальною міграцією, посилено контроль за перебуванням іноземців у середині країни.

Складніше вирішити друге завдання, яке потребує не тільки значних коштів, а й копіткої, наполегливої роз'яснювальної та інформаційної роботи як серед українських громадян, так і серед іммігрантів, спрямованої на створення достатнього рівня міжетнічної толерантності. На жаль, як відзначають фахівці, на сьогодні в Україні відсутня загальна концепція державної політики інтеграції “нетрадиційних” іммігрантів⁴, яка включала б культурно-інформаційні заходи з подолання негативних стереотипів, виховання поваги до культурних здобутків інших народів, залучення з цією метою ЗМІ, посадовців, міжнародних організацій, навчальних закладів, адміністративних органів, самих іммігрантських громад. Українські вчені, соціологи, політологи, правознавці, демографи зробили значний внесок у дослідження феномена міграції і біженства. Виникла навіть специфічна галузь суспільно-політичних наук – міграцієзнавство⁵. Публікації з зазначеної тематики мають велике освітнє і виховне значення, ознайомлюють громадськість з важливими міжнародно-правовими документами та законодавчими актами України⁶.

Провідне місце у дослідженнях відводиться проблемам соціально-культурної інтеграції іммігрантів в українське суспільство, вивченню накопиченого досвіду країн Західної Європи, формуванню зовнішніх зв'язків іммігрантських спільнот та окремих індивідів з навколишнім середовищем⁷.

Розширенню поінформованості українських громадян щодо міграційних процесів сприяли статті В. Андрієнка, О. Брайчевської, С. Бритченка, В. Суботенко та інших авторів в журналах “Проблеми міграції”, “Право України”, “Розбудова держави”, у газеті “Міграція”.

Багато публікацій щодо питань міграції, біженців, імплементації прав людини в Україні публікується під егідою і безпосередньою участю фахівців міжнародних організацій, таких як Міжнародна Організація Міграції (МОМ), Управління Верховного комісара ООН у справах біженців в Україні (УВКБ ООН), Секретарія-

том з питань прикордонної співпраці, Програмою Розвитку ООН в Україні (ПроООН)⁸. Ці організації ведуть роз'яснювальну роботу серед держслужбовців, в обов'язки яких входить вирішення міграційних питань.

Велику діяльність, спрямовану на гармонізацію та розвиток міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин, біженців, інших категорій мігрантів здійснює Державний комітет України у справах національностей та міграції (Держкомнацміграції), зокрема, Управління у справах біженців та міграції. Особлива увага приділяється створенню умов для задоволення національно-культурних, освітніх потреб іммігрантських спільнот, інтеграції їх членів до українського суспільства.

Реалізацією державної політики у сфері захисту державного кордону і запобігання незаконній імміграції займається Адміністрація Прикордонної служби України. Окрім основної своєї функції, що визначена Положенням про Адміністрацію прикордонної служби України від 4.08.2003 р.⁹. Вона проводить інформаційно-роз'яснювальну роботу як серед прикордонників, так і серед шукачів притулку шляхом випуску буклетів, проведення семінарів та тренінгів. Ці кроки є дуже важливими для підвищення професійної підготовки працівників прикордонної служби на місцях та створення позитивного образу біженців в очах українських громадян. Адже проблема розрізнення між нелегальними мігрантами та тими, хто справді потребує захисту нашої держави, стоїть дуже гостро на всіх рівнях – як професійному, так і побутовому.

19 – 21 жовтня 2003 р. спільними зусиллями Адміністрації прикордонної служби і УВКБ ООН був проведений тренінг для журналістів України, Польщі, Словаччини, метою якого було привернути увагу громадськості до проблем біженців, показати, яку нелегку і відповідальну роботу взяла на себе прикордонна служба України. Крім статистичних даних, представлених на прес-конференціях державними службовцями, журналісти побачили конкретних людей. Вони мали змогу поговорити з біженцями та ознайомитися з їхньою долею.

Під час цього тренінгу українська влада надала можливість групі закордонних журналістів потрапити до осередку для нелегальних іммігрантів під Мукачевим. Цю спробу привернути увагу до біженців та мігрантів, які опинилися в Україні, назвали транскордонними курсами для журналістів.

Серед експертів були представники УВКБ ООН з Представництв у Києві та Варшаві, представники Прикордонних військ Польщі, Перемишльської митниці, представники Прикордонних військ України (місцевого та Головного штабу) та представники неурядової організації НЕЕКА, яка займається проблематикою нелегальних іммігрантів та біженців на території Закарпатської області.

Запобіганню випадків ксенофобії та упередженого ставлення до шукачів притулку сприяє інформаційно-роз'яснювальна діяльність УВКБ ООН в Україні та його виконавчих партнерів. Так, УВКБ ООН разом з організацією ХІАС знайомлять представників правоохоронних органів з етикою поведіння з іммігрантами, специфікою правового статусу шукачів притулку та біженців.

Партнерські організації УВКБ ООН в Україні з соціальним спрямуванням, зокрема “Рокада”, “Співчуття”, “НЕЕКА”, влаштовують мовні курси, допомагають в адаптації біженців до умов життя у новому середовищі.

Як приклад ефективної допомоги біженцям та вдалої роботи з встановлення взаєморозуміння між іммігрантами та пересічними українськими громадянами можна навести діяльність Благодійного фонду допомоги біженцям і переселенцям “Співчуття”, що був відкритий у 1996 р. в Одесі за сприяння УВКБ ООН в Україні. Це місто є другим після Києва та першим серед обласних центрів за кількістю прийнятих біженців.

Благодійний фонд “Співчуття” є самостійною громадською неприбутковою організацією. Пріоритетними програмами фонду є підтримка біженців та їхніх сімей, безкоштовне медичне обслуговування, навчання дітей біженців у загальноосвітніх та недільних школах, професійна перепідготовка біженців, що має сприяти їхньому працевлаштуванню.

Для подолання культурної дистанції, усунення упередженого ставлення до біженців з боку місцевого населення фонд “Співчуття” започаткував проект “Участь біженців у шоу-бізнесі”. 25 травня 2004 р. у день Африки під егідою фонду було створено вокально-інструментальний ансамбль “ООН” (“Одеса об’єднує національності”), до складу якого увійшло 9 біженців з африканських країн: Конго, Камеруну, Буркіна-Фасо. Вперше ансамбль заявив про себе на святкуванні П’ятої річниці діяльності національно-культурних товариств Одещини, яке збіглося з Всесвітнім днем біженця 20

червня. Чорношкірі музиканти виконували африканські, іспанські, англійські, французькі, російські та українські пісні і заслужили бурхливі оплески гостей свята. Ця подія знайшла широкий позитивний відгук у ЗМІ. За висловами адміністрації фонду, концертна діяльність ансамблю може сприяти як подоланню ксенофобії, так і залученню додаткових коштів для допомоги біженцям.

Найбільшим проектом фонду, який фінансується УВКБ ООН в Україні, є Центр підтримки сімей біженців “Vita”. Зокрема, центр проводить активну культурну діяльність, до якої залучаються як сім’ї біженців, так і українські сім’ї. В приміщенні центру відзначаються українські державні свята, свята інших народів, готуються спеціальні програми на Новий рік, Різдво, 8 березня, День захисту дітей, Всесвітній день біженця, День Африки, Навроз (21 березня), проводяться концерти художньої самодіяльності, конкурси національного костюма, кухні тощо. Завжди на такі заходи запрошуються і українські сім’ї, які таким чином можуть ближче познайомитися з культурою і звичаями своїх нових сусідів.

Для того, щоб допомогти дітям “нетрадиційних” іммігрантів адаптуватися у середовищі своїх однолітків та успішно навчатися у школі, “Vita” проводить заняття з української, російської, англійської мов, влаштовує чемпіонати з футболу, волейболу, настільного тенісу. Команди біженців вдало змагаються у матчах місцевого рівня з українськими молодіжними командами, що допомагає їм впевнено відчувати себе серед місцевої молоді та створює їм імідж соціальної групи, налаштованої на здоровий спосіб життя.

Іншим засобом спілкування з українською громадськістю, розширення її поінформованості щодо іммігрантів є видавнича діяльність фонду “Співчуття”. Вже два роки поспіль фонд разом з Управлінням у справах національностей та міграції Одеської області друкує газету “Міграція”. Вона виходить один раз на місяць тиражем 5 000 примірників.

Це безкоштовне видання, яке розповсюджується в усі поштові відділення Одеської області, а також бібліотеки, учбові заклади, правоохоронні органи та у районні адміністрації, керівні органи виконавчої та законодавчої влади. Газета містить у собі правову інформацію – нові законодавчі акти, що стосуються біженців, статті про культуру та традиції різних народів світу, а також подає огляд останніх подій та урочистостей, в яких взяли участь біженці, що перебувають в Одеській області.

Важливим фактором, який дозволяє іммігранту відчувати себе в іншій країні повноцінною людиною, зберегти свою національну ідентичність, успішно інтегруватися (не асимілюючись) до нового культурного середовища, є можливість не тільки зберігати культуру свого етносу, а й отримувати інформацію з батьківщини рідною мовою. Україна традиційно проводить політику підтримки розвитку національних меншин, що традиційно проживають на її землі, але вона практично не поширюється на спільноти “нетрадиційних” іммігрантів¹⁰.

Задоволення їхніх культурних та інформаційних потреб є, в основному, справою кожної окремої іммігрантської спільноти. Як свідчать дослідники, краще за все інформаційними джерелами (книжками, газетами, іншою друкованою продукцією) рідною мовою забезпечені курди і в’єтнамці. Складніше у цій справі африканській, афганській та пакистанській громадам. У зв’язку з цим, на наш погляд, слід розширити коло видань, у яких йдеться про життя іммігрантів, друкуються державні законодавчі акти, надається інформація про події у світі, зокрема у країнах походження іммігрантів. Друк слід здійснювати паралельно українською та мовами кожної окремої іммігрантської спільноти. Це зробить відповідні видання доступними як українським громадянам, так і іноземцям, спростить процес вивчення української мови іммігрантами. Необхідно створити умови для отримання іммігрантами інформації рідною мовою через бібліотеки, культурні центри, канали телебачення.

Підсумовуючи, слід слід виокремити три основні завдання, які, на нашу думку, стоять перед Україною у сфері культурно-інформаційної діяльності щодо проблем адаптації “нетрадиційних” іммігрантів до українського суспільства:

1. Створення позитивного образу вимушених іммігрантів шляхом широкої культурно-інформаційної діяльності, виховання таким способом поваги та інтересу до інших народів та їхніх культурних надбань.

2. Сприяння засвоєнню іммігрантами місцевих звичаїв, культури, мови.

3. Надання можливості іммігрантським спільнотам розвивати власну культуру, репрезентувати себе перед українською спільнотою завдяки проведенню культурно-масових заходів, через канали ЗМІ тощо.

Процес взаємного проникнення культур і традицій є непротим і досить повільним, але його досягнення можуть збагатити все суспільство, і значна роль у пришвидшенні цього явища повинна відводитися культурно-інформаційній сфері.

¹ Лазарев Л.В., Мартишева Н.И., Пантелеєва Н.В. Иностранные граждане: правовое положение/ Под редакцией Н.И. Мартышевой. – М.: Российское право, 1992. – 320 с.; Відомості Верховної Ради СРСР. – 1981. – №26. – Ст. 836. – С. 639–646.

² “Нетрадиційні” іммігранти у Києві/ Б.Рубл, О.Малиновська (керівники проекту). – К., 2003. – С. 9.

³ Там само. – С. 41–43.

⁴ Там само. – С. 221.

⁵ Кондратьєв Я.Ю. та ін. Основи міграцієзнавства: Навч.-метод. посібник. – К., 2000.

⁶ Піскун О. Основи міграційного права: Порівняльний аналіз. – К. 1998; Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Енциклопедія/ За ред. Ю. Римаренка. – К. 2001.

⁷ Шульга М. Велике переселення народів: репатріанти, біженці, трудові мігранти. – К. 2002; Нетрадиційні “іммігранти у Києві. – К., 2003.

⁸ Проблеми нелегальної міграції та транспортування мігрантів. – К. 2000.

⁹ Положення про Адміністрацію прикордонної служби України від 4.08.2003 №797/2003. - С.9./ www.rada.gov.ua

¹⁰ “Нетрадиційні” іммігранти у Києві. – С. 279.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СТОСУНКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ США З УКРАЇНОЮ

Незважаючи на сплеск національного почуття під час “помаранчевої революції”, мусимо констатувати, що сьогодні так звана “національна ідея”, яка в першу чергу мусить об’єднувати народ, переживає кризу – як в діаспорі, так і в Україні. Як вказує В. Лісовий¹, актуальна конкретизація цієї ідеї після здобуття державної незалежності практично відсутня, проте впродовж тривалих років минулого століття ідея “українства” була специфічно самозрозумілою формою національного патріотизму. Вона була основним ідеологічним рушієм як громадської діяльності за кордонами радянської України, так і підпільного дисидентського руху на території СРСР. Десять років тому, коли дитина, народжена в Північній Америці, прийшовши на заняття в Пласті чи СУМі, питалася, “чому я маю говорити по-українськи, якщо мені легше по-англійськи?”, відповідь була очевидною: “Ми тут мусимо зберігати мову (чи звичаї, чи організації, чи школи) тому, що в Україні нашу мову і культуру нищать”.

Наскільки така відповідь відображала реальну (чи основну) причину існування феномена діаспори, можна дискутувати, але немає сумніву, що це був дуже потужний аргумент.

Проте він з моментом утвердження України як незалежної держави цей аргумент втратив свою очевидну легітимність. Варто наголосити, що втрата легітимності національного патріотизму як основного, самозрозумілого і незаперечного аргументу відбулася не тільки в діаспорі вона значно зменшилася також в Україні, навіть серед так званих “свідомих українців”. Тому, можливо, дещо недоречно зараз говорити про “світове українство” як про щось вже реально існуюче. Щоб воно постало, “українство” світового масштабу потрібно активно будувати. А для цього в першу чергу треба знайти взаєморозуміння між Україною і діаспорою.

Прагнення представників західної української діаспори (в цьому контексті будемо говорити про українську діаспору в США, як одну з самих організованих) підтримувати відносини з Україною, активно взаємодіяти з її організаціями та окремими громадянами наштовхуються на недостатню обізнаність більшості людей у ді-

спорі з реальною ситуацією на історичній батьківщині. З іншого боку, намагання України (державних структур та громадських кіл) використати досвід західної української діаспори, системно співпрацювати з нею перешкоджає брак знань про запити представників діаспори, задоволення яких стимулювало б активізацію їхніх дій щодо України.

На думку докторанта Кембріджського університету Михайла Винницького, – Україна обрала власний шлях розвитку. Свідомо чи несвідомо після проголошення незалежності Україна почала ставити перед діаспорою вимоги: ви нам допомагайте фінансово, але в деталі побудови нашої держави не втручайтеся. Очевидно, за таких умов двомільйонній діаспорі неможливо стати реальним важелем впливу на 50-мільйонну державу. А навіть якби це було реально, навряд чи молодша генерація діаспорних українців погодилася б на таке викидання тяжко зароблених грошей у прірву корумпованих чиновників, неринкової економіки, інертного населення без реальної можливості і права впливати на ситуацію. Одна річ – допомагати “своєму”, а цілком інша – допомагати людям (суспільству, державі), які за кожної нагодинагадують тобі, що ти “інший”².

Основним каменем спотикання між діаспорою й Україною стала відмова українською стороною прийняти колег з діаспори за своїх. У цьому питанні винна не тільки Україна. Винні також ті діаспорні українці, які в перші роки після проголошення незалежності приїжджали в Україну з наміром повчати тутешніх людей як жити, не розуміючи культурної специфіки пострадянського простору, не маючи бажання узгоджувати методи і напрями допомоги до ціннісних відмінностей, які з’явилися внаслідок понад 50-річного відокремленого розвитку двох відламків української нації. Винні ті, хто безкомпромісно намагався будувати нову українську державу на зразок діаспори.

Поза всяким сумнівом, такі уявлення зумовлені не в останню чергу браком інформації чи сформованими вже стереотипами політичної поведінки. Як зазначає головний секретар Українського Народного Союзу (США) Володимир Сохан, дається взнаки і “політична зверхність представників діаспори”. Ігноруючи або не розуміючи стан і тенденції розвитку політичної ситуації в Україні, чимало представників діаспори мислять неадекватними категоріями. Заважають спілкуванню також “спроби накидати братам

в Україні наше вождівство, спроби прищепити їм демократичну анархію, забуваючи про право держави йти своїм шляхом”³.

Утім є й об’єктивні підстави для критичного ставлення діаспори до процесів, що відбуваються в Україні. Спочатку це було нерозуміння причин створення СНД, – “Україна застигла в оціпенінні, мов, як же тепер бути? Ми ж знову самі, як і в 1654 р. у Переяславі, накладаємо на себе ярмо. Воно спершу, так як і тоді за царя Олексія Михайловича, було ніби легеньке, щоб тихо звикали, а потім прийде Катерина II і розправиться з тими непокірними “хохлами”. Хочеться сподіватися що Президент виправить ту помилку, бо нині це ще можна легко зробити”⁴. Потім наклалися певні розчарування щодо внутрішньої політичної та економічної ситуації в Україні. Наприклад, причини зволікання прийняття нової Конституції України відомий діяч української діаспори США Л. Боднар вбачав у свідомій політичній лінії тієї частини депутатського корпусу, яка не просто байдуже ставиться до української державності, але й вважає її ворожою для себе⁵.

Ухвалення Конституції, єдність у сприйнятті цього історичного факту українською діаспорою США та офіційними колами України зняло багато попередніх непорозумінь. У діаспорі втрачають актуальність дискусії щодо “комуністичних коренів” нинішньої влади в Україні. Найобізнаніші експерти від західної української діаспори схильні оцінювати представників владних структур України за їхніми діями, а не за політичними уподобаннями в минулому.

Таким чином, аналіз факторів, що гальмували взаємодію української діаспори США з Україною вже в період її незалежності у політичній сфері суспільного життя, дає підстави об’єднати їх у два великих блоки:

1-й блок – нерозуміння специфіки постардянського простору;

2-й блок – домінування у свідомості більшої частини представників діаспори уявлення щодо “проросійської” орієнтації владних структур України і як наслідок – недовіра діаспори до цих структур через те, що в них “переважають” “стара номенклатура” і ліві сили.

Загалом представники діаспори уважно стежать за розвитком подій на історичній батьківщині. Якщо шукати друзів української незалежності в США, то найкраще це зробити у середовищі американських українців. Цей світ склався у більшості з української діаспори та її друзів у американському Конгресі та Комісії з безпе-

ки та співробітництва у Європі (Гельсінська комісія), з якими тісно співпрацювали різні організації діаспор та окремі особи. Українська діаспора у США успішно пролобіювала багато резолюцій, що стосувалися прав людини, допомагала у створенні важливої американської комісії з питань голодомору в Україні та відкрито протестувала проти повернення українського моряка Мирослава Медвіда у Радянський Союз.

За активної участі української діаспори в США були проведені слухання за участю колишніх дисидентів, які переїхали до США, а також стосовно Чорнобильської катастрофи. Українська діаспора також підтримала зусилля заснувати американське консульство у Києві. Відразу по здобутті Україною незалежності члени Гельсінської комісії Дон Ріхтер та Денніс ДеКонсіні подали резолюції із закликом до адміністрації визнати незалежність України. Вона пройшла, незважаючи на протести державного департаменту.

Україна була переважно *terra incognita* для американських науково-дослідних та неурядових організацій, на відміну від організацій української діаспори у США, які включали Українську національну інформаційну службу (UNIS) та Вашингтонське відділення Української національної асоціації, а також Смолоскип, Пролог, Американці за права людини в Україні (AHRU) та Світовий конгрес вільних українців⁶.

Експерти вважають, що на початку 90-х років позитивний вплив на ставлення діаспори до України формував сам факт її існування як незалежної держави. Так, заступник голови УНРади Микола Світуха у своїй доповіді “Україна на міжнародній арені” стверджував, що за “неповних сім місяців від дня проголошення державної незалежності Україна здобула рівень міжнародного визнання, про який ще недавно не можна було і мріяти”⁷. Його доповнює український експерт В. Козак, який пише про “ентузіазм і бажання бути причетним до розбудови незалежності України, які з’явилися після проголошення суверенітету і результатів референдуму”⁸. Натомість нині, коли Україна безперечно відбулася як самостійна повноцінна держава, в свідомості як міжнародної спільноти, так і, звичайно, української діаспори США постає питання якісного наповнення державотворчого процесу.

Мобілізує діаспору до взаємодії поширена в її середовищі думка про загрозу Україні з боку Росії. “Приглядаючись до сучасного розвитку подій в Росії, можна сказати, що великодержавна мега-

ломанія починає брати там верх над виявами здорового розуму. Це можна спостерігати по різних кроках та політичних заходах в рамках т.зв. співдружності незалежних держав, скерованих тільки в бік однієї мети – перетворити цю “співдружність” в якусь нову форму Союзу зі спільною армією, спільною закордонною політикою, спільним економічним простором”⁹. Відзначається також деякий поступ в “українізації держави і суспільства”, вищий, порівняно з попередніми роками, рівень національної свідомості населення.

Привертає увагу представників діаспори і вихід України на міжнародну арену, формування “корисного іміджу в світі”¹⁰. Високо оцінюються зарубіжні візити членів українського Уряду й особливо Президента для піднесення престижу України та заохочення діаспори.

Серед різноманітних форм співробітництва західної діаспори з Україною останніми роками почали з’являтися й економічні:

- прямі інвестиції представників ділових кіл діаспори;
- використання можливостей діаспори для налагодження співпраці українських підприємств із зарубіжними партнерами;
- створення спільних “українсько-українських” підприємств тощо.

Ці та інші форми економічної співпраці не набули значного поширення, що зумовлено й непростотою ситуацією, яка склалася в економіці України. Особливо перешкоджає взаємодії у цій сфері відсутність належної законодавчої бази, юридичних гарантій недоторканності капіталу, не вигідна для зарубіжжя взагалі, а для діаспори зокрема, економічна політика України. Не сприяє розвитку економічного співробітництва і відсутність двосторонніх угод України із США. Сполучені Штати Америки тільки в лютому 2006 року підтримали прагнення України вступити до СОТ, а поправку Джексона-Веніка щойно відмінено.

Особливе занепокоєння української діаспори в США викликають небезпеки, пов’язані з економічною та кримінальною злочинністю в Україні. Такі занепокоєння підсилюються критикою на сторінках світових ЗМІ корупційних тенденцій в Україні, численних бюрократичних бар’єрів на шляху зарубіжних інвестицій. У цьому контексті негативну оцінку дістала інвестиційна політика уряду Ю. Тимошенко. Хоча рівень корумпованості в економічній системі України можна оцінювати по-різному порівняно з корумпованістю

економічних структур інших країн, але фактом залишається стримане ставлення більшості зарубіжних бізнесменів українського походження до виходу на ринки нашої держави.

Першим серед чинників, що стимулюватимуть економічну взаємодію, на наш погляд, є перехід України на приватну форму власності, приватизаційні процеси, а також послаблення регулюючої функції держави щодо розвитку бізнесових контактів. Крім того, привертають увагу потенційних економічних партнерів української діаспори США великі природні та людські ресурси України, ненасиченість її ринків товарами.

Певного поширення набуло створення і функціонування спільних “українсько-українських” підприємств у західних регіонах України. Хоча і тут виникають труднощі, що виявляються переважно в різниці світосприйняття, психології українців України та діаспори. Така різниця пояснюється тривалою ізольованістю, довголітнім відокремленим розвитком материкової та діаспорної меншини українського етносу в цілком відмінних соціально-економічних, правових і культурних умовах. Представників діаспори ображає намагання “їхніх братів” “викачати” з них максимально можливе, мало що пропонуючи натомість. Викликає незрозуміння і намагання українців в Україні негайно отримати прибуток, нехтуючи працею на перспективу. За оцінками експертів, організатори економічних зв’язків з боку України дуже рідко користуються можливостями американського українця для потенційного виходу на ділові кола країни поселення, здебільшого розглядаючи партнера українського походження не як сходинку на шляху до економічних структур власне США, а як кінцеву мету.

Очевидно, ці та інші непорозуміння й зумовили те, що основними формами співробітництва української діаспори США з Україною стали ті, що не потребують безпосереднього контакту із широким загалом громадянства України, а концентруються на спілкуванні з невеликою кількістю людей, націлених на взаємодію з діаспорою.

Насамперед йдеться про заснування та діяльність благодійницьких фондів, залучення фахівців з діаспори до розробки проєктів реформування, політичної, правової та соціально-економічної систем українського суспільства, сприяння діаспори у підготовці фахівців з України. Втім, велика питома вага безпосередніх контактів пояснюється не тільки різницею у світогляді та розходжен-

нями у спрямованості сторін, але й цілком об'єктивними причинами, пов'язаними з прагненням найефективніше використати наявні кошти.

Аналізуючи взаємодію України з діаспорою у сфері науки та культури, ми дійшли висновку, що однією з основних перешкод для співпраці є недостатня увага держави до цієї сфери, зокрема, обмеженість фінансування наукових розробок та програм розвитку культури. На думку академіка НАН України М. Жулинського, в цьому контексті необхідно розробити, враховуючи ієрархічну систему пріоритетів, концепцію розвитку і підтримки національної науки і культури, на основі якої можна було б скоординувати дії культурологічних та наукових закладів України у взаємодії з діаспорою.

Головний редактор Енциклопедії Української Діаспори Д. Маркус вказував на те, що негативні моменти у спілкуванні з діаспорою вносять і “завелика сенситивність на прояви “советчини” та “російщини” в культурній діяльності України”¹¹. З цією думкою знаного американського фахівця можна цілком погодитися, бо підстави для занепокоєння відповідними тенденціями розвитку ситуації в культурній сфері України справді є.

Гальмування взаємодії між українською діаспорою в США (та й іншими країнами поселення) й України виникає ще й через брак поінформованості сторін. Хоча останнім часом і почали з'являтися програми, націлені на інформування українців материка та країн поселення, їх кількість і якість є недостатньою. Тому, на нашу думку, нагальною потребою є створення інфраструктури міжнародної інформаційної мережі України із відкриттям її журналістських представництв у місцях найбільшого діаспорного скупчення. Необхідно скористатися досвідом урядової пропаганди США та якомога глибше увійти до її структур. На сьогодні Сполучені Штати лідирують у сфері медіа ресурсів. Радіо “Вільна Європа/Радіо свобода” (RFE/RL) та “Голос Америки” (VOA), фінансовані американським урядом, продовжують і навіть розширили свою трансляцію на Україну.

Інтернет дав можливість організаціям оприлюднювати публікації, що стосуються України. RFE/RL публікує 16 безкоштовних інтернет-видань, два з яких систематично висвітлюють питання України – щоденна “Ньюзлайн” (Newsline) та щотижневий звіт по Білорусі, Україні та Молдові. Окрім того такі видання, як “Справи

медіа” (Media Matters), (Un)Civil Societies and особливо Organized Crime and Terrorism Watch (редактор Роман Купчинський), час від часу публікують аналітичні роботи по Україні.

Як це заведено у Сполучених Штатах, приватний сектор часто переважає державний. Jamestown Foundation почав публікувати Eurasia Daily Monitor у 2004 році. Протягом виборів 2004 це видання надавало більше аналітичного матеріалу по Україні, ніж RFE/RL. Статті з RFE/RL та Eurasia Daily Monitor публікувалися в The Ukrainian Weekly та канадських газетах, таких як Edmonton’s Ukrainian News. Ці статті також були масово поширені через Інтернет-форуми на Brama та InfoUkes, а також через The Action Ukraine Report (Morgan Williams) та Ukraine List (Dominique Arel).

Сполучені Штати традиційно є найбільш активною в Україні західною країною. Активність США тільки підвищилася після обрання В. Ющенка Президентом. Проте у Вашингтоні мало відомо про справи в Україні. Недостаньо повідомляється про регулярні, якщо не щоденні, зміни в політичній ситуації в Україні більшістю україно-американських, американських чи українських ЗМІ.

Стосунки Україна – США нині повернулися до стратегічного партнерства, в якому вони перебували у другій половині 1990-х за часів президентства Білла Клінтона. Вашингтон за часів президентства В. Ющенка надто відрізняється від того, яким він був за часів Л. Кравчука у ранніх 1990-х, коли Україна стала незалежною. Відбулися дві важливі зміни.

По-перше, сьогодні найбільший вплив мають добре влаштовані особи в уряді чи “мозкові центри”, потенціал яких набагато більший, ніж організацій американських українців.

По-друге, багато окремих осіб-неукраїнців чи неукраїнських організацій сьогодні є більш активними та впливовими, ніж багато організацій американських українців.

А тому прийшов час для американських українців та їх організацій переоцінити те, як вони можуть допомогти та залучитися у ці процеси і отримати вигоди з нового, більш позитивного образу України¹².

Україна ж повинна ставитися до своїх кровних побратимів у Сполучених Штатах Америки більш уважно й люб’язно. Адже якби вона прийняла б своїх діаспорних синів дійсно за своїх, ті могли б їй дати неабиякий цивілізаційний стимул (вже не говорячи про матеріальний). Досвід діаспори у побудові справжнього грома-

дяньського суспільства велетенський. Суть цього суспільства полягає в існуванні широкої мережі незалежних громадських організацій – на основі поваги до індивідуума як особистості на засадах волонтерства, з горизонтальною організаційною структурою, з активно зацікавленими членами, які незалежно від зовнішніх стимулів (в тому числі державних) працюють на добро організації (і разом з тим на добро загального суспільства) з ідейною наснагою, задля власного задоволення і самореалізації. В Україні часто декларується бажання побудувати саме таке громадянське суспільство, але, незважаючи на щедre фінансування недержавних організацій з боку західних донорів (Freedom House, Counterpart, USAID, Фонд Відродження, програми Світового банку та ін.), відчувається відсутність досвіду на місцях, брак ціннісних мотивацій поодиноких людей, відсутність прикладу, який можна було б наслідувати. Такий прикладний ресурс існує в діаспорі, але він залишається мінімально використаним.

¹ Василь Лісовий. Що таке національна (українська) ідея? Сучасність. – № 4. – 2000.

² Михайло Винницький. Україна і діаспора – процес формування “світового українства”. 3/08/2001 <http://intellect.com.ua/news/news.php?id=255>

³ Українська діаспора крізь призму соціології // Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії. – К., 2003. – С. 59.

⁴ Влас Їжак. Хто може бути нашим союзником // Українські вісті. – Едмонтон, 1992. – 22 березня.

⁵ Українська діаспора крізь призму соціології. – С. 59.

⁶ Тарас Кузьо, Орест Дейчаківський. – Ukrainian Weekly. – 2005. – 12.08.

⁷ Надзвичайна сесія УНРАДИ 10-20 скликання. // Українські вісті. Едмонтон, 1992. – 22 березня.

⁸ Українська діаспора крізь призму соціології. – С. 60.

⁹ Чабарівський О. Імперське чорне гайвороння // Національна трибуна 9 лютого 1992 р.

¹⁰ Українська діаспора крізь призму соціології. – С. 60.

¹¹ Там само.

¹² Тарас Кузьо, Орест Дейчаківський. – Ukrainian Weekly. – 2005. – 12 серпня.

ТЕОРЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТТЯ “ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО”

Словник “Філософія політики” визначає поняття “громадянське суспільство” як “механізм соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого (особливо родини), різноманітних об’єднань, суспільних рухів і публічної комунікації. Громадянське суспільство означає також цінності, відмінні від національних та соціальних. Більше, ніж це роблять націоналізм чи соціалізм, громадянське суспільство – деякі його форми – цінує плюралізм, самообмеження і самоосмислення. Громадянське суспільство розуміють як місце соціальної дії, відносно автономної від держави”¹.

Серед російських дослідників теми громадянського суспільства слід виокремити О.С. Панаріна, Ю.М. Резника та В.С. Баруліна. О. Панарін² намагається окреслити не лише загальні обриси теорії громадянського суспільства, але й його специфічні риси в Росії, які дозволяють їй претендувати на участь у вирішенні долі не лише власної країни, але й людства. Ю.М. Резник намагається застосовувати у дослідженні громадянського суспільства системний підхід, а також зосереджує увагу на культурних аспектах його функціонування³. В.Барулін також пропонує власну методологію і термінологію у дослідженні цієї теми, звертаючись до понять соціальних суб’єктів та соціальних світів різного рівня⁴. Осмислити значущість цих розробок можна на основі врахування попередніх досліджень проблеми громадянського суспільства, які здійснювалися переважно закордонними теоретиками.

За кілька сот років своєї історії термін “громадянське суспільство” став полісемантичним: у багатьох країнах впродовж усіх епох йому було надано різних значень. Тому перед дослідниками постали завдання: 1) точніше окреслити нормативний зміст поняття “громадянське суспільство”, визначити, що воно являє собою як *ідеальний тип*; 2) визначити його “межі”, відокремивши від інших суспільних феноменів заради *операціоналізації поняття* та емпіричного дослідження явища; 3) вивчити *моделі громадянського суспільства* через з’ясування його спільних і відмінних рис у різних країнах. Виконанню цих завдань сприяє періодизація розвитку

ідеї і практики громадянського суспільства, прийнятним варіантом якої можна вважати три стадії, виокремлені професором Каліфорнійського університету Джеффрі Александером й умовно названих ним “громадянським суспільством –I, –II, –III”⁵.

Застосувавши термін *societas civitas* (пізніше: *civil society* – цивільне суспільство) для означення нових суспільних порядків, що утверджувалися на їхніх очах, мислителі Нового часу започаткували властиве й нинішнім концепціям громадянського суспільства протиставлення суспільства і держави, їх трактування як певного типу *антиномію*, за допомогою якої суспільна система описується як поділена на дві взаємопов’язані та взаємозумовлені, проте відмінні і, в ідеалі, автономні сфери: політичну і громадську (соціальну, соціетальну). Життя в останній ґрунтується на ідеях індивідуальної свободи громадян та автономності громад, їхньому праві творити спілки та асоціації, захищати свої інтереси, запобігати або протистояти можливій сваволі державних посадовців.

Ранні концепції громадянського суспільства наголошували на економіці як його головній складовій частині. Адже саме тут індивіди проявляли себе незалежними суб’єктами суспільної діяльності і, покладаючись на механізми ринкової саморегуляції, прагнули якомога меншого втручання держави у свої справи. *Laissez faire, laissez passer!* Адама Сміта – таким було головне гасло раннього капіталізму, яке й досі використовується як заклик до невтручання держави в сферу бізнесу. Проте це не означало, що держава не відігравала жодної ролі в становленні громадянського суспільства. Її функції полягали в творенні та впровадженні в життя законів, що були втіленням загальної волі громадян, оберігали непорушність їхніх прав та свобод. У цьому полягає одна з найважливіших цінностей громадянського суспільства – *автономія і саморегуляція громадянами їх життя*.

У XVIII ст. поряд з економікою з’явилась інша автономна сфера суспільного життя: сфера громадянського неполітичного спілкування з власною громадською думкою. Усі справи, що вважались об’єктом, громадської зацікавленості, було визнано і сферою громадянської активності, в яку також не повинна втручатися держава. Приватне життя остаточно відокремилось від громадського (публічного), а публічна сфера поділилася на дві: політичну і громадську (сферу відкритості)⁶. З того часу існує переконання, що саме регульована економіка і громадська думка є тими двома

шляхами, якими суспільство може дійти до деякої єдності поза межами політичних структур. Саме вони зробили громадянське суспільство суспільством і допомогли подолати деструктивні тенденції та ризик його можливого розвалу. Таким чином, другою цінністю громадянського суспільства можна визначити *нетолерантність приватності і право на активне виявлення і захист приватних інтересів у публічній сфері*.

Окрім ствердження первинності й автономності громадянського суспільства стосовно держави, значна увага в цей період була приділена обґрунтуванню його моралі, етики та цивілізаційної ролі (слова цивільний і цивілізований – одного кореня). Адам Фергюссон, зокрема, чітко протиставив громадянське (цивільне) суспільство суспільствам диким і варварським, а головну ознаку цивілізованості вбачав у повільному, але невпинному усуненні насильства із взаємин між людьми⁷. Саме звідси бере початок тенденція етизації поняття “громадянське суспільство”, особливо в англійській соціальній філософії, наголошення на ролі в ньому моральності, вихованості, повсякденної та політичної культури. Третьою цінністю громадянського суспільства виступає, таким чином, *толерантність до іншої позиції та утвердження вищості соціальної різноманітності (плюралізму)*.

Нероздільність моралі і права як ще одну цінність громадянського суспільства, яка повинна втілюватись у принципах правової держави, що створює сприятливі умови для функціонування громадянського суспільства, обґрунтовували німецькі філософи Іммануїл Кант та Г.В.-Ф. Гегель. Боготворячи державу як втілення всезагальності, як “дійсність Розуму” і “ходу Бога в світі”, Гегель усе ж таки вважав ідеалом не будь-яку державу, а лише конституційну монархію. Він виступав за кодифікацію законів, публічність судочинства, створення суду присяжних, формулюючи тим самим важливі принципи правової держави, реалізація яких робила можливим функціонування громадянського суспільства. Його Гегель пов’язував зі системою егоїстичних потреб індивідів та з публічною сферою суспільного життя, яка певним чином узгоджувала і регулювала їх задоволення.

Елементами громадянського суспільства, за Гегелем, є система потреб; система правових установ, що здійснює судочинство; поліція та корпорації⁸. Кожний індивід прагне вдовольнити лише свої специфічні егоїстичні потреби й цілі, але зробити це повною мірою

він може лише у взаємодії з іншими людьми. Особливого значення Гегель надавав корпораціям (або громадянським спілкам), що об'єднують індивідів за родом діяльності і за здатністю до праці. Завдяки їх діяльності суперечності між індивідами згладжуються, а зв'язки між ними синтезуються в державі – “самоусвідомлюючій субстанції, розвиненій до органічної діяльності”⁹. Для позначення громадянського суспільства він вживає термін *bürgerliche Gesellschaft* – “бюргерське” (горожанське, міщанське) суспільство, зміст якого пізніше був зведений марксистами до буржуазного суспільства у класовому розумінні¹⁰.

Сучасні дослідники громадянського суспільства найбільше цінують у спадщині німецького філософа те, що він звернув увагу на складність та неоднозначність громадянського суспільства, вказав та притаманні йому суперечності і, в певному сенсі, був провісником концепції плюралізму. З іншого боку, його ідеї стають нині у пригоді тим, хто намагається окреслити нову модель громадянського суспільства, яка відповідала б умовам і потребам держави загального добробуту. Інститути такого суспільства, турбуючись покращанням добробуту громадян, мусили б бути задіяні у певних формах зв'язків з урядом, поєднуючи індивідуалістичні вартості з підходами, що притаманні м'яким формам корпоративізму.

Чи не найбільш актуальним для нашого часу з усіх творів цього періоду є книга французького дослідника Алексіса де Токвіля “Демократія в Америці”, що була написана у 1832 р. В ній уперше було показано тісний зв'язок (і в певному розумінні тотожність) громадянського суспільства та демократії. Токвіль започаткував соціокультурний підхід до розуміння громадянського суспільства, що акцентує увагу на моральному та соціопсихологічному впливові мережі громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних “малих” справ.

Саме ці організації формують “місцеві й особисті свободи”, створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності “пильного громадського ока”, що повсякчас слідкує за владою¹¹. Така інтерпретація видається найбільш плідною під час розгляду громадянського суспільства як “стратегії переходу” до демократії в посткомуністичних суспільствах, бо вона акцентує увагу не стільки на негативних функціях громадянського суспільства (бути противагою владі, служити

заборолом проти диктатури), скільки на позитивних (створювати громадянську культуру, формувати сприятливе для демократії соціальне середовище).

Отже, *громадянське суспільство-I, що формувалося від XVII і аж до першої половини XIX ст.*, на практиці було молодим буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку з проблем, які були визнані загально значимими. Людей у ньому єднали спільні інтереси. Захищати ці інтереси вони намагалися через створювані ними спілки та об'єднання, які функціонували автономно, під охороною закону. Ринок надавав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Разом з тим, ринок ніс і антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, пауперизацію трудових класів, втрату ними почуття суспільності.

Ці негативні наслідки некерованого ринку, зокрема, слугували для вибору громадянським суспільством Німеччини на початку 30-х років XX століття на користь тоталітаризму, що змусило більш критично розглядати питання про нерозривність демократичної культури і громадянського суспільства.

По мірі усвідомлення цих проблем, зростання стурбованості ними, наростання суперечностей класових суспільств теорія громадянського суспільства-I, що акцентувала увагу на його позитивних, солідаристських аспектах, відходить у минуле. Натомість настає період *громадянського суспільства-II, який триває з середини XIX ст. і аж до другої половини XX ст.* Як елемент суспільної системи і як автономна щодо державних структур сфера публічного життя громадянське суспільство значною мірою зберігається (а в країнах так званого “другого “ешелону” цивілізації щойно починає утверджуватись). Але в багатьох країнах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його якісні параметри. Криза теорії громадянського суспільства-I якраз і пов'язана з викликом демократичним засадам громадянського суспільства та новими варіантами відповіді на ці виклики.

Суспільство, за висловом Дж. Кіна, “дичавіє”. На практиці це проявляється в загостренні класових суперечностей, у пануванні насильницьких методів розв'язання конфліктів, загалом – у “нецивілізованому” поводженні та незбалансованому впливі тих, кого ми нині назвали б “олігархами”. Стають популярними соціалістич-

ні концепції суспільного розвитку, серед них одна з найбільш радикальних – марксизм. К. Маркс і Ф. Енгельс та їх послідовники оголошують громадянські зв'язки і громадянське суспільство формою класових відносин, що була породжена капіталістичним способом виробництва і має загинути разом з ним¹². А в першій половині ХХ ст. у ряді країн громадянське суспільство взагалі на деякий час сходить зі сцени внаслідок гіпертрофії державних функцій “легітимного насильства” (фашизм і сталінізм). Не дивно, що концепція громадянського суспільства стає непопулярною.

Визначні українські вчені цього періоду М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський, Б. Кістяковський, М. Шаповал присвячують свої твори теорії громад, громадського життя і правової держави. Деякі з їхніх праць не втратили свого значення донині. Хоч у цілому їхній вплив кардинально не вплинув на дискурс громадянського суспільства, бо як і в інших державах, в Україні в той час його витісняв на узбіччя дискурс соціалізму, що заволодів умами європейців більш як на ціле століття. Соціалістами у певному сенсі (хоч і немарксистами) були названі українські вчені, окрім Б. Кістяковського. Соціалістична орієнтація зумовила деякі їх ілюзії у сприйнятті тогочасної дійсності, що призвели до політичних помилок у період національної революції 1917 – 1920 рр. Вона “романтизувала” їхнє уявлення про роль громад і громадського самоврядування в майбутньому.

Серед західноєвропейських теоретиків першої половини ХХ ст. всебічно досліджував феномен громадянського суспільства італійський марксист Антоніо Грамші. Робив він це з властивою марксистам політичною метою: позбутися поділу на громадянське суспільство і державу і побудувати так зване “регульоване суспільство”. Та після Другої світової війни, особливо з настанням III хвилі демократизації країн світу, твори Грамші послужили містком, що з'єднав майже розірвану традицію теорії і практики громадянського суспільства в західних країнах, а сам він став провісником наступного етапу в її розвитку – “*громадянського суспільства-III*”. Цей етап приніс відродження та осучаснення ідеї, впровадження її в життя нових країн і навіть континентів.

Саме прихильники марксизму актуалізували концепцію громадянського суспільства в післявоєнний час, скориставшись нею для критики “соціалістичного авторитаризму” в центральній-східноєвропейських країнах. “Для них знання Гегеля, молодого Марк-

са і Грамші було живим зв'язком з концепцією громадянського суспільства і дихотомією “держава – суспільство”, – зазначають Е. Арато та Дж. Коен. Проте самі вони завдяки протилежному до марксистського трактування цього фундаментального поняття незабаром перетворилися з “неомарксистів” на “пост марксистів”¹³. Найвідомішим серед цих дослідників був Юрген Габермас зі своєю теорією “публічної сфери” (“сфери відкритості”), що справила істотний вплив на подальшу інтерпретацію поняття.

З попереднього викладу зрозуміло, що громадянське суспільство – це, з одного боку, об'єктивно існуюча суспільна реальність, підсистема суспільства як цілого, яка розвивається в політичному просторі і часі, має свої стадії та географічно-територіальні різновиди. З іншого боку, – це теоретична абстракція, “ідеальний тип”, за допомогою якого намагаються розпізнати цю реальність і глибше осмислити суспільну систему під певним, специфічним для теорії громадянського суспільства кутом зору.

Отже, громадянське суспільство – це давня, але дуже актуальна теоретична концепція, котра усе ще “володіє значним аналітичним, нормативним і політичним потенціалом”. Причому тепер, як вважає Дж. Александер, вона прийшла в науку надовго. З крахом комунізму і кризою соціалістичних ідеологій центр ваги в дослідженні соціальних проблем перенесено з соціалізму на демократію. А в “арсеналі” демократичної теорії найбільш придатною для аналізу соціальних проблем є саме концепція громадянського суспільства.

Протягом останнього двадцятиліття дослідники громадянського суспільства досягнули успіху в наступному: було проаналізовано історичний шлях громадянського суспільства як суспільної реальності і як теоретичної концепції та окреслено певні типи громадянського суспільства, що вживаються як інструменти його аналізу (це створило передумови для визначення базових цінностей громадянського суспільства). Також було визначено зміст і напрям тих змін, що відбуваються в структурі та функціях громадянського суспільства в країнах Заходу, виявлена необхідність вироблення його нової теоретичної моделі (що проблематизувало тему демократичної сутності громадянського суспільства). Крім того, дослідники визначили місце громадянського суспільства серед структурних елементів суспільної системи, а також розробили методологію поєднання структурних і культурних підходів під час

його аналізу. І насамкінець, було проведено порівняльний аналіз конкуруючих з громадянським суспільством моделей соціально-політичної організації і взаємодії, соціокультурних і правових причин їх утвердження і зробили висновок, що плюралізм інтересів та їх організація (навіть незалежно від держави) не завжди дорівнюють громадянському суспільству, так само як наявність розмаїтих громадянсько-політичних організацій не обов'язково гарантує консолідацію демократії (на прикладі нацистської Німеччини).

Дискусії навкруг концепції громадянського суспільства, аж до заперечення його евристичної цінності, пов'язані з тим, що дослідники користуються різною методологією дослідження і акцентують, залежно від неї, різні сторони цього складного, багатоаспектного явища. Певні непорозуміння може викликати і недостатня поки що відмежованість теоретичної абстракції "громадянське суспільство", що вживається науковцями як ідеальний тип (інструмент аналізу), від описових характеристик реально існуючих різновидів громадянських суспільств.

¹ Громадянське суспільство // Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання України, 2002. – С. 163.

² *Панарин А.С.* Філософія політики. – М.: Новая школа, 1996; *Панарин А.С.* Россия в циклах мировой истории. – М.: Изд-во МГУ, 1999; *Панарин А.С.* Искушение глобализмом. – М.: Русский национальный фонд, 2000.

³ *Резник Ю.М.* Гражданское общество как феномен цивилизации. – М.: ВЛАДОС, 1998.

⁴ *Барулин В.С.* Основы социально-философской антропологии. – М.: ИКЦ "Академкнига", 2002.

⁵ *Alexander J.* Civil society I, II, III; Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations // *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization.* – London etc: Sage, 1998.

⁶ Яким чином це відбувалося та яку роль сфера відкритості відіграла в подальшому розвитку суспільних відносин, докладно показано у працях Ю. Габермаса, передусім у згаданій його книзі "Структурні перетворення у сфері відкритості".

⁷ *Fergusson A.* An Essay on the History of Civil Society. – Cambridge University Press, 1995.

⁸ *Гегель Г.* Основы философии права. – С.174.

⁹ Див.: История политических учений. – Ч. I. – М.: Высшая школа, 1973. – С. 261.

¹⁰ Див.: Рябчук М. Гримаси етатизму, або чому в нас нічого не виходить? // Сучасність. – 2000. – №12. – С. 54.

¹¹ Токвіль А. де. Про демократію в Америці. – С. 412–418.

¹² Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. Изд 2-е. – Т.3. – С. 34–37.

¹³ Див.: Арато Э., Коген Дж. Возрождение, упадок и реконструкция концепции гражданского общества // Политическая мысль. – 1996. – №1. – С. 25.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК ДІЄВІ СУБ'ЄКТИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Сучасний стан політичної системи в Україні свідчить про необхідність впровадження кардинальних змін на всіх рівнях владних відносин. Президентські політичні перегони 2004 року не тільки підтвердили цю тезу, а й сприяли виходу на поверхню низки довгострокових проблем суспільства. Однією з таких системних проблем у політичному просторі постає перегляд в контексті змін і перерозподілу владних повноважень питання побудови оновленої системи місцевого самоврядування.

У своєму першому зверненні до громадян Президент України Віктор Ющенко визначив пріоритет місцевого самоврядування “Ми повернемо права місцевим громадам... Ми будемо нацією самоврядних громад.”¹. Це гасло має усі шанси реалізуватися на практиці і перетворити самоврядування в дійсне управління громадою. У той же час громада здійснює свої повноваження як безпосередньо, так і через обрані представницькі органи – місцеві ради. В процесі оновлення і реформування політичної системи суспільства особливу увагу і актуальність набуває питання змін, передбачених у формуванні представницьких органів самоврядування, а саме: появу нового суб'єкта місцевого самоврядування – політичних партій.

Значна роль у підвищенні ефективності самоврядування покладеться на політичні партії тих політичних акторів, які паралельно діють і в загальнодержавному масштабі, і на місцевому рівні. Більш того, виборчі законодавчі новації 2006 року підкреслюють пряму залежність впливу політичних партій від рівня їх представлення і підтримки з боку окремих територіальних громад. Тому на сучасному етапі розвитку політичної системи України важливо проаналізувати стан політичних партій, їх бажання та спроможність діяти і сприяти розширенню демократії на локальному рівні шляхом розвитку системи місцевого самоврядування.

Ці питання досить актуальні і певна кількість науковців присвячує свої роботи дослідженню як місцевого самоврядування, форм його реалізації, підвалин соціально-економічного стану, так і впливу окремих суб'єктів на діяльність самоврядування. Серед

таких дослідників відмітимо В. Кампо, Р. Балабана, С. Саханенка, М. Примуша, О. Яцунську та інших.

Ми, у свою чергу, спробуємо дослідити рівень впливу політичних партій на виборах до місцевих рад і на місцеву політику взагалі.

Політичні партії України – це молодий інститут, що почав формуватись у період перебудови та гласності (1985 – 1991) і перебуває в процесі, без якого неможливий демократичний розвиток держави. Як і в більшості нових демократій, для української партійної системи, яка ще перебуває в стадії формування, характерний високий рівень політичної фрагментації. За даними Міністерства юстиції в Україні станом на 1 січня 2001 року було зареєстровано 109 політичних партій, станом на 12 лютого 2003 року – 124 і вже на кінець 2003 р. в Україні існує 96 діючих партій (припинили діяльність 36 партій). Станом на 1 січня 2005 року діє 104 політичні партії².

Як засвідчили вибори до парламенту України у 2002 році, найбільш впливовими й політично активними є політичні партії блоку Віктора Ющенка “Наша Україна”, що набрав 23,57% голосів виборців, Комуністична партія України набрала – 19,98% голосів, Блок “За Єдину Україну!” – 11,77%, Блок Юлії Тимошенко – 7,26%, Соціалістична партія України – 6,87%, Соціал-демократична партія України (об’єднана) – 6,27%³.

Власне, самі політичні партії не є внутрішньо структурованими, і це на сьогодні чи не найголовніша проблема всього партійного будівництва. Про це свідчать дані Центральної виборчої комісії. Згідно з відомостями усіх 27 регіональних управлінь юстиції станом на 1 січня 2003 року, порівняно з відомостями за станом на 20 травня 2002 року, утворилося 87 регіональних організацій, 462 міські організації у містах обласного значення, 145 районних у містах організацій та 1341 районна організація, усього 2035 організацій політичних партій України різного рівня.

Найбільшу кількість зареєстрованих обласних, районних, міських організацій мали Соціал-демократична партія України (об’єднана), Партія регіонів, Комуністична партія України, Аграрна партія України, Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”, Соціалістична партія України, Всеукраїнське політичне об’єднання “Жінки за майбутнє”, Народно-демократична партія, Партія “Демократичний Союз”. На початок 2003 р. за середньої кількості

районних осередків політичних партій на один район по Україні – 25 найбільшу середню кількість по області мали Волинська, Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька області – від 30 до 32, а найменшу – Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Одеська області – від 17 до 20⁴.

Наведений схематичний аналіз динаміки розвитку політичних партій відображає стан демократичної трансформації суспільства, що, в свою чергу, дає можливість сформулювати припущення, згідно з яким оптимальною була б партійна система, що складалася б принаймні із п'яти політичних партій. Така їх кількість змогла б претендувати на реальну підтримку виборців, що дозволило б партіям реалізувати свою функцію формування органів виконавчої влади, здійснювати контроль за реалізацією прийнятих ними рішень

Потрібен новий механізм активізації діяльності політичних партій, залучення їх до виконання владних функцій, переорієнтації свідомості громадян щодо оцінки ними не тих чи інших осіб, а політичних програм партій. Таким механізмом стало запровадження мажоритарно-пропорційної виборчої системи, закріпленої у Законі України “Про вибори народних депутатів України”, прийнятому Верховною Радою України у жовтні 1997 року. Згідно з цією системою половина складу парламенту, тобто 225 народних депутатів, обиралися за списками політичних партій, виборчих блоків партій, а інша половина – в одномандатних виборчих округах. Вперше ця модель виборів була впроваджена на виборах народних депутатів 1998 року і сприяла об'єднанчому процесу, укрупненню організацій партій. Тим самим підкреслювалася роль політичних партій у формуванні законодавчого органу влади, які стали реальними суб'єктами виборчого процесу.

Дещо уповільнено відбувався процес включення політичних партій у місцеву політику, і багато в чому ця ситуація складалася за рахунок відсутності зв'язку між виборчим процесом до місцевих рад та партіями взагалі. Визначення оптимальної виборчої системи під час проведення виборів до представницького органу самоврядування є надзвичайно складним питанням, яке не один рік викликало полеміку серед науковців України: вона повинна спиратися на базові цінності демократичного суспільства й одночасно враховувати пріоритети соціального й політичного розвитку села, селища, міста, району, області. Вибори посадових осіб та ор-

ганів місцевого самоврядування здійснюються у різних формах. Так, у залежності від засобу волевиявлення, вибори можуть бути прямими і непрямими.

Непрямі вибори в містах України можна було спостерігати в 1994 р, коли головних посадових осіб – голів міських рад, обирало не населення, а депутатський корпус. В Україні депутати обираються лише прямим волевиявленням.

На муніципальному рівні, як засвідчує світова практика, застосовуються декілька видів виборчих систем – мажоритарна, пропорційна, змішана. В Україні тривалий час існувала мажоритарна система, яка визначає результати виборів за принципом більшості. Відповідно до цієї системи обраним по виборчому округу вважають того кандидата, який отримав встановлену більшість голосів. Причому розрізняють два види мажоритарної системи: абсолютної і відносної більшості. У той же час в Україні були спроби змінити систему виборів.

Згідно з сутністю закону “Про вибори депутатів місцевих Рад та сільських, селищних, міських голів” від 14 січня 1998 року на місцевих виборах 1998 року він забезпечив перемогу обранню до виборних органів місцевого самоврядування насамперед представників місцевих державних адміністрацій, шкіл, лікарень, підприємств, організацій тощо.

Саме тому частина парламентських партій лівого і центристського спрямування намагалася напередодні виборів 2002 року змінити ситуацію і прийняти новий закон про місцеві вибори на основі пропорційної, а потім і змішаної виборчої системи. Зокрема, на сесії Верховної Ради України 15 листопада 2002 року було схвалено концептуальні положення законопроекту “Про вибори депутатів місцевих рад, сільських та селищних, міських голів”, на основі яких цей законопроект мали готувати до другого читання. У законопроекті було зроблено наголос на застосуванні елементів змішаної системи виборів до місцевих органів влади. Згідно із затвердженими положеннями механізм обрання депутатів місцевих рад та голів виглядав наступним чином:

- вибори депутатів сільських рад мають проводитися за мажоритарною системою в одному чи кількох багатомандатних виборчих округах;
- вибори депутатів міських і селищних рад мають проходити за мажоритарною системою в одномандатних округах;

- вибори депутатів міських рад (у містах обласного значення та в містах республіканського значення в АРК) повинні відбуватися на основі змішаної системи. Відповідно до цього 50% депутатів будуть обрані за пропорційною системою в багатомандатному виборчому окрузі, 50% – за мажоритарною системою;
- депутатів районних рад у містах мають обирати на основі мажоритарної системи в багатомандатних виборчих округах;
- вибори сільських, селищних і міських голів мають бути проведені за мажоритарною системою в єдиному одномандатному виборчому окрузі.

Однак Президент України не поставив свого підпису під законом. У надісланому на адресу Верховної Ради листі вказувалося, що запропонована в законі концепція виборчої системи “не відповідає основам місцевого самоврядування, які визначені Конституцією України, не забезпечене формування ефективно діючих в інтересах громадян органів місцевого самоврядування”, що створює передумови для суттєвого зниження дієспроможності відповідних органів. Президент також аргументував свою позицію врахуванням “численних звернень до Президента України, Кабінету Міністрів від обласних, районних, сільських, селищних та міських рад з проханням не підписувати його, щоб вибори відбувалися згідно із чинним законом”.

Отже, пропорційно-партійних новацій на виборах не відбулося, і, як і в 1998 році, у 2002 році вибори проводилися за мажоритарної системою.

Політична система напередодні виборів 2002 року характеризувалася існуванням понад 100 політичних партій, програмні документи яких в переважній більшості були ідентичні і поверхово декларували лише демократичні гасла переважно загальнодержавного рівня, залишаючи поза увагою регіональні, місцеві питання. Більшість партій за своєю структурою були нечисленними, частина носила свідомо виражений професійний характер, інша частина утворювалася за регіональним принципом, тобто політичні організації створювалися задля виборчих перегонів і зазвичай мали досить вузьке коло електорату, і, що найбільш цікаво для нас, не мали своїх дієвих структур на місцевому рівні.

Відносно розподілу партійних мандатів на місцевому рівні – то вони дещо відмінні від загальноукраїнських масштабів. Згідно з даними ЦВК партійність депутатів місцевих рад на 2002 рік ста-

новила: АПУ – 5%, СДПУ(о) – 2,9%, НДП – 2,3%, Партія регіонів – 2,2%, КПУ – 2,1%, ВО “Жінки за майбутнє” – 2%, “Демократичний Союз” – 1,1%, НРУ – 0,7%, СПУ – 0,5%, УНП – 0,5%.

Спостерігається тенденція до збільшення представництва політичних партій у структурах місцевого самоврядування. Так, у 1994 р. всі політичні партії загалом отримали лише 5% депутатських мандатів у місцевих радах, у 1998 р. – 7,6%, у 2002 р. – 22%. Також збільшилась і кількість політичних партій, які мають своїх представників в органах місцевого самоврядування – з 42 у 1998 році до 75 у 2002 році⁵.

Вибори 2002 року фактично змінили не тільки спектр політичних партій в Україні, але і змусили діючі партії більш чітко окреслити свої політичні доктрини, визначити свої позиції щодо актуальних проблем розвитку української держави. В умовах проголошеної в Україні політичної реформи набули загострення питання територіального устрою держави, організації влади на всіх рівнях і місцевого самоврядування.

Необхідно зазначити, що питання місцевого самоврядування розглядається у програмі майже кожної політичної партії. Наведемо декілька витягів з програмних документів тих політичних сил, які пройшли чотирьохвідсотковий бар'єр і мають змогу безпосередньо реалізовувати задекларовані принципи.

Безперечним лідером у декларуванні необхідності позитивних зрушень у підході як до регіону, так і місцевого самоврядування є Партія регіонів України – “рішуче посилення ролі регіонів...Сильні регіони – нові перспективи! Партія громадянської і регіональної ініціативи.”

Той факт, що регіони за рахунок місцевих ініціатив існують у сучасній Україні лідери партії визнали, але виникає закономірне питання, якщо партія визнає серед основних своїх завдань “... всебічне сприяння розвитку місцевого самоврядування...”, то яким чином вона планує реалізовувати ці завдання. У програмі ми знаходимо відповідь на це питання: “...чіткий розподіл повноважень між центром і регіонами, між державними органами влади і місцевим самоврядуванням, владою та суспільством” – відповідь яка зосереджує в собі ключове питання, направлене на пошук саме механізму побудови зазначених взаємин, і це все, що можна знайти у програмному документі тієї політичної сили, яка, виходячи як з назви, так і з ідеологічних навантажень повинна йти на крок вперед,

пропонуючи реальні варіанти ефективних шляхів реформування системи місцевого самоврядування в Україні⁶.

Більш продуктивно, на наш погляд, до визначення свого ставлення щодо проблем самоврядування підійшла СДПУ(о). Акцент у своєму програмному документі щодо місцевого самоврядування зведено до проведення адміністративної реформи. “Розмежування функцій і узгодження інтересів територіальних громад, органів місцевого самоврядування, з одного боку, і розподіл компетенцій і повноважень центру і регіонів – з другого, має стати стержнем адміністративної реформи, що проводиться в країні.” У той же час СДПУ(о) пропонує механізм, який сприятиме удосконаленню системи місцевого самоврядування, “...по-перше, в законодавчому порядку ліквідувати дисбаланс між обсягом самоврядних та делегованих органами виконавчої влади повноважень, закріплених чинним Законом “Про місцеве самоврядування в Україні”; по-друге, забезпечити гарантовані норми фінансових і матеріальних ресурсів, необхідних для здійснення цих повноважень”⁷.

Також перебираючи на себе “повноваження” Партії регіонів, представники СДПУ(о) пропонують на “...законодавчому рівні зафіксувати поділ регіонів на “депресивні” і “самодостатні”, відповідно до якого встановлюється гнучка система відрахувань податків, зборів, інших платежів у державний бюджет. Ця система забезпечуватиме рівномірне податкове навантаження на регіони, залежно від рівня їх виробничого, природоресурсного та трудового потенціалу”. Таким чином, СДПУ(о) у своєму програмному документі пропонує більш-менш реальні шляхи, направлені на підвищення рівня ефективності регіональної політики та місцевого самоврядування.

На протигагу програмному документу КПУ, в якому взагалі відсутня проблема місцевого самоврядування, ВО “Батьківщина” наголошує на тому, що “...партія сприятиме розвитку всіх форм місцевого самоврядування, формуванню у населення громадської свідомості, заснованої на національних інтересах і принципах захисту прав людини...”. Питання ж, яким шляхом і за рахунок чого будуть досягнуті такі оптимістичні завдання, залишається відкритим (мабуть, до наступної виборчої кампанії)⁸.

У свою чергу, Соціалістична партія України “...відстоює інтереси народу України” і стоїть на шляху побудови “демократичного соціалізму”. У програмному документі партії немає жодного слова

про місцеве самоврядування, на противагу цьому СПУ ставить за мету формування “оптимальної форми державного правління, демократичну республіку з розвинутим територіальним самоврядуванням у вигляді рад різного рівня і їх виконавчих органів”. Тобто висловлюється підтримка побудови відносин між державою і регіонами за так званою “радянською” моделлю⁹.

Існує і свій варіант вирішення проблем місцевого самоврядування і у блоці “Наша Україна” – “...децентралізація державного управління – єдиний шлях подолання конфліктів між органами державної влади і органами місцевого самоврядування.” І чи не вперше на рівні програмних документів політичних партій пропонують будувати відносини між державою і регіонами на принципі субсидіарності¹⁰.

Як бачимо, основна увага у всіх зазначених програмних документах направлена на необхідність розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та державою, навіть пропонуються шляхи, які та чи інша політична сила буде застосовувати вирішуючи зазначені проблеми. Але на практиці жодна з політичних сил, що здобула владу, не стимулювала реформування законодавчого процесу в сфері місцевого самоврядування і, як результат, важливі законопроекти: нова редакція закону “Про місцеве самоврядування”, закон “Про адміністративно-територіальний устрій”, закон “Про розмежування комунальної і державної власності”, закон “Про комунальне майно” і низка інших законопроектів залишаються не ухваленими.

У цьому контексті доречним є зауваження голови комітету з питань державного будівництва та місцевого самоврядування ВР України А.Матвієнка: “...щоб мати сильне самоврядування, потрібно мати розумну Верховну владу, а для того, щоб мати розумну Верховну владу, потрібно мати сильне самоврядування. Коло замкнулося...”.

І саме це, мабуть, і резюмує той стан, який склався в сучасній системі місцевого самоврядування України.

Практично всі партії у своїх програмах наголошують на необхідності побудови системи центральних органів виконавчої влади за функціональним принципом, децентралізації влади, оптимізації кількості державних службовців. Разом з тим, конкретних шляхів реформування державного апарату жодною з існуючих партій запропоновано не було.

Таким чином серед політичних сил сучасної України немає єдності щодо обрання моделі побудови взаємовідносин держави і органів місцевого самоврядування і це є за своєю природою законодавчим явищем, адже кожна партія керується своїми ідеологічними принципами; інша річ, що потрібно налагоджувати співпрацю і знаходити компроміси, а цей процес в Україні проходить досить уповільнено і складно.

Реалії сьогодення засвідчують, що територіальна громада, а отже і її мешканці, є лише формальними учасниками виборчих перегонів, фактично представницькі органи самоврядування обираються зверху під безпосереднім керівництвом з боку голів та чиновників державних адміністрацій. Безперечно, реальна загроза адміністраціям у разі розвитку самоврядування полягає в тому, що саме представники самоврядування займуть електоральне поле і будуть реальними переможцями на місцевих виборах.

Йдеться про необхідність виховування громадою своїх представників, які б були самодостатні та конкурентноздатні на рівні з кандидатами адміністрації. Тобто постає проблема організованості місцевої громади. Саме організаторами діяльності громад і повинні виступати політичні партії. Ми вже наводили кількісні показники розгортання осередків політичних партій у регіонах України, але більшість цих структур є лише на папері здебільшого активізується лише під час розгортання передвиборчих кампаній і незначною мірою впливає на місцеву діяльність.

Політичні партії в своїй більшості ще не виростили до того рівня, коли змогли б підняти питання не глобального (загальнодержавного) впливу, а місцевого – прикладного рівня, бути зацікавленими у місцевому врядуванні. В кращому разі спрямовують свою увагу на обласний рівень, на якому співпрацюють із “адміністративним ресурсом” або протидіють йому. І тому, наприклад, на Хмельниччині станом на 2004 рік майже всі головні депутатські комісії очолюють керівники відповідних структурних підрозділів облдержадміністрації.

На Буковині й Полтавщині головами облрад обрано губернаторів, які не звільнили, відповідно до закону, одне з владних крісел. В Донецькій області заступники голови держадміністрації паралельно діють і як депутати обласної ради. Цей список можна поповнювати й іншими прикладами, коли на місцевому рівні розвинута система, за якої фактично одні й ті самі люди і приймають рішення.

ня, і виконують його, і самі ж себе контролюють. Тобто, зводиться нанівець сама ідея самоврядування в Україні¹¹.

Основною формою участі територіальної громади у політичному управлінні на місцевому рівні є вибори сільських, міських голів та депутатів рад усіх рівнів. Саме на виборах громадяни обирають своїх представників, які керуватимуть справами до наступних виборів. Проте й той спосіб, у який проводяться вибори в Україні, й особливо відсутність відповідальності народних обранців перед своїми виборцями призводять до скептичного ставлення населення до своєї можливості вплинути на владні рішення шляхом виборів.

Після кожних виборів зростає впевненість громадян у тому, що вибори ніяк не впливають на поліпшення ситуації у країні, конкретній місцевості.

Прояв недовіри населення ускладнює розвиток суспільно-політичних процесів як в загальнодержавному, так і в місцевому вимірі. Але у той же час ми повинні враховувати, що місцеві вибори є і формою безпосередньої участі громадян, і формою обрання представницьких органів місцевого самоврядування. І в цьому аспекті важливо розглянути специфіку проведення місцевих виборів в Україні з метою пошуку шляхів зростання до них довіри з боку населення.

Досить тривалий час своєрідною унікальністю місцевих виборів в Україні називали їх відстороненість від партійно-політичних орієнтирів; ця тенденція спостерігалася у 1994, 1998 і у 2002 виборчих роках. Кандидат на перемогу у місцевих виборах повинен був довести, що він добрий господарник, захисник інтересів людей і, зрештою, консолідує навколо себе відносну більшість голосів, які, проте, можуть бути далеко не визначальними для певного округу. Тобто, на місцевих виборах вирішальними були такі ознаки: професія, вік, особисті якості кандидата, особисті зв'язки, авторитет. У зв'язку з прийняттям нового закону про вибори депутатів до місцевих рад з перевагою формування їх на пропорційній системі виникає надія на збільшення ролі партій на місцевому рівні. Усе більшого значення будуть набувати технології організації і проведення виборчої кампанії, саме виходячи з урахування місцевої специфіки.

Особливу увагу до місцевих виборів виявляє місцева виконавча влада, оскільки депутати рад мають безпосередній вплив на роботу і навіть склад місцевих адміністрацій. Сьогодні чиновник

і надалі відіграє вирішальну роль у процесі формування органів місцевого самоврядування.

У суспільстві все більших обертів набирає ситуація, згідно з якою для обраного голови його посада стає формальним закріпленням прав і продовженням адміністративного курсу. При цьому часто спостерігається поєднання посади голови ради і посади глави відповідної адміністрації. Разом з тим вибори 2002 року започаткували і розвиток нової тенденції – ради поступово почали поповнюватися новими депутатами – висуванцями різних політичних сил і бізнесових структур, і це сприяє плюралізму думок, розвитку дискусій, а, значить, і зростає бажання депутатів та голів приймати адекватні рішення.

Ці тенденції супроводжувалися постійним дискусіями щодо внесення змін до виборчої системи на місцевому рівні. На розгляді у Верховній Раді знаходилися законопроекти, які ставили собі за мету впровадження пропорційної виборчої системи на місцевому рівні. Автори чотирьох проектів Ю. Ключковський, М. Рудьковський, О. Турчинов, Г. Пономаренко, А. Мартинюк, головною ідеєю вважали голосування за партійними списками. В. Асадчев, пропонував голосування за закритими регіональними списками. С. Гавриш, Ю. Йофе виступали за пропорційні вибори, що базуються на системі партійних списків із розосередженим голосуванням¹².

Внаслідок досить тривалого обговорення в квітні 2004 року ВР ухвалила новий закон “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”, згідно з яким наступні представницькі органи місцевого самоврядування будуть формуватися за такою схемою:

- вибори депутатів сільських, селищних рад проводяться за мажоритарною системою відносною більшості в одномандатних виборчих округах;

- вибори депутатів міських рад, районних у містах рад, районних рад, обласних рад, міст Києва та Севастополя, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим проводяться за пропорційною системою: депутати обираються за виборчими списками кандидатів у депутати від організацій політичних партій, виборчих блоків організацій політичних партій у багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами території відповідної міської громади;

▪ вибори сільських, селищних, міських голів проводяться за мажоритарною виборчою системою відносної більшості в єдиному одномандатному окрузі¹³.

Таким чином створюється як необхідність, так і можливість для політичних партій активно включатися в процес прийняття політичних рішень на рівні певних регіонів, територіальних громад.

Цей закон також не отримав однозначної оцінки в науковому колі, частина науковців, експертів висловила побоювання, що застосування в чистому вигляді пропорційної системи не повною мірою відповідає інтересам виборців і принципам місцевого самоврядування. Зокрема, експерт Центру законодавчих ініціатив А.Захарченко, вважає: "...що громадяни, які не входять до списку тієї чи іншої політичної партії, втратять право бути обраними до міських, районних, обласних рад. Запровадження пропорційної виборчої системи може призвести до зростання політизації представницьких органів місцевого самоврядування"¹⁴.

Ми, вважаємо, що ті новації, які передбачені новим законом, сприятимуть як структурованості місцевих осередків політичних партій, так і поверненню політичних партій у бік територіальних громад, конкретних людей, до вирішення їх потреб, що, у свою чергу, повинно сприяти формуванню більш-менш сталої електоральної бази партій.

Сучасна політична система створила особливі умови для політичних партій, а саме виникли передумови, за яких політичним партіям необхідно проводити передвиборчі перегони на два фронти: всеукраїнський (вибори до парламенту) і місцевий (вибори до місцевих рад). А це вимагає подвійних організаційних і фінансових зусиль з боку політичних партій. Ці умови, безперечно, сприятимуть змінам на партійному полі України, що зумовить їх укрупнення і об'єднання, обрання більш чітких ідеологічних орієнтирів, розробки напрямів вирішення місцевих, регіональних питань. У той же час необхідно передбачити, що більшість нечисельних політичних партій, що мають деякий вплив на місцевому рівні, зможуть розподілити свої владні пріоритети на бік місцевих рад і таким чином створити умови для свого подальшого політичного розвитку. Але все ж таки кількість таких партій буде незначною.

¹ Ми починаємо нову сторінку "української історії" // Урядовий кур'єр. – 2005. – №13. – С. 3.

² Кількість всеукраїнських профспілок та політичних партій в Україні протягом 2004 року почала вимірюватися тризначними числами//www.minjust.gov.ua/?do=d&did=4633&sid=news.

³ Виборча статистика – річ уперта// Урядовий кур’єр. – 2002. – №73. – С. 2.

⁴ Сайт ЦВК//www.cvk.gov.ua/

⁵ Політичні партії – провідний чинник розвитку політичної системи в Україні: Матеріали “круглого столу”. – К.: НІСД, 2004. – С. 18–19.

⁶ Програма и Устав Партії Регионов. – Д.: Изд-во “Донеччина”, 2001. – 55с.

⁷ Програма Соціал-демократичної партії України (об’єднаної) // www.sdpuo.org.ua.

⁸ Програма ВО “Батьківщина”//http:fatherland.freesevers.com.

⁹ Програма Соціал-демократичної партії України (об’єднаної)//www.sdpuo.org.ua.

¹⁰ Програма Блоку “Наша Україна”//www.razom.org.ua.

¹¹ *Матвієнко А.* Змін потребує сама система організації влади // Віче. – 2002. – №9. – С. 23–25.

¹² *Ковтунець В.* Оптимізація виборчих систем для парламентських та місцевих виборів. Зб. мат. міжнарод. науково-практичної конференції “Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення. Київ, 13–15 листопада 2002 р. – К.: Нора-друк, 2003. – С.120–121.

¹³ Закон України “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” // Урядовий кур’єр. – 2004. – №68–69. – С. 7.

¹⁴ *Захарченко А.* Про вибори депутатів місцевих рад // http:parlament.org.ua/index.php?action=draft_art&dtopic=3&ar_id=454&as=0

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бевз Тетяна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Войналович Віктор – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Галенко Олександр – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України.

Гнатюк Тетяна – аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Гон Максим – кандидат політичних наук, доцент, докторант Київського національного університету будівництва і архітектури.

Горбань Тетяна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Горєлов Денис – аспірант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; консультант відділу інтеграції та стратегічного партнерства Національного інституту стратегічних досліджень.

Гриневич Владислав – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Гуцало Людмила – асистент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Доля Ірина – науковий співробітник філіалу Національного інституту стратегічних досліджень в м. Донецьку.

Калакура Олег – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Кальян Сергій – кандидат історичних наук, доцент.

Кирюшко Микола – провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Ковач Леся – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Костюк Михайло – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Луцького державного технічного університету.

Кочан Наталія – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Красівський Орест – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Марчук Василь – доктор історичних наук, зав. кафедрою політології Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника.

Ляшенко Олексій – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Макаренко Наталія – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Маруховська-Картунова Ольга – кандидат філософських наук, професор, заст. завідувача кафедри суспільних наук Університету економіки та права “КРОК”.

Нагорна Лариса – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Липчук Оксана – аспірантка Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника

Павлов Олександр – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри державного управління і місцевого самоврядування Одеського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України.

Панчук Май – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу національних меншин Інституту політичних етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Перевезій Віталій – кандидат історичних наук, вчений секретар Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Поліщук Юрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Фролова Вероніка – співробітник УВКБ ООН в Україні

Чувардинський Олександр – кандидат політичних наук, здобувач Інституту вищої освіти АПН України

Яремчук Вячеслав – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Ярошенко Марія – кандидат історичних наук, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Одеської національної морської академії.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 29

Збірник

Редактор – С.Носова
Комп'ютерне складання – Т. Фурса
Технічний редактор – В. Дорошек

Здано до друку 14.07.2006. Підписано до друку 18.07.2006.
Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Друк офсетний. Гарнітура Times
Умов. друк. арк. 23,94. Друк. арк. 25,625. Умов. облік.-вид. арк. 22,5
Замовлення №19/07/06. Наклад 300 прим.
Друк. ТОВ “Центр-Гея” Лтд.
03039, Київ, Голосіївський проспект, 21.

Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8
Тел.: 285-73-11

